

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

HERALD
OF SOCIAL SCIENCES

1(676)

ՀՈՒՆՎԱՐ-ԱՊՐԻԼ
ЯНВАРЬ-АПРЕЛЬ
JANUARY-APRIL

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն/Изд. «Гитутюн» НАН РА/“Gitutyun” Publishing House NAS RA

ԵՐԵՎԱՆ/ԵՐԵՎԱՆ/YEREVAN 2026

Խմբագիր՝ Բորոխյան Արսեն, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստ., Հայաստան
Խմբագրի տեղակալ՝ Հարությունյան Գայանե, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Հայաստան

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Արարատ, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան
Ասատրյան Աննա, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան
Ավետիսյան Պավել, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Բարդակչյան Գևորգ, Միջկաննի համալսարան, ԱՄՆ
Գալստյան Նարե, Նյու Յորքի Սիրակուզայի համալսարան, ԱՄՆ
Դալայան Տորո, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Դերլուզյան Գեորգի, Նյու Յորքի համալսարան, ԱՄԷ
ԴորՖման-Լազարև Իգոր, Սոֆիայի համալսարան, Բուլղարիա
Դում-Թրազուտ Ժամին, Զալցբուրգի համալսարան, Ավստրիա
Խառատյան Ալբերտ, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան
Խատիաշվիլի Թեո, Իլյայի պետական համալսարան, Վրաստան
Կալցուլարի Վալենտինա, Ժնևի համալսարան, Շվեյցարիա
Կարապետյան Ռուբեն, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան
Կատվայան Վիկտոր, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Հայաստան
Կունցե Ռենե, Հալլե-Վիտենբերգի համալսարան, Գերմանիա
Հովակիմյան Վաչե, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Հայաստան
Հովսեփյան Լևոն, ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Ղազարյան Գագիկ, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետ, Հայաստան
Մանուչարյան Մերի, ԳԱԱ տնտեսագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Մարության Հարություն, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Մարտիրոսյան Հրաչ, Լեյդենի համալսարան, Նիդերլանդներ
Մելքոնյան Աշոտ, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան
Մոսկվին Անդրեյ, Վարշավայի համալսարան, Լեհաստան
Յակովլևիչ-Ռադունովիչ Անա, Բելգրադի համալսարան, Սերբիա
Որսկանյան Հերիքնազ, ԳԱԱ գրականության ինստիտուտ, Հայաստան
Չիլինգիրյան Հրաչ, Օքսֆորդի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն
Պլունգյան Վլադիմիր, ՌԳԱ լեզվաբանության ինստիտուտ, Ռուսաստան
Պողոսյան Գևորգ, ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Հայաստան
Ռատներ Սվետլանա, Կառավարման հիմնախնդիրների ինստիտուտ, Ռուսաստան
Սաֆրաստյան Ռուբեն, ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Սիեկիերսկի Կոնրադ, Պետեր Պազմանի կաթոլիկ համալսարան, Հունգարիա
Սիմոնյան Նեկտար, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Հայաստան
Սոկոլովսկի Մարեկ, Օլշտինի Վարմիայի և Մազուրի համալսարան, Լեհաստան
Սովարյան Յուրի, ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք, Հայաստան
Վան Լինթ Թեո Մասրթեն, Օքսֆորդի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն
Տոնայետյան Պատրիկ, Էքս-Մարսել համալսարան, Ֆրանսիա
Քաուի Փիթեր, Կալիֆորնիայի համալսարան, ԱՄՆ
Օհանյան Աննա, Սթոունհիլի ջուլեջ, ԱՄՆ
Օրդոխանյան Էմիլ, ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Հայաստան
Օրենզո Ալեսանդրո, Պիզայի համալսարան, Իտալիա
Ֆրանկլին Քեյթ, Լոնդոնի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն

JOURNAL IS PUBLISHED 3 TIMES A YEAR, SINCE NOVEMBER 1940

Editor-in-Chief: **Bobokhyan Arsen**, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia
Vice-Editor: **Harutyunyan Gayane**, “Gitutyun” Publishing House NAS, Armenia

Editorial Advisory Board

Aghasyan Ararat, Institute of Arts NAS, Armenia
Asatryan Anna, Institute of Arts NAS, Armenia
Avetisyan Pavel, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia
Bardakjian Kevork, University of Michigan, USA
Calzolari Valentina, University of Geneva, Switzerland
Cowe Peter, University of California, USA
Dalalyan Tork, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia
Derluguian Georgi, New York University, UAE
Dorfmann-Lazarev Igor, Sofia University, Bulgaria
Dum-Tragut Jasmine, University of Salzburg, Austria
Franklin Kate, University of London, United Kingdom
Galstyan Nare, Syracuse University, New York, USA
Ghazinyan Gagik, Faculty of Law of Yerevan State University, Armenia
Hovakimyan Vache, “Gitutyun” Publishing House NAS, Armenia
Hovsepyan Levon, Institute of Oriental Studies NAS, Armenia
Karapetyan Ruben, Institute of History NAS, Armenia
Katvalyan Victor, Institute of Linguistics NAS, Armenia
Kharatyan Albert, Institute of History NAS, Armenia
Khatiashvili Teo, Ilia State University, Georgia
Kunze Rene, University of Halle-Wittenberg, Germany
Manucharyan Meri, Institute of Economics NAS, Armenia
Martirosyan Hrach, Leiden University, Netherlands
Marutyan Harutyun, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia
Melkonyan Ashot, Institute of History NAS, Armenia
Moskwin Andriej, University of Warsaw, Poland
Ohanyan Anna, Stonehill College, USA
Ordukhanyan Emil, Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS, Armenia
Orengo Alessandro, University of Pisa, Italy
Plungian Vladimir, Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Russia
Poghosyan Gevorg, Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS, Armenia
Ratner Svetlana, Institute of Control Sciences, Russia
Safrastyan Ruben, Institute of Oriental Studies NAS, Armenia
Siekierski Konrad, Pázmány Péter Catholic University, Hungary
Simonyan Nektar, Institute of Language NAS, Armenia
SokolowskiSokolowski Marek, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland
Suvaryan Yuri, Department of Armenian Studies and Social Sciences NAS, Armenia
Tchilingirian Hratch, University of Oxford, United Kingdom
Tonapetyan Patrick, University of Aix-Marseille, France
Van Lint Theo Maarten, University of Oxford, United Kingdom
Vorskanyan Heriknaz, Institute of Literature NAS, Armenia
Yakovlevich-Radunovich Ana, University of Belgrade, Serbia

ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА

Редактор: **Бобохян Арсен**, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Заместитель редактора: **Арутюнян Гаянэ**, Издательство «Гитутюн» НАН, Армения

Редакционная коллегия

Аветисян Павел, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Агасян Арарат, Институт искусств НАН, Армения
Асатрян Анна, Институт искусств НАН, Армения
Бардакчян Геворг, Мичиганский университет, США
Ван Линт Тео Маартен, Оксфордский университет, Великобритания
Ворсканян Эрикназ, Институт литературы НАН, Армения
Газинян Гагик, Юридический факультет ЕГУ, Армения
Галстян Наре, Сиракузский университет, Нью-Йорк, США
Далалян Торк, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Дерлугян Георгий, Нью-Йоркский университет, ОАЭ
Дорфман-Лазарев Игорь, Софийский университет, Болгария
Дум-Трагут Ясмин, Зальцбургский университет, Австрия
Калцолари Валентина, Женевский университет, Швейцария
Карапетян Рубен, Институт истории НАН, Армения
Катвалян Виктор, Институт языкознания НАН, Армения
Кауи Питер, Калифорнийский университет, США
Кунце Рене, Галле-Виттенбергский университет, Германия
Манучарян Мери, Институт экономики НАН, Армения
Мартиросян Грач, Лейденский университет, Нидерланды
Марутян Арутюн, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Мелконян Ашот, Институт истории НАН, Армения
Москвин Андрей, Варшавский университет, Польша
Овакимян Ваче, Издательство «Гитутюн» НАН, Армения
Овсепян Левон, Институт востоковедения НАН, Армения
Оганян Анна, Колледж Стоунхилл, США
Ордуханян Эмиль, Институт философии, социологии и права НАН, Армения
Оренго Алессандро, Пизанский университет, Италия
Плунгян Владимир, Институт языкознания АН, Россия
Погосян Геворг, Институт философии, социологии и права НАН, Армения
Ратнер Светлана, Институт проблем управления, Россия
Сафрастян Рубен, Институт востоковедения НАН, Армения
Сиекиерский Конрад, Католический университет Петера Пазманя, Венгрия
Симонян Нектар, Институт языкознания НАН, Армения
Соколовски Марек, Варминьско-Мазурский университет в Ольштыне, Польша
Суварян Юрий, Отделение арменоведения и социальных наук НАН, Армения
Тонапетян Патрик, Экс-Марсельский университет, Франция
Франклин Кейт, Лондонский университет, Великобритания
Харатян Альберт, Институт истории НАН, Армения
Хатиашвили Тео, Государственный университет Ильи, Грузия
Чилингирян Грач, Оксфордский университет, Великобритания
Яковлевич-Радунович Ана, Белградский университет, Сербия

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Պատմություն և քաղաքագիտություն

Արտաշես Շահնագարյան, Զաքարյան և Մահկանաբերդցի իշխանական տների փոխհարաբերությունները (XII դ. կեսեր – XIII դ. վերջեր)..... 14

Մարինա Մարգարյան, Գործադիր իշխանության արդյունավետության ուսումնասիրության համակարգային մոտեցում. ինստիտուցիոնալ վերափոխումները ՀՀ-ում (2000–2024)..... 26

Փիլիսոփայություն և իրավունք

Անահիտ Աբրահամյան, Արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության միջազգային իրավական չափորոշիչները. համեմատական վերլուծություն..... 52

Տնտեսագիտություն

Միքայել Միքայելյան, Գաբրիել Միքայելյան, Անցումային տնտեսության դասերը Հայաստանում..... 68

Վոլոդյա Մանասյան, Կլիմայի փոփոխության պայմաններում գյուղատնտեսական արտադրության ճյուղային կառուցվածքի և մասնագիտացման հարմարվողականությանն ուղղված պետական կարգավորումը ՀՀ-ում..... 84

Սոցիոլոգիա

Լիլիթ Հակոբյան, Աշխատանքի վրա հիմնված ուսուցման և աշկերտության ծրագրերը՝ ուղղված Հայաստանում երիտասարդների գործազրկության բարձր ցուցանիշների նվազեցմանը..... 104

Բանասիրություն

Մարգարիտա Խաչատրյան, Համաստեղի և Արշակ Զոպանյանի անձնական ու գրական առնչությունները..... 116

<i>Կարինե Առաքելյան, Լեզվաբանական զուգահեռները Միսաք Մեծարենցի և Եղիշե Չարենցի համանուն ժողովածուներում.....</i>	126
<i>Շողեր Մինասյան, Արմեն Սարգսյան, Ռուսերենից փոխառյալ բառերի իմաստափոխությունը Ղարաբաղի բարբառում.....</i>	138
<i>Նելլի Գալստյան, Պատերազմի թեման Վիլյամ Սարոյանի «Մարդկային կատակերգություն» և «Վեսլի Ջեքսոնի արկածները» վեպերում.....</i>	152

Արվեստագիտություն

<i>Օվսաննա Քարամյան, Մոսկվա կինոթատրոնի ամառային դահլիճի «Ռիթմեր» խճանկարը.....</i>	163
<i>Անահիդ Բեքարյան, Թատրոնով ոգեշնչված Հարություն Գնդունու բեմական գործունեությունը «Վահրամ Փափագեան» թատերախմբում.....</i>	176
<i>Նաիրա Հայրապետյան, Սև-սպիտակ գունային լուծումները ժամանակակից կինոյում. տեսություն, պատմություն և արդի կիրառություններ.....</i>	192

Հնագիտություն, ազգագրություն և բանագիտություն

<i>Գարեգին Թումանյան, Մահարձանը՝ հնագիտական մշակույթի ցուցիչ (միջին բրոնզ – երկաթի դարաշրջաններ).....</i>	202
<i>Սուրեն Հորոսյան, Անժելա Ամիրխանյան, Հայկական միջնադարյան հնձաններն ու գինեգործական ավանդույթը.....</i>	217
<i>Սամվել Ռամազյան, Ասլանի վիպերգի առաջին տարբերակները.....</i>	234
<i>Լուսինե Մաղաթյան, Մերի Եսայան, Տարածքի քննությունը «Հազարան բլրով կամ Ալո-Դինոյի նաղլը» հեքիաթում (շոտլանդական համարժեք հեքիաթի զուգադրությամբ).....</i>	245
<i>Լիլիթ Սահակյան, Կերպարանափոխության գիտական և մշակութաբանական պատկերացումները հայ բանավոր ավանդության համատեքստում.....</i>	253
<i>Հասմիկ Պեղորոսյան, Գորգագործ կանայք հայրիշխանական երկու համակարգերի միջև.....</i>	266

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

<i>Գայանե Մախմուրյան, Սասունը Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի պատգամավորների պալատի անդամ Ֆրանսիս Դը Պրեսանսեի հարցման մեջ՝ ուղղված արտաքին գործերի նախարար Թեոֆիլ Դելկասսեին (1904 թ. 9-ը հունիսի).....</i>	283
---	-----

<i>Արսեն Բորոխյան, Հին Հայաստանի պատմության և նյութական մշակույթի խնդիրները Գայանե Քոչարյանի աշխատանքներում.....</i>	302
--	-----

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

<i>Անի Պեպրոսյան, Հայկ Ավետիսյան, Արտակ Գնունի, Գագիկ Սարգսյան, Լևոն Մկրտչյան, Արսեն Բորոխյան, Արցախի մեզալիթյան մշակույթը.....</i>	311
<i>Արմեն Կարապետյան, Էդիկ Մինասյան (խմբ.), 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի արտացոլումը հայկական մամուլում.....</i>	320

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

<i>Ալբերտ Խառապյան, 65-ամյա գիտնականը պատմության քառուղիներում.....</i>	324
---	-----

CONTENTS

ARTICLES

History and Political Science

Artashes Shahnazaryan, The Relations between the Zakaryan and Mahkanaberdtsi Princely Houses (Mid of the 12th – end of the 13th Centuries)..... 14

Marina Margaryan, Systemic Approach to Executive Power Effectiveness: Institutional Transformations in the Republic of Armenia (2000–2024)..... 26

Philosophy and Law

Anahit Abrahamyan, International Legal Standards for the Protection of the Right to a Fair Trial: A Comparative Analysis..... 52

Economics

Mikayel Mikayelyan, Gabriel Mikayelyan, Lessons from Armenia's Transition Economy..... 68

Volodya Manasyan, State Regulation Measures for Adapting the Sectoral Structure and Specialization of Agricultural Production in the RA to Climate Change..... 84

Sociology

Lilit Hakobyan, Work-Based Learning and Apprenticeship Programs Aimed at Reducing High Youth Unemployment Rates in Armenia..... 104

Philology

Margarita Khachatryan, Personal and Literary Relations between Hamastegh and Arshak Chobanyan..... 116

Karine Arakelyan, Linguistic and Stylistic Parallels in Missak Metsarents and Yeghishe Charents Collections of the Same Name..... 126

Shogher Minasyan, Armen Sargsyan, The Semantic Shift of Loanwords from Russian in the Karabakh Dialect..... 138

Nelli Galstyan, Theme of War in the Novels of Wiliam Saroyan "The Human Comedy" and "The Adventures of Wesley Jackson"..... 152

Art History

Ovsanna Karamyan, "Rhythms" Mosaic of the Summer Hall of the "Moscow" Cinema..... 163

Anahit Bekaryan, Inspired by Theater Harutiun Gnduni's Theatrical Activities in "Vahram Papazian" Theater Troupe..... 176

Naira Hayrapetyan, Black-and-White Colour Solutions in Modern Cinema: Theory, History, and Contemporary Applications..... 192

Archaeology, Ethnography and Folklore

Garegin Tumanyan, Funerary Sculpture as an Indicator of Archaeological Culture (Middle Bronze – Iron Ages)..... 202

Suren Hobosyan, Anzhela Amirkhanyan, Armenian Medieval Winepresses and the Tradition of Winemaking..... 217

Samvel Ramazyan, The First Versions of the Ballad of Aslan..... 234

Lusine Madatyan, Meri Yesayan, The Analysis of Space in the Fairy Tale "The Thousand-Voiced Nightingale or Alo-Dino's Tale" (with Special Reference to its Scottish Counterpart)..... 245

Lilit Sahakyan, Scientific and Cultural Conceptions of Metamorphosis in the Context of Armenian Oral Tradition..... 253

Hasmik Petrosyan, Carpet-Weaving Women between two Patriarchal Systems... 266

PUBLICATIONS

Gayane Makhmourian, Sasun in a Parliamentary Inquiry from Member of the Chamber of Deputies of the National Assembly of France, Francis de Pressensé, to the Minister of Foreign Affairs Théophile Delcassé (June 9, 1904)..... 283

<i>Arsen Bobokhyan</i> , Issues of the History and Material Culture of Ancient Armenia in the Works of Gayane Kocharyan.....	302
--	-----

REVIEWS

<i>Ani Petrosyan</i> , Hayk Avetisyan, Artak Gnuni, Gagik Sargsyan, Levon Mkrtchyan, Arsen Bobokhyan, Megalithic Culture of Artsakh.....	311
<i>Armen Karapetyan</i> , Edik Minasyan (ed.), The Coverage of the Turkish-Armenian War of 1920 in the Armenian Press.....	320

OUR JUBILEES

<i>Albert Kharatyan</i> , A 65-year-old Scientist at the Crossroads of History.....	324
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

История и политология

Арташес Шахназарян, Отношения между княжескими домами Закаряннов и Махканабердци (середина XII в. – конец XIII в.)..... 14

Марина Маргарян, Системный подход к изучению эффективности исполнительной власти: институциональные преобразования в РА (2000–2024)..... 26

Философия и право

Анаит Абраамян, Международно-правовые стандарты защиты права на справедливое судебное разбирательство: сравнительный анализ..... 52

Экономика

Микаел Микаелян, Габриел Микаелян, Уроки переходной экономики в Армении..... 68

Володя Манасян, Государственное регулирование адаптации отраслевой структуры и специализации сельскохозяйственного производства в РА к изменению климата..... 84

Социология

Лилит Акопян, Программы обучения на рабочем месте и ученичества, направленные на снижение высокого уровня безработицы среди молодежи в Армении..... 104

Филология

Маргарита Хачатрян, Личные и литературные связи Амастеха и Аршака Чопаняна..... 116

Карине Аракелян, Лингвостилистические параллели в одноименных сборниках Мисака Мецаренца и Егише Чаренца..... 126

Шогер Минасян, Армен Саргсян, Семантические изменения заимствованных из русского языка слов в Карабахском диалекте..... 138

Нелли Галстян, Тема войны в романах Уильяма Сарояна «Человеческая комедия» и «Приключения Весли Джексона»..... 152

Искусствоведение

Овсанна Карамян, Мозаика «Ритмы» в летнем зале кинотеатра «Москва»..... 163

Анаит Бекарян, Сценическая деятельность вдохновленный театром: Арутюна Гндуну в театральной труппе «Ваграм Папазян»..... 176

Наира Айрапетян, Черно-белые цветовые решения в современном кино: теория, история и их современное использование..... 192

Археология, этнография и фольклор

Гарегин Туманян, Надгробное изваяние как указатель археологической культуры (эпохи средней бронзы – железа)..... 202

Сурен Обосян, Анжела Амирханян, Средневековая армянская давяльня и винодельческая традиция..... 217

Самвел Рамазян, Первые версии баллады Аслана..... 234

Лусине Мадатян, Мери Есян, «Жар-птица или сказка Ало-дино» (с отсылкой к шотландскому аналогу)..... 245

Лилит Саакян, Научные и культурологические представления о метаморфозе в контексте армянской устной традиции..... 253

Асмик Петросян, Ковроткачихи между двумя патриархальными системами..... 266

ПУБЛИКАЦИИ

- Гаянэ Махмурян*, Сасун в запросе члена палаты депутатов национального собрания Франции Франсиса де Прессансе министру иностранных дел Теофилю Делькассе (9 июня 1904 г.)..... 283
- Арсен Бобохян*, Вопросы истории и материальной культуры древней Армении в работах Гаянэ Кочарян..... 302

РЕЦЕНЗИИ

- Ани Петросян*, Гайк Аветисян, Артак Гнуни, Гагик Саргсян, Левон Мкртчян, Арсен Бобохян, Мегалитическая культура Арцаха..... 311
- Армен Карапетян*, Эдик Минасян (ред.), Освещение турецко-армянской войны 1920 г. в армянской периодике..... 320

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

- Альберт Харатян*, 65-летний ученый на перекрестках истории..... 324

**ԶԱՔԱՐՅԱՆ ԵՎ ՄԱՀԿԱՆԱՔԵՐՈՂՑԻ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ
ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (XII Դ. ԿԵՍԵՐ – XIII Դ. ՎԵՐՋԵՐ)
THE RELATIONS BETWEEN THE ZAKARYAN AND MAHKANABERDTSI
PRINCELY HOUSES (MID OF THE 12TH – END OF THE 13TH CENTURIES)
ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КНЯЖЕСКИМИ ДОМАМИ ЗАКАРЯНОВ И
МАХКАНАБЕРДЦИ (СЕРЕДИНА XII В. – КОНЕЦ XIII В.)**

Արտաշես Շահնազարյան
Artashes Shahnazaryan
Арташес Шахназарян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Science, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

artashes.shahnazaryan@academhistory.am

Ներկայացվել է՝ 10.09.2024; գրախոսվել է՝ 09.03.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Received: 10.09.2024; Revised: 09.03.2026; Accepted: 14.04.2026
Представлено: 10.09.2024; рецензировано: 09.03.2026; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence–ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-14

Ամփոփում – XII դ. առաջին կեսին պատմական ասպարեզ իջած և նույն դարի երկրորդ կեսին վերելք ապրած իշխանական տներից Զաքարյանների ու Մահկանաբերդցիների փոխհարաբերությունները սկիզբ առան նույն դարի կեսերին՝ նրանց միջև խնամիական կապի հաստատմամբ: Զաքարյանների տոհմավազ իշխան Զաքարե Ա-ի որդի Մեծ Սարգիսն ամուսնացավ Մահկանաբերդցիների տոհմի հիմնադիր իշխան Վահրամի դուստր Սահակդուխտի հետ: Քաղաքական ենթատեքստ ունեցող այդ ամուսնությունն այդ երկու իշխանական տների դիրքերի հետագա ամրապնդման նպատակ էր հետապնդում: Զաքարյանների ու Մահկանաբերդցիների փոխհարաբերությունների բնույթը ժամանակի ընթացքում ենթարկվում էր փոփոխությունների՝ կախված նրանց հզորությունից և Վրացական թագավորության կառավարման համակարգում ունեցած դիրքերից: Դրա հետևանքով այդ իշխանական տները մերթ հարաբերվում էին իբրև հավասարներ, մերթ էլ որպես գերակա-ստորականներ: Զաքարյանների ու Մահկանաբերդցիների խնամիանալու ժամանակ վերջիններս Վրացական թագավորության ավատատիրական անդուղքում Զաքարյաններից բարձր տեղ էին զբաղեցնում: Սակայն Օրբելիների գլխավորած 1176–1177 թթ. ապստամբության ճնշումից հետո նրանց տեղերը փոխվեցին: Հա-

ղարձնի վանքի 1184 թ. արձանագրությունում Մեծ Սարգիսը հիշատակվում է իր աներոջ որդի Ամիր-Քրդից առաջ: Այդուհանդերձ, այդ իշխանական տների փոխհարաբերությունները դրանց առաջին փուլում կրում էին ոչ թե գերակա-ստորակայական, այլ՝ հորիզոնական բնույթ: Զաքարյանների ու Մահկանաբերդցիների փոխհարաբերությունների բնույթը դրանց երկրորդ փուլում փոխվեց: Մահկանաբերդցիների Խավոսայան ճյուղի հիմնադիր Խավոսա Ա-ը դարձավ Զաքարե Բ-ի որդի Շահնշահի ստորական ու թոռ Զաքարե Գ-ի դաստիարակը: Մահկանաբերդցիների Սադունյան ճյուղի հիմնադիր Սադուն Բ-ն էլ նախ Իվանե Ա-ի թոռնուհի Խոջաքի ստորական էր: Սակայն Սադուն Բ-ի հզորացման շնորհիվ նրանց հարաբերությունները դարձան հորիզոնական:

Abstract – The relations between the Zakaryan and Mahkanaberdtsi princely houses that came out in the first half of the 12th century and rose to prominence in the second half of the same century, began in the middle of the same century with the establishment of in-law ties between them. Sargis the Great, son of Zakare I, the eldest prince of the Zakaryan dynasty, married Sahakdukht, daughter of Vahram, the founder of the Mahkanaberdt dynasty. This marriage, which had a political connotation, pursued the goal of further strengthening the positions of these two in-law princely houses. The nature of the relations between the Zakaryans and Mahkanaberdtsi changed over time, depending on their power and the position they occupied in the system of governance of the Georgian kingdom. As a result, these princely houses sometimes treated each other as equals, and sometimes as vassals. During the establishment of in-law relations between the Zakaryans and the Makhkanaberdsis, the latter occupied a higher position in the feudal ladder of the Georgian kingdom. However, after the suppression of the uprising of 1176–1177, led by the Orbelis, their places changed. In the inscriptions of the Hagartsin monastery in 1184, Sargis the Great is mentioned before the son of his father-in-law, Amir-Kurd. However, the relations between these princely houses at the first stage were not suzerain-vassal, but horizontal. The nature of the relationship between Zakaryans and Makhkanaberdsis at their second stage changed. Havras I, the founder of the Havrasyan branch of Makhkanaberdsis, became a vassal of Shahnshah, the son of Zakare II, and the mentor of Zakare III, the grandson of Zakare II. Sadun II, the founder of the Sadun branch of the Mahkanaberdti dynasty, was originally a vassal of Khoshak, granddaughter of Ivane I. However, thanks to the strengthening of the power of Sadun II, their relations became horizontal.

Аннотация – Княжеские дома Закарянов и Махканабердци появились на исторической арене в первой половине XII в., и уже во второй половине того же века они обрели известность. Отношения между Закарянами и Махканабердци, обусловленные наличием сватовских связей, сложились в середине того же века. Саргис Великий, сын Закаре I, старшего князя рода Закарянов, женился на Саакдукт, дочери Ваграма, основателя рода Махканабердци. Этот брак, имевший политический подтекст, призван был способствовать дальнейшему укреплению позиций названных княжеских домов. Характер отношений между Закарянами и Махканабердци менялся в зависимости от их мощи и положения в системе управления Грузинского царства. Посему иногда это были отношения на равных, а иногда – сюзеренов-вассалов. В период установления сватовских отношений между Закарянами и Махканабердци последние занимали более высокое положение в феодальной иерархии Грузинского царства, нежели Закаряны. Однако после подавления восстания 1176–1177 годов, возглавленного Орбели, их статусы изменились. В надписи

монастыря Агарцин, датированной 1184 г., имя Саргиса Великого упоминается перед именем сына его тестя – Амир-Курда. Следует отметить, что на начальном этапе отношения между этими княжескими домами были на равных. Между тем в дальнейшем они претерпели изменения. Хаврас I, основатель ветви Хаврасянов рода Махканабердци, стал вассалом Шахншаха, сына Закаре II, и наставником Закаре III, внука Закаре II. Садун II, основатель Садунской ветви рода Махканабердци, первоначально был вассалом Хошак, внуки Иване I. Однако, благодаря усилению мощи Садуна II, их отношения выровнились.

Հիմնարաներ – Զաքարյան, Մահկանաբերդցի, Ավագ, Սադուն Ա, Խոշաք:

Keywords – Zakaryan, Mahkanaberdtsi, Avag, Sadun I, Khoshaq.

Ключевые слова – Закарян, Махканабердци, Аваг, Садун I, Хошак.

Ներածություն

Զաքարյան և Մահկանաբերդցի իշխանական տների փոխհարաբերությունները դիտարկվող ժամանակաշրջանի հայոց պատմության ուշագրավ էջերից են: Դրանց քննությունը նպաստում է աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում պատկերացում կազմելու զարգացած ավատատիրության շրջանի երկրորդ փուլի Հայաստանի այդ նշանավոր իշխանական տների փոխհարաբերությունների մասին:

Դրանց, հատկապես Զաքարյանների պատմությունը հետաքրքրել է ինչպես հայ, այնպես էլ օտար պատմաբաններին, որոնք արժարժել են նաև այդ տոհմերի փոխհարաբերությունների հետ կապված որոշ դրվագներ: Այդ բնագավառում իրենց ներդրումն ունեն Գ. Հովսեփյանը, Հ. Մանանդյանը, Ա. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ, հատկապես Հ. Մարգարյանը: Այդուամենայնիվ, խնդրո առարկա երկու իշխանական տների փոխհարաբերությունները հողվածային հատուկ ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել և համապարփակ քննության չեն ենթարկվել: Բացի այդ, նախորդ հետազոտողները երբեմն կատարել են այնպիսի դիտարկումներ, որոնք կարոտ են հիմնավորման կամ սրբագրման, ինչը փորձել ենք անել:

Զաքարյանների ու Մահկանաբերդցիների փոխհարաբերությունների առաջին փուլը

Զաքարյան և Մահկանաբերդցի իշխանական տների փոխհարաբերությունների հիմքերը դրվեցին նրանց միջև խնամիական կապի հաստատմամբ: Վրացական թագավորության հզոր իշխանատոհմ Օրբելիների ստորակա Զաքարյանների տոհմավագ Զաքարե Ա իշխանի ավագ որդի Մեծ Սարգիսն ամուսնացավ վրաց արքունիքում զգալի ազդեցություն ունեցող և Տփղիսի քաղաքապետի պաշտոնը վարած հայտնի իշխաններ Վասակ ու Ամիր-Քուրդ Մահկանաբերդցիների քույր Սահակդուխտի հետ: Նրանց հայրն իշխան Վահրամ Մահկանաբերդցին էր:

Նոր պատմական ասպարեզ իջած այս իշխանական տների միջև խնամհական կապի հաստատման քաղաքական ենթատեքստ ունենալը կասկած չի հարուցում: Տարբեր միջոցներով բարձրացման ձգտող Չաքարյաններն ի թիվս այլ միջոցների, ջանում էին իրենց դիրքերն ամրապնդել նաև հին ու նոր իշխանական տների հետ խնամհանալու միջոցով: Նույն կերպ էին վարվում նաև Մահկանաբերդցիները: Ընդ որում, երկու իշխանական տներն էլ խնամհական կապեր էին հաստատում ոչ միայն հայկական, այլև օտար իշխանական տների հետ: Հետևաբար, նրանց խնամհանալը «միանգամայն օրինաչափ իրողություն է ներկայանում» (Մարգարյան 2023, 188):

Մեծ Սարգսի ու Սահակդուխտի ամուսնությունը փաստող գրչագիր ու վիճագիր աղբյուրները երեքն են: Անիի Չաքարեի եկեղեցու անթվակիր մի արձանագրության համաձայն «պատարագն որ սմա կատարի Սահակդխտո է, ծնաւղի Չաքարեա եւ Իւանէի» (Դիվան հայ վիճագրության 1966, 57): Այս արձանագրությունը թվագրելի է XIII դ. սկզբներով և Մեծ Սարգսի ու Սահակդուխտի՝ ամուսիններ լինելու մասին հնագույն վկայությունն է: Բագնայրի նշանավոր Ավետարանի 1232 թվակիր հիշատակարանում Վասակ ու Ամիր-Քուրդ Մահկանաբերդցիների կրտսեր եղբայր Ամիր-Սարգիսը ներկայացվում է որպես «եղբայր մար կեսառոսաց Հայոց եւ Վրաց եւ ամենայն Ափխազաց, բարեպաշտիցն եւ Աստուծով զաւրացելոցն մեծին Չաքարիայի եւ Իւանէի» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1984, 178): Կիրակոս Գանձակեցին իր հերթին Չաքարյան եղբայրներին ներկայացնում է իբրև «որդիք քեռ բարեպաշտ իշխանին Քրդին» (Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 210):

Ինչպես տեսնում ենք, վերոբերյալ երեք աղբյուրներից ոչ մեկն էլ հիշյալ ամուսնության գոնե մոտավոր թվականը չի հայտնում: Անդրադառնալով այդ իրադարձության թվագրմանը, Հ. Մարգարյանը գտել է, որ «Մահկանաբերդցիների եւ Չաքարյանների միջեւ խնամհական կապի հաստատումը շուրջ 1150 թվականին կամ մի փոքր ավելի վաղ՝ միանգամայն օրինաչափ իրողություն է ներկայացնում» (Մարգարյան 2023, 188): Դատելով Մեծ Սարգսի ու Սահակդուխտի և նրանց յոթ երեխաների ծննդյան մոտավոր թվականներից, այս դիտարկումն ընդունելի է:

Չնայած խնամիններ լինելուն, Վրացական թագավորության կենտրոնական իշխանության դեմ Օրբելիների գլխավորած 1176–1177 թթ. հզոր ապստամբության առաջին փուլում Չաքարյաններն ու Մահկանաբերդցիները գտնվում էին հակադիր ճամբարներում: Չաքարյան իշխանական տունը գլխավորող Մեծ Սարգիսն իր ավագ որդի Չաքարե Բ-ի ու վախճանված եղբայր Վահրամի անդրանիկ տղա Բլուզ Չաքարեի հետ իբրև Օրբելիների ստորակա Հյուսիսային Հայաստանի որոշ այլ հայ իշխանների հետ ապստամբների շարքերում էր: Ինչ վերաբերում է ավագ եղբայր Վասակից հետո Մահկանաբերդցի իշխանական տան գլուխ անցած Ամիր-Քրդին, ապա նա վրաց արքա Գեորգի III-ի (1156–1184) կարևոր աջակիցներից էր և մեծ դեր խաղաց այդ ապստամբության ճնշման գործում (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1984, 294):

Ապստամբության ղեկավար Իվանե Օրբելու՝ ստիպված Լոռե բերդում ամրանալուց, իսկ նրա եղբայր Լիպարիտի ջոկատը Մահկանաբերդցիների տիրույթ Մահկանաբերդի գավառում Ամիր-Քրդի կողմից պարտության մատնվելուց ու նրա՝ դարձյալ նույն բերդում ապաստանելուց հետո Մեծ Սարգիսն անցավ թագավորի կողմը (Картлис цховреба. История Грузии 2008, 251): Վաստակաշատ Գ. Հովսեփյանը Մեծ Սարգսի այս քայլը ենթադրաբար նրա աներծագ Ամիր-Քրդի ազդեցությամբ է պայմանավորել (Հովսեփյան 1969, 3):

Սակայն այս ենթադրությունը վիճարկելի է, քանզի, եթե փեսայի վրա Ամիր-Քրդի ազդեցությունն այդքան մեծ էր, ապա ինչով բացատրել, որ նրան չէր հաջողվել հենց սկզբից կանխել ապստամբներին Մեծ Սարգսի հարելը: Այդուհանդերձ, չի բացառվում, որ ապստամբության սկզբնական շրջանում Ամիր-Քուրդը վերջինիս հորդորած կլիներ իր անմիջական գերակա Իվանե Օրբելուն լքելով՝ հարել Գեորգի III-ին: Իրականում մեծ հավանականություն ունեցող այդ հորդորը չէ, որ «Օրբելիների եղբայր ու սիրելի» (Картлис цховреба. История Грузии 2008, 251) Մեծ Սարգսին դրդել է որդու ու եղբորորդու հետ անցնել թագավորի կողմը: Բանն այն է, որ Գեորգի III-ը խոստացել էր ապստամբներից իր կողմն անցածներին ներում շնորհելուց զատ նվիրել Օրբելիների կալվածքները (Օրբելյան 1910, 385), որի կարիքը փոքր տիրույթներ ունեցող Չաքարյանները շատ էին զգում: Եվ որ առավել կարևոր է, Մեծ Սարգսի պես զորավարի համար չէր կարող պարզ չլինել, որ Իվանե ու Լիպարիտ Օրբելիների՝ Լոռե բերդի պարիսպներին ապավինելուց հետո ապստամբության պարտությունը մոտ է, իր տոհմի համար անցանկալի հետևանքներով:

Թամար թագուհու առաջին պատմիչի համաձայն «թագավորը նրան ընդունեց սիրալիր ու փառաքուզ և վստահություն ցուցաբերեց՝ նրա տոհմիկությանը համապատասխան (Картлис цховреба. История Грузии 2008, 251), սակայն որևէ տիրույթի կամ պաշտոնի չարժանացրեց: Այդուհանդերձ, Մեծ Սարգիսը Հաղարծնի վանքի գավթի 1184 թվակիր արձանագրության մեջ հիշատակվում է Տիֆլիսի քաղաքապետ աներորդուց առաջ (Դիվան հայ վիմագրության 1977, 97): Դրանից հետևում է, որ նա դարձել էր Գեորգի III-ի անմիջական ստորական և վրացական թագավորության ավատատիրական սանդուղքում Ամիր-Քրդից բարձր տեղ էր զբաղեցնում:

Մեծ Սարգսի մահվանից (1185 թ.) հետո էլ Չաքարյաններն ու Մահկանաբերդցիները շարունակում էին հարաբերվել: Դրա անուղղակի վկայությունն է Նոր Գետիկի վանքը կառուցելու համար հող հատկացնելու նպատակով Իվանե Ա-ին Մխիթար Գոշի դիմելու և բարեհաճ վերաբերմունքի արժանանալու իրողությունը (Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 210–211):

Կիրակոս Գանձակեցին այս անցքի հետ կապված Ամիր-Քրդին չի հիշատակում: Սակայն Ս. Ավագյանն ակնհայտորեն ելնելով նրա և Մխիթար Գոշի մտերմությունից, ինչպես նաև դրանից անմիջապես հետո Չաքարե Բ-ի ու Իվանե Ա-ի՝ Ամիր-Քրդի քեռորդիները լինելը Կիրակոս Գանձակեցու կողմից արձանագրվելուց (Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 208, 210), գրել է, որ Մխիթար Գոշը դիմել է

երկուսին էլ՝ Ամիր-Քրդի միջոցով (Դիվան հայ վիմագրության 1977, 62): Հ. Մարգարյանն էլ նկատել է, որ քանզի Զաքարյան եղբայրներն Ամիր-Քրդի քեռորդիներն էին՝ «Իվանեն սիրով ընդառաջեց Ամիր-Քրդի մտերիմ Մխիթար Գոշի՝ Գետիկի վանքի համար նոր տեղ հատկացնելու խնդրանքին» (Մարգարյան 2023, 194):

Քանի որ Նոր Գետիկի կառուցման համար հատկացված հողատարածքը գտնվում էր Իվանե Ա-ի տիրույթներում, Մխիթար Գոշը դիմել է առաջին հերթին նրան: Ինչ վերաբերում է Մխիթար Գոշի խնդրանքի բավարարման հիմքում նրա ու Ամիր-Քրդի մտերմության ինչ-որ կերպ դեր խաղալուն, ապա նման հանգամանքն իհարկե իր նշանակությունն ունեցել է: Դրա որոշակի վկայությունն է Կիրակոս Գանձակեցու կողմից ոչ պատահաբար Ամիր-Քրդի ու Զաքարյան եղբայրների ազգակցական կապի արձանագրումը: Վերոշարադրյալից հետևում է, որ այս փուլում երկու իշխանական տների փոխհարաբերությունները կրում էին ոչ թե գերակա-ստորակայական, այլ հորիզոնական բնույթ:

Զաքարյանների ու Մահկանաբերդցիների փոխհարաբերությունների երկրորդ փուլը

Զաքարյան ու Մահկանաբերդցի իշխանական տների փոխհարաբերությունների մասին հաջորդ վկայությունը թվագրվում է XIII դ. 30-ական թվականների սկզբներով: Դա Բագնայրի վերը հիշատակված Ավետարանի 1232 թվակիր հիշատակարանն է: Դրանից հետևում է, որ Մահկանաբերդցիների կրտսեր՝ Խավոսյան ճյուղի հիմնադիր իշխանաց իշխան Խավոսս Ա-ը վայելել է իր հորաքրոջ որդիներ Զաքարե Բ-ի ու Իվանե Ա-ի հովանավորությունը, եղել վերջիններիս հավատարիմն ու նրանց շնորհիվ բարձրացել: Հիշատակարանի համաձայն Խավոսս Ա-ը «մեծին Զաքարիայի եւ Իւանեի... առաջի սնեալ եւ զարդալրեյալ, ի նոցին ողորմութեամբն մեծացեալ եւ փառաւորեալ ... հաստատուն եւ անխախտելի պահելով զմիամտութիւնն առ բարեպաշտ տեարսն իւր, ծառայելով յամենայն սրտէ և զամենայն զաւրութենէ իւրմէ (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1984, 178):

Խավոսս Ա-ը լինելով Զաքարյան եղբայրների ստորական երկուսին էլ հավատարմորեն ծառայել է: Սակայն «յետ տարածամ փոխելոյն առ Քրիստոս Մեծին Զաքարիայի» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1984, 178), այսինքն 1212 թ. հետո ծառայել է միայն նրա ընտանիքին: Այսպիսով, նա սերտորեն հարաբերվել է միայն Զաքարյանների՝ Զաքարե Բ-ի որդի Շահնշահ Ա-ի անունով Շահնշահյան տուն կոչված ճյուղի հետ:

Խավոսս Ա-ն եղել է Շահնշահ Ա-ի որդի Զաքարիա Գ-ի դաստիարակը և «ըստ արժանի հաւատարիմ ծառայութեանն իւրոյ ընկալեալ զհատուցումն՝ մեծաւ պատուով պատուեցաւ ըստ Վրացն բարբառոյ՝ մասխութախոցես, որ ըստ մերումս թարգմանի գլուխ իշխեցող եւ հրամա[նա]տար ամենայն իշխեցողաց եւ զխաւորաց տան թագաւորութեան տեառն իւրոյ (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1984, 1978): Խավոսս Ա-ը գորովանքով է խոսում իր սան «սքանչելատեսիլ» Զաքարիա Գ-ի մասին, որին դաստիարակում և ուսուցանում

էր «ամենայն երկյուղի և աստուածապաշտութեամբ, զոր ի նախնեացն ուսեալ էր» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ 1984, 178), այսինքն հայկական ոգով (Մարգարյան 2023, 187):

Խավոաս Ա-ի ու Շահնշահ Ա-ի հարաբերությունները սոսկ գերակա-ստորակայականով չեն սահմանափակվել: Բագնայրի վանքում թողած 1262 թվակիր ընդարձակ արձանագրության մեջ նրա թոռ Խավոաս Բ-ը հայտնում է, որ ժամանակին իր պապն Աշնակ գյուղը գնել է և «սիկելով» այսինքն վավերագրով տվել իրեն (Ալիշան, Շիրակ 1881, 116; Վիմական տարեգիր 1913, 104): Աշնակը Շահնշահ Ա-ի տիրույթների մեջ մտած լինելուց բխում է, որ Խավոաս Ա-ն այն գնել է իր գերակա Շահնշահ Ա-ից, ինչը պարզվում է Խավոաս Բ-ի հետագա շարադրանքից: Սակայն պարզ չէ, թե ինչ հիմքով վերջինս վերստին տիրանում է Աշնակին: Խավոաս Բ-ն ստիպված է լինում կնոջ բաժինք ակնեղենն իր պարոն Շահնշահ Ա-ին տալով Աշնակը կրկին գնել ու նվիրել Բագնայրի վանքին (Ալիշան, Շիրակ 1881, 116; Վիմական տարեգիր 1913, 104): Բագնայրի վանքում Խավոաս Բ-ի թողած 1266 թվակիր վիմագրից կարելի է մակաբերել, որ Խավոաս Ա-ն իր գերակա Շահնշահ Ա-ից նաև գնումներ է կատարել (Ալիշան 1881, 116; Վիմական տարեգիր 1913, 104):

Մահկանաբերոցիների ավագ՝ Սադունյան, ճյուղն էլ սերտ հարաբերություններ ուներ Զաքարյանների Ավագյան տուն կոչված ճյուղի հետ: Դրանից առաջինն այդպես էր կոչվում Ամիր-Քրդի ծոռ Սադուն Բ-ի, իսկ երկրորդը՝ Իվանե Ա-ի միակ որդի Ավագի անունով:

Սադուն Բ-ը Մահկանաբերոցի իշխանական տան ամենանշանավոր ու երևելի ներկայացուցիչն էր: Նա ժամանակի հայկական և օտար աղբյուրների համերաշխ վկայություններով եղել է տարբեր առումներով շատ օժտված անձնավորություն (Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 386; Գրիգոր Ակնեցի 1974, 48; Картлис цховреба. История Грузии 2008, 365, 371, 375; Рашид ад-Дин 1946, 49-50): Զաքարյանների Ավագյան տուն կոչված ճյուղի ու Մահկանաբերոցիների Սադունյան ճյուղի փոխհարաբերությունները սկիզբ առան, երբ Սադուն Բ-ը դարձավ Ավագ Զաքարյանի դուստր Խոշաքի խնամակալը:

Բանն այն է, որ երբ օրինական արու զավակ չունեցող Ավագը 1250 թ. վախճանվեց (Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 321; Վարդան վարդապետ 1862, 148), Խոշաքի դեռ երեխա լինելու պատճառով մոնղոլները «ետուն զիշխանութին նորա Զաքարէի, որդւոյն Շահնշահի, հօրեղբօր որդւոյ Աագին...: Եւ ապա հանեալ ի Զաքարէէ, ետուն կնոջ Աագին, որում անուն էր Գոնցա» (Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 321): Գոնցան վրացուի էր՝ Ռաճա գավառի Էրիսթավի դուստրը (Картлис цховреба. История Грузии 2008, 365):

Դրանից հետո Գոնցային կնության առավ վրաց թագավոր Դավիթ VII-ը (1246-1271), որն ավելի շատ հայտնի է Ուլու Դավիթ անունով: XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագիրն այս ամուսնությունը պայմանավորել է Ավագի, իր խոսքերով ասած, «բարետես» այրու հանդեպ Ուլու Դավթի տաճած սիրով (Картлис цховреба. История Грузии 2008, 365): Իրականում վրաց արքայի

նպատակն Ավագի կալվածքներն արքունապատկան տիրույթներ ներառելն էր, իսկ Գոնցայինը՝ Ավագի ժառանգության նկատմամբ Շահնշահյան տան և Սյունյաց հզոր իշխան Սմբատ Օրբելյանի հավակնություններին վերջ տալը:

XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագրի համաձայն, Ուլու Դավիթը Գոնցային կնության առնելով «Ավագի դստերը թողեց նրա հայրական տիրույթում և նրան հանձնարարեց Սադուն Մահկանաբերդցուն, որն իմաստուն, խելամիտ, բարեխոհ մարդ էր, գեղեցիկ, ուժով, խիստ հզոր, աչքի ընկնող, ընտիր ըմբիշ, վարպետ նետածիգ (Картлис цховреба. История Грузии 2008, 365): Այնուհետև ժամանակագիրը պատմելով Սադուն Բ-ի նկատմամբ իլխան Հուլավուի (1256–1265) ընդգծված բարեհաճ վերաբերմունքի մասին, հավելում է, որ «խելացիության համար Դավիթ թագավորը ևս նրան պատիվ տվեց և նրան հանձնարարեց Ավագի տունը» (Картлис цховреба. История Грузии 2008, 365):

Աշ. Հովհաննիսյանը հիմք ընդունելով Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունն առ այն, որ Սյունյաց իշխան Սմբատ Օրբելյանը «հայրագիր լեալ տանն Ավագին» (Ստեփանոս Օրբելյան 1910, 418), կարծել է, թե Ուլու Դավթի հետ ամուսնանալուց հետո Գոնցան դստեր խնամակալությունը հանձնել է Սմբատ Օրբելյանին (Հովհաննիսյան 1957, 212): Այնուհետև նկատել է, թե տեսնելով, որ նա, շահարկելով այդ հանգամանքը, փորձում է տիրանալ Ավագի իշխանությանը, Խոշաքի խնամակալ է նշանակել Սադունին (Հովհաննիսյան 1957, 212): Սյունյաց իշխանի՝ նման հավակնություն ունենալը փաստ է, բայց նրա Խոշաքի հայրագիրը, այսինքն խնամակալը լինելու մասին Ստեփանոս Օրբելյանի պնդումը ոչ, քանզի դա ժամանակի ոչ մի աղբյուրով չի հիմնավորվում: Հետևաբար, Խոշաքի խնամակալ էր նշանակվել Սադուն Բ-ն և ոչ թե Սմբատ Օրբելյանը, ինչպես դարձյալ Ստեփանոս Օրբելյանի վերոբերյալ վկայության հիմամբ կարծվել է (Գարեգին վրդ. 1913, 28; Մանանդյան 1952, 266; Գրիգորյան 1981, 70):

Հայ-վրացական 1259-1261 թթ. հակամոնղոլական ապստամբության ճնշումից հետո մոնղոլները Գոնցային ոչ առանց Սմբատ Օրբելյանի դավերի մահապատժի ենթարկեցին (Օրբելյան 1910, 418; Картлис цховреба. История Грузии 2008, 372): Խոշաքը դրանից հետո դարձավ հայրական տիրույթների միակ տնօրինողը: Սակայն Սմբատ Օրբելյանը շարունակում էր հավակնել Ավագ Զաքարյանի ժառանգությանը (Օրբելյան 1910, 418): Այս պայմաններում Սադուն Բ-ը կատարեց մի ճիշտ հաշվարկված խորամանկ քայլ: Հենց նրա, և ոչ թե Սմբատ Օրբելյանի ջանքերով, ինչպես պնդել է Ստեփանոս Օրբելյանը (Օրբելյան 1910, 418), և որի հետևությամբ կարծել է Գ. Հովսեփյանը (Գարեգին վրդ. 1913, 24) Խոշաքը 1269 թ. ամուսնացավ Իլխանության մեծ վեզիր ու ֆինանսական դիվանի ղեկավար Սահիր Դիվան Շամս-ադ Դին Մուհամմեդ Ջուվեյնու հետ (Մանր ժամանակագրություններ 1951, 44; Картлис цховреба. История Грузии 2008, 382):

Այս ամուսնությունը կողմերի ու միջնորդի շահերի փոխադարձության արդյունք էր: Սահիր Դիվանը դառնում էր Ավագ Զաքարյանի տիրույթների փաստական տերը, Խոշաքը հնարավորություն էր ստանում դրանք զերծ պահե-

լու Սմբատ Օրբելյանի և Ուլու Դավթի նկրտումներից, իսկ Սադուն Բ-ն, ի դեմս Սահիբ Դիվանի, հզոր հովանավոր էր ձեռք բերում ու ամրապնդում իր դիրքերը: Դրանից մեկ տարի անց՝ 1270-ին, Խոշաքն ու Սադուն Բ-ը մասնակցում են հայ եկեղեցու սասանված հեղինակության բարձրացմանը միտված Ձագավանի նշանավոր ժողովին: Դրան մասնակցում էին նաև նշանավոր իշխան Պոռշ Խաղբակյանն ու Սմբատ Օրբելյանը: Ուշագրավ է, բայց ոչ պատահական, որ ժողովին մասնակից իշխանավորների շարքում Խոշաքը հիշատակվում է առաջինը, իսկ Սադուն Բ-ն երրորդը՝ Պոռշ Խաղբակյանից հետո, Սմբատ Օրբելյանից առաջ (Գարեգին վրդ. 1913, 45): Պոռշ Խաղբակյանի՝ Սադունից առաջ հիշատակվելը բացատրվում է Ձագեձորը նրա տիրույթներում գտնվելով: XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագիրն իր հերթին Սադուն Բ-ի դիրքերի ամրապնդումը փաստելով դա բացատրում է նրա նկատմամբ ոչ միայն Հուլավու և Աբաղա (1265–1282) իլխանների, այլև Սահիբ Դիվանի բարեհաճությամբ, քանի որ նա իր կին Խոշաքի էջեբն էր՝ սենեկապետը (Картлис цховреба. История Грузии 2008, 375): Խոշաքի կողմից Սադուն Բ-ի՝ նրա էջիբ նշանակվելը ժամանակագիրը կրկնորդում է քիչ անց (Картлис цховреба. История Грузии 2008, 381): Ի վերջո 1272 թ. Սադուն Բ-ը դարձավ արևելավրացական թագավորության աթաբեկ ու ամիրսպասալարը, և XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագիրն ուներ բոլոր հիմքերը պնդելու, որ «Սադուն Մահկանաբերդցին իր ժամանակի մթավրերից առավել բարձր դիրքերի հասավ» (Картлис цховреба. История Грузии 2008, 381):

Ինքնին հասկանալի է, որ ի թիվս այլ գործոնների, Սադուն Բ-ի կտրուկ բարձրացման գործում իրենց դերն են խաղացել նաև ի դեմս Խոշաքի Զաքարյանների Ավագյան տուն կոչվող ճյուղի հետ նրա ունեցած սերտ հարաբերությունները: Սակայն դրանց գերակա-ստորակայական բնույթը Սադուն Բ-ի աննախընթաց վերելքի հետևանքով փոխվեց: Դրա վկայությունն է Խոշաքի տիրույթներում գտնված Նորատուսի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու մի արձանագրության մեջ նորատուսցիների կողմից Խոշաքին ու Սադուն Բ Մահկանաբերդցուն «տ(ե)րանց մերոց» ձևակերպմամբ հիշատակվելը (Ավագյան 1978, 277): Այս արձանագրության թվականը ՉԷ (1258) է: Ս. Ավագյանը գտնելով որ այդ տարեթիվը չի համապատասխանում Խոշաքի և Սադուն Բ-ի «տիրապետության ժամանակներին» և որ վերջինս աթաբեկ է դարձել իր կարծիքով 1270 թ. ու վախճանվել 1283 թ., առաջարկել է տարեթվի մեջ ավելացնել բաց թողնված Ի (20) տասնավորը և կարդալ ՉԻԷ, այսինքն՝ 1278 թ. (Ավագյան 1978, 279): Հ. Մարգարյանը Սադուն Բ-ի անունը Խոշաքից հետո հիշատակված լինելու հիմամբ վարանել է ընդունել Ս. Ավագյանի կողմից արձանագրության տարեթվի վերանայումը (Մարգարյան 2023, 196): Սակայն արձանագրության թվականի՝ Ս. Ավագյանի առաջարկած սրբագրումն ընդունելի է, քանի որ նախ և առաջ 1259 թ. Սադուն Բ-ն անվիճելիորեն աթաբեկ չէր և ապա Նորատուսի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին Խոշաքի տիրույթներում գտնվելու պատճառով է նա

1272 թ. արևելավրացական թագավորության աթաբեկ դարձած Սադուն Բ Մահկանաբերդցուց առաջ հիշատակվել:

Այս արձանագրությունը գրվելուց հետո Խոշաքի ու Սադուն Բ-ի փոխհարաբերությունների մասին աղբյուրներում վկայություններ չեն հանդիպում: Դրանից շատ չանցած՝ 1282/1283 թ. Սադուն Բ-ը վախճանվեց: Դրանից քիչ անց՝ 1284 թ. հոկտեմբերի 16-ին, Սահիբ Դիվանը մահապատժի ենթարկվեց (Рашид ад-Дин 1946, 115-116) և Ավագյան տան տիրույթները կրկին մտցվեցին վրաց արքունապատկան կավաձքների մեջ: Ուլու Դավթի որդի Դեմետրե II-ը (1270-1289), որի մայրը Գոնցան էր Սադուն Բ-ի ավագ որդի աթաբեկ և ամիրսպասալար Խուբլու Բուղային նշանակեց Ավագյան տանը բնակվող արքայորդի Դավթի խնամակալ (Ղաֆադարյան 1975, 195): Ճիշտ է, հետագայում Խոշաքին հաջողվեց վերականգնել իր իրավունքները հայրական տիրույթների նկատմամբ, բայց դրանցում Խուբլու Բուղան որևէ գործառույթ չունեցավ:

Սադուն Բ-ի երեխաներից Վանեն (Վանենի) ամուսնացել էր Շահնշահ Ա Զաքարյանի որդի ամիրսպասալար Մխարգրծելի հետ: Նրանք 1279 թ. կառուցել են Քոբայրի զանգակատուն-տապանատունը (Մուրադյան 1977, 177), Բացի այդ մոտավորապես նույն ժամանակներում ապահարկ դարձրել Սանահնի վանքը, նվիրատվություններ կատարել Հաղբատի վանքին (Դիվան հայ վիմագրության 2012, 53, 155-156):

Այս վիմագիր վկայություններով Զաքարյան և Մահկանաբերդցի իշխանական տների փոխհարաբերությունների մասին աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները սպառվում են: Այսպիսով, հայոց պատմության մեջ մնալուն հետք թողած այդ հզոր իշխանական տների փոխհարաբերությունները սկիզբ առան ու ավարտվեցին խնամիական կապի հաստատմամբ:

Եզրակացություններ

Զաքարյան և Մահկանաբերդցի իշխանական տների փոխհարաբերությունները սկիզբ են առել XII դ. կեսերին՝ Զաքարյանների տոհմավագ իշխան Զաքարե Ա-ի ավագ որդի Մեծ Սարգսի և Մահկանաբերդցիների տոհմի հիմնադիր իշխան Վահրամի դուստր Սահակդուխտի ամուսնությամբ: Այդ ամուսնությունն ուներ քաղաքական ենթատեքստ, իսկ երկու տոհմերի փոխհարաբերություններն առաջին փուլում կրում էին ոչ թե գերակա-ստորակայական, այլ՝ հորիզոնական բնույթ:

Նրանց փոխհարաբերությունների երկրորդ փուլում Մահկանաբերդցի իշխանական տան կրտսեր՝ Խավդասյան ճյուղը դարձավ Զաքարյան իշխանական տան Շահնշահյան կոչված ճյուղի ստորական: Մահկանաբերդցիների ավագ՝ Սադունյան ճյուղն էլ սկզբում դարձավ Զաքարյանների իշխանական տան Ավագյան ճյուղի ստորական, սակայն հետագայում Սադունյանների հզորացման հետևանքով նրանց փոխհարաբերությունները գերակա-ստորակայականից վերաճեցին հորիզոնականի: Երկու տոհմերի փոխհարաբերություն-

ներն իրենց ավարտին հասան XIII դ. վերջերին՝ խնամիական կապի վերահաստատմամբ:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածի վերաբերյալ շահեկան դիտարկումների համար շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Գագիկ Սարգսյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Ալիշան Հ.Ղ. 1881, Շիրակ, Վենետիկ, հրատ. նշված չէ:
Alishan H.G. 1881, Shirak, Venice, Publisher not indicated (in Armenian).
2. Ավագյան Ս. 1978, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Avagyan S. 1978, Textual Analysis of Stone Inscriptions, Yerevan, Yerevan University Publishing House (in Armenian).
3. Գարեգին վրդ. 1913, Ձագավանից ժողովը, Շողակաթ, Վաղարշապատ, հրատ. նշված չէ:
Garegin vardapet, Dzagavan council, Shoghakat, Vagharshapat, Publisher not indicated (in Armenian).
4. Գրիգոր Ակներցի 1974, Պատմութիւն թաթարաց Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց:
Grigor Aknertsi 1974, History of Tatars, Jerusalem, Saint Jacobean Publishing House (in Armenian).
5. Գրիգորյան Գ. 1981, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII–XIV դարեր), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Grigoryan G. 1981, Syunik during the Orbelyans (XIII–XIV Centuries), Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia (in Armenian).
6. Դիվան հայ վիմագրության 1966, պրակ I, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Divan of Armeian Epigraphy 1966, vol. I, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia (in Armenian).
7. Դիվան հայ վիմագրության 1977, հ. VI, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Divan of Armeian Epigraphy 1977, vol. VI, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia (in Armenian).
8. Դիվան հայ վիմագրության 2012, պրակ IX, Երևան, «Գիտություն»:
Divan of Armeian Epigraphy 2012, vol. IX, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
9. Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմություն Հայոց, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Kirakos Gandzaketsi 1961, History of Armenians, Yerevan, Soviet Armenia Academy of Sciences Press (in Armenian).
10. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար 1984, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Colophons of Armenian Manuscripts, 13th Century 1984, Yerevan, Soviet Armenia Academy of Sciences Press (in Armenian).

11. Հովհաննիսյան Ա. 1957, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Hovhannisyanyan A. 1957, Episodes of the History of Armenian Liberation Thought, Book One, Yerevan, Soviet Armenia Academy of Sciences Press (in Armenian).
12. Հովսեփեան Գ. 1969, Խաղբակեանք կամ Պոռոշեանք հայոց պատմութեան մեջ, Անթիլիաս, հրատ. նշված չէ:
Hovsepyan A. 1969, The Khaghbakians or Proshians in Armenian History, Antilias, Publisher not indicated (in Armenian).
13. Ղաֆադարյան Կ. 1975, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Ghafadaryan K. 1975, Yerevan, Soviet Armenia Academy of Sciences Press (in Armenian).
14. Մանանդյան Հ. 1952, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. III, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Manandyan H. 1952, Examinational History of Armenia, vol. III, Yerevan, Soviet Armenia Academy of Sciences Press (in Armenian).
15. Մանր ժամանակագրություններ 1951, հ. I, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Minor Chronicles 1951, vol. I, Yerevan, Soviet Armenia Academy of Sciences Press (in Armenian).
16. Մարգարյան Հ. 2023, Նշանավոր իշխանական տները Հայաստանում ԺԲ դարից – ԺԳ դարի առաջին կեսին, Երևան, «Գիտություն»:
Margaryan H. 2023, Notable Princely Houses in Armenia from the 12th Century to the First Half of the 13th Century, Gitutyun (in Armenian).
17. Մուրադյան Պ. 1977, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, ԵՊՀ հրատ.:
Muradyan P. 1977, Georgian Inscriptions of Armenia, Yerevan, University Publishing House (in Armenian).
18. Ստեփանոս Օրբելյան 1910, Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, Էլեքտրոշաշարժ տպարան օրիորդ Ն. Աղանեանցի:
Stepanos Orbelyan 1910, History of Sis State by Stepanos Orbelyan and Archbishop of Syunik, Electric Printing of Ms.N. Aghayatnts (in Armenian).
19. Վարդան վարդապետ 1862, Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ, Վենետիկ ի Սուրբ Ղազար, հրատ. նշված չէ:
Vardan Vardapet 1862, The Collection of History Illustrated by Vardan Vardapet, Venice, St. Lazarus Cathedral, Publisher not indicated (in Armenian).
20. Վիմական տարեգիր 1913, կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, հրատ. նշված չէ:
Epigraphic Chronicles 1913, by K. Kostanyants, St. Petersburg, Publisher not indicated (in Armenian).
21. Картлис цховреба. История Грузии 2008, Тбилиси, изд. «Артануджи».
Kartlis Tskhovreba. History of Georgia 2008, Tbilisi, Publishing House Artanuji (in Russian).
22. Рашид ад-Дин 1946, Сборник летописей, т. III, Москва-Ленинград, изд. АН СССР.
Rashid ad-Din 1946, Collection of Chronicles, vol. III, Moscow-Leningrad, National Academy of Science of USSR (in Russian).

SYSTEMIC APPROACH TO EXECUTIVE POWER EFFECTIVENESS: INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA (2000–2024)

ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄ. ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ (2000–2024)

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В РА (2000–2024)

Marina Margaryan
Մարինա Մարգարյան
Марина Маргарян

Yerevan State University
Երևանի պետական համալսարան
Ереванский государственный университет

mmargaryan@ysu.am

Received: 11.12.2025; Revised: 03.02.2026; Accepted: 14.04.2026
Ներկայացվել է՝ 11.12.2025; գրախոսվել է՝ 03.02.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Представлено: 11.12.2025; рецензировано: 03.02.2026; принято: 14.04.2026

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-26

Abstract – This article examines executive power institutional effectiveness in the Republic of Armenia during 2000–2024 through comprehensive systemic-institutional analysis. Employing neo-institutional theory, systems analysis, and comparative-historical methods, the research identifies three interconnected analytical levels: institutional (constitutional-legal foundations), strategic (policy planning mechanisms), and operational (implementation systems). Armenia’s administrative reform trajectory evolved from traditional Soviet-inherited bureaucratic structures through New Public Management approaches toward Good Governance and New Public Governance frameworks, adapting international reform models within post-Soviet institutional contexts and path dependencies. Empirical analysis demonstrates that executive effectiveness emerges from systematic interactions across analytical levels rather than isolated interventions. The study traces paradigmatic shifts in governance structures, examining how constitutional reforms, civil service professionalization, territorial reorganization, and digital transformation contribute to administrative modernization. Particular attention addresses the 2018 Velvet Revolution as a critical juncture reshaping governance trajectories. Drawing on government documents, comparative governance indicators, and scholarly literature, the article

contributes to comparative political science by analyzing adaptation processes of international governance models within Armenia's political culture, institutional legacies, and socio-economic conditions characteristic of Eastern Partnership countries. The research reveals determinants of governance quality in post-Soviet transition states, proposing evaluation frameworks for assessing executive performance across multiple dimensions.

Ամփոփում – Հոդվածում ներկայացված է Հայաստանի Հանրապետությունում գործադիր իշխանության ինստիտուցիոնալ արդյունավետության համապարփակ համակարգային-ինստիտուցիոնալ վերլուծությունը 2000–2024 թվականների ընթացքում: Հետազոտությունը հիմնված է նեո-ինստիտուցիոնալ տեսության, համակարգերի վերլուծության և համեմատական-պատմական մեթոդաբանական մոտեցումների ինտեգրման վրա: Համապարփակ վերլուծությունը բացահայտում է երեք փոխկապակցված վերլուծական մակարդակներ՝ ինստիտուցիոնալ (սահմանադրական-իրավական հիմքեր և կազմակերպական կառուցվածքներ), ռազմավարական (քաղաքականության պլանավորման մեխանիզմներ և համակարգման համակարգեր) և գործառնական (իրականացման համակարգեր և ծառայությունների մատուցում): Հայաստանի վարչական բարեփոխումների էվոլյուցիոն ուղին ժառանգած խորհրդային ավանդական բյուրոկրատական կառուցվածքներից անցել է դեպի ժամանակակից լավ կառավարման և Նոր հանրային կառավարման շրջանակներ՝ համակարգված կերպով հարմարեցնելով Նոր հանրային կառավարման մոտեցումների միջոցով միջազգային առկա բարեփոխումների մոդելները հետխորհրդային ինստիտուցիոնալ համատեքստում բարեփոխումների տրամագծին: Համապարփակ էմպիրիկ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գործադիր իշխանության արդյունավետությունը առաջանում է համակարգային փոխազդեցություններից և հետադարձ կապի մեխանիզմներից բոլոր վերլուծական մակարդակներում, ոչ թե մեկուսացված ինստիտուցիոնալ միջամտություններից կամ բեկորային քաղաքական փոփոխություններից: Հետազոտությունը հետևում է կառավարման կառուցվածքների և պրակտիկաների հիմնարար պարադիգմային շեղումներին՝ ուսումնասիրելով սահմանադրական բարեփոխումների, քաղաքացիական ծառայության պրոֆեսիոնալացման նախաձեռնությունների, տարածքային կառավարման վերակազմակերպման և արագացված թվային փոխակերպման համատեղ նպաստը վարչական արդիականացման գործընթացներին: Հատուկ վերլուծական ուշադրություն է դարձվում 2018 թվականի Թավշյա հեղափոխությանը՝ որպես վճռորոշ պահի, որը հիմնովին վերաձևավորեց կառավարման կառուցվածքներն ու հետագա արդիականացման ուղղությունները: Հիմնվելով առաջնային կառավարության փաստաթղթերի, միջազգային համեմատական կառավարման ցուցանիշների և վերջին շրջանի գիտական գրականության վրա՝ հոդվածն էական ներդրում է կատարում համեմատական քաղաքական գիտության մեջ:

Аннотация – В статье представлен комплексный системно-институциональный анализ эффективности исполнительной власти в Республике Армения в период 2000–2024 годов. Используя неинституциональную теорию, системный анализ и сравнительно-исторические методологические подходы, исследование выявляет три взаимосвязанных аналитических уровня: институциональный (конституционно-правовые основы и организационные структуры), стратегический (механизмы планирования политики и системы координации) и операционный (системы реализации и предоставления услуг). Трехсторонняя административных реформ Армении эволюционировала от традиционных унаследованных советских бюрократических структур через подходы Нового государственного

менеджмента к современным рамкам хорошего управления и Нового государственного управления, систематически адаптируя международные модели реформ в специфических постсоветских институциональных контекстах в зависимости от траектории развития. Комплексный эмпирический анализ демонстрирует, что эффективность исполнительной власти возникает из систематических взаимодействий и механизмов обратной связи между всеми аналитическими уровнями, а не из изолированных институциональных вмешательств или фрагментарных политических изменений. Статья прослеживает фундаментальные парадигмальные сдвиги в структурах и практиках управления, изучая вклад конституционных реформ, инициатив по профессионализации государственной службы, реорганизации территориального управления и ускоренной цифровой трансформации в процессы административной модернизации. Особое, с точки зрения анализа, внимание уделяется Бархатной революции 2018 года как критической точке, фундаментально изменившей структуры управления и последующие траектории модернизации. Опираясь на первичные правительственные документы, международные сравнительные показатели управления и новейшую научную литературу, статья вносит существенный вклад в сравнительную политологию, рассматривая сложные процессы адаптации.

Keywords – governance, effectiveness, reforms, institutions, The Republic of Armenia.

Հիմնարաներ – կառավարում, արդյունավետություն, բարեփոխումներ, ինստիտուտներ, ՀՀ:

Ключевые слова – управление, эффективность, реформы, институты, РА.

Introduction

Executive power institutional effectiveness constitutes a fundamental challenge for contemporary political systems, particularly transitional democracies navigating complex processes of state-building and governance modernization. The question of how state executive body's function and achieve results has occupied political theorists and practitioners throughout political thought's evolution. However, the twenty-first century imparts new urgency to this enduring question as citizens increasingly demand accountability, transparency, and measurable governmental outcomes while states confront unprecedented challenges ranging from digital transformation to climate change, from demographic shifts to geopolitical instability.

In Armenia, administrative reforms initiated in the early 2000s continue evolving through different state governance paradigms, each responding to temporal demands and international pressures while negotiating path dependencies inherited from the Soviet period. The transition from New Public Management concepts emphasizing efficiency and managerial approaches toward Good Governance and New Public Governance frameworks emphasizing democratic participation, network coordination, and collaborative problem-solving reflects broader global political development trends (Krogh and Triantafyllou 2024; Osborne 2010). However, this transition acquires unique Armenian characteristics shaped by post-Soviet institutional legacies, regional geopolitical dynamics, democratic consolidation challenges, and the transformative events of 2018's Velvet Revolution.

Recent scholarship emphasizes that effective governance requires not only technical efficiency but also democratic legitimacy, procedural transparency, and inclusive participation (Barbier and Tengeh 2023; OECD 2023). This evolving understanding necessitates analytical frameworks capable of capturing governance effectiveness as a multidimensional phenomenon emerging from complex interactions among formal institutions, strategic planning processes, operational implementation mechanisms, and contextual factors. The 2024 Chandler Good Government Index, measuring capabilities and effectiveness of 120 governments worldwide, demonstrates that successful governance depends on systematic development across multiple dimensions rather than excellence in isolated areas (Chandler Institute 2024).

This article synthesizes comprehensive research findings examining Armenia's executive power operational reforms through three interconnected analytical levels: institutional, strategic, and operational. The central argument posits that executive power effectiveness cannot be understood or improved through fragmented interventions targeting single dimensions; rather, effectiveness requires holistic, systems-oriented approaches recognizing the interdependence of formal institutions, strategic planning processes, and operational implementation mechanisms. This systemic perspective, grounded in contemporary public governance theory and empirically validated through the Armenian case, offers insights applicable to other post-Soviet states pursuing governance modernization.

The analysis draws upon multiple data sources including primary government documents, constitutional texts, strategic planning documents, official statistics, international governance indicators (particularly World Bank Worldwide Governance Indicators and Bertelsmann Stiftung Transformation Index), and recent policy reports from international organizations and think tanks. This methodological pluralism enables triangulation of findings while capturing both formal institutional arrangements and actual governance practices.

Theoretical foundations and analytical framework

Executive power concepts have evolved substantially since their theoretical emergence in early modern political philosophy. While ancient and medieval political thought addressed governance broadly, specific identification of executive functions as distinct from other governmental roles developed alongside separation of powers principles emerging from Enlightenment political theory. This historical evolution remains relevant for understanding contemporary debates about executive authority and governmental effectiveness.

Seventeenth and eighteenth centuries witnessed foundational theoretical contributions establishing executive power as a legitimate governmental function. John Locke's social contract theory articulated continuous authority needs for implementing laws, though his formulation combined what would later distinguish as executive and judicial functions. Importantly, Locke's primary concern was negative –pre-

venting dangerous power concentration – rather than optimizing governmental performance. Montesquieu advanced separation of powers theory by explicitly identifying three governmental functions: legislative, executive, and judicial. He associated executive power particularly with international relations and legislative decision implementation, but his framework aimed primarily at securing political liberty through institutional balance rather than maximizing administrative efficiency.

Jean-Jacques Rousseau approached the question from a different angle, subordinating executive power (government) to sovereign legislative will while acknowledging its distinct organizational reality. His formulation recognized that government constitutes an institution with operational logic, even while bound by popular sovereignty expressed through law. The Enlightenment thinkers thus established executive power as both legitimate and necessary for governmental function, but their concerns remained primarily normative and protective – preventing tyranny and preserving liberty – rather than performance-oriented.

The nineteenth century brought new dimensions to executive power theory through German idealist philosophy. Hegel's comprehensive philosophical system integrated executive authority into rational state structures where different governmental functions achieve dialectical unity through hierarchical coordination. His analysis addressed questions of administrative optimization and relationships between particular administrative roles and universal state purposes. This represented a significant shift toward viewing executive power not merely as a necessary constraint on legislative will but as an active instrument for realizing collective purposes.

The twentieth century fundamentally transformed both political practice and scholarly analysis through empirical political science emergence, bringing quantitative methods and systematic comparison to governance studies. Public administration developed as a distinct field, drawing insights from organizational theory, management science, and systems analysis. Max Weber's bureaucratic theory emphasized rational-legal authority, hierarchical organization, and rule-based procedures as foundations for efficient administration. Later critics noted tensions between bureaucratic rationality and democratic responsiveness, generating ongoing debates about optimal institutional design.

Contemporary governance paradigms and reform models

Contemporary public administration scholarship has converged around three major reform models capturing developments in present-day governance transformations: New Public Management (NPM), Neo-Weberian State (NWS), and New Public Governance (NPG) (Krogh and Triantafyllou 2024; Pollitt and Bouckaert 2017). Each model contains discrete and relatively coherent sets of ideas, values, and assumptions about appropriate ends and means in reform policies. Understanding these paradigms proves essential for analyzing Armenia's reform trajectory.

New Public Management, emerging in the 1980s–1990s, aimed to enhance public sector efficiency and performance by increasing market-based competition, performance management, and managerial autonomy (Hood 1991). NPM reforms emphasized disaggregation of large bureaucracies, competition between service providers, explicit performance standards, and output-oriented accountability. While NPM achieved certain efficiency gains, critics identified limitations including fragmentation of public services, accountability deficits, and inadequate attention to coordination challenges (Hood and Dixon 2015).

Neo-Weberian State reforms emerged partly as reaction to NPM's perceived excesses, seeking to enhance public sector effectiveness, efficiency, and legitimacy by reaffirming state's role while incorporating modern management practices. NWS emphasizes professional bureaucracy, rule of law, consultation with citizens, and performance measurement while maintaining traditional public administration values (Pollitt and Bouckaert 2017). This model proved particularly influential in continental European countries and some post-Soviet states seeking to strengthen state capacity while avoiding NPM's market-oriented extremes.

New Public Governance represents more recent theoretical development emphasizing collaborative networks, stakeholder participation, and co-production of public value. NPG reforms advance collaboration both across government agencies and between public sector, private organizations, and civil society (Krogh and Triantafillou 2024, 3041; Osborne 2010). This paradigm recognizes that contemporary governance challenges – from climate change to digital transformation – require coordinated action across organizational and sectoral boundaries. NPG particularly emphasizes trust-based relationships, shared accountability, and co-creation of solutions rather than hierarchical command or market-based transactions.

Systemic-institutional analytical framework

This research employs a systemic-institutional framework integrating multiple theoretical approaches to capture executive power effectiveness comprehensively. The framework rests on three theoretical pillars. First, neo-institutional theory emphasizes how formal rules, organizational structures, and informal norms shape political behavior and policy outcomes (Acemoglu, Robinson 2023; North, Wallis and Weingast 2009). Institutions create incentive structures, distribute power, and establish procedural constraints that profoundly influence governmental effectiveness. Path dependency – the tendency for institutional arrangements to persist and constrain future choices – proves particularly salient for post-Soviet states where Soviet-era legacies continue shaping contemporary governance.

Second, systems theory provides tools for analyzing interdependencies and feedback mechanisms among different governmental components. Executive power effectiveness emerges from interactions among multiple subsystems – legislative, judicial, administrative – operating within broader political, economic, and social

environments. This perspective highlights how changes in one institutional domain ripple through interconnected systems, creating both intended and unintended consequences (Benz 2023). Systems analysis also emphasizes boundary-spanning coordination mechanisms essential for addressing contemporary governance challenges requiring integrated responses.

Third, comparative-historical methods enable identification of patterns across time and space while remaining attentive to context-specific variations. Comparative analysis of post-Soviet transitions reveals both common challenges – managing institutional legacies, building state capacity, establishing democratic legitimacy – and diverse trajectories influenced by initial conditions, reform strategies, and external factors (Abegaz 2023, 152–158). Historical analysis traces reform trajectories, identifies critical junctures where significant institutional changes become possible, and examines how earlier decisions constrain later options.

Three-level analytical model

The analytical framework distinguishes three interconnected levels of executive power effectiveness, each requiring distinct but complementary analysis. The institutional level encompasses constitutional-legal foundations, formal organizational structures, and fundamental rules governing executive authority. Analysis at this level examines constitutional arrangements (presidential versus parliamentary systems, power distribution between branches), administrative organization (ministries, agencies, their jurisdictions), civil service systems (recruitment, career paths, accountability mechanisms), and fiscal frameworks (budget processes, financial management systems). Institutional analysis identifies formal capacities and constraints shaping executive action.

The strategic level addresses policy planning, priority-setting, and resource allocation mechanisms translating institutional capacities into programmatic action. Strategic effectiveness depends on analytical capacity for identifying challenges and opportunities, participatory processes engaging stakeholders in priority-setting, coordination mechanisms aligning efforts across agencies, monitoring and evaluation systems tracking implementation, and adaptive capacity adjusting strategies based on feedback. Strategic analysis examines how governments develop coherent policy agendas, allocate resources effectively, and maintain strategic direction amid competing pressures.

The operational level focuses on implementation mechanisms, service delivery systems, and day-to-day administrative practices converting strategic plans into concrete outcomes. Operational effectiveness requires management systems coordinating personnel and resources, information technology enabling efficient processes, quality control ensuring standards maintenance, accountability mechanisms preventing corruption and abuse, and innovation capacity improving practices continuously. Operational analysis examines actual governmental performance in delivering ser-

vices, implementing policies, and responding to citizen needs. Critically, these levels function not as independent domains but as interconnected components of integrated systems where performance at each level depends on and influences others.

Institutional level analysis: constitutional frameworks and administrative structures

Armenia's constitutional development reflects broader post-Soviet trajectories while exhibiting characteristics specific to its political context and reform dynamics. The 1995 Constitution, adopted four years after independence, established a semi-presidential system with strong presidential powers over government formation, foreign policy, and security matters. This configuration, common among newly independent post-Soviet states, sought to provide stability and coherent leadership during turbulent transition while establishing basic democratic frameworks. However, the concentration of executive authority in the presidency created tensions between formal democratic structures and actual power distribution, contributing to periodic political crises.

The 2005 constitutional amendments maintained semi-presidential frameworks while modestly strengthening parliamentary oversight and constitutional court independence. Yet fundamental power balances remained weighted toward the presidency, with prime ministers serving primarily as administrative coordinators rather than autonomous political leaders. This arrangement contributed to governance challenges as presidential authority lacked adequate institutional constraints while prime ministerial responsibilities exceeded actual powers.

The 2015 constitutional reforms represented more profound institutional transformation, transitioning Armenia from semi-presidential to parliamentary republic (Republic of Armenia 2015). Adopted through referendum, these amendments dramatically shifted power from president to prime minister and parliament. The president became largely ceremonial figure elected by parliament, while the prime minister assumed primary executive authority, heading government and setting policy direction. Parliament gained enhanced legislative powers and oversight mechanisms. This institutional redesign aimed addressing long-standing governance problems by clarifying authority lines, strengthening parliamentary accountability, and reducing presidential power concentration.

However, the 2015 reforms' timing and circumstances generated controversy. Critics alleged they served incumbent leadership's interests by enabling power retention through different institutional configuration. The 2018 Velvet Revolution, occurring shortly after these reforms' implementation, dramatically altered their political significance. The new leadership under Prime Minister Nikol Pashinyan inherited parliamentary system but operated under different political dynamics characterized by popular legitimacy, anti-corruption mandates, and reform expectations. This created unique situation where institutional frameworks designed under

previous regime were operationalized by government enjoying substantially different political foundations. As Freedom House notes, while the 2018 revolution brought significant democratic gains, Armenia continues navigating tensions between extensive prime ministerial powers prescribed by constitution and needs for effective checks and balances (Freedom House 2024a).

Civil service professionalization and merit-based recruitment

Civil service professionalization constitutes critical component of executive power effectiveness, directly affecting implementation capacity, policy expertise, and administrative continuity. Armenia's civil service development trajectory illustrates both progress and persistent challenges characteristic of post-Soviet administrative modernization. The 2018 Civil Service Law, amended subsequently, established frameworks for merit-based recruitment, competitive selection, performance evaluation, and professional development. The law created State Civil Service Council as independent body overseeing civil service management, conducting competitive examinations, and protecting civil servants from political interference.

Post-2018 period witnessed intensified efforts to implement merit principles. According to State Civil Service Council statistics, competitive selection procedures have expanded significantly. In 2023, the Council conducted 847 competitive examinations for civil service positions, representing substantial increase from previous years (State Civil Service Council 2024). The introduction of standardized testing, transparent procedures, and independent oversight aimed reducing political patronage and improving qualification standards. However, challenges persist including limited applicant pools for specialized positions, uneven implementation across different ministries and agencies, continuing political pressures particularly for senior positions, and insufficient resources for comprehensive professional development programs.

The 2022 Public Administration Reform Strategy, approved by government decision, identified civil service professionalization as priority area, proposing measures for strengthening capacity-building programs, improving performance management systems, enhancing salary competitiveness particularly for technical specialists, and expanding e-governance tools supporting civil service functions (Government of Armenia 2024). Implementation progress shows mixed results. The BTI 2024 Armenia Country Report acknowledges administrative modernization efforts while noting that institutional inertia, limited resources, and political complexities continue hindering full realization of merit-based systems (BTI 2024).

Territorial administration and decentralization dynamics

Territorial administration reform represents another critical institutional dimension affecting executive power effectiveness. Armenia's highly centralized governance structure, inherited from Soviet period and reinforced by post-independence political dynamics, creates tensions between aspirations for democratic partic-

ipation and realities of concentrated decision-making authority. Despite constitutional provisions and programmatic commitments to decentralization, local governments retain limited autonomy, constrained by financial dependence on central budgetary allocations, limited revenue-raising authority, weak administrative capacity at municipal level, and central government interventions in local affairs.

The government's 2021–2026 program reiterated decentralization importance, proposing measures to strengthen local government autonomy, enhance revenue-generating capacities, build administrative capacity at sub-national levels, and improve citizen participation in local governance. The 2024 territorial-administrative reform consolidated previously fragmented municipal structures, reducing municipalities from over 500 to approximately 71 communities. This consolidation aimed creating more viable administrative units capable of effective service delivery and strategic planning.

Implementation of participatory budgeting mechanisms in selected communities represents promising development. According to Open Government Partnership reporting, by 2024, twenty-one communities implemented participatory budgeting allowing citizens to propose and vote on local development projects (OGP 2024). These initiatives demonstrate potential for enhanced local democracy while revealing challenges including limited citizen awareness and participation, insufficient municipal administrative capacity for facilitating participatory processes, modest scale of resources allocated through participatory mechanisms, and uneven implementation across different communities. Freedom House notes that despite reform intentions, Armenia's political system has not been decentralized as promised, with local governments continuing to have only limited autonomy and remaining dependent on central budget allocations (Freedom House 2024b).

Strategic level analysis: policy planning and coordination mechanisms

Strategic effectiveness requires translating institutional capacities and political priorities into coherent policy agendas supported by resource allocation and implementation mechanisms. Armenia has developed increasingly sophisticated strategic planning frameworks over the past two decades, though implementation challenges persist. The evolution from ad hoc planning toward systematic strategic management reflects international influences, donor assistance, and domestic learning processes.

Following the 2018 political transition, the government initiated comprehensive strategy review and development processes. Multiple sectoral strategies emerged addressing education, healthcare, economic development, justice, and public administration. The 2022–2030 Public Administration Reform Strategy represents particularly significant initiative, outlining comprehensive modernization agenda structured in three phases: 2022–2024 focusing on institutional modernization and functional analysis; 2025–2027 emphasizing digital transformation and service integration; and

2028–2030 targeting sustainability and continuous improvement (Government of Armenia 2024). The strategy identifies concrete objectives including eliminating functional duplications and gaps across government bodies, strengthening policy development and coordination capacities, accelerating e-governance implementation, improving public service delivery, and enhancing transparency and accountability mechanisms.

However, strategic planning faces persistent challenges affecting implementation effectiveness. Analytical capacity limitations constrain evidence-based policymaking. Many ministries lack sufficient expertise for rigorous policy analysis, making them dependent on external consultants or international organizations. This creates risks of strategies disconnected from domestic realities or insufficiently owned by implementing agencies. Coordination deficits across ministries and levels of government fragment reform efforts. While coordination mechanisms exist formally, actual practice often reveals insufficient inter-ministerial consultation, competing priorities, and inadequate information sharing. The Applied Policy Research Institute of Armenia's 2025 assessment identifies unclear leadership and oversight as significant obstacles, noting the absence of specific bodies assigned to oversee strategy implementation comprehensively (Babayan 2025).

Resource constraints – both financial and human – limit implementation capacity. Ambitious strategic objectives often lack corresponding resource commitments, creating credibility gaps. Civil service capacity limitations, discussed earlier, directly affect strategic implementation. Monitoring and evaluation systems, while improving, remain underdeveloped. Tracking implementation progress, assessing policy impacts, and feeding lessons back into planning cycles require systematic M&E frameworks that are still being established. Participatory mechanisms in strategic planning have expanded but remain limited in scope and depth. While consultation processes with civil society organizations occur more regularly post-2018, meaningful stakeholder participation in priority-setting and resource allocation decisions requires further development.

Center of government coordination capacities

Centers of government – institutions supporting executive leadership – play crucial roles in policy coordination, strategic planning, and implementation oversight. In Armenia, the Prime Minister's Office serves as center of government, responsible for coordinating ministerial activities, preparing government decisions, and overseeing policy implementation. Post-2018 reforms aimed strengthening the PM Office's coordination capacities through various initiatives. Notably, commitment to establishing a Department of Participatory and Open Governance within the PM Office seeks institutionalizing open government practices and stakeholder engagement (OGP 2024).

However, center of government strengthening faces challenges including tension between coordination needs and ministerial autonomy, where stronger central coordination may be perceived as interference in ministerial prerogatives, complicating cooperation. Limited analytical capacity at the center constrains ability to provide high-quality policy advice to leadership. Coordination mechanisms often remain ad hoc rather than systematic, depending on personal relationships and informal networks rather than institutionalized processes. The rapid policy development pace following 2018 sometimes overwhelmed coordination capacities, leading to insufficiently consulted or coordinated decisions. OECD research on public governance emphasizes that effective centers of government require not just formal authority but also analytical capacity, coordination mechanisms, and trust-based relationships with line ministries (OECD 2023).

Operational level analysis: implementation systems and service delivery

Digital transformation represents critical operational priority for Armenia, affecting both governmental efficiency and citizen service access. Armenia has achieved notable progress in e-governance, building on strong information technology sector foundations. The COVID-19 pandemic accelerated digital service adoption, demonstrating both opportunities and challenges in rapid digitalization. Key e-governance achievements include the unified portal (e-gov.am) providing integrated access to multiple government services, electronic identification systems enabling secure online authentication, digital document management systems improving inter-agency communication efficiency, online procurement platform enhancing transparency in government contracting, and mobile applications for various public services.

Recent developments demonstrate accelerating digital transformation momentum. In 2023, the Ministry of High-Tech Industry signed partnerships with major technology companies including Amazon Web Services and NVIDIA, positioning Armenia as emerging regional technology hub (Defence24 2024). These partnerships aim not only commercial technology development but also government capacity building in artificial intelligence, cloud computing, and data analytics. Harutyunyan, Manucharyan, Muradyan and Asatryan assess digital literacy across Armenian society, identifying determinants of digital capability and gaps requiring attention for ensuring inclusive digital transformation (Harutyunyan et al. 2024, 5–8). Their research underscores importance of addressing digital divides that could otherwise exclude segments of population from e-governance benefits.

Despite progress, digital transformation faces significant challenges. Interoperability issues among different government information systems create inefficiencies requiring duplicate data entry and preventing seamless service integration. Cybersecurity vulnerabilities pose risks as more services migrate online, necessitating robust security frameworks. Digital literacy gaps among both citizens and civil servants

limit effective system utilization. Elderly citizens and rural populations particularly face barriers accessing digital services. Regulatory frameworks often lag behind technological capabilities, creating legal uncertainties around digital signatures, data protection, and online service provision. Investment requirements for sustaining and expanding digital infrastructure remain substantial, requiring continued resource allocation amid competing priorities.

Anti-corruption frameworks and integrity systems

Anti-corruption efforts constitute essential operational dimension affecting executive power effectiveness. Corruption undermines institutional legitimacy, distorts resource allocation, and erodes public trust. Armenia's corruption challenges have deep historical roots in Soviet-era informal practices and post-independence state capture dynamics. The 2018 Velvet Revolution partly emerged from public frustration with corruption, giving the new government strong mandate for anti-corruption action.

Post-2018 anti-corruption initiatives include strengthened legal frameworks through amendments to Criminal Code and Anti-Corruption Law, enhanced enforcement through Investigative Committee and Special Investigation Service activities targeting high-level corruption, institutional reforms including judicial vetting processes, asset disclosure requirements for public officials through electronic registry systems, and whistleblower protection mechanisms. The establishment of the Unified Anti-Corruption Electronic Platform in 2022 represents significant transparency initiative, providing public access to information about asset declarations, conflicts of interest, and corruption cases (BTI 2024).

International assessments show mixed results. Armenia's score in Transparency International's Corruption Perceptions Index has improved modestly but remains below desired levels. The ERCAS Index of Public Integrity notes that Armenia faces challenges from high administrative discretion and weak regulatory quality, requiring comprehensive administrative revolution rather than solely judicial reforms (ERCAS 2024). Persistent challenges include selective enforcement perceptions, where anti-corruption actions sometimes appear politically motivated; systemic corruption in some sectors, particularly healthcare and education, where informal payments remain common; limited capacity of anti-corruption institutions; judicial independence concerns affecting corruption case prosecution; and political financing transparency issues. Freedom House raises concerns about ruling party funding transparency, noting investigative reports highlighting lack of transparency regarding Civil Contract's funding sources and law enforcement agencies clearing the party of wrongdoing despite concerning evidence (Freedom House 2024a).

Public financial management and fiscal governance

Public financial management effectiveness directly affects government's capacity to allocate resources efficiently, deliver services, and maintain fiscal sustainability. Armenia has undertaken substantial PFM reforms over past two decades, supported by international financial institutions and technical assistance programs. Key PFM framework components include medium-term expenditure frameworks linking strategic priorities to budget allocations, program-based budgeting focusing on outputs and outcomes rather than merely inputs, treasury single account system improving cash management and financial control, public procurement frameworks emphasizing transparency and competition, and external audit through Chamber of Control providing independent oversight.

Recent reforms aimed strengthening various PFM dimensions. The 2020 Budget System Law introduced program budgeting requirements, obligating ministries to define programs with clear objectives and performance indicators. Government financial management information systems were upgraded to improve reporting and analysis capabilities. Public procurement moved increasingly online through electronic procurement platform, enhancing transparency and efficiency. Fiscal rule frameworks were strengthened, with the 2021 Fiscal Responsibility Law establishing debt and deficit targets aimed ensuring long-term fiscal sustainability. These reforms reflect international good practices while adapting to Armenia's specific institutional context and capacity constraints.

However, PFM challenges persist. Budget credibility issues arise from significant deviations between planned and actual expenditures, undermining strategic resource allocation. Procurement efficiency remains uneven across different entities, with some agencies demonstrating good practices while others lag behind. Fiscal transparency has shown progress but gaps remain in accessible budget information and citizen participation in budget processes. Expenditure efficiency varies considerably across sectors, with some areas achieving good value for money while others show room for improvement. Subnational financial management lags behind national level, reflecting broader decentralization challenges discussed earlier. Armenia's 2022–2024 Open Government Partnership commitments include platform development for participation in budget processes, recognizing need for enhanced citizen engagement in fiscal governance (OGP 2024).

Synthesis: systemic interactions and effectiveness determinants

The central finding emerging from this comprehensive analysis is that executive power effectiveness results from systematic interactions across institutional, strategic, and operational levels rather than from isolated reforms at any single level. This systems perspective yields several critical insights with significant theoretical and practical implications. Three analytical levels function not as independent domains

but as interconnected components of integrated systems where performance at each level depends on and influences others.

Institutional deficiencies at the constitutional-legal level undermine strategic planning and operational implementation. For example, unclear authority distribution between central and local governments complicates strategic coordination and operational service delivery. Weak civil service frameworks limit both strategic policy development capacity and operational implementation effectiveness. Conversely, strong institutional foundations enable but do not guarantee strategic and operational success – they require complementary developments at other levels.

Strategic inadequacies waste operational capacity and institutional potential. Even well-functioning institutions and capable operational systems underperform without clear strategic direction, coherent priorities, and adequate resource allocation. Armenia's experience illustrates how ambitious institutional reforms may achieve limited impact without corresponding strategic planning improvements. The proliferation of sectoral strategies without adequate coordination mechanisms creates fragmentation rather than synergy. Insufficient monitoring and evaluation systems prevent learning from implementation experiences, perpetuating ineffective practices.

Operational limitations prevent strategy realization even with sound institutional foundations and well-designed plans. Digital divide issues limit e-governance strategy effectiveness. Corruption at implementation level undermines integrity strategies. Capacity constraints at municipal level impede decentralization strategies. These interdependencies imply that effective reform requires coordinated attention across all three levels, recognizing their systematic relationships. Reforms targeting single levels while neglecting others achieve suboptimal results. Sequencing matters – certain institutional reforms may be prerequisites for strategic or operational improvements. Resource allocation must address all three levels according to specific deficiencies and opportunities. This systemic perspective aligns with contemporary public governance scholarship emphasizing integrated approaches and collaborative problem-solving (Krogh and Triantafillou 2024, 3045–3048; OECD 2023).

Contextual determinants and path dependencies

Executive power effectiveness depends not only on internal system characteristics but also on multiple contextual factors that shape both reform possibilities and governance outcomes. Political culture influences both formal institutions and informal practices. Armenia's political culture, shaped by Soviet experience and post-independence trajectories, affects trust in government, expectations of accountability, and participation patterns. Clientelistic networks persisting from earlier periods compete with merit-based principles, creating tensions between formal rules and actual practices. Gradual cultural evolution toward democratic norms, particularly

among younger generations, creates opportunities for institutional consolidation but requires sustained effort.

Economic conditions fundamentally constrain reform possibilities. Armenia's middle-income status limits resources available for capacity building, infrastructure investment, and comprehensive service delivery. Economic growth following 2018 – with GDP per capita more than doubling from USD 4,042 in 2018 to USD 8,715 in 2024 – expands fiscal space for reforms while creating new challenges managing rapid growth (Caucasus Edition 2024). The substantial Russian emigrant influx following Ukraine war's outbreak brought both economic opportunities and social integration challenges. Economic diversification away from traditional sectors toward high-tech industries alters governance requirements, demanding different regulatory frameworks and support mechanisms.

Geopolitical environment profoundly affects domestic governance dynamics. Armenia's location in the South Caucasus, bordered by Turkey and Azerbaijan with which it has unresolved conflicts, creates security imperatives influencing resource allocation and institutional priorities. The 2020 Nagorno-Karabakh war and 2023 Azerbaijani takeover of Nagorno-Karabakh fundamentally altered Armenia's strategic situation. According to Caucasus Edition analysis, while these events were tragic, potentially creating conditions for democratic consolidation by reducing external threats and nationalist pressures that previously constrained democratic development (Caucasus Edition 2024). The massive refugee influx – approximately 120,000 people fleeing Nagorno-Karabakh – created enormous humanitarian and integration challenges requiring government response capacity.

Shifting geopolitical alignments, particularly distancing from Russia and closer engagement with the European Union and United States, affect governance reforms. The Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement (CEPA) with EU, entering force in 2021, provides frameworks for institutional approximation to European standards, technical assistance for reforms, and political support for democratic consolidation (Caucasus Edition 2024). International influences provide both resources and pressures for reforms. Technical assistance from international organizations and bilateral donors supports capacity building and institutional development. However, donor-driven reforms sometimes face legitimacy and sustainability challenges if insufficiently owned domestically. Adapting international best practices to local contexts requires careful attention to institutional specificities and cultural appropriateness. Historical legacies create path dependencies constraining reform trajectories. Soviet-era institutional arrangements, practices, and mindsets persist in various forms, requiring conscious effort to transform.

The 2018 Velvet Revolution as critical juncture

The 2018 events represent a critical juncture in Armenia's governance evolution – a moment when established patterns were disrupted and new developmental

paths became possible. Critical juncture theory, prominent in historical institutionalism, emphasizes how certain periods create openings for significant institutional changes that otherwise face strong resistance from established arrangements (Acemoglu and Robinson 2023, 1495–1500). The Velvet Revolution exhibited key critical juncture characteristics. First, it generated massive popular mobilization disrupting normal political processes. Unlike previous protest movements, the 2018 mobilization maintained peaceful character while achieving unprecedented scale, forcing political elite accommodation. This created new political dynamics where previously entrenched interests lost power to influence outcomes decisively.

Second, the revolution produced legitimacy enhancement for reform initiatives. The new government enjoyed popular mandate for change, reducing resistance to reforms that might otherwise face obstruction. Anti-corruption measures, previously meeting elite opposition, became politically feasible. Institutional reforms, including civil service professionalization and judicial independence strengthening, gained momentum from revolutionary legitimacy. International support for reforms intensified as Armenia's democratic progress attracted positive attention.

Third, the revolution created window of opportunity for previously blocked reforms. Path dependencies that constrained earlier reform efforts weakened as established power structures fragmented. New actors with different interests and perspectives gained influence in policy processes. The scope of possible changes expanded beyond incremental adjustments to include more fundamental transformations. However, critical junctures create possibilities but do not determine outcomes. The period following 2018 illustrates both opportunities realized and challenges encountered in translating revolutionary momentum into sustainable institutional change.

Positive developments include substantial anti-corruption actions, including high-profile prosecutions of former officials; accelerated institutional reforms across multiple sectors; improved international standing and increased donor support; enhanced press freedom and civil society space; and greater governmental transparency and accountability mechanisms. However, significant challenges emerged. Capacity constraints limited the speed and scope of implementable reforms despite strong political will. The existing civil service, largely unchanged from previous periods, sometimes lacked expertise or commitment for implementing ambitious reforms. Coordination challenges across newly empowered ministries and agencies complicated policy coherence. Geopolitical pressures, particularly related to Nagorno-Karabakh conflict, diverted attention and resources from domestic reforms.

Path dependencies proved more resilient than initially expected. Soviet-era institutional legacies and post-Soviet practices persisted in various forms despite leadership changes. Political polarization intensified as pre-2018 elites, having lost formal power, contested new government's legitimacy and policies. Economic challenges, exacerbated by COVID-19 pandemic and regional conflicts, constrained

reform possibilities. Freedom House notes that while Armenia made major positive reforms in 2023 regarding judiciary, police, anti-corruption, and territorial administration, concerns emerged about transparency in ruling party financing and potential return of business influence in politics – issues representing possible reversals of 2018 revolution gains (Freedom House 2024a). This underscores the point that effectively utilizing critical juncture openings requires sophisticated strategy, adequate capacity, sustained commitment, and favorable contextual conditions – not merely revolutionary momentum.

Comparative insights from post-soviet transitions

Comparing Armenia's experience with other Eastern Partnership countries—particularly Georgia and Moldova – reveals both commonalities and variations in post-Soviet administrative modernization trajectories. All three countries inherited similar Soviet institutional legacies, confronted comparable state-building challenges, pursued democratic consolidation amid geopolitical pressures, and engaged with European integration processes through Eastern Partnership framework. However, their specific paths diverged significantly based on initial conditions, reform strategies, political dynamics, and external influences.

Georgia's experience offers instructive parallels and contrasts with Armenia. Georgia's 2003 Rose Revolution, like Armenia's 2018 Velvet Revolution, created critical juncture for governance reforms. Georgia pursued aggressive administrative reforms including radical civil service restructuring, comprehensive anti-corruption campaigns, extensive privatization, and regulatory simplification. These reforms achieved notable successes in reducing petty corruption, improving business environment, and strengthening certain state institutions. However, critics identified challenges including insufficient attention to democratic accountability mechanisms, concentration of power in executive branch, uneven territorial development, and social welfare system weaknesses. The ERCAS analysis suggests Armenia could benefit from Georgian-style administrative revolution while avoiding some pitfalls through maintaining stronger democratic oversight and social protections (ERCAS 2024).

Moldova's trajectory exhibits different characteristics, marked by political instability, state capture episodes, and protracted struggles for reform consolidation. Like Armenia, Moldova pursued European integration through Association Agreement with EU, but implementation faced greater obstacles from entrenched interests and geopolitical pressures. Moldova's experience highlights risk of reform reversal when political will weakens or vested interests' counterattack. However, recent developments – particularly since 2020 elections – demonstrate renewed reform momentum, offering hope that sustained commitment can overcome obstacles. Comparative analysis suggests that post-Soviet reform success requires not only appropriate reform strategies but also favorable political coalitions, adequate state capacity, and sustained international support.

Broader comparative literature on post-socialist transitions emphasizes diversity of outcomes despite similar starting points (Abegaz 2023, 165–172). Central European countries that joined the European Union achieved substantially different governance quality levels compared to post-Soviet states. Even among post-Soviet states, Baltic countries outperformed other regions significantly. These variations reflect complex interactions among multiple factors including pre-communist institutional legacies, paths of extrication from communist rule, economic transformation strategies, civil society strength, and timing and nature of EU engagement. For Armenia, comparative analysis suggests importance of maintaining reform momentum, building broad coalitions supporting transformation, investing systematically in state capacity, managing geopolitical relationships strategically, and learning from both successes and failures of other transitional states.

Policy implications and recommendations

Based on this comprehensive analysis, several policy implications and recommendations emerge for improving executive power effectiveness in Armenia. These recommendations are organized according to the three analytical levels while recognizing their systemic interdependencies.

Institutional level recommendations

Constitutional consolidation remains critical priority. The 2015 constitutional framework functions under different political dynamics than originally envisioned, creating ambiguities requiring clarification through either constitutional interpretation or potential amendments. Particular attention should address parliamentary oversight mechanisms, prime ministerial power constraints, and center-periphery relations. Clear authority distribution prevents institutional conflicts while enabling accountability.

Horizontal accountability mechanisms strengthening requires continued attention. While anti-corruption frameworks have improved, comprehensive integrity systems require judicial independence consolidation through completing vetting processes and ensuring Supreme Judicial Council autonomy; ombudsman institution strengthening for effective rights protection; audit institution capacity enhancement particularly regarding performance auditing; and whistleblower protection frameworks practical implementation. The BTI 2024 report notes that despite reform strategies, judicial independence from systemic corruption remains incomplete, requiring persistent effort (BTI 2024).

Civil service professionalization must continue advancing through comprehensive professional development programs addressing skill gaps; competitive compensation systems attracting and retaining talent; performance management systems linking evaluation to career advancement; and expanded merit-based selection coverage to all government levels. The 2024 Public Administration Reform Strategy

provides roadmap, but implementation requires adequate resourcing and sustained political commitment (Government of Armenia 2024).

Local governance capacity and autonomy enhancement represents critical decentralization priority. Recommendations include fiscal decentralization expanding local revenue authorities and reducing central dependency; administrative capacity building particularly in smaller municipalities through training and technical assistance; participatory mechanism expansion beyond current pilot communities; and inter-municipal cooperation frameworks for service delivery efficiency. The Open Government Partnership framework provides useful structure for advancing these reforms (OGP 2024).

Strategic level recommendations

Participatory planning processes require deepening beyond current consultation practices to genuine stakeholder engagement in priority-setting and resource allocation. This includes regular consultation with civil society organizations representing different constituencies; private sector engagement in economic policy development; academic institution involvement in evidence-based policymaking; and citizen participation mechanisms at both national and local levels. Contemporary governance scholarship emphasizes co-creation and co-production principles as essential for effective public value management (Krogh and Triantafillou 2024, 3048–3050).

Government analytical capacity investment remains essential for evidence-based policymaking. Recommendations include establishing or strengthening policy analysis units within ministries; recruiting policy analysts with quantitative and qualitative research skills; developing government-wide data analytics capabilities; and creating knowledge management systems facilitating learning and information sharing. The Applied Policy Research Institute assessment identifies analytical capacity as critical gap requiring attention (Babayan 2025).

Linkage strengthening between planning documents at different levels would improve coherence. Sectoral strategies should explicitly connect to broader government program priorities. Annual budgets must reflect strategic priorities through program-based allocations. Local development plans need alignment with national strategies while respecting local autonomy. Regular strategy review processes should assess continued relevance and necessary adjustments.

Monitoring and evaluation capacity improvement for strategic implementation tracking requires establishing M&E units with clear responsibilities; developing performance indicator frameworks for programs and policies; regular reporting on implementation progress and challenges; and utilizing M&E findings for adaptive management and learning. OECD research emphasizes M&E as critical element of good governance promoting accountability and contributing to citizen trust (OECD 2023).

Operational level recommendations

Digital transformation acceleration should attend to accessibility ensuring services available to diverse user populations including elderly and rural citizens; cybersecurity strengthening protecting sensitive government and citizen data; interoperability improving system integration across government; and digital literacy programs for both citizens and civil servants. Armenia's strong IT sector foundation provides advantages, but inclusive digital transformation requires attention to potential exclusions (Harutyunyan et al. 2024, 12–15).

Anti-corruption efforts must address systemic dimensions rather than merely high-profile prosecutions. Recommendations include sectoral corruption risk assessments identifying vulnerability areas; prevention mechanisms including rotation policies and segregation of duties; integrity training for public officials; civil society engagement in corruption monitoring; and international cooperation in asset recovery and information exchange. The ERCAS assessment suggests comprehensive administrative reforms are necessary complement to judicial actions (ERCAS 2024).

Public financial management modernization should continue through full program budgeting implementation across all ministries; performance information integration into budget decisions; procurement system efficiency improvements; fiscal transparency enhancement through accessible reporting; and subnational PFM capacity building. The OGP framework provides useful structure for advancing fiscal governance reforms (OGP 2024).

Inter-agency coordination mechanism strengthening includes establishing clear coordination procedures for cross-cutting issues; creating inter-ministerial working groups for specific challenges; developing information sharing protocols and platforms; and center of government coordination capacity building. Contemporary governance challenges increasingly require integrated responses cutting across traditional ministerial boundaries (Benz 2023).

Cross-cutting recommendations

Systems perspective adoption recognizing interdependencies across institutional, strategic, and operational levels should guide reform design and sequencing. Piecemeal reforms targeting single dimensions while neglecting others achieve sub-optimal results. Comprehensive approaches addressing multiple levels simultaneously prove more effective while acknowledging resource and capacity constraints requiring prioritization.

Reform sequencing must recognize capacity constraints and political feasibility considerations. Some institutional reforms may be prerequisites for strategic or operational improvements, suggesting logical implementation sequences. However, sequencing should balance technical logic with political momentum – reforms enjoying strong support and demonstrating quick wins can build momentum for more challenging transformations.

Sustained commitment beyond initial enthusiasm requires institutionalizing reforms through legislation, regulations, and procedures; building coalitions supporting continued transformation; demonstrating tangible results maintaining public support; and protecting reforms from reversal attempts by vested interests. Critical juncture research emphasizes that revolutionary moments create openings but sustainable change requires persistent effort over extended periods (Acemoglu and Robinson 2023, 1510–1515).

Strategic management of external influences including EU partnerships, international donor assistance, and technical cooperation should maximize benefits while maintaining domestic ownership. International support provides valuable resources and expertise but should complement rather than substitute domestic capacity building. Adaptation of international best practices to local contexts requires careful attention to institutional specificities and cultural appropriateness. The CEPA framework with EU provides useful structure but requires active domestic engagement ensuring reforms reflect Armenian priorities and conditions (Caucasus Edition 2024).

Conclusion

This research examined executive power institutional effectiveness in Armenia through comprehensive analytical framework addressing institutional, strategic, and operational dimensions across the 2000–2024 period. The central finding confirms that effectiveness emerges from systematic interactions across these levels rather than isolated improvements at any single point. This systemic perspective, grounded in contemporary public governance theory and validated through the Armenian case, offers insights with broader theoretical and practical significance.

Armenia's governance trajectory from 2000 to 2024 illustrates both possibilities and challenges of administrative modernization in transitional democratic contexts. The evolution from traditional bureaucratic systems through New Public Management approaches toward Good Governance and New Public Governance frameworks reflects global trends while exhibiting context-specific characteristics shaped by post-Soviet legacies, geopolitical realities, and domestic political dynamics. The research demonstrates how international governance models adapt – sometimes successfully, sometimes problematically – within specific local contexts characterized by particular institutional legacies, political cultures, and socio-economic conditions.

The 2018 Velvet Revolution represents critical juncture creating opportunities for accelerated reform through disrupting established patterns, generating new political dynamics, and opening windows for previously blocked changes. However, translating revolutionary momentum into sustainable institutional change requires sophisticated strategy, adequate capacity, persistent commitment, and favorable contextual conditions. The post-2018 period illustrates both significant achievements and persistent challenges in capitalizing on critical juncture opportunities. Recent assessments by international organizations including Freedom House, Bertelsmann

Stiftung, and Open Government Partnership acknowledge substantial progress while identifying areas requiring continued attention.

Looking forward, Armenia's governance development depends on maintaining reform trajectories despite inevitable obstacles including resource constraints, capacity limitations, political resistance, and geopolitical uncertainties. Constitutional consolidation clarifying authority distribution and strengthening accountability mechanisms merits continued attention. Strategic planning enhancement through improved analytical capacity, participatory processes, and coordination mechanisms remains essential. Operational modernization through digital transformation, anti-corruption efforts, and public financial management improvements requires sustained investment and attention.

The systemic interdependencies identified in this research underscore necessity of integrated approaches addressing multiple dimensions simultaneously. Fragmented reforms targeting single levels while neglecting others achieve suboptimal results. Comprehensive strategies recognizing how institutional foundations enable strategic planning, how strategic clarity guides operational implementation, and how operational effectiveness validates institutional arrangements prove more effective. This insight has particular salience for post-Soviet states where reform efforts often focus narrowly on specific dimensions – constitutional engineering, civil service reform, e-governance – without adequate attention to systematic connections.

Beyond the Armenian case, this research contributes to comparative political science by illuminating how international governance models adapt within specific local contexts. Post-Soviet transition states share certain common challenges – managing institutional legacies, building state capacity, establishing democratic legitimacy, managing geopolitical pressures—while exhibiting important variations based on initial conditions, reform strategies, and external influences. Understanding both universal principles and contextual specificities proves essential for effective comparative analysis and cross-national policy learning. The recent scholarly emphasis on context-sensitive reform design finds empirical support in this analysis (Andrews, Pritchett and Woolcock 2023; Krogh and Triantafillou 2024, 3052–3055).

The methodological framework developed in this research – combining neo-institutional analysis, systems theory, structural-functional approaches, and comparative-historical methods – offers tools applicable beyond the Armenian case. The three-level analytical model (institutional, strategic, operational) provides structured approach for examining executive power effectiveness in diverse settings while remaining sufficiently flexible to accommodate contextual variations. Future research might apply this framework to other Eastern Partnership countries, conduct cross-regional comparisons including Central Asian states, examine specific sectors in greater depth, or develop quantitative indicators operationalizing the three-level model for systematic cross-national comparison.

Several limitations of this research deserve acknowledgment. First, while the study draws on multiple data sources, comprehensive quantitative assessment of some operational dimensions remains constrained by data availability. Future research incorporating survey data on citizen satisfaction, administrative process efficiency metrics, and comparative performance indicators would enrich analysis. Second, the focus on executive power somewhat brackets legislative and judicial dimensions that significantly affect overall governance quality. More integrated analysis examining inter-branch dynamics would provide fuller picture. Third, while this research addresses some social and distributional dimensions, deeper analysis of how governance reforms affect different social groups – by income, region, ethnicity, gender – would illuminate important equity considerations.

Despite these limitations, this research makes several contributions. Empirically, it provides comprehensive analysis of Armenia's governance evolution during critical period of transition and transformation. Theoretically, it demonstrates applicability of systemic-institutional frameworks integrating multiple theoretical perspectives for analyzing executive power effectiveness. Methodologically, it illustrates value of combining institutional analysis, strategic assessment, and operational evaluation for comprehensive governance assessment. Practically, it offers evidence-based recommendations for Armenian policymakers while providing insights potentially relevant for other transitional states pursuing governance modernization. As democracies worldwide confront unprecedented challenges – from climate change to digital transformation to social polarization – understanding how to build effective, legitimate, and resilient governance systems becomes increasingly critical. This research contributes to that essential endeavor.

Acknowledgement

The author wishes to express their gratitude to the Staff of the Chair of Political Science of Yerevan State University for guidance and support throughout the research. The author also acknowledges helpful feedback from reviewers whose suggestions substantially improved this article. Any remaining errors are the author's own.

References/Գրականություն/Литература

1. Abegaz B. 2023, The Nature of Post-socialist Transitions, In: Understanding Economic Transitions: Plan and Market Under the New Globalization, Cham, Palgrave Macmillan, 147–186.
2. Acemoglu D., Robinson J.A. 2023, Democracy and Prosperity, American Economic Review, 113(6), 1491–1528.
3. Andrews M., Pritchett L., Woolcock M. 2023, Building State Capability, 2nd ed. Oxford, Oxford University Press.

4. Babayan H. 2025, *Better Policy: Reforms to Armenia's Public Administration*, Yerevan, Applied Policy Research Institute of Armenia (APRI Armenia), <https://apri.institute/wp-content/uploads/2025/05/Better-Policy-Reforms-to-Armenia-Public-Administration-APRI-Armenia-Report-vf.pdf> (Accessed on: 20.10.2025).
5. Barbier J.-C., Tengeh R.K. 2023, *Governance Quality and Public Value Creation*, *Public Administration Review*, 83(4), 892–908.
6. Benz A. 2024, *Rethinking Multilevel Governance*, Edward Elgar Publishing.
7. Bertelsmann Stiftung 2024, *BTI 2024 Country Report: Armenia*, Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2024_ARM.pdf (Accessed on: 20.10.2025).
8. Blondel J. 2023, *Comparative Government*, 9th ed, London, Routledge.
9. Bouckaert G., Halligan J. 2023, *Performance Management in the Public Sector*, 2nd ed., London, Routledge.
10. Caucasus Edition 2024, *From Karabakh to Yerevan: Post-Conflict Democratization in Armenia*, caucasusedition.net (Accessed on: 30.11.2025).
11. Chandler Institute of Governance 2024, *Chandler Good Government Index 2024 Report*, Singapore: Chandler Institute of Governance, <https://chandlergovernmentindex.com/wp-content/uploads/2024-Chandler-Good-Government-Index-Report.pdf> (Accessed on: 20.10.2025).
12. Christensen T., Lægveid P. 2023, *Post-NPM Reforms*, *Public Management Review*, 25(6), 1001–1024.
13. Dahlström C., Teorell J., Lindstedt C. 2023, *Explaining Governance Quality*, *Annual Review of Political Science*, 26, 341–362.
14. Defence24. 2024, *From Post-Soviet Legacy to Innovation: Armenia's Technological Transformation*. defence24.com (Accessed on: 30.11.2025).
15. Diamond L., Plattner M.F. 2023, *Democracy in Decline?* Baltimore, Johns Hopkins University Press, 76–100.
16. European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building (ERCAS) 2024, *Index of Public Integrity: Armenia Country Assessment*, <https://www.againstcorruption.eu/countries/armenia/> (Accessed on: 20.10.2025).
17. Freedom House 2024, *Nations in Transit 2024: The Antidemocratic Turn*, Washington, DC: Freedom House, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-04/NIT_2024_Digital_Booklet.pdf (Accessed on: 20.10.2025).
18. Freedom House 2024b, *Armenia: Freedom in the World 2024 Country Report*, Washington DC, Freedom House.
19. Government of Armenia 2019, *Prime Minister's Decree N 1036-A on Establishing Procedures for Functional Analysis of State Administration Bodies*, Yerevan.
20. Government of Armenia 2024, *Decision N 187-L on Approving the 2024–2029 Public Administration Reform Strategy*, Yerevan.

21. Harutyunyan G., Manucharyan M., Muradyan M., Asatryan H. 2024, Digital Literacy of the Armenian Society: Assessment and Determinants, *Cogent Social Sciences*, 10(1), 1–17.
22. Hood C. 1991, A Public Management for All Seasons? *Public Administration*, 69(1), 3–19.
23. Hood C., Dixon R. 2015, *A Government that Worked Better and Cost Less?* Oxford, Oxford University Press, 1–20.
24. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. 2011, The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues, *Hague Journal on the Rule of Law*, 3(2), 220–246.
25. Krogh A., Triantafillou P. 2024, Developing New Public Governance as a Public Management Reform Model, *Public Management Review*, 26(10), 3040–3056.
26. Margaryan M. 2025, Transforming Governance in Armenia: From Soviet Legacy to Strategic Reform, *Journal of Political Science, Bulletin of Yerevan University*, 4(1), 142–158.
27. North D.C., Wallis J.J., Weingast B.R. 2009, *Violence and Social Orders*, Cambridge, Cambridge University Press.
28. OECD 2023, *Government at a Glance 2023*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/3d5c5d31-en>. (Accessed on: 20.10.2025).
29. Open Government Partnership 2024, *Armenia Results Report 2022–2024*, Washington DC, Open Government Partnership, <https://www.opengovpartnership.org/documents/armenia-results-report-2022-2024/> (Accessed on: 20.10.2025).
30. Osborne S.P. 2010, *The New Public Governance?* London, Routledge.
31. Pollitt C., Bouckaert G. 2017, *Public Management Reform: A Comparative Analysis*, 4th ed. Oxford, Oxford University Press.
32. Republic of Armenia 2015, *Constitution of the Republic of Armenia (as amended)*, Yerevan.
33. State Civil Service Council of the Republic of Armenia 2024, *Competitive Selection Statistics 2023*, Yerevan.
34. World Bank 2024, *Worldwide Governance Indicators*, Washington DC, World Bank, <https://www.worldbank.org/content/dam/sites/govindicators/doc/wgisourcedatarevisions.pdf> (Accessed on: 20.10.2025).

**ԱՐԴԱՐ ԴԱՏԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՉԱՓՈՐՈՇԻՉՆԵՐԸ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

**INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS FOR THE PROTECTION OF THE
RIGHT TO A FAIR TRIAL: A COMPARATIVE ANALYSIS**

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ СТАНДАРТЫ ЗАЩИТЫ ПРАВА НА
СПРАВЕДЛИВОЕ СУДЕБНОЕ РАЗБИРАТЕЛЬСТВО: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ
АНАЛИЗ**

Անահիտ Աբրահամյան
Anahit Abrahamyan
Анаит Абрамян

Եվրասիա միջազգային համալսարան
Eurasia International University
Евразийский международный университет

anahit_abrahamyan24@alumni.aua.am

Ներկայացվել է՝ 07.04.2025; գրախոսվել է՝ 07.02.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Received: 07.04.2025; Revised: 07.02.2026; Accepted: 14.04.2026
Представлено: 07.04.2025; рецензировано: 07.02.2026; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-52

Ամփոփում – Հոդվածը վերլուծում է արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության միջազգային իրավական չափորոշիչները՝ ուսումնասիրելով դրանց ձևավորման, կիրառման և զարգացման մեխանիզմները համընդհանուր և տարածաշրջանային մարդու իրավունքների համակարգերում: Չափորոշիչներն ընկալվում են որպես նորմատիվ և մեկնաբանական չափանիշների ամբողջություն, որոնք հստակեցնում են արդար դատաքննության երաշխիքների բովանդակությունը և սահմանները: Ուսումնասիրությունը հիմնվում է Միավորված ազգերի կազմակերպության Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 14-րդ հոդվածի, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի, ինչպես նաև ամերիկյան և աֆրիկյան տարածաշրջանային փաստաթղթերի համեմատական վերլուծության վրա: Աշխատությունը բացահայտում է համընդհանուր և տարածաշրջանային չափորոշիչների փոխլրացնող բնույթը, որտեղ Միավորված ազգերի կազմակերպության համակարգը սահմանում է նվազագույն պարտադիր շեմը, իսկ եվրոպական, միջամերիկյան և աֆրիկյան մեխանիզմները մշակում են մանրամասն կիրառելի նորմեր: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում «կոշտ» և «փափուկ» իրավունքի փոխազդեցությանը, որը դարձել է ժամանակակից

միջազգային կարգավորման առանցքային բնութագիր: Տույց է տրվում, որ փափուկ իրավունքի գործիքները՝ ընդհանուր մեկնաբանությունները, խորհրդատվական կարծիքները և միջազգային մարմինների փորձագիտական ուղեցույցները, առանցքային քվազի-նորմատիվ դեր են խաղում արդար դատաքննության չափորոշիչների առաջընթաց զարգացման գործընթացում: Ըստ ուսումնասիրության՝ տարածաշրջանային համակարգերի միջև առկա տարբերությունները հիմնականում ինստիտուցիոնալ բնույթ ունեն, այլ ոչ թե սկզբունքային նորմատիվ անհամաձայնություն են արտացոլում: Հոդվածը եզրակացնում է, որ չափորոշիչների արդյունավետությունը պայմանավորված է ճկունության և իրավական որոշակիության միջև հավասարակշռությամբ՝ ապահովելով միաժամանակ կանխատեսելիություն և տարբեր իրավական համակարգերում կիրառելիություն:

Abstract – The article analyses international legal standards for the protection of the right to a fair trial by examining the mechanisms of their formation, application, and development within universal and regional human rights systems. These standards are understood as a set of normative and interpretative criteria that clarify the content and limits of fair trial guarantees. The study draws on a comparative analysis of Article 14 of the International Covenant on Civil and Political Rights, Article 6 of the European Convention on Human Rights, and equivalent provisions in the Inter-American and African regional frameworks, highlighting both shared foundational values and divergences in normative elaboration and supervisory intensity. The study reveals the complementary nature of universal and regional standards, whereby the United Nations system establishes a minimum binding threshold, while the European, Inter-American, and African mechanisms develop detailed and practically applicable norms. Particular attention is paid to the interaction between hard law and soft law, which has become a defining feature of contemporary international regulation. Soft law instruments – including general comments, advisory opinions, and expert guidelines issued by international bodies – are shown to play a critical quasi-normative role in the progressive development of fair trial standards. The analysis further demonstrates that differences among regional systems are primarily institutional in character rather than reflecting substantive normative disagreement. The article concludes that the effectiveness of fair trial standards depends on maintaining a balance between flexibility and legal certainty, ensuring both predictability and applicability across diverse legal systems.

Аннотация – В статье анализируются международно-правовые стандарты защиты права на справедливое судебное разбирательство путем изучения механизмов их формирования, применения и развития в рамках универсальных и региональных систем защиты прав человека. Эти стандарты рассматриваются как совокупность нормативных и интерпретационных критериев, уточняющих содержание и пределы гарантий справедливого судебного разбирательства. Исследование основывается на сравнительном анализе статьи 14 Международного пакта о гражданских и политических правах, статьи 6 Европейской конвенции о защите прав человека, а также соответствующих положений межамериканских и африканских региональных документов. В работе раскрывается взаимодополняющий характер универсальных и региональных стандартов, при котором система ООН устанавливает минимальный обязательный порог, а европейские, межамериканские и африканские механизмы разрабатывают детализированные и практически применимые нормы. Особое внимание уделяется взаимодействию «жесткого» и «мягкого» права, ставшему ключевой характеристикой современного международного регулирования. По-

казано, что инструменты мягкого права – общие комментарии, консультативные заключения и экспертные руководства, принимаемые международными органами, – выполняют ключевую квазинормативную функцию в прогрессивном развитии стандартов справедливого судопроизводства. Анализ также демонстрирует, что различия между региональными системами носят преимущественно институциональный характер и не отражают принципиального нормативного расхождения. В результате проведенного исследования можно заключить, что эффективность стандартов справедливого судебного разбирательства обусловлена соблюдением баланса между гибкостью и правовой определенностью, обеспечивающего одновременно их предсказуемость и применимость в различных правовых системах.

Հիմնարարներ – դատաքննություն, իրավունք, օրենք, եզրակացություն, կոնվենցիա:

Keywords – trial, rights, law, conclusion, covenant.

Ключевые слова – разбирательство, право, закон, заключение, конвенция.

Ներածություն

Արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության միջազգային իրավական չափորոշիչները պետք է ընկալել որպես համընդհանուր և տարածաշրջանային մարդու իրավունքների համակարգերում ձևավորված նորմատիվ և մեկնաբանական չափանիշների ամբողջություն, որոնք նպատակ ունեն հստակեցնել արդար դատաքննության երաշխիքների բովանդակությունը, ծավալը և սահմանները: Այդ չափորոշիչները ձևավորվում են պարտադիր ուժ ունեցող միջազգային պայմանագրային դրույթների, միջազգային դատարանների պրակտիկայի և ոլորտային հեղինակավոր մարմինների մեկնաբանությունների, ինչպես նաև վերջին շրջանում առավել ակտիվ կիրառվող «փափուկ իրավունքի» (soft law) գործիքների միջոցով, որոնք ուղղորդում և ձևավորում են իրավական նորմերի հայեցակարգերը: Միջազգային չափորոշիչների նպատակն է լրացնել միջազգային նորմատիվ պարտավորությունների և դրանց գործնական կիրառման միջև առաջացող բացերը՝ ուղղորդելով ինչպես դատական վերահսկողությունը, այնպես էլ պետությունների վարքագիծը:

Միջազգային չափորոշիչների ձևավորման կարևոր հատկանիշ է նաև դրանց գործառույթային բնույթը: Ի տարբերություն դասական միջազգային պարտավորությունների, որոնք սահմանափակվում էին պետությունների միջև հարաբերություններով, արդար դատաքննության ոլորտում ձևավորված չափորոշիչները ուղղված են ներպետական իրավակարգերի վերափոխմանը: Պետությունները պարտավորվում են ոչ միայն ճանաչել տվյալ իրավունքը, այլև կառուցել այնպիսի համակարգ, որը կկարողանա գործնականում ապահովել դրա իրացումը: Այս առումով արդար դատաքննության իրավունքի միջազգային չափորոշիչներն ունեն ուղղակի ազդեցություն դատական բարեփոխումների, սահմանադրական քաղաքականության և իրավական համակարգերի արդիականացման վրա:

Նախ անհրաժեշտ է հստակ տարբերակել «իրավունք», «երաշխիք» և «չափորոշիչ» հասկացությունները, որոնք իրավաբանական գրականության մեջ

հաճախ օգտագործվում են որպես հոմանիշ՝ չնայած իրենց տարբեր իրավական նշանակությանը: Արդար դատաքննության իրավունքը, ինչպես այն ամրագրված է Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի 14-րդ հոդվածում և Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածում, անհատի օրենքով պաշտպանված սուբյեկտիվ իրավունքն է: Երաշխիքները վերաբերում են այն ինստիտուցիոնալ և ընթացակարգային մեխանիզմներին, որոնց միջոցով այդ իրավունքը իրագործվում է, որոնք են, օրինակ, դատական անկախությունը, դատարան դիմելու հնարավորությունը, կողմերի հավասարության սկզբունքը և այլն:

Միջազգային իրավական չափորոշիչները այն չափանիշներն են, որոնց միջոցով միջազգային մարմինները որոշում են՝ արդյոք տվյալ ազգային իրավական համակարգը և դատական պրակտիկան համապատասխանում են միջազգային իրավունքի սահմանած նվազագույն պահանջներին: Այս իմաստով չափորոշիչները հանդես են գալիս որպես իրավունքի և դրա երաշխիքների չափման գործիք:

Մարդու իրավունքների ոլորտի վաղ միջազգային փաստաթղթերում արդար դատաքննության իրավունքը ձևակերպված էր ընդհանրական տարբերակով: Ժամանակի ընթացքում, սակայն, միջազգային դատական և վերահսկող մարմինները, հատկապես Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը, զարգացրել են այդ դրույթները՝ վերածելով լայն ձևակերպումները կոնկրետ չափորոշիչների:

Արդար դատաքննության միջազգային չափորոշիչների համեմատական հարթությունն ունի ոչ պակաս կարևոր նշանակություն: Թեև համընդհանուր միջազգային փաստաթղթերը սահմանում են բոլոր պետությունների համար պարտադիր նվազագույն պահանջներ, տարածաշրջանային համակարգերը՝ իրավական ավանդույթներով, ինստիտուցիոնալ հնարավորություններով և պատմական փորձով պայմանավորված, ցուցաբերում են տարբեր մոտեցումներ:

Եվրոպական, միջամերիկյան և աֆրիկյան համակարգերից յուրաքանչյուրը ձևակերպում է արդար դատաքննության երաշխիքները իր ստանձնած միջազգային պարտավորությունների և դատական պրակտիկայի շրջանակներում, սակայն դրանք տարբերվում են այդ երաշխիքների հստակության, կիրառման ինտենսիվության և վերահսկողության մեխանիզմների առումով:

Սույն ուսումնասիրության հիմքում են միջազգային իրավական չափորոշիչների բովանդակությունն ու կառուցվածքը՝ ինչպես դրանք արտահայտված են պարտադիր և հեղինակավոր աղբյուրներում: Հետևաբար, ազգային իրավական համակարգերը սույն հոդվածում կդիտարկվեն ոչ թե որպես նորմերի ձևավորման աղբյուրներ, այլ որպես միջազգային չափորոշիչներով գնահատման օբյեկտներ և դրանց արտացոլում:

Այստեղ հատուկ ուշադրություն է դարձվում միջազգային դատարանների և վերահսկող մարմինների դերին արդար դատաքննության չափորոշիչների ձևավորման գործընթացում: Մարդու իրավունքները, այդ թվում՝ արդար դատա-

քննության իրավունքը, մշտապես զարգացող և ընդլայնվող նորմեր են պարունակում: ՄԻԵԴ-ը այս երևույթը ձևակերպել է հետևյալ կերպ. «(...) Կոնվենցիան կենդանի փաստաթուղթ է, որը, (...), պետք է մեկնաբանվի ժամանակակից պայմանների լույսի ներքո» (European Court of Human Rights):

Միևնույն ժամանակ, չափորոշիչների աճող բազմազանությունը առաջ է բերում իրավական որոշակիության և կանխատեսելիության խնդիրներ: Արդար դատաքննության երաշխիքների դինամիկ մեկնաբանությունը նպաստում է դրանց արդիականացմանը, սակայն կարող է նաև ստեղծել նորմատիվ անորոշություն և մեծացնել պետությունների վրա դրվող իրավական ներդաշնակեցման բեռը:

Ճկունության և իրավական որոշակիության միջև հավասարակշռությունը արդար դատաքննության իրավունքի հիմնական մարտահրավերներից է:

Վերջապես, հարկ է ընդգծել, որ այս ուսումնասիրության նպատակը արդար դատաքննության իրավունքի բաղադրիչների թվարկումը կամ դրանց կոնկրետ ներպետական կիրարկման գնահատումը չէ: Վերլուծության նպատակն է բացահայտել այն միջազգային նորմատիվ շրջանակը, որի ներսում գործում է արդար դատաքննության պաշտպանությունը՝ ուսումնասիրելով, թե ինչպես են ձևակերպվում, տարբերակվում և կիրառվում համապատասխան չափորոշիչները տարբեր իրավական համակարգերում:

Արդար դատաքննության իրավունքի համընդհանուր միջազգային իրավական չափորոշիչները

Արդար դատաքննության իրավունքի համընդհանուր միջազգային իրավական չափորոշիչները ձևավորվել են հիմնականում Միավորված ազգերի կազմակերպության մարդու իրավունքների համակարգի շրջանակներում: Ի տարբերություն տարածաշրջանային համակարգերի, որոնք գործում են համեմատաբար միատարր իրավական և ինստիտուցիոնալ միջավայրում, համընդհանուր չափորոշիչները ձևավորվում են իրավական ավանդույթների և քաղաքական համակարգերի լայն բազմազանության պայմաններում կիրառվելու միտումով: Հենց այդ հանգամանքով է պայմանավորված դրանց ավելի ընդհանրական ձևակերպումը: Այլ կերպ ասած՝ դրանք սահմանում են ոլորտային պարտավորությունների նվազագույն շեմը և չեն ծառայում որպես մանրամասն ընթացակարգային մոդելներ:

Արդար դատաքննության իրավունքի առաջնային ձևակերպումը տրվել է Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի (Հռչակագիր) 10-րդ հոդվածում, որի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք իր իրավունքներն ու պարտականությունները ճշտելու և իրեն ներկայացված քրեական մեղադրանքի հիմնավորվածությունը պարզելու համար լիակատար հավասարության հիմունքով իրավունք ունի այն բանի, որ իր գործը քննվի անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից հրապարակայնորեն և արդարության բոլոր պահանջների պահպանմամբ: Թեև Հռչակագիրը իրավաբանորեն պարտադիր ուժ չունի, դրա դրույթները ունեցել են զգալի նորմատիվ ազդեցություն՝ ծառայելով թե՛ որպես սովորու-

թային միջազգային իրավունքի աղբյուր, թե՛ որպես հետագա պայմանագրային կարգավորումների նախատիպ (Lauterpacht 1950, 61):

Հռչակագրի 10-րդ հոդվածում ամփոփված են ընթացակարգային արդարության հիմնարար արժեքները՝ արդարություն, հրապարակայնություն, անկախություն և անաչառություն, սակայն առանց դրանց իրավական հետևանքների մանրամասն բացահայտման:

Արդար դատաքննության իրավունքի հայեցակարգը ստացավ իրավաբանական պարտադիր ուժ Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 14-րդ հոդվածի միջոցով: Այս դրույթը հանդիսանում է արդար դատաքննության ամենալայն և համապարփակ պայմանագրային ձևակերպումներից մեկը՝ ներառելով ինչպես քրեական, այնպես էլ քաղաքացիական դատավարությունը և ապահովելով պաշտպանություն դատական գործընթացի տարբեր փուլերում: Միննույն ժամանակ, նույնիսկ իր հարաբերական մանրամասնության պայմաններում 14-րդ հոդվածը շարունակում է մնալ շրջանակային նորմ, որը մեծապես մեկնաբանվում է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կոմիտեի դիրքորոշումներից:

Իր Ընդհանուր մեկնաբանությունների միջոցով (General Comment), մասնավորապես՝ Թիվ 13 և Թիվ 32 Ընդհանուր մեկնաբանություններով, Կոմիտեն հստակեցրել է արդար դատաքննության բովանդակությունը և սահմանները՝ Դաշնագրի շրջանակում (Human Rights Committee, General Comment N 32, 2007): Թիվ 32 Ընդհանուր մեկնաբանության 4-րդ հոդվածը հստակ արտացոլում է այն փաստը, որ միջազգային այս փաստաթղթերը և կառույցները սահմանում են իրավունքների պաշտպանության նվազագույն չափանիշները, որոնք պետք է հարգվեն պետությունների կողմից՝ անկախ իրենց իրավական մշակույթից և ինստիտուցիոնալ առանձնահատկություններից:

Թեև Մարդու իրավունքների կոմիտեի Ընդհանուր մեկնաբանությունները պարտադիր իրավական ուժ չեն կրում, դրանք, այնուամենայնիվ, ունեն բարձր հեղինակավոր արժեք և ընկալվում են որպես պետությունների պայմանագրային պարտավորությունների վերաբերյալ Կոմիտեի պաշտոնական դիրքորոշում:

Դաշնագրով ամրագրված չափորոշիչները նախևառաջ ներկայացնում են պարտադիր նվազագույն երաշխիքների համակարգ, այլ ոչ թե կատարյալ կամ միատեսակ դատավարական մոդել: Մարդու իրավունքների կոմիտեն հետևողականորեն ընդգծում է, որ Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 14-րդ հոդվածը պարտավորեցնում է բոլոր պետություններին ապահովել արդար դատաքննության որոշակի նվազագույն չափանիշներ՝ անկախ դրանց իրավական համակարգի կառուցվածքից կամ առանձնահատկություններից: Թեև Դաշնագիրը ճանաչում է ազգային իրավական համակարգերի բազմազանությունը, այն միաժամանակ սահմանում է հստակ նորմատիվ եզրեր՝ կանխելով այդ բազմազանության հաշվին արդար դատաքննության էության ոտնահարումը: Հետևաբար, պետությունների հայեցողությունը դատական համակարգի կազմակերպման հարցում բացարձակ չէ

և պետք է իրականացվի միջազգային իրավունքով ամրագրված չափանիշների համապատասխան:

Հատկապես ուշագրավ է համընդհանուր և եվրոպական արդար դատաքննության չափորոշիչների հարաբերակցությունը: Թեև ՄԻԵԿ-ի 6-րդ հոդվածի հիման վրա ձևավորվել է առավել հարուստ և մանրամասն նախադեպային իրավունք, դրա հիմքում ընկած արժեքներն ու հիմնական հասկացությունները մեծապես համընկնում են Դաշնագրի 14-րդ հոդվածով ամրագրված մոտեցումներին: Միաժամանակ, եվրոպական համակարգը, իր նպատակով և կառուցվածքով պայմանավորված, չի սահմանափակվում նվազագույն չափանիշների ձևակերպմամբ: Այն օժտված է ավելի մեծ իրավական մանդատով, որը ներառում է իրավաբանական պարտադիր ուժ ունեցող մեկնաբանությունների ընդունումը:

Արդար դատաքննության պաշտպանության տարածաշրջանային համակարգերը

Համընդհանուր միջազգային փաստաթղթերը սահմանել են արդար դատաքննության հիմնական շրջանակները, սակայն տարածաշրջանային համակարգերն են դրանք վերածել մանրամասն և գործնական նորմերի: Տարածաշրջանային մեխանիզմները գործում են սահմանափակ աշխարհագրական միջավայրում, որը հնարավորություն է տալիս ապահովելու ավելի մեծ հստակություն և արդյունավետ դատական վերահսկողություն: Հենց այս համակարգերում է իրականացվել արդար դատաքննության միջազգային չափորոշիչների ամենասարդյունավետ մշակումը:

Եվրոպական համակարգը առանձնանում է իր նախադեպային իրավունքի ծավալով և բարդությամբ: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը սահմանում է արդար դատաքննության երաշխիքներ քաղաքացիական և քրեական վարույթների համար: Թեև հոդվածի տեքստը նման է Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի 14-րդ հոդվածին, դրա իրական բովանդակությունը ձևավորվել է ՄԻԵԴ-ի դատական պրակտիկայի միջոցով:

Ինչպես արդեն նշեցինք, Եվրոպական մոտեցման հիմնական առանձնահատկությունը Կոնվենցիայի դինամիկ մեկնաբանությունն է՝ այն դիտարկելով որպես «կենդանի գործիք»: Այս մոտեցումը Դատարանին թույլ է տվել արդար դատաքննության չափորոշիչները մեկնաբանել և կիրառել ավելի ճկուն եղանակով՝ առանց Կոնվենցիայի տեքստը փոխելու: Հետևաբար ձևավորվել է համակարգ, որը թույլ է տալիս հաջողությամբ արձագանքել տարբեր երկրներում ի հայտ եկող խնդիրներին:

Եվրոպական համակարգի մեկ այլ կարևոր հատկանիշ է դրա չափորոշիչների պարտադիր բնույթը: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի վճիռները պարտադիր են ՄԻԵԿ-ի անդամ հանդիսացող պետությունների համար, իսկ դրանց կատարումը վերահսկում է Նախարարների կոմիտեն: Այս կառուցվածքը բարձրացնում է եվրոպական չափորոշիչների իրական ազդե-

ցությանը: Շնորհիվ դրա՝ 6-րդ հոդվածի նախադեպային իրավունքն ստացել է լայն կիրարկում և՛ միջազգային, և՛ ներպետական իրավական հարթություններում:

Միջամերիկյան համակարգը գործում է Մարդու իրավունքների պաշտպանության Ամերիկյան կոնվենցիայի հիման վրա (American Convention on Human Rights, art. 8): Արդար դատաքննության իրավունքը սահմանված է կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածով և ներառում է այն բոլոր տարրերը, որոնք առկա են եվրոպական համակարգում: Միաժամանակ կարելի է ասել, որ այն որոշ առումներով ավելի մանրամասն է: Օրինակ՝ կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի 2-րդ կետը արգելում է խոշտանգումը, ինչպես նաև դաժան, անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքը կամ պատիժը: Նշված դրույթը ներառում է հատուկ երաշխիք, ըստ որի՝ *ազատությունից զրկված բոլոր անձինք պետք է ենթարկվեն այնպիսի վերաբերմունքի, որը հարգում է անձի արժանապատվությունը*: Այն դեպքերում, երբ ազատությունից զրկված անձանց մարդու իրավունքների վիճակը գնահատվել է որպես առանձնապես մտահոգիչ, Հանձնաժողովը անհրաժեշտ է համարել պահանջել ազատությունից զրկված բոլոր անձանց վերաբերյալ կենտրոնացված գրանցամատյանի ստեղծում՝ անկախ ազատությունից զրկման հիմքերից կամ դրա համար պատասխանատու մարմնից:

Այս գրանցամատյանը պետք է կալանավորումից հետո՝ 24 ժամվա ընթացքում, գրանցի կալանավորվածի անունը, ինքնությունը և այն մարմինը, որի իրավասության ներքո է պահվում կալանավորվածը: Այս գրանցամատյանում պահվող տեղեկատվությունը պետք է անհապաղ տրամադրվի այն պահանջող դատական մարմիններին, այդ թվում՝ հանրային պաշտպաններին և մարդու իրավունքների կազմակերպություններին (Inter-American Commission on Human Rights 1993, 60):

Միջամերիկյան դատարանի մոտեցումը բնութագրվում է սոցիալական անհավասարության նկատմամբ զգայունությամբ՝ արտացոլելով տարածաշրջանի բազմաթիվ երկրների համատեքստը:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության աֆրիկյան համակարգը ներկայացնում է տարածաշրջանային չափորոշիչների ձևավորման ևս մեկ օրինակ: Արդար դատաքննության իրավունքը սահմանված է Մարդու և ժողովուրդների իրավունքների մասին Աֆրիկյան խարտիայի 7-րդ հոդվածով (Organization of African Unity): Աֆրիկյան համակարգում արդար դատաքննության չափորոշիչների զարգացումը սահմանափակված է պրակտիկ ինստիտուցիոնալ խնդիրներով: Այնուամենայնիվ, աֆրիկյան շրջանակը կարևոր դեր է խաղում՝ ընդգծելով արդար դատաքննության իրավունքի համընդհանուր բնույթը:

Տարածաշրջանային համակարգերում առկա են թե՛ նմանություններ, թե՛ տարբերություններ: Երեք համակարգերում էլ ընդգծվում է դատական անկախության, կողմերի հավասարության և ընթացակարգային արդարության հիմնարար նշանակությունը: Այս ընդհանուր մոտեցումները վկայում են մարդու իրավունքների համընդհանուր նորմերի ազդեցության մասին: Միաժամանակ,

այդ սկզբունքների կիրառման մեխանիզմները զգալիորեն տարբերվում են՝ կախված ինստիտուցիոնալ կառուցվածքից և տարածաշրջանային համատեքստից:

Արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության մեջ «կոշտ իրավունքի» և «փափուկ իրավունքի» չափորոշիչները

Արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության միջազգային իրավական չափորոշիչները ձևավորվում են ոչ միայն պարտադիր իրավաբանական ուժ ունեցող պայմանագրային նորմերի հիման վրա, այլև ոչ պարտադիր, այնպիսի գործիքների միջոցով, որոնք ուղղորդում են պարտադիր նորմերի մեկնաբանությունն ու կիրառումը: Կոշտ և փափուկ իրավունքի փոխազդեցությունը դարձել է ժամանակակից մարդու իրավունքների միջազգային պաշտպանության բնորոշ գիծ, հատկապես՝ ընթացակարգային արդարության ոլորտում:

Կոշտ իրավունքի չափորոշիչները հիմնականում ամրագրված են միջազգային պայմանագրերով և պարտադիր են դրանց կողմ հանդիսացող պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների համար:

Արդար դատաքննության պաշտպանության համատեքստում այդպիսի չափորոշիչներ նախատեսված են, մասնավորապես, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրում, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում և մարդու իրավունքների տարածաշրջանային այլ պայմանագրերում: Այս փաստաթղթերը ձևավորում են արդար դատաքննության երաշխիքների նորմատիվ հիմքը՝ սահմանելով պետությունների պարտավորությունների ծավալը և դրանց իրականացման վերահսկող մեխանիզմները և միջազգային դատական մարմինների իրավասությունը: Դրանց պարտադիր բնույթը ապահովում է իրավական որոշակիություն և հաշվետվողականություն՝ ստեղծելով ներքին դատական համակարգերի նկատմամբ միջազգային վերահսկողության հստակ իրավական հիմքեր:

Այնուամենայնիվ, միայն պայմանագրային դրույթները բավարար չեն արդիական իրավական համակարգերում հանդիպող բազմազան և բարդ ընթացակարգային իրողությունները կարգավորելու համար: Այդ պատճառով կոշտ իրավունքի նորմերի մեկնաբանությունը հընթացս ավելի է ապավինում լրացուցիչ աղբյուրների, որոնք չունեն պարտադիր ուժ, սակայն օժտված են զգալի ազդեցությամբ: Այդպիսի փափուկ իրավունքի գործիքների շարքին են դասվում մեկնաբանությունները, ուղեցույցները, սկզբունքները, առաջարկությունները և կարծիքները, որոնք ընդունվում են միջազգային մարմինների կողմից: Թեև դրանք իրավաբանորեն պարտադիր չեն, դրանց դերը վճռորոշ է պայմանագրային պարտավորությունների շրջանակի հստակեցման և փոփոխվող իրավական մարտահրավերներին արձագանքող չափորոշիչների ձևավորման գործում:

ՄԱԿ-ի համակարգում փափուկ իրավունքը առանցքային նշանակություն է ունեցել արդար դատաքննության համընդհանուր չափորոշիչների զարգացման մեջ: Ինչպես նշեցինք ավելի վաղ, ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կոմիտեի Ընդհանուր մեկնաբանությունները ապահովում են Քաղաքացիական և քաղաքա-

կան իրավունքների միջազգային դաշնագրի դրույթների մեկնաբանությունը: Այս մեկնաբանական փաստաթղթերը գործառույթորեն վերաձվում են քվազի-նորմատիվ չափորոշիչների՝ ուղղորդելով պետություններին իրենց պայմանագրային պարտավորությունների իրականացման ընթացքում: Թեև պետությունները պարտավոր չեն ենթարկվել Ընդհանուր մեկնաբանություններին, դրանց հետևողական կիրառումը վերահսկողական պրակտիկայում և միջազգային իրավական հարթակում ունեցել է էական ազդեցություն:

Եվրոպայի խորհրդի համակարգը ներկայացնում է կոշտ և փափուկ իրավունքի նորմատիվ փոխազդեցության առավել զարգացած օրինակներից մեկը: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պարտադիր նախադեպային իրավունքի հետ մեկտեղ արդար դատաքննության չափորոշիչների ձևավորմանը մասնակցում են մի շարք մասնագիտական մարմիններ՝ ոչ պարտադիր փաստաթղթերի միջոցով: Եվրոպական դատավորների խորհրդատվական խորհուրդը (CCJE) ընդունել է բազմաթիվ կարծիքներ՝ դատական անկախության, էթիկայի, արդյունավետության և արդարադատության որակի վերաբերյալ: Նմանապես, Արդարադատության արդյունավետության եվրոպական հանձնաժողովը (CEPEJ) մշակել է ուղեցույցներ և գնահատման գործիքներ, որոնք նպատակ ունեն բարելավելու դատական համակարգերի գործառույթը և ապահովելու արդարադատության արդյունավետ հասանելիությունը:

Այս փափուկ իրավունքի գործիքները չեն գործում մեկուսացված ձևով: Ընդհակառակը, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը հաճախ հղում է կատարում դրանց՝ որպես մեկնաբանական օժանդակող միջոցների: Այս դինամիկան ցույց է տալիս, թե ինչպես կարող են պարտադիր իրավաբանական ուժ չունեցող միջազգային գործիքները ձևավորել պարտադիր միջազգային նորմերը (Hennebel, Tigroudja 2025, 92–110):

Փափուկ իրավունքի նորմատիվ արժեքը արդար դատաքննության պաշտպանության համատեքստում պայմանավորված է դրա ճկունությամբ և հարմարվողականությամբ: Ի տարբերություն պայմանագրային նորմերի, որոնք դժվար է փոփոխել, փափուկ իրավունքի գործիքները կարող են արագորեն վերանայվել և կատարելագործվել՝ ի պատասխան նոր առաջացող խնդիրների: Այս ճկունությունը թույլ է տալիս միջազգային մարմիններին անդրադառնալ տեխնիկական և ընթացակարգային հարցերի, որոնք անիրատեսական կլինեին կարգավորել պաշտոնական պայմանագրային գործընթացի միջոցով:

Միևնույն ժամանակ, փափուկ իրավունքի աճող կիրառումը առաջ է բերում իրավական որոշակիության և ժողովրդավարական լեգիտիմության վերաբերյալ մտահոգություններ: Պարտադիր ուժի և վավերացման ընթացակարգերի բացակայությունը կարող է անորոշ դարձնել փափուկ իրավունքի նորմատիվ կարգավիճակը: Քննադատների կարծիքով՝ փափուկ իրավունքի լայն կիրառումը կարող է վտանգել միջազգային իրավունքի հիմքում ընկած համաձայնության սկզբունքը, հատկապես այն դեպքերում, երբ այդ գործիքները փաստացի պարտադիր ազդեցություն են ունենում պետությունների վրա (Goldmann 2012, 335–

368): Այս խնդիրները հատկապես զգայուն են արդար դատաքննության ոլորտում, քանի որ ընթացակարգային չափորոշիչները անմիջականորեն ազդում են ներքին դատական համակարգերի կազմակերպման և գործառույթի վրա:

Այնուամենայնիվ, միջազգային պրակտիկան ցույց է տալիս, որ կոշտ և փափուկ իրավունքը առավել նպատակահարմար է ընկալել որպես փոխլրացնող, այլ ոչ թե մրցակցող աղբյուրներ: Կոշտ իրավունքը ապահովում է նորմատիվ հենասյունը՝ սահմանելով հիմնարար պարտավորությունները և կիրառման մեխանիզմները: Փափուկ իրավունքը, իր հերթին, տրամադրում է մանրամասներ և տեխնիկական ուղեցույցներ, որոնք անհրաժեշտ են այդ պարտավորությունների իրագործման համար:

Համեմատական տեսանկյունից եվրոպական համակարգը կրկին առանձնանում է նրանով, թե որքան ինստիտուցիոնալացված է փափուկ իրավունքի դերը չափորոշիչների ձևավորման գործընթացում: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի, CCJԷ-ի և CEPEJ-ի միջև համակարգված փոխգործակցությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես կարող են պարտադիր դատական վերահսկողությունը և փորձագիտական ուղեցույցները փոխադարձաբար ուժեղացնել միմյանց:

Այսպիսով, արդար դատաքննության իրավունքի միջազգային պաշտպանությունը հնարավոր չէ լիարժեք հասկանալ միայն պայմանագրային իրավունքի շրջանակում: Արդար դատաքննության չափորոշիչների զարգացումը պարտադիր իրավական նորմերի և ոչ պարտադիր մեկնաբանական ուղեցույցների միջև շարունակական նորմատիվ երկխոսության արդյունք է: Կոշտ իրավունքը ձևավորում է իրավական հիմքը, մինչդեռ փափուկ իրավունքը այն հստակեցնում և լրացնում է՝ արձագանքելով գործնական և հայեցակարգային մարտահրավերներին: Այս աղբյուրների դերի և փոխհարաբերության ըմբռնումը անհրաժեշտ պայման է արդար դատաքննության միջազգային չափորոշիչների ամբողջական վերլուծության և մարդու իրավունքների ժամանակակից համատեքստում դրանց զարգացման տրամաբանության ընկալման համար:

Արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության միջազգային իրավական չափորոշիչների նմանություններն ու տարբերությունները

Արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության միջազգային իրավական չափորոշիչների համեմատական ուսումնասիրությունը բացահայտում է բարդ և բազմաշերտ պատկեր, որը բնութագրվում է միաժամանակ թե՛ էական նմանություններով, թե՛ դրանց ձևակերպման և կիրառման ոլորտում առկա տարբերություններով: Թեև համընդհանուր և տարածաշրջանային մարդու իրավունքների համակարգերն ընդհանուր առմամբ համակարծիք են ընթացակարգային արդարության հիմնարար նշանակության հարցում, դրանք զգալիորեն տարբերվում են այն հստակությամբ, արդյունավետությամբ և մեթոդաբանական մոտեցումներով, որոնց միջոցով արդար դատաքննության չափորոշիչները որոշակիացվում և գործադրվում են: Այս նմանություններն ու տարբերություն-

ները զուտ տեխնիկական բնույթ չեն կրում: Դրանք արտացոլում են միջազգային իրավական համակարգերի միջև առկա ինստիտուցիոնալ, մշակութային և գաղափարախոսական առանձնահատկությունները:

Նմանությունների մակարդակում մարդու իրավունքների միջազգային բոլոր հիմնական համակարգերը արդար դատաքննության իրավունքը ճանաչում են որպես իրավունքի գերակայության հիմնարար բաղադրիչ: Համընդհանուր և տարածաշրջանային փաստաթղթերը հետևողականորեն ամրագրում են այնպիսի առանցքային սկզբունքներ, ինչպիսիք են դատարանների առաջ հավասարությունը, անկախ և անաչառ դատարանի հասանելիությունը, ընթացակարգային արդարության ապահովումը: Այս ընդհանրությունը վկայում է ժամանակակից մարդու իրավունքների միասնական մտավոր և նորմատիվ հիմքի մասին, որը ձևավորվել է հետպատերազմյան շրջանում՝ իրավաչափության, արդար դատավարության և պետական կամայականությունից անհատի պաշտպանության գաղափարների շուրջ: Տարբեր միջազգային փաստաթղթերում նմանատիպ ձևակերպումների կրկնությունը պատահական չէ, այլ արտահայտում է ընթացակարգային արդարության այն նվազագույն բովանդակությունը, որն այսօր լայնորեն ընդունված է որպես միջազգային իրավական պարտավորություն (Hirvelä, Heikkilä 2021):

Նմանությունները դրսևորվում են նաև արդարության գործառության ընկալման մեջ, որը որդեգրել են միջազգային վերահսկող և դատական մարմինները: Արդար դատաքննության իրավունքը չափվում է առկա նորմատիվ և ինստիտուցիոնալ երաշխիքների ամբողջության հիման վրա և ոչ թե ձևական կարգավորումների առկայությամբ (Shelton 2013):

Միևնույն ժամանակ, այս ընդհանուր նորմատիվ հիմքի շրջանակում ակնհայտ են արդար դատաքննության չափորոշիչների մշակման և կիրառման ոլորտում առկա տարբերությունները: Տարբերակման առավել տեսանելի ուղղություններից մեկը նորմատիվ մանրամասնության աստիճանն է: Եվրոպական համակարգը, ՄԻԵԴ-ի լայնածավալ նախադեպային իրավունքի շնորհիվ, ձևավորել է մանրամասն չափորոշիչներ, որը կարգավորում է ընթացակարգային իրավիճակների լայն շրջանակ: Դրան հակառակ՝ Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի շրջանակում ձևավորված համընդհանուր չափորոշիչները, թեև ունեն բարձր հեղինակություն, գործում են ավելի ընդհանրական մակարդակում: Այս տարբերությունը սերտորեն պայմանավորված է ինստիտուցիոնալ գործոններով: Մշտական միջազգային դատարանի առկայությունը ստեղծում է հայեցակարգային խորացման և հետևողական հստակեցման այնպիսի հնարավորություններ, որոնք կառուցվածքային առումով անհասանելի են վերահսկողական, սակայն դատական լիազորություններով չօժտված մարմինների համար:

Տարբերությունները դրսևորվում են նաև դատական վերահսկողության ինտենսիվության հարցում: Տարածաշրջանային դատարանները, հատկապես ՄԻԵԴ-ը, կիրառում են խոր և մանրակրկիտ վերահսկողություն ազգային դա-

տական գործընթացների նկատմամբ՝ գնահատելով ոչ միայն ընթացակարգային վարքագիծը, այլև դատական համակարգերի ինստիտուցիոնալ կառուցվածքը: Իսկ համընդհանուր մեխանիզմները հակված են առավել զուսպ մոտեցման՝ կենտրոնանալով նվազագույն երաշխիքների ապահովման վրա և պետություններին տրամադրելով ավելի լայն հայեցողություն:

Եզրափակելով՝ արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության միջազգային իրավական չափորոշիչները բնութագրվում են հիմնարար ընթացակարգային արժեքների շուրջ ձևավորված էական նմանություններով և դրանց մշակման, կիրառման ու գործադրման ոլորտներում առկա տարբերություններով: Այս տարբերությունները հիմնականում պայմանավորված են ինստիտուցիոնալ և կառուցվածքային գործոններով, այլ ոչ թե նորմատիվ սկզբունքային անհամաձայնությամբ: Նմանությունների և տարբերությունների համեմատական ըմբռնումը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու միջազգային արդար դատաքննության չափորոշիչների ուժեղ և սահմանափակ կողմերը և ապահովում է անհրաժեշտ վերլուծական հիմք՝ այդ համակարգի համահունչությունն ու արդյունավետությունն ամբողջականորեն գնահատելու համար:

Միջազգային արդար դատաքննության չափորոշիչների կիրառելիությունը, իրավական որոշակիությունն ու կանխատեսելիությունը

Արդար դատաքննության իրավունքի պաշտպանության միջազգային իրավական չափորոշիչների արդյունավետությունը պայմանավորված է ոչ միայն դրանց նորմատիվ բովանդակությամբ, այլև կիրառելիությամբ, հստակությամբ և կանխատեսելիությամբ: Չափազանց վերացական կամ անհետևողականորեն կիրառվող չափորոշիչները կարող են խաթարել իրավական որոշակիությունը, մինչդեռ չափից ավելի կոշտ մոտեցումները հաճախ անկարող են հաշվի առնել իրավական համակարգերի և դատավարական ավանդույթների բազմազանությունը: Այդպիսով, ճկունության և կանխատեսելիության միջև հավասարակշռությունը արդար դատաքննության միջազգային կարգավորման հիմնարար մարտահրավերներից մեկն է:

Միջազգային հարթությունում կիրառելիությունը նախևառաջ վերաբերում է այն հանգամանքին, թե արդյոք արդար դատաքննության չափորոշիչները կարող են օգտակար լինել պետությունների վարքագիծը գնահատելու համար: Ի տարբերություն ներքին իրավական նորմերի՝ միջազգային չափորոշիչները ներառված չեն մեկ միասնական իրավակարգում, այլ կիրառվում են տարբեր պետություններում՝ բազմազան ինստիտուցիոնալ կառուցվածքներով, ընթացակարգային կանոններով և իրավական մշակույթներով: Այս կառուցվածքային առանձնահատկությունը պահանջում է չափորոշիչների որոշակի աստիճանի վերացականություն, որպեսզի ապահովեն դրանց արդիականությունը տարբեր համակարգերում: Ավելին, գործնականում կիրառելի լինելու համար չափորոշիչները պետք է լինեն բավականաչափ ուղղորդող՝ հնարավորություն տալով

ինչպես միջազգային մարմիններին, այնպես էլ պետություններին գնահատելու դրանց կիրարկման արդյունավետությունը:

Կիրառելիության խնդիրը սերտորեն առնչվում է իրավական որոշակիության սկզբունքին, որը ենթադրում է, որ իրավական նորմերը պետք է լինեն հասանելի, կանխատեսելի և բավարար չափով հստակ: Արդար դատաքննության պաշտպանության համատեքստում իրավական որոշակիությունը ծառայում է ինչպես անհատական, այնպես էլ համակարգային շահերին: Անհատների տեսանկյունից այն ապահովում է, որ ընթացակարգային իրավունքները չլինեն կամայական: Պետությունների համար այն հնարավորություն է տալիս կազմակերպելու դատական համակարգերը միջազգային պարտավորություններին համապատասխան: Հետևաբար, միջազգային արդար դատաքննության չափորոշիչները պետք է հավասարակշռեն ընդհանրականությունը և հստակությունը՝ տրամադրելով բավարար ուղեցույց՝ առանց ընթացակարգային հատուկ մոդելների պարտադրման:

Այս հավասարակշռության միտումը հատկապես ակնհայտ է ՄԻԵԴ-ի նախադեպային իրավունքում, որտեղ չափորոշիչների ձևավորումը իրականացվում է փուլային տարբերակով: Կոնվենցիան դիտարկելով որպես «կենդանի գործիք»՝ Դատարանը հնարավորություն է ստեղծել արդար դատաքննության չափորոշիչները հարմարեցնելու փոփոխվող սոցիալական պայմաններին: ՄԻԵԴ-ը չի իրականացնում կտրուկ հայեցակարգային շրջադարձեր, այլ հետևողականորեն հղկում է իր դիրքորոշումները՝ հնարավորություն տալով պետություններին ժամանակի ընթացքում շտկելու իրենց ներպետական իրավական համակարգերը: Այս աստիճանական զարգացումը նպաստում է իրավական որոշակիությանը՝ նոր մեկնաբանությունները ներդնելով արդեն գոյություն ունեցող նախադեպային շրջանակի մեջ:

Կանխատեսելիության հարցը սերտորեն կապված է նաև այն հայեցողության սահմանների հետ, որոնք միջազգային մարմինները տրամադրում են պետություններին արդար դատաքննության ոլորտում: Ընդհանուր առմամբ, ընդունված է, որ ազգային իշխանությունները հաճախ ավելի լավ են տեղյակ իրենց դատական համակարգերի գործառնական պահանջներից: Այդ պատճառով պետություններին տրամադրվում է որոշակի ազատություն արդար դատաքննության երաշխիքների իրականացման ձևերի ընտրության հարցում: Այս ճկունությունը բարձրացնում է չափորոշիչների կիրառելիությունը՝ հարմարեցնելով դրանք իրավական համակարգերի անհատական պահանջներին, սակայն միևնույն ժամանակ հանգեցնում է իրավունքների կիրարկման որոշակի անկայունության:

Իրավական որոշակիության հարցը բարդանում է նաև կոշտ և փափուկ իրավունքի փոխազդեցության պայմաններում: Փափուկ իրավունքի գործիքները կարևոր դեր են խաղում պայմանագրային պարտավորությունների հստակեցման և լրացման գործում, սակայն դրանց ոչ պարտադիր բնույթը հարցեր է առաջացնում նորմատիվ կարգավիճակի վերաբերյալ: Թեև այդպիսի գործիքները կարող են բարձրացնել կանխատեսելիությունը՝ տրամադրելով մեկնաբանական

ուղղորդում, դրանց իրավական ուժը միշտ չէ, որ հստակ է, հատկապես այն դեպքերում, երբ դրանք ձևավորում են ակնկալիքներ, որոնք դուրս են գալիս պայմանագրային տեքստի բառացի սահմաններից: Այս անորոշությունը կարող է դժվարություններ ստեղծել պետությունների համար միջազգային արդար դատաքննության չափորոշիչներին համապատասխանելու գործընթացում, հատկապես՝ միատեսակ դատական հաստատման բացակայության պայմաններում:

Վերջիվերջո, ճկունության և կանխատեսելիության միջև լարվածությունը բնորոշ է ընթացակարգային իրավունքների միջազգային պաշտպանությանը: Չափից ավելի կոշտ մոտեցումը կարող է խաթարել արդար դատաքննության չափորոշիչների հարմարվողականությունը, մինչդեռ չափազանց անորոշ կարգավորումները կարող են նվազեցնել դրանց իրավական հեղինակությունը: Միջազգային մարմինները ձգտում են հաղթահարել այս լարվածությունը՝ մշակելով այնպիսի չափորոշիչներ, որոնք միաժամանակ բավարար չափով հստակ են վարքագիծը ուղղորդելու համար և բավականաչափ ճկուն՝ իրավական միջավայրի փոփոխություններին արձագանքելու համար:

Եզրակացություններ

Սույն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ արդար դատաքննության իրավունքի միջազգային պաշտպանությունը ձևավորվում է բազմաշերտ նորմատիվ համակարգի շրջանակում, որտեղ համընդհանուր և տարածաշրջանային չափորոշիչները գործում են ոչ թե մեկուսացված, այլ փոխլրացնող տրամաբանությամբ: Համընդհանուր համակարգը սահմանում է նվազագույն պարտադիր շեմը, իսկ տարածաշրջանային մեխանիզմները, հատկապես եվրոպականը, այդ շեմը վերածում են գործնականում կիրառելի և մանրամասն չափորոշիչների: Այս փոխհարաբերությունը վկայում է ոչ թե նորմատիվ տարածայնության, այլ իրավական կարգավորման տարբեր մակարդակների և գործառույթների գոյության մասին:

Արդար դատաքննության չափորոշիչների զարգացումը հնարավոր չէ ընկալել բացառապես պայմանագրային իրավունքի շրջանակում: Կոշտ և փափուկ իրավունքի փոխազդեցությունը դարձել է ընթացակարգային արդարության միջազգային կարգավորման առանցքային բնութագիր: Պայմանագրային նորմերը ապահովում են իրավական պարտավորությունների հիմքը և վերահսկողության մեխանիզմները, մինչդեռ փափուկ իրավունքի գործիքները նպաստում են դրանց բովանդակային հստակեցմանը, տեխնիկական խորացմանը և ժամանակակից մարտահրավերներին արձագանքելուն:

Միաժամանակ, համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ միջազգային համակարգերի միջև առկա տարբերությունները հիմնականում պայմանավորված են ինստիտուցիոնալ կառուցվածքով և վերահսկողության մեխանիզմների բնույթով: Մշտական միջազգային դատարանների առկայությունը թույլ է տալիս ձևավորել ավելի առարկայական չափորոշիչներ, մինչդեռ համընդհանուր վերահսկողական մարմինները գործում են առավել զուսպ և ընդհանրական շրջանակում՝ պահպանելով պետությունների լայն հայեցողությունը:

Վերջապես, սույն վերլուծության առանցքային եզրահանգումն այն է, որ արդար դատաքննության միջազգային չափորոշիչների արդյունավետությունը կախված է ճկունության և իրավական որոշակիության միջև պահպանվող հավասարակշռությունից: Չափորոշիչները պետք է լինեն բավարար չափով հստակ՝ վարքագիծը ուղղորդելու և իրավական կանխատեսելիություն ապահովելու համար, սակայն նաև բավականաչափ ճկուն՝ տարբեր իրավական համակարգերում կիրառելի մնալու և զարգացող սոցիալական պայմաններին արձագանքելու նպատակով: Այս հավասարակշռության պահպանումն է, որ պայմանավորում է արդար դատաքննության իրավունքի միջազգային պաշտպանության կենսունակությունն ու նորմատիվ հեղինակությունը:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածի թեմայի ընտրության, շոշափվող առանցքային հարցերի վերաբերյալ կարևոր խորհուրդների և դիտարկումների համար երախտագիտությունս եմ հայտնում իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ Աշոտ Հայրապետյանին:

Փրականություն/References/Литература

1. European Court of Human Rights. Case of Tyrer v. the United Kingdom, no. 5856/72, Judgment of 25 April 1978.
2. Goldmann M. 2012, We Need to Cut Off the Head of the King: Past, Present, and Future Approaches to International Soft Law, *Leiden Journal of International Law* 25, N 2, 335–368.
3. Hennebel L., Tigroudja H. 2025, The Place of Soft Law Standards in International Human Rights Law, In *International Human Rights Law: A Treatise*, Cambridge, Cambridge University Press, 92–110.
4. Hirvelä P., Heikkilä S. 2021, Right to a Fair Trial: A Practical Guide to the Article 6 Case-Law of the European Court of Human Rights, Cambridge, Intersentia.
5. Inter-American Commission on Human Rights 1993, Report on the Situation of Human Rights in Peru, OEA/Ser, L/V/II. 83, Doc. 31.
6. Lauterpacht H. 1950, *International Law and Human Rights*, New York, Frederick A. Praeger.
7. Organization of African Unity. African Charter on Human and Peoples' Rights, Adopted 27 June 1981, entered into force 21 October 1986.
8. Organization of American States. American Convention on Human Rights (Pact of San José, Costa Rica), Adopted 22 November 1969, entered into force 18 July 1978.
9. Shelton D. 2013, *Regional Protection of Human Rights*, Oxford, Oxford University Press.
10. United Nations Human Rights Committee. General Comment No. 32: Article 14 – Right to Equality before Courts and Tribunals and to a Fair Trial, CCPR/C/GC/32 (23 August 2007).

ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

LESSONS FROM ARMENIA'S TRANSITION ECONOMY

УРОКИ ПЕРЕХОДНОЙ ЭКОНОМИКИ В АРМЕНИИ

Միքայել Միքայելյան¹, Գաբրիել Միքայելյան^{2*}
Mikayel Mikayelyan¹, Gabriel Mikayelyan^{2*}
Микаел Микаелян¹, Габриел Микаелян^{2*}

¹Մ. Քոթանյանի անվ. տնտեսագիտության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
M. Kotanyan Institute of Economics, National Academy of Sciences, Armenia
Институт экономики им. М. Котаняна, Национальная академия наук, Армения

Վ. Բրյուսովի անվ. պետական համալսարան, Հայաստան
V. Bryusov State University, Armenia
Государственный университет им. В. Брюсова, Армения

² Հայաստանի պետ. տնտեսագիտական համալսարան, Հայաստան
Armenian State University of Economics, Armenia
Армянский государственный экономический университет, Армения

* Գրագրություն վարող հեղինակ՝ miqayelyan.gabriel@asue.am
Author for correspondance miqayelyan.gabriel@asue.am
Автор, ведущий корреспонденцию: miqayelyan.gabriel@asue.am

Հեղինակների ներդրումը. ՄՄ – գաղափար, նախնական տեքստ; ԳՄ – խմբագրում
Author contrubutios: MM – concertualization, writing original draft; GM – editing
Вклад авторов: ММ – концептуализация, написание текста; ГМ – редактирование

The authors declare no competing interests
Հեղինակները հայտարարում են շահերի բախման բացակայության մասին
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Received: 20.11.2025; Revised: 30.01.2026; Accepted: 14.04.2026
Ներկայացվել է՝ 20.11.2025; գրախոսվել է՝ 30.01.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Представлено: 20.11.2025; рецензировано: 30.01.2026; принято: 14.04.2026

© The Author(s), 2026. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ(ներ), 2026: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор(ы), 2026. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-68

Ամփոփում – Հայաստանի տնտեսության անցումային շրջանի առաջին տասնամյակն անցել է տնտեսական ու սոցիալական զգալի կորուստներով: Իշխանության եկած ուժը, չունենալով զարգացման ծրագիր, մշակված ռազմավարություն և նույնիսկ հայեցակարգ, պատրաստ չի եղել դիմագրավելու շուկայական համակարգի մարտահրավերներին: Ընդօրինակելով ՌԴ-ին՝ փորձ արվեց շուկայական համակարգին անցնել «շուկային թե-

րապիայի» չարդարացված ճանապարհով: Շուկայական տնտեսության անցնելու պարագայում ազգային դրամը շրջանառության մեջ դնելը և ապրանքների գների ու ծառայությունների սակագների ազատականացումը ժամանակային առումով միմյանց հետ սերտորեն կապված սոցիալ-տնտեսական երևույթներ են: Սակայն Հայաստանում (ինչպես նաև ԱՊՀ-ում) ժամանակային և տարածական առումով դրանք իրականացվեցին միմյանցից անկախ, որը չէր կարող տնտեսական և սոցիալական բացասական հետևանքներ չունենալ: Հայաստանը, հետևելով նախկին խորհրդային հանրապետություններին 1992 թ. հունվարի 5-ից ազատականացրեց ապրանքների (ծառայությունների) գները (սակագները): Երկիրը պատրաստ չէր նաև ազգային դրամանիշները ժամանակին շրջանառության մեջ դնելուն (նախկին խորհրդային հանրապետությունների մեջ այստեղ ազգային դրամանիշը շրջանառության մեջ դրվեց վերջինը): Շուկայական հարաբերությունների կայացման վրա իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ նաև առանց համապատասխան նախապատրաստության սեփականաշնորհման ու ապապետականացման գործընթացը (չիրականացվեցին պետական օբյեկտների գույքագրում և վերագնահատում, առկա չէր մրցակցության պաշտպանության օրենսդրություն): Այս ամենի հետևանքով մյուս հետխորհրդային երկրների մեջ ՀՀ-ն արձանագրեց տղաճի և տնտեսական անկման վատագույն ցուցանիշները: Հայաստանի իշխանության պատասխանատու մարմինները հեռանկարային զարգացման սոցիալ-տնտեսական ծրագրեր մշակելիս պետք է հաշվի առնեն անցումային տնտեսության ձևավորման դասերը:

Abstract – The first decade of the Armenian economic transition was marked by significant economic and social losses. The incoming government, lacking a development program, a developed strategy, or even a concept, was unprepared for the challenges of the market system. Following the example of the Russian Federation, an attempt was made to transition to a market system through the unjustified use of "shock therapy". In the case of a transition to a market economy, the introduction of a national currency and the liberalization of prices for goods and tariffs for services are socioeconomic phenomena closely linked in time. However, in Armenia (as in the CIS), these processes were implemented independently of each other in time and space, which inevitably had negative economic and social consequences. Armenia, following the example of the former Soviet republics, liberalized prices (tariffs) for goods and services on January 5, 1992. Furthermore, the country was not prepared to introduce national banknotes in a timely manner (among the former Soviet republics, national banknotes were the last to be introduced). The process of privatization and denationalization, which was not properly prepared, also negatively impacted the development of market relations (an inventory and revaluation of state-owned assets was not conducted, and competition protection legislation was absent). As a result, the country recorded the worst inflation and economic decline rates among other post-Soviet countries. Armenia's authorities should consider the lessons of the transition economy when developing long-term socioeconomic development programs.

Аннотация – Первое десятилетие переходного периода армянской экономики ознаменовалось значительными экономическими и социальными потерями. Пришедшее к власти правительство, не имея программы развития, разработанной стратегии и даже концепции, не было готово к вызовам рыночной системы. В подражание РФ была предпринята попытка перехода к рыночной системе неоправданным путем «шоковой терапии». В случае перехода к рыночной экономике введение в обращение национальной валюты и либерализация цен на товары и тарифов на услуги представляют собой

социально-экономические явления, тесно связанные во времени. Однако в Армении (как и в СНГ) они осуществлялись независимо друг от друга во времени и пространстве, что не могло не иметь негативных экономических и социальных последствий. Армения, вслед за бывшими советскими республиками, либерализовала цены (тарифы) на товары (услуги) 5 января 1992 года. Кроме того, страна не была готова ввести своевременно в обращение национальные банкноты (среди бывших советских республик национальные банкноты были введены в обращение в последнюю очередь). Процесс приватизации и денационализации без надлежащей подготовки также негативно сказался на формировании рыночных отношений (не была проведена инвентаризация и переоценка государственных объектов, отсутствовало законодательство о защите конкуренции). В результате всего этого страна зафиксировала худшие показатели инфляции и экономического спада среди других постсоветских стран. Ответственным органам Армении следует учитывать уроки формирования переходной экономики при разработке долгосрочных программ социально-экономического развития.

Հիմնաբառեր – Հայաստան, շուկա, տնտեսություն, ծրագիր, ռազմավարություն:

Keywords – Armenia, market, economy, program, strategy.

Ключевые слова – Армения, рынок, экономика, программа, стратегия.

Ներածություն

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հայաստանը, ինչպես նաև մնացած 14 հանրապետությունները, ձեռնամուխ եղան նոր տնտեսական (շուկայական) հարաբերությունների ձևավորմանը: Դրանց զգալի մասը (այդ թվում՝ Հայաստանը), ընդօրինակելով Ռուսաստանի Դաշնությանը (ՌԴ), փորձ արեց դրանց հասնել «շուկային թերապիայի» ուղիով: Մերձբալթյան հանրապետությունները, որոնք դեռևս խորհրդային տարիներին որոշակի չափով նախապատրաստվել էին անկախացմանը, անցումային շրջանն առավել կազմակերպված, նվազագույն կորուստներով և բավականաչափ արագ հաղթահարեցին: Իսկ մյուսներն ունեցան տնտեսական և սոցիալական զգալի կորուստներ: Հայաստանում այդ կորուստները օբյեկտիվ (1988 թ. երկրաշարժ, Արցախյան 1-ին պատերազմ, շրջափակում, գաղթականների հոծ բազմություն) և սուբյեկտիվ (շուկայական տնտեսակարգին անցման և զարգացման հստակ ու գիտականորեն հիմնավորված ռազմավարության բացակայություն, փորձառու և կայացած կադրերի փոխարեն առանցքային պաշտոնները զբաղեցրեցին անփորձ, բայց հեղափոխական պաթոսով տոգորված երիտհիշականները) պատճառներ ունեին:

Անցումային շրջանում տնտեսական բնագավառում թույլ տրված որոշակի սխալներ կրկնվել են նաև հետագայում:

Հետազոտության նպատակն է վեր հանել անցումային շրջանում տնտեսական քաղաքականության մեջ թույլ տրված սխալներն ու բացթողումները և դրանք հետագայում հաշվի առնել տնտեսության զարգացման ռազմավարությունների մշակման ժամանակ:

Գրականության ակնարկ

Հայաստանի անցումային շրջանի տնտեսության զարգացման վերաբերյալ մեծ թվով ուսումնասիրություններ կան: Նկատի ունենալով, որ դրանցում առկա են բազում խնդիրներ և ի հայտ են եկել մեծ թվով հարցադրումներ, սույն հետազոտությունում անդրադարձ է կատարվել միայն մի մասին:

Հեղինակներից մեկը ներկայացնում է ագրարային հարաբերությունների վերափոխման ընթացքը (Ֆահրադյան 1996). հետագայում այդ մասին նշվել է նաև Մարդկային զարգացման ազգային զեկույցում (ՄՁԱՁ 2001):

Անցումային շրջանում ֆերմերային տնտեսության ձևավորման վերաբերյալ կատարվել է ուսումնասիրություն: Արդեն 1991–1992 թթ. իրականացված վերափոխումների հետևանքով ապապետականացվել է գյուղատնտեսական հողահանդակների 90 տոկոսից ավելին (Մկրտչյան 1996, 58):

Այս շրջանին վերաբերող մեծ թվով հետազոտություններ է կատարել Ա. Մարկոսյանը: Դրանցից մեկում հեղինակը ներկայացրել է ագրարային ոլորտում իրականացված վերափոխումների արդյունքները: Ըստ նրա՝ 1992 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ սեփականաշնորհվել է գյուղատնտեսական հողերի 55%-ը, անասունների 70%-ը, տեխնիկայի 35%-ը, ինչպես նաև լուծարվել է կոլտնտեսությունների և խորհրդային տնտեսությունների 83%-ը (Մարկոսյան 1995, 45): Հանգամանորեն վերլուծել է այդ գործընթացի կարգավորումների օրենսդրական հիմքերը (Մարկոսյան 1995): Նա նաև անդրադարձել է Հայաստանի Հանրապետության սեփականաշնորհման և ապապետականացման ռազմավարությանը (Մարկոսյան 1996):

Հետազոտություններից մեկում բերվել է Արևելյան Եվրոպայի մի շարք երկրների ֆինանսական ոլորտների՝ շուկայական հարաբերություններին անցնելու փորձը: Այն համադրվել է Հայաստանում առկա իրողության հետ (Ավետիսյան 1999):

Ռազմավարական կառավարման անհրաժեշտությունն է ըստ ամենայնի հիմնավորել պրոֆեսոր Յու. Սուվարյանը (Սուվարյան 1996): Տնտեսության զարգացման նպատակային ծրագրի կարևորության վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարել Մ. Քոթանյանը (1982), Բ. Եղիազարյանը (1995):

Խորհրդային տարիների Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (ՀԽՍՀ) ֆինանսների նախարարի առաջին տեղակալ Թ. Ջատիկյանը դիտարկել է անցումային շրջանի առաջին երկու տարիներին երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ներկայացրել սեփականաշնորհման ու ապապետականացման հարցերը և տնտեսությունը ճգնաժամից դուրս բերելու վերաբերյալ առաջարկներ կատարել (Ջատիկյան 1993):

Հայաստանի անցումային շրջանում բանկային համակարգի ձևավորման գործընթացն է ներկայացրել ՀՀ կենտրոնական բանկի նախագահ Տիգրան Սարգսյանը (Սարգսյան 1999):

Հողվածի տեղեկատվական հիմքը և մեթոդաբանությունը

Հետազոտության համար հիմք են ծառայել ազգային վիճակագրական ծառայության պաշտոնական հրապարակումները և առանձին հետազոտողների ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Կիրառվել են գիտական վերացարկման, վերլուծության, համադրության, մակաճության, արտածման, համանմանության, այլ հավասար պայմանների, պատմական և տրամաբանական մեթոդները:

Վերլուծություն և քննարկում

Անցումային տնտեսությամբ երկրների զարգացման փորձը ցույց է տվել, որ այն երկրները, որոնք շուկայական հարաբերություններին անցել են ծրագրավորված, քայլ առ քայլ, մեծ հաջողություններ են արձանագրել (Չինաստան, Արևելյան Եվրոպայի որոշ երկրներ, օրինակ՝ մերձբալթյան երկրներ և այլն): Նրանք նախ ստեղծել են համապատասխան օրենսդրական դաշտ (ներառյալ՝ մրցակցության պաշտպանության օրենսդրությունը), որի շնորհիվ հիմնականում ապահովվել է տնտեսության կայուն զարգացումը:

Իսկ ի՞նչ է շուկայական համակարգը կամ «կապիտալիզմը»: Որո՞նք են դրա բնորոշ գծերը: Բնորոշ գծերից կարևոր է տնտեսական ազատությունը: Ապրանք արտադրողները ազատ են ընտրություն կատարելու, թե՛ ի՞նչ արտադրել (կամ ծառայություն մատուցել), ռեսուրսները որտեղի՞ց ձեռք բերել (ո՞ր վաճառողից), ո՞ւմ վաճառել (մատուցել) արտադրված ապրանքը (ծառայությունը):

Տնտեսական ազատության պայմաններից մեկը մասնավոր սեփականության առկայությունն է: Կապիտալիզմի պայմաններում մասնավոր սեփականությունը համընդհանուր բնույթ է կրում: Մասնավոր սեփականության իրավունքի շնորհիվ է, որ իրացվում է ձեռներեցության և ընտրության տնտեսական ազատությունը:

Շուկայական հարաբերությունների զարգացումն ապահովվում է նաև մեկ այլ կովանի, այն է՝ **անձնական շահի** շնորհիվ: Մարդն իր բնույթով եսասեր է: Տնտեսական գործունեության մեջ նա հետապնդում է իր անձնական նպատակը: Յուրաքանչյուր առանձին անհատ մշտապես ձգտում է առավել օգտավետ կիրառել իր տնօրինած կապիտալը: Բայց նա նկատի ունի հատկապես իր սեփական օգուտը, բնավ էլ ոչ հասարակության օգուտը: Բայց երբ նա նկատի ունի իր սեփական օգուտը, անխուսափելիորեն նախապատվություն է տալիս զբաղվածության այն տեսակին, որն առավել շահավետ է հասարակությանը (Смит 1962, 330): Վաճառողները ձգտում են առավել բարձր գնով վաճառել իրենց ապրանքը (ռեսուրսը), իսկ սպառողները՝ առավել ցածր գնով գնել դա: Առանձին անհատների անձնական շահերը սահմանափակվում են մյուսների շահերով: Դրանցով հանդերձ, «անտեսանելի ձեռքի» շնորհիվ ի հայտ է գալիս շուկայի մեկ այլ կովան՝ մրցակցությունը, որի միջոցով ապրանք վաճառողներից (սպառողներից) յուրաքանչյուրը ձգտում է այդ ապրանքը վաճառել (գնել) լավա-

գույն պայմաններով: Զարգացած շուկայական հարաբերությունների պայմաններում առաջին պլան է մղվում պետության կարգավորիչ դերը:

Շուկայական տնտեսական համակարգ կառուցող յուրաքանչյուր երկիր պետք է առաջնորդվի այս կռվաններով, հաշվի առնի իր զարգացման առանձնահատկությունները և ընտրի այդ համակարգին անցնելու ուղիներից մեկը՝ աստիճանակա՞ն թե՞ «շուկային թերապիայի»:

ԽՍՀՄ-ի տարածքում նոր տնտեսական (շուկայական) հարաբերությունների ձևավորումը կայացավ որոշակի առանձնահատկություններով:

1. Խորհրդային պետությունը, նրա բոլոր մարմինները գործել են «...սոցիալիստական օրինականության հիման վրա», իսկ «Պետական և հասարակական կազմակերպությունները, պաշտոնատար անձինք պարտավոր են պահպանել ՍՍՀՄ սահմանադրությունը և սովետական օրենքները» (ՍՍՀՄ սահմանադրություն 1983, հոդված 4):

2. Դեռևս ԽՍՀՄ տարիներին մերձբալթյան հանրապետությունները, նախորդ դարի 80-ական թվականների վերջերից սկսած, նախապատրաստվել են քաղաքական անկախությանը (Էստոնիան 1988 թ. նոյեմբերի 16-ին ընդունեց անկախության հռչակագիր, Լատվիայի ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը՝ 1989 թ. հուլիսի 27-ին՝ Տնտեսական ինքնուրույնության մասին օրենք և այլն) (Միքայելյան 2021): Անկախության ջատագովները ոչ միայն ժողովրդական շարժման ներկայացուցիչներն էին (Ժողովրդական ճակատը՝ Էստոնիայում, Սայուդիսը՝ Լիտվայում), այլև կուսակցական և պետական առաջնորդները, հանգամանք, որը թույլ տվեց տնտեսական վերափոխումներին պետական մակարդակով նախապատրաստվել:

3. Որոշ հանրապետություններում շուկայական հարաբերություններին անցնելու ընտրած ուղին որոշակի խնդիրներ առաջացրեց: Դրանց մեծ մասը, ընդօրինակելով Ռուսաստանի Դաշնությանը, ընտրեց «շուկային թերապիայի» ճանապարհը: Իսկ դա բացասական (առանձին դեպքերում՝ ողբերգական) հետևանքներ ունեցավ:

Հայաստանը՝ որպես Խորհրդային Միության 15 հանրապետություններից մեկը, դատապարտված էր ընտրություն կատարելու վարչահրամայական տնտեսական ու քաղաքական համակարգից շուկայականին անցնելու եղանակների միջև: Դատապարտված էր այն առումով, որ պատրաստ չէր այդպիսի ընտրության համար: Այդ տարիներին «անկախություն» բառը «քաղցր» երազ էր թվում և՛ իշխանության եկած քաղաքական ուժի, և՛ ամբողջ ժողովրդի համար: Իշխանության ներկայացուցիչների մի մասը անկեղծորեն ձգտում էր որքան հնարավոր է շուտ հասնել շուկայական տնտեսության բաղձալի արդյունքներին: Նրանց մի մասն էլ, անձնական շահից դրդված, հակված էր անցումային շրջանում օգտվելու իշխանական լծակների տված հնարավորություններից:

ՀԽՍՀ-ը, հետ չմնալով մերձբալթյան հանրապետություններից, խորհրդային իշխանության տարիներին փորձեց «կերտել» շուկայական հարաբերությունների հիմքերը: Այսպես, 31.10.1990 թ. ընդունվեց «Սեփականության մասին»

օրենքը: Հարկ է նշել, որ ԽՍՀՄ սահմանադրության համաձայն՝ երկրի տնտեսական հիմքը կազմել է արտադրության միջոցների սոցիալիստական սեփականությունը՝ պետական և կոլտնտեսային սեփականության ձևով (ՍՍՀՄ սահմանադրություն, 1983, հոդված 4): Պետության բացառիկ սեփականությունն են կազմել հողը, դրա ընդերքը, ջրերը, անտառները: Պետությանն են պատկանել նաև տնտեսության տարբեր ճյուղերում և ոլորտներում եղած արտադրության հիմնական միջոցները, բանկերը, քաղաքային հիմնական բնակարանային ֆոնդը և այլն (հոդված 11):

«Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագիրն ընդունվել է 1990 թ. օգոստոսի 23-ին, իսկ «Անկախության մասին» հանրաքվեն արվել է 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ին (հ 0072-1): Չնայած Անկախության հռչակագրի 8-րդ կետում սեփականության բազմաձևությունը հռչակվել է որպես տնտեսավարման սկզբունքներից մեկը, սակայն այն իրավական ուժ կարող էր ստանալ միայն Գերագույն խորհրդում անկախության վերաբերյալ համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքները հաստատելուց, դրա վերաբերյալ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին դիմելուց և համապատասխան եզրակացություն ստանալուց հետո: Այլ կերպ ասած՝ «Սեփականության մասին» ընդունված օրենքը իրավական ուժ չի ունեցել ընդունման պահից (ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազությունը՝ որպես օրենքների նկատմամբ վերահսկողություն սահմանող մարմին, կարող էր բեկանել այն):

Նույն տրամաբանությամբ իրավական ուժ չեն ունեցել 1991 թվականի հունվարի 22-ին ընդունված «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» ՀՀ օրենքը և հունվարի 29-ին՝ ՀՀ հողային օրենսգիրքը, 1991 թ. մարտին՝ «Առևտրի, հասարակական սննդի, վճարովի ծառայությունների օբյեկտների և անավարտ շինարարության փոքր օբյեկտների ապապետականացման մասին» ՀՀ կառավարության որոշումը:

Տրամաբանությունը «հուշում» է, որ վերոհիշյալ օրենքներին և որոշմանը, ինչպես նաև հետագայում ընդունված՝ սեփականաշնորհման ու ապապետականացման օրենքին պետք է նախորդեր տնտեսական մրցակցության պաշտպանության օրենսդրության, շուկայական հարաբերություններին անցնելու համապատասխան ծրագրերի և հայեցակարգերի ընդունումը: Ահա այսպիսի իրավիճակում առնվազն 10 տարի ուշացումով ընդունվեց «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքը (06.11.2000 թ., ուժի մեջ մտավ 05.12.2000 թ.), որի 17-րդ հոդվածի «պահանջով» 2001 թ. հունվարի 13-ին նշանակվեցին ՀՀ տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովի 7 անդամները (ներառյալ՝ նախագահը և տեղակալը): Իսկ այս ամենին պետք նախորդեին շուկայական հարաբերություններին անցնելու ծրագրի և ռազմավարության մշակումն ու իրավաբանորեն վավերացումը:

Շուկայական հարաբերությունների ձևավորման առաջին գործնական քայլը կատարվեց գյուղատնտեսության մեջ: «...ագրարային վերակառուցումները Հայաստանում սկսվեցին զարնան գյուղատնտեսական աշխատանքներին զուգահեռ, առանց լուրջ և բավարար նախապատրաստման: Կոլեկտիվ և պետական

գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների ունեցվածքն անգամ ինչպես հարկն է գույքագրման ու վերագնահատման չենթարկվեց: Դրանց համատարած լուծարումն իրականացվեց շատ սեղմ ժամանակահատվածում, անկազմակերպ և վարչահրամայական եղանակով» (Ֆահրադյան 1996, 30): Հետագայում այդ մասին նշվել է նաև Մարդկային զարգացման ազգային զեկույցում: Հողի սեփականաշնորհումը «...ետխորհրդային պետությունների շարքում Հայաստանն իրականացրեց առաջինը, դեռևս 1991 թվականին: Արդյունքում առանց գյուղացու համար անհրաժեշտ պետական աջակցության ամբողջական քաղաքականության մշակման ձևավորվեցին չափազանց մասնատված հողակտորներով շուրջ 320 հազար գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություն, այն դեպքում, երբ գյուղատնտեսությունում բոլոր արտադրական միջոցները, ներառյալ նաև տեխնիկան, նախատեսված էին խոշոր տնտեսությունների համար» (ՄՋԱԶ 2001, 67):

Զեկույցում դրական է համարել այն, որ՝ «Պետական գույքի մասնավորեցման գործընթացին նախապատրաստվելու առումով կարևոր քայլ էր ՀՀ կառավարության կողմից 1991–1992 թթ. ընթացքում (մինչև սեփականաշնորհման մասին ՀՀ օրենքի ընդունումը) 335 (ընդհանուրի մոտ 4%-ը) «փոքր» օբյեկտների փորձնական վաճառքը (մանրածախ առևտուր, հասարակական սնունդ, կենցաղսպասարկում) դրանց կոլեկտիվներին 173,1 մլն ռուբլի (մոտ 1,6 մլն ԱՄՆ դոլար) ընդհանուր գումարով» (ՄՋԱԶ 2001, 67):

Կապիտալիզմին անցնելու համար անհրաժեշտ պայման էր ֆինանսական ոլորտի նախապատրաստումը այդպիսի հարաբերություններին: Պատահական չէր, որ 1990 թ. գարնանը, երբ ԱՄՆ-ի 1 դոլարը փոխանակվում էր խորհրդային 15–16 ռուբլով, այդ ժամանակ էստոնիան այն ինտենսիվորեն ձեռք էր բերում 45–50 ռուբլով և դոլարային պաշար էր կուտակում (Միքայելյան 2021, 86):

Ռուսաստանի Դաշնությունը ուշացումով, բայց այդ առումով որոշ քայլեր ձեռնարկել էր: Մասնավորապես, «Կանխիկ դրամի շրջանառության սահմանափակման լրացուցիչ միջոցառումների մասին» ՌԴ նախագահի 1992 թ. հունիսի 14-ի N 622 հրամանագրով՝ որպես առաջին քայլերից մեկը, սահմանափակվեց կանխիկ դրամի շրջանառությունը (Указ президента РФ 1992): Դրանով ձեռնարկություններին (անկախ սեփականության կազմակերպաիրավական ձևից), կազմակերպություններին, հաստատություններին պարտադրվեց նորմայից ավել կանխիկ դրամը պահել միայն բանկային հաստատություններում: Միաժամանակ, ՌԴ տրանսպորտի նախարարության օդային տրանսպորտի դեպարտամենտին թույլատրվեց պաշտպանության, ներքին գործերի և անվտանգության նախարարությունների ուղևորների և բեռների փոխադրումն իրականացնել անկանխիկ եղանակով՝ փոխադրումների սահմանված ձևերի հիման վրա: Այս ամենի նպատակը սպասվելիք սղաճի բացասական հետևանքները մեղմելն էր:

ՌԴ նախագահի 1993 թ. հուլիսի 26-ի հրամանագրով դադարեցվեց 1961–1992 թվականների նմուշի խորհրդային հին թղթադրամների շրջանառությունը և ՌԴ ԿԲ-ի կողմից Ռուսաստանի տարածքում շրջանառության մեջ դրվեց 1993 թ.

թողարկված նմուշի ռուսական ռուբլին: Դրանով Ռուսաստանը դուրս եկավ խորհրդային ռուբլու գոտուց՝ այնտեղ թողնելով մյուս հանրապետություններին: Հետագայում՝ մինչև 1993 թվականի նոյեմբերի առաջին կեսը, մյուս հանրապետությունները (բացառությամբ Հայաստանի) ևս շրջանառության մեջ դրեցին իրենց ազգային դրամանիշները: Իսկ Հայաստանի իշխանությունը այդ առումով ոչինչ չձեռնարկեց:

Վ. Ավետիսյանի կարծիքով, կենտրոնացված պլանավորման ֆինանսական համակարգից անցումը տվյալ հատվածի լիարժեք շուկայական կազմակերպմանը տարիներ կտևեր: Մինչդեռ ֆինանսական ոլորտի շուկայական հարաբերություններին անցումը պահանջում է անհապաղ կատարել այդպիսի կազմակերպումը: Դա արագ կարգավորվեց Արևելյան Եվրոպայի շատ երկրներում և նախկին խորհրդային մերձբալթյան երկրներում: Սակայն Ալբանիայում, Բուլղարիայում, Մակեդոնիայում, Ռումինիայում և ԱՊՀ բոլոր երկրներում այն արագ չիրականացվեց, և դա հանգեցրեց տնտեսական ծանր հետևանքների (Ավետիսյան 1999, 126): Մասնավորապես, Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած դրամական զանգվածը բազմապատիկ անգամ գերազանցում էր ապրանքային պաշարների ծավալը: Դա հանգեցրեց նաև վարկային ռեսուրսների արժեզրկմանը: «Եվ, այնուհանդերձ, վարկային ռեսուրսների այդքան արագ կորուստները չդարձան այն գլխավոր բացասական գործոնը, որին հասցրեց ֆինանսական ոլորտում բարեփոխումների դանդաղումը: Դրա հետ միասին, ավելի մեծ բացասական պատճառ եղան ԿԲ-ի ու ՎԲ-ի վերափոխելու հետևանքները» (Ավետիսյան 1999, 126): Հայաստանի իշխանությունը չէր սպասում գործերի նման ընթացքին: Չէր պատկերացնում, որ ՌԴ-ն կարող է դուրս գալ ռուբլու գոտուց: Մինչդեռ ՌԴ-ն, լավ պատկերացնելով ռուբլու գոտուց մյուս հանրապետությունների դուրս գալու հետևանքները, ինքն առաջ անցավ մյուսներից՝ Ռուսաստանի տարածքում շրջանառության մեջ դնելով 1993 թ. թողարկված նմուշի ռուսական ռուբլին:

Հայաստանը, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով, ազգային արժույթը շրջանառության մեջ դնելը շատ ուշացրեց: Ըստ Բելովեժյան թավշուտում 1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Ռուսաստանի և Ուկրաինայի միջև ստորագրված անկախ պետությունների համագործակցության մասին համաձայնագրի (ԱՊՀ) (որին Ալմաթիում դեկտեմբերի 21-ին միացավ խորհրդային նախկին ևս 9 հանրապետություն)՝ կողմերը պաշտպանության և այլ հարցերի հետ միասին պարտավորվեցին համագործակցել տնտեսական բնագավառում: Հետևաբար, խորհրդային ռուբլու գոտուց դուրս գալը և ազգային դրամանիշների թողարկումն էլ պետք է քննարկվեր և համաձայնեցվեր այդ նորաստեղծ կառույցում: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց փորձը, յուրաքանչյուր մասնակից երկրի համար սոցիալ-տնտեսական նշանակություն ունեցող այդ կենսական հարցը «դուրս էր մնացել նրանց տեսադաշտից»:

Մինչև 1992 թ. հունվարի 1-ը ՀՀ պետական բանկի իրավագործությունները խիստ սահմանափակ էին: Այսպես, պետական բանկը իրավասու չէր վերա-

հսկելու և կարգավորելու գործող բանկերի գործունեությունը: Բացի առկա պետական բանկերից, ՀՀ-ում գործել են նոր ստեղծված 45 առևտրային բանկեր: Բանկային համակարգում տիրել է կամայական գործողությունների ու թողտուխության մթնոլորտը, իսկ բանկային կապիտալի համարժեքության ցուցանիշները եղել են խիստ ցածր (բանկային կապիտալ-ակտիվներ հարաբերակցությունը՝ 2,2%) (Սարգսյան 1999, 237): Չնայած այն հանգամանքին, որ 1991 թ. դեկտեմբերին ՀՀ պետական բանկի վրա են դրվել ՀՀ ազգային բանկի գործառույթները, բայց այն չէր կարող լիարժեք հսկողություն սահմանել բանկային համակարգի, առավել ևս՝ շրջանառության մեջ գտնվող 1961-1992 թթ. խորհրդային ռուբլու զանգվածի նկատմամբ: Միայն 1993 թ. ապրիլի 27-ին է ընդունվում «Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկի մասին» (նաև «Բանկերի և բանկային գործունեության մասին») ՀՀ օրենքը (Ազգային բանկը վերանվանվում է ՀՀ կենտրոնական բանկ):

ՌԴ ռուբլու գոտուց դուրս գալուց ավելի քան 3 ամիս հետո Հայաստանը ազգային արժույթը շրջանառության մեջ դնելու համար հարկադրված քայլեր ձեռնարկեց: ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ հոկտեմբերի 13-ին ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետության դրամաշրջանառության կարգավորման պետական հանձնաժողով՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի ֆինանսավարկային և բյուջետային հարցերի հանձնաժողովի նախագահի ու ՀՀ կենտրոնական բանկի նախագահների և ՀՀ ֆինանսների նախարարի համանախագահությամբ: Այդ հանձնաժողովը լիազորվեց որոշումներ կայացնելու՝ ելնելով իրավիճակից: Մեկ ամիս հետո միայն Հայաստանի Հանրապետության դրամաշրջանառության կարգավորման պետական հանձնաժողովի 19.11.93 թ. N 15 որոշմամբ ՀՀ տարածքում շրջանառության մեջ է դրվում ազգային արժույթը՝ դրամը: Իրավիճակից և անվերահսկողությունից օգտվեցին որոշակի անհատներ և կազմակերպություններ, որոնք, մինչև ազգային դրամը շրջանառության մեջ մտցնելը, մյուս հանրապետություններում (հատկապես՝ Թուրքմենստանում, Ուզբեկստանում և Ղազախստանում) չփոխանակված խորհրդային դրամանիշների զգալի մասը տեղափոխեցին Հայաստան: ՀՀ-ում առկա շրջանառության մեջ եղած խորհրդային ռուբլու զանգվածը բազմակի գերազանցում էր ապրանքանյութական արժեքների մեծությունը: Այս հանգամանքը Հայաստանի գերսղաճի հիմնական պատճառներից մեկն էր դարձել:

Գերսղաճի առաջացմանը մեծ չափով նպաստեց նաև ապրանքների գների և ծառայությունների սակագների չնախապատրաստված ազատականացումը: ՌԴ-ն և ԱՊՀ անդամ մյուս երկրները, 1992 թ. հունվարի 2-ից սկսած, անցել էին ազատ գների ու սակագների համակարգին: Դրան հետևեցին 1992 թ. հունվարի 3-ին այդպիսի համակարգին անցնելու՝ ՀՀ գերագույն խորհրդի որոշումը (Հ.Ն-0503-1), հունվարի 4-ին՝ ՀՀ նախագահի հրամանագիրը (ՆՀ-48): Նույն օրը եղավ նաև ՀՀ կառավարության որոշումը Շուկայական ազատ գների և սակագների մասին: Բացառություն էին կազմում մի քանի ապրանքների (հաց, կաթ, մածուկ և կերակրի աղ, դեղամիջոցներ և բժշկական նշանակության իրեր)

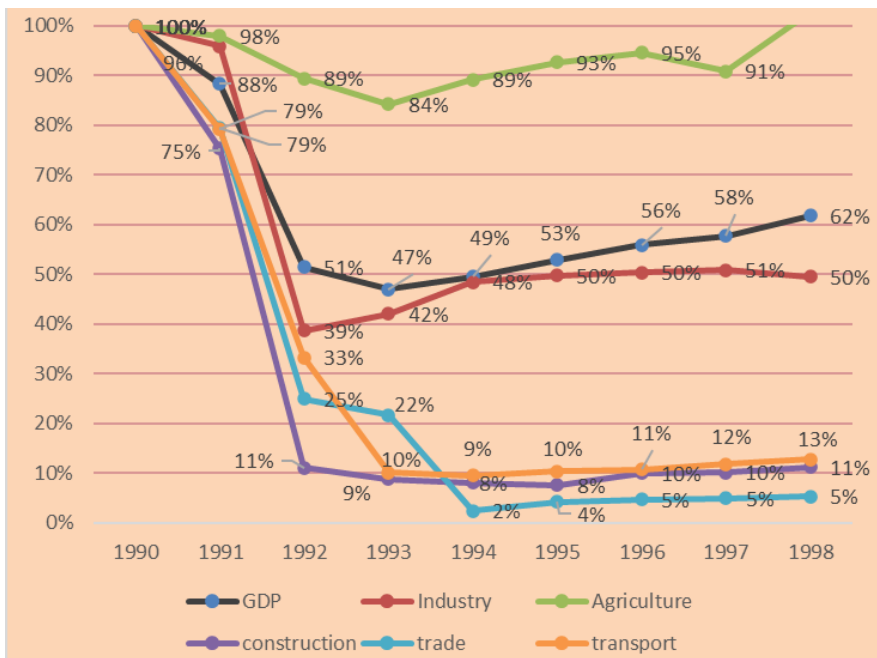
գների ու ծառայությունների (բնակչությանը մատակարարվող էլեկտրական և ջերմային էներգիա, հեղուկ և բնական գազ, բնակվարձ, բնակչությանը խմելու ջուր, բնակելի շենքերի ջեռուցում և տաք ջրամատակարարում, կոյուղու ծառայություն և կենցաղային աղբի տեղափոխում, երկաթուղով և օդային տրանսպորտով ուղևորների ու բեռների տեղափոխում, մերձքաղաքային և քաղաքային տրանսպորտով ուղևորների փոխադրում, հեռախոսային, հեռագրական և փոստային կապ) սակագների մեծությունները, որոնց նկատմամբ կիրառվել են որոշ սահմանային գործակիցներ: Քանի որ այս ամենը նախապես ծրագրված, պլանավորված չէր, և չկար գիտականորեն հիմնավորված ռազմավարություն, Հայաստանում ապրանքների և ծառայությունների սղաճի տեմպերը «աստղաբաշխական» թվերի հասան: Անցումային շրջանի մասնագետներից մեկի գնահատմամբ, չնայած խորհրդային նախկին հանրապետություններից շատերն անկախություն ձեռք բերելուց հետո ունեցել են տնտեսության նույն կառուցվածքը, սակայն նրանց տնտեսությունների սղաճի տեմպերը շատ տարբեր են եղել: Օրինակ, 1994 թ. ապրիլին 1990 թ. դեկտեմբերի նկատմամբ Հայաստանում գների մակարդակը բարձր է եղել 13440 անգամ, Ուկրաինայում՝ 5974, Վրաստանում՝ 1692, Ադրբեջանում՝ 828, Ռուսաստանում՝ 541, մերձքաղաքային հանրապետություններում (Լիտվա, Էստոնիա, Լատվիա) համապատասխանաբար՝ 199, 59 և 58 անգամ (Илларионов 1995, 6):

Դեռևս ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման 9-րդ հնգամյակում խնդիր էր դրվել մշակել երկրի տնտեսության զարգացման նպատակային համալիր ծրագիր (ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման 1976–1980 թվականների հիմնական ուղղությունները 1976, 23): Արդեն «10-րդ հնգամյակի առաջադրանքում ընդգրկված էին 200 կոմպլեքսային գիտատեխնիկական ծրագրեր» (Քոթանյան 1982, 67):

Նպատակային համալիր ծրագրերի մշակման փորձը հետագայում հիմք դարձավ հեռանկարային զարգացման ծրագրերի մշակման համար: Սակայն նորանկախ երկրի իշխանավորները չփորձեցին օգտվել խորհրդային տարիների փորձից: Նրանց հրապուրել էր շուկայական հարաբերություններին անցման ռուսական փորձը (Ե. Գայդարի կառավարության): Տարիներ անց պրոֆեսոր Եղիազարյանը նշել է. «Ծրագրանպատակային մոտեցումը սկզբունքորեն կարող է կիրառվել ցանկացած հիմնախնդրի լուծման համար, հետևաբար, ժողովրդական տնտեսության տվյալ ժամանակի հիմնախնդիրներից յուրաքանչյուրը, անկախ կառավարման հիերարխիայի մակարդակից, օբյեկտների ու սուբյեկտների ընդգրկումից, ժամանակահատվածից, կարող է դառնալ ծրագրանպատակային մշակման օբյեկտ» (Եղիազարյան 1995, 23):

Պրոֆեսոր Սուվարյանի տեղին և անաչառ բնորոշմամբ՝ «Այդ ժամանակաընթացքում (անկախացման առաջին տարիները – Մ.Մ., Գ.Մ.) տնտեսական կյանքը գերազանցապես ընթացել է կոնկրետ իրադրության կողմից թելադրվող հապշտապ որոշումների, Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսական քաղաքականության հաճախ անհարկի կրկնօրինակման և հատկապես՝ արևմտյան

Ֆինանսական կազմակերպությունների երաշխավորությունների հիման վրա: Սա փորձերի, անխուսափելի սխալների, դրանց հաղթահարման ճիգերի, տառապանքների ճանապարհ է, որը աշխարհի ոչ մի երկրի հաջողություն չի բերել, այլ ընդհակառակը, հանգեցրել է լուրջ տնտեսական դժվարությունների ու սխալների» (Սուվարյան 1996, 65): Իշխանության եկած ուժը պատրաստ չէր ոչ միայն նոր տնտեսական հարաբերությունների ձևավորման, այլև չուներ սոցիալական ոլորտի (այդ թվում՝ գիտության) զարգացման որևէ ծրագիր կամ հայեցակարգ: Իրավիճակի թելադրանքով իրականացված տնտեսական վերափոխումների հետևանքով, երկրի ՀՆԱ-ն 1994 թ. 1990 թ. նկատմամբ կազմեց ընդամենը 49.4 տոկոս (հաշվարկել են հեղինակները, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1995, 1996, Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն 1997, 119 և 120 էջերի հիման վրա), պաշտոնապես գրանցված գործազուրկների թիվը հասավ 91.6 հազարի: Վիճակն ավելի վատացավ պետական միջոցների զանգվածային սեփականաշնորհման ու ապապետականացման հետևանքով: Նախատեսվել էր սեփականաշնորհել և ապապետականացնել արդյունաբերական, տրանսպորտի և հաղորդակցության, շինարարական համալիրի, կապի, սոցիալական ոլորտի և այլ օբյեկտներ՝ 7716 հատ, որոնցից 3541-ը արդեն 1996 թվականի մարտի 9-ի դրությամբ սեփականաշնորհվել և ապապետականացվել էին: Ամբողջ տնտեսության և դրա առանձին ճյուղերի շարժընթացը բնութագրում են գծապատկերի տվյալները:

Գծապատկեր. ՀՆԱ-ի և տնտեսության որոշ ճյուղերի շարժընթացը 1990 թվականի համեմատ

Հիմնավորված չէին նաև սեփականաշնորհման ու ապապետականացման ծրագրերը: Դրանցում առանձին դեպքերում, որոշ «ուղղումների» պատճառով տպավորություն է ստեղծվում, թե օրենքի նախագիծը մշակողները և հաստատողները սեփականաշնորհվող օբյեկտների վերաբերյալ լիարժեք տեղեկատվություն չեն ունեցել: Օրինակ, ՀՀ կառավարության 1994 թ. սեպտեմբերի 28-ի N 467 որոշումով սեփականաշնորհման սերտիֆիկատների արժեքը հայտարարվել էր 10 հազար դրամ, իսկ 1995 թ. մարտի 1-ից՝ 20 հազար դրամ (Մարկոսյան 1995, 74): Այսինքն՝ կամ սեփականաշնորհվող օբյեկտները նախապես կրկնակի էժան են գնահատվել, կամ այդ օբյեկտը գնորդը կրկնակի նվազ գումարով էր գնելու: Փաստացի, գնորդը այն ավելի էժան է ձեռք բերել: Բանն այն է, որ գնորդները, օրենքի համաձայն, օբյեկտը կարող էին ձեռք բերել միայն սերտիֆիկատներով: Դրանք վերավաճառելու իրավասություն ունեին միայն բանկերը: «Այսպես, 1995 թ. նոյեմբերի 1-ի տվյալներով բանկերը սերտիֆիկատները գնում էին 7-7,2 հազար դրամով և վաճառում 7,2-7,8 հազար դրամով (Մարկոսյան 1995, 74): Նշանակում է՝ քաղաքացիները (սերտիֆիկատ վաճառողները) 20 հազար դրամանոց սերտիֆիկատները վաճառել են 7-7,2 հազար դրամով, իսկ սեփականաշնորհվող օբյեկտը փաստացի ձեռքբերողները մեկ սերտիֆիկատ ձեռքբերելու համար 20 հազար դրամի փոխարեն վճարել են 7,2-7,8 հազար դրամ (Մարկոսյան 1995, 61) (61-64%-ով պակաս - Մ.Մ., Գ.Մ.): Բացի այդ, գնորդները հիմնականում իշխանական լծակներին մոտ կանգնած անձինք էին: Այլ կերպ ասած՝ խախտվել է սոցիալական արդարության սկզբունքը:

Գծապատկերի տվյալները ցույց են տալիս, որ անկախացման առաջին 8 տարում միայն գյուղատնտեսությունն է հասել 1990 թվականի ցուցանիշներին: Տնտեսության մնացած ճյուղերը զարգացման տեմպերով զգալիորեն հետ են մնացել 1990 թվականի մակարդակից:

Այսպիսով, հետազոտությունը վկայում է, որ, չունենալով շուկայական տնտեսավարման անցնելու զարգացման և ռազմավարական ծրագիր, Հայաստանը առաջին 8 տարում զգալի կորուստներ է կրել:

Եզրակացություններ

Հայաստանում իշխանության եկած ուժերը, առանց հիմնավորված ծրագրի և ռազմավարության, հետևելով Ե. Գալդարի կառավարության ռուսական փորձին, ստանձնեցին շուկայական հարաբերությունների ձևավորումը:

Անկախացումից հետո երկրի իշխանավորները չփորձեցին օգտվել խորհրդային տարիների նպատակային համալիր ծրագրերի մշակման փորձից (հետագայում այն հիմք հանդիսացավ հեռանկարային զարգացման ծրագրերի մշակման համար):

Հայաստանը, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով, ազգային արժույթը շրջանառության մեջ դնելը շատ ուշացրեց: Ըստ ԱՊՀ երկրների ստեղծման վերաբերյալ համաձայնագրի՝ մասնակից երկրները պաշտպանության և այլ հար-

ցերի հետ միասին պարտավորվել են համագործակցել տնտեսական բնագավառում: Հետևաբար, խորհրդային ռուբլու գոտուց դուրս գալը և ազգային դրամանիշների թողարկումն էլ պետք է քննարկվեին և համաձայնեցվեին այդ նորաստեղծ կառույցում: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց փորձը, մասնակից յուրաքանչյուր երկրի համար սոցիալ-տնտեսական նշանակություն ունեցող այդ կենսական հարցը «դուրս էր մնացել նրանց տեսադաշտից»:

Գերսոլաճի առաջացմանը մեծ չափով նպաստեց ապրանքների գների և ծառայությունների սակագների չնախապատրաստված (առանց գիտականորեն հիմնավորված ռազմավարության) ազատականացումը: Հայաստանը 1992 թ. հունվարի 5-ից ազատականացրեց ապրանքների գներն ու ծառայությունների սակագները (բացառությամբ որոշ ապրանքների գների և ծառայությունների սակագների):

Սեփականաշնորհման և ապապետականացման գործընթացները ևս հիմնավորված չէին (չնայած դրա վերաբերյալ օրենքի առկայությանը): Դրա մշակմանը պետք է նախորդեին սեփականաշնորհվող և ապապետականացվող օբյեկտների հիմնավորված գույքագրումը և վերագնահատումը, տնտեսական մրցակցության պաշտպանությունը կարգավորող օրենսդրության ընդունումը:

Անցումային շրջանի դասերը անհրաժեշտ է հաշվի առնել երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հետագա (միջնաժամկետ և հեռանկարային) ծրագրերը մշակելիս: Իսկ այս ամենի հիմքում պետք է ընկած լինեն Հայաստանի ազգային գաղափարախոսության մշակումն ու ընդունումը:

Շնորհակալական

Մեր երախտագիտության խոսքն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար Յուրի Միքայելի Սուվարյանին սույն ուսումնասիրության շրջանակում ցուցաբերած տեղեկատվական աջակցության համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Ավետիսյան Վ.Ս. 1999, Անցումային շրջանի փուլայնությունը նորանկախ պետություններում և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում, Տնտեսական վերափոխումները անցումային շրջանում. տեսություն և արդյունքներ, Երևան, «Պետական ծառայություն», 122–131:
Avetisyan V.S. 1999, The Phases of the Transition Period in the Newly Independent States and Eastern European Countries, Economic Transformations in the Transition Period: Theory and Results, Yerevan, State Service, 122–131 (in Armenian).
2. Եղիազարյան Բ.Հ. 1995, Տնտեսական հիմնախնդիրների և մշակվելիք նպատակային ծրագրերի ամբողջական ցանկի կազմման մեթոդական մոտեցումներ, Էկոնոմիկա, N 7–9, 22–34:

- Yeghiazaryan B.H. 1995, Methodological approaches to compiling a complete list of economic problems and target programs to be developed, *Economics*, N 7–9, 22–34 (in Armenian).
3. Զատիկյան Թ.Ա. 1993, Էկոնոմիկան ճգնաժամից դուրս բերելու որոշ նկատառումներ, *Էկոնոմիկա*, N 1–2, 24–33:
Zatikyan T.A. 1993, Some Considerations for Bringing the Economy out of Crisis, *Economics*, N 1–2, 24–33 (in Armenian).
 4. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1995, 1996, Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն 1997, Երևան, <https://armstat.am/file/doc/99506978.pdf> (ներբեռնման օրը՝ 11.03.2025):
Statistical Yearbook of Armenia 1995, 1996, National Statistical Service of the Republic of Armenia 1997, Yerevan, <https://armstat.am/file/doc/99506978.pdf> (Accessed on: 11.03.2025) (in Armenian).
 5. Մարկոսյան Ա.Խ. 1995, Սեփականաշնորհման և ապապետականացման գործընթացը, տեսության և պրակտիկայի հարցեր, Երևան, տպագրատուն «Հակոբ Մեղապարտ»:
Markosyan A.Kh. 1995, The Process of privatization and Denationalization, *Issues of Theory and Practice*, Yerevan, Publishing house Hakob Meghapart (in Armenian).
 6. Մարկոսյան Ա.Խ. 1996, Սեփականաշնորհման և ապապետականացման ռազմավարությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, *Էկոնոմիկա*, N 1–3, 61–72:
Markosyan A.Kh. 1996, Privatization and Denationalization Strategy in the Republic of Armenia, *Economics*, N 1–3, 61–72 (in Armenian).
 7. ՄԶԱԶ 2001, Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, Անկախության և անցումային 10 տարիները Հայաստանում, Հայաստան, հրատ. նշված չէ:
UNDP 2001, 10 Years of Independence and Transition Period in Armenia National Human Development Report, Armenia, Publisher not indicated (in Armenian).
 8. Միքայելյան Մ. 2021, ՀՀ տնտեսության կարգավորման հակակշիռների ձևավորման հարցի մասին, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, N 1, 84–99:
Mikayelyan M. 2021, On the Issue of Forming Counterbalances in the Regulation of the RA Economy, *Journal of Social Sciences*, N 1, 84–99 (in Armenian).
 9. Մկրտչյան Հ.Վ. 1996, Հողային հարաբերությունները և ֆերմերային տնտեսությունների ձևավորումը, *Էկոնոմիկա*, N 10–12, 58–63:
Mkrtchyan H.V. 1996, Land Relations and the Formation of Farms, *Economics*, N 10–12, 58–63 (in Armenian).
 10. Սարգսյան Տ.Ս. 1999, Բանկային նոր համակարգի ձևավորումը Հայաստանում, Տնտեսական վերափոխումները անցումային շրջանում. տեսություն և արդյունքներ, Երևան, «Պետական ծառայություն», 237–240:
Sargsyan T.S. 1999, Formation of a New Banking System in Armenia, *Economic Transformations in the Transition Period: Theory and Results*, Yerevan, State Service, 237–240 (in Armenian).
 11. ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման 1976–1980 թվականների հիմնական ուղղությունները 1976, Երևան, հրատ. նշված չէ:
Main Directions of Development of the National Economy of the USSR in 1976–1980, 1976, Yerevan, Publisher not indicated (in Armenian).

12. ՍՍՀՄ Սահմանադրություն 1983, Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության Սահմանադրություն (հիմնական օրենք): Ընդունված է ՍՍՀՄ իններորդ գումարման Գերագույն սովետի յոթերորդ արտահերթ նստաընթացում 1977 թ. հոկտեմբերի 7-ին (ՍՍՀՄ 1981 թ. հունիսի 24-ի օրենքով կատարված լրացումով), Երևան, «Հայաստան»:
Constitution of the USSR 1983, Constitution of the Union of Soviet Socialist Republics (Fundamental Law), Adopted at the Seventh Extraordinary Session of the Supreme Soviet of the USSR of the Ninth Convocation on October 7, 1977 (as amended by the USSR Law of June 24, 1981), Yerevan, Hayastan (in Armenian).
13. Սուվարյան Յու.Մ. 1996, Ռազմավարական կառավարում. մեթոդաբանությունը և արդի հիմնահարցերը: ԵրԺՏԻ, Երևան, «Տնտեսագետ»:
Suvaryan Yu.M. 1996, Strategic Management: Methodology and Current Issues, Yerevan Institute of Economics, Yerevan, Economist (in Armenian).
14. «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք, 5 դեկտեմբերի 2000 թ., ՀՕ-112, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1272&lang=arm> (ներբեռնման օրը՝ 10.01.2026):
RA Law "On Protection of Economic Competition", December 5, 2000, LR-112, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1272&lang=arm> (Accessed on: 10.01.2026) (in Armenian).
15. Քոթյանյան Մ.Խ. 1982, Հայկական ՍՍՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման նպատակային կոմպլեքսային ծրագիրը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Kotanyan M.Kh. 1982, The Targeted Complex Program of Socio-Economic Development of the Armenian SSR, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
16. Ֆահրադյան Հ.Պ. 1996, Հայաստանի Հանրապետությունում ագրարային արմատական բարեփոխումների արդյունքների և մի քանի խնդիրների մասին, Էկոնոմիկա, N 1-3, 28-36:
Fahradyan H.P. 1996, On the Results of Radical Agrarian Reforms in the Republic of Armenia and Some Problems, Economics, N 1-3, 28-36 (in Armenian).
17. Илларионов А. 1995, Природа российской инфляции, Вопросы экономики, N 3, 4-21.
Illarionov A. 1995, The Nature of Russian Inflation, Voprosy Ekonomiki, N 3, 4-21 (in Russian).
18. Смит А. 1962, Исследование о природе и причинах богатства народов, Москва, «Соцэкгиз».
Smith A. 1962, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Moscow, Sotsekgiz (in Russian).
19. Указ Президента РФ от 14.06.1992 N 622 "О дополнительных мерах по ограничению налично – денежного обращения" (дата обращения: 10.01.2026).
Decree of the President of the Russian Federation of 14.06.1992 N 622 "On Additional Measures to Restrict Cash Circulation", https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_561/ (Accessed on: 10.01.2026) (in Russian).

ԿԼԻՄԱՅԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԾՅՈՒՂԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՑՄԱՆ ՀԱՐՄԱՐՎՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆՆ ՈՒՂՎԱԾ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀՀ-ՈՒՄ

STATE REGULATION MEASURES FOR ADAPTING THE SECTORAL STRUCTURE AND SPECIALIZATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE RA TO CLIMATE CHANGE

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ АДАПТАЦИИ ОТРАСЛЕВОЙ СТРУКТУРЫ И СПЕЦИАЛИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА В РА К ИЗМЕНЕНИЮ КЛИМАТА

Վոլոդյա Մանասյան
Volodya Manasyan
Володя Манасян

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան
Armenian State University of Economics
Армянский государственный экономический университет

volodya.manasyan@asue.am

Ներկայացվել է՝ 30.05.2025; գրախոսվել է՝ 09.02.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Received: 30.05.2025; Revised: 09.02.2026; Accepted: 14.04.2026
Представлено: 30.05.2025; рецензировано: 09.02.2026; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-84

Ամփոփում – Հոդվածում քննության են առնվել ՀՀ-ի գյուղատնտեսական արտադրության ճյուղային կառուցվածքի և մասնագիտացման հարմարվողականությանն ուղղված պետական կարգավորման միջոցառումները կլիմայի հնարավոր փոփոխության ազդեցության տակ: Նկատի ունենալով ուղղածիզ լանդշաֆտային գոտիականության, ռեյլեֆային մասնատվածության և սակավահողության պայմաններում կլիմայական փոփոխությունների հաշվառմամբ հանրապետության գյուղատնտեսական արտադրության տեղաբաշխումը ու մասնագիտացումը՝ առաջարկել ենք գյուղատնտեսական արտադրության տարածքային ու ճյուղային հարմարվողականության սցենարներ հողերի բերրության պահպանման, գյուղատնտեսական մշակաբույսերի, պտուղների ու խաղողի բերքատվության և գյուղատնտեսական կենդանիների մթերատվության բարձրացման վերաբերյալ: Իրականացված ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս ոչ միայն տարածքային, այլև ճյուղային մակարդակներում մանրամասնել, այսինքն՝ մակրո-, մեզո- և միկրոմակարդակներում բացահայտել յուրաքանչյուր ճյուղի մրցակցային դիրքերում

ոիսկային երկրագործության և անասնաբուծության ընտրասերման-տոհմային աշխատանքների փոփոխությունները: Անառարկելի է, որ կլիմայի փոփոխության բացասական դրսևորումների պայմաններում հանրապետության պարենային անվտանգության ոիսկերն են մեծանում, ուստի պետական կառավարման մարմինների և ագրարային հատվածի տնտեսավարողների համագործակցության վեկտորը պետք է նպատակաուղղել երկրագործության էկոլոգիապես ու համաճարակաբանորեն անվտանգ զարգացմանը, կերակրման և պահվածքի բարելավման, անասնաբուծության մթերատվության բարձրացման և տնտեսապես արդյունավետ համակարգերի արմատավորման, տնտեսության ագրարային հատվածի մրցունակության խթանման և նորարարական տեխնոլոգիաների ներդրման շնորհիվ հնարավոր է մեղմել կլիմայի փոփոխության բացասական հետևանքները: Կլիմայի փոփոխությունների ազդեցությանը դիմակայելու համար անհրաժեշտ է իրականացնել հետևյալ միջոցառումները՝ 1. առավել երաշտադիմացկուն, չորադիմացկուն տեսակների ու հիբրիդների սելեկցիա և ներդրում՝ ներառյալ այդ բնութագրությունն ունեցող տեղական ավանդական տեսակների պահպանումն ու տարածումը, 2. բարձրլեռնային արոտավայրերի առավել արդյունավետ օգտագործում և տեսակարար բեռնվածության կրճատում, 3. երկրագործության գոտու տեղաշարժ դեպի բավարար խոնավապահովված բնագյուղատնտեսական ենթագոտիներ, 4. գյուղատնտեսական մշակաբույսերի հիվանդությունների և վնասատուների նկատմամբ կայուն տեսակների ներդրում, 5. գյուղատնտեսական կենդանիների պատվաստումներ և վակցինացում:

Abstract – This article explores state regulatory measures aimed at adapting the sectoral structure and specialization of agricultural production in Armenia in response to climate change. It emphasizes the importance of tailoring agricultural production to regional conditions, considering vertical landscape zonality and the projected impacts of climate change. Proposed regional and sectoral adaptation scenarios focus on enhancing soil fertility, increasing crop yields (particularly fruits and grapes), and improving the productivity of livestock. The analysis also highlights the growing threats to food security due to climate-related risks. In this context, the article argues for stronger coordination between government institutions and agricultural enterprises. These efforts are essential for boosting the competitiveness of Armenia's agricultural sector and mitigating the adverse effects of climate change through the integration of innovative technologies. In order to withstand the impacts of climate change, it is necessary to implement the following measures: 1. Breeding and introduction of more drought-resistant and arid-resistant varieties and hybrids, including the preservation and dissemination of local traditional varieties possessing such traits, 2. More efficient use of high-mountain pastures and reduction of stocking density, 3. Shifting the zones of crop cultivation toward agro-ecological subzones with sufficient moisture availability, 4. Introduction of crop varieties resistant to diseases and pests, 5. Vaccination and immunization of agricultural livestock.

Аннотация – В статье рассматриваются меры государственного регулирования адаптации отраслевой структуры и специализацию сельскохозяйственного производства в РА к возможным изменениям климата. С учетом размещения и специализации сельскохозяйственного производства на территории республики, а также климатических изменений в условиях вертикальных ландшафтных поясов предложены региональные и отраслевые сценарии адаптации сельскохозяйственного производства с точки зрения обеспечения плодородия почв, повышения урожайности сельскохозяйственных культур (злаковых,

овощей и фруктов) и в том числе винограда, повышения продуктивности домашнего скота. Вектор взаимодействия органов государственной власти и предприятий аграрного сектора должен быть направлен на повышение конкурентоспособности аграрного сектора экономики, смягчение негативных последствий изменения климата за счет внедрения инновационных технологий. Для противодействия воздействиям изменения климата необходимо реализовать следующие меры: 1. селекция и внедрение более засухоустойчивых и засухо выносливых сортов и гибридов, включая сохранение и распространение местных традиционных сортов указанными характеристиками; 2. более эффективное использование высокогорных пастбищ и снижение их удельной нагрузки; 3. смещение зон земледелия в сторону природно-сельскохозяйственных подзон с достаточным уровнем влагообеспеченности; 4. внедрение сортов сельскохозяйственных культур, устойчивых к болезням и вредителям, 5. проведение вакцинации и иммунизации сельскохозяйственных животных.

Հիմնաբառեր – կլիմա, հարմարվողականություն, մասնագիտացում, գոտիներ, լանդշաֆտ:

Keywords – climate, adaptation, specialization, zones, landscape.

Ключевые слова – климат, адаптация, специализация, поясы, ландшафт.

Ներածություն

Ելնելով կլիմայի հնարավոր փոփոխություններից՝ ագրարային հատվածի զարգացման շրջանակում կարևորվում է ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության հիմնավորված տեղաբաշխման և գոտիական մասնագիտացման ձևավորմանը նպաստող ագրոկլիմայական և սոցիալ-տնտեսական գործոնների բազմազանության ուսումնասիրությունը: Լանդշաֆտային գոտիների ուղղաձիգ հերթափոխի շնորհիվ հանրապետության բնագյուղատնտեսական գոտիներում ձևավորված ճյուղի զարգացմանը նպաստող ագրոարտադրական ռեսուրսային ներուժը թույլ է տալիս տեղական պայմաններին հարմարեցված առավել երաշտա- և չորադիմացկուն սորտատեսակների ներդրում՝ ներառյալ տեղական ավանդական տեսակների պահպանումն ու տարածումը, գյուղատնտեսական կենդանիների արդյունաբերական խաչասերումը, տոհմային տնտեսությունների ու փորձառական կայանների ամրապնդումը և կենդանիների արհեստական բեղմնավորումը, ինչպես նաև ագրոբիզնեսի տարբեր գործառնության ոլորտներում նորարարության արմատավորման ու տեխնոլոգիական լուծման տեմպերի արագացումը: Կլիմայի փոփոխության պայմաններում տնտեսության ագրարային հատվածի մասնագիտացման նախընտրելի ուղղությունների և ճյուղային կառուցվածքի հարմարվողականությանն ուղղված պետական կարգավորման միջոցառումները դառնում են գյուղատնտեսական արտադրության տարածքա-ազմավարական լանդշաֆտի կառավարման օբյեկտ, խնդիրը երկրագործության էկոլոգիական ու համաճարակային անվտանգ և էկոլոգիապես արդյունավետ համակարգերի արմատավորման միջոցով ճյուղի ինտենսիվացմամբ, կենսաբանական նոր գաղափարների հիման վրա մասնագիտացված բնագյուղատնտեսական գոտիների մրցունակ, էկոլոգիապես թույլատրելի հատկություններով արտադրանք ստանալն է: Այդ նպատակներով անհրաժեշտ է մշակել և

իրականացնել լանդշաֆտատնտեսական գոտիավորման, հանրապետության լեռնային տարածքի վրա գյուղատնտեսական արտադրության տեղաբաշխման ու մասնագիտացման պետական գլխավոր սխեմաները:

Կլիմայի փոփոխության ազդեցությամբ է պայմանավորված ռիսկերի և վնասի գնահատման, մշակաբույսերի, պտուղների ու խաղողի բերքատվության և գյուղատնտեսական կենդանիների ու թռչունների մթերատվության տվյալների հավաքագրման համակարգի կատարելագործումը: Հույժ կարևոր են կանխատեսումային մոդելների կիրառման և բուսաբուծության ու անասնաբուծության ենթաճյուղերի ագրոկլիմայական շրջանացման առաջարկությունների մշակման ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև ռիսկայնությունը մեղմելու համար ապահովագրական համակարգի աստիճանական ներդրման մեխանիզմների մշակումը:

Վերլուծություն

Գյուղատնտեսական արտադրության մասնագիտացման խորացման շնորհիվ, պետական կարգավորման միջոցառումների հաշվառմամբ, պարենամթերքների կայուն շուկայի ստեղծումը սերտորեն կապված է կլիմայի փոփոխության հետ: Վերջինս պահանջում է նաև բուսաբուծության և անասնաբուծության ենթաճյուղերի կազմի, դրանց զուգակցության և քանակական հարաբերակցության, հետևապես նաև տարբեր գոտիներում նախընտրելի մասնագիտացման ուղղությունների փոփոխություն: Պետական կարգավորման որոշումներ ընդունելիս պետք է նկատի ունենալ նաև գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունների, պտուղների ու խաղողի տնկարկների կառուցվածքի փոփոխության պատճառով բնագյուղատնտեսական գոտիներում գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ու պտուղների, նաև խաղողի բերքատվության մակարդակների միաժամանակյա տատանումները, քանի որ յուրաքանչյուր մշակաբույս ցանքերի, պտուղների ու խաղողի տնկարկների աճի ժամկետները, նաև վեգետացիոն շրջանի պահանջները խիստ անհատական են կլիմայական պայմանների նկատմամբ:

«Վ տարածքի լեռնային ռելիեֆի մասնատվածության և ցամաքային կլիմայի պատճառով գյուղատնտեսության խոցելիությունը բնական ռիսկերից առավելապես դրսևորվում է հանրապետության ցածրադիր և նախալեռնային գոտիներում, իսկ լեռնային գոտում կլիմայի փոփոխության ռիսկերը համեմատաբար թույլ են արտահայտված: Հետևաբար, հանրապետության լեռնային գոտու կենսաբանական տարողությունը կարող է զգալիորեն ավելանալ դրան համապատասխանող ներդրումային գործողությունների նպատակամետ ուղղվածության դեպքում: Լեռնային և բարձրլեռնային գոտիներում արդյունավետ ներուժի ավելացումը կապված է խոնավության բարենպաստ պայմանների, երաշտի բացակայության, տարածքի հարմարվողական-լանդշաֆտային սկզբունքով կազմակերպման, բնագյուղատնտեսական գոտիներում ու ենթագոտիներում գյուղատնտեսական արտադրության գիտականորեն հիմնավորված տեղաբաշխման և գոտիական մասնագիտացման հետ (Ավետիսյան, Մանասյան 2017, 120):

«ՀՀ-ում կլիմայական փոփոխությունները կանխելու կամ էլ մեղմացնելու՝ բարեխառն դարձնելու առումով պետական քաղաքականության հիմքը կազմում են ԱԺ-ի կողմից վավերացված՝ ՄԱԿ-ի «Կլիմայի փոփոխության մասին» շրջանակային կոնվենցիան (29.03.1992 թ.) և «Կիոտոյի արձանագրությունը» (26.12.2002 թ.), ինչպես նաև ՀՀ միջազգային պարտավորությունների կատարումն ապահովելու համար պետական իշխանության մարմինների ընդունած օրենսդրական և նորմատիվային իրավական այլ փաստաթղթերը: ՄԱԿ-ի «Կլիմայի փոփոխության մասին» շրջանակային կոնվենցիան և «Կիոտոյի արձանագրությունը» գործնականում կիրառելու համար ՀՀ-ում չորս ազգային հաղորդագրություններ են պատրաստվել, որոնցում կլիմայի գլոբալ փոփոխության հարցերը առաջադրվել են պետական քաղաքականության գերակայությունների թվում: Կիոտոյի արձանագրության վավերացումից հետո ՀՀ կառավարությունը իրականացրել է գործողությունների որոշակի ծրագրեր, որոնց նպատակն է բացահայտել կլիմայի փոփոխության միտումները և տնտեսության տարբեր ոլորտների խոցելիության հնարավորությունները, մշակել կլիմայի փոփոխության հետևանքները մեղմելու այնպիսի միջոցառումներ, որոնք օբյեկտիվ կերպով նախադրյալներ կստեղծեն տնտեսության ամենից առաջ ագրարային հատվածի ճյուղային կառուցվածքի վերակառուցման ու մասնագիտացման խորացման հարմարվողականությունը բարձրացնելու համար: Պատահական չէ, որ ՀՀ կառավարությունը այս հիմնախնդրին անդրադարձել էր 2010 թ. N 1476-Ն «ՀՀ գյուղի ու գյուղատնտեսության 2010–2020 թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն» և 2019 թ. N 1886-Լ «ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտի տնտեսական զարգացումն ապահովող հիմնական ուղղությունների 2020–2030 թթ. ռազմավարություն», ինչպես նաև «Պարենային անվտանգության համակարգի զարգացման ռազմավարությունը» հայտնի որոշումներում (Հայաստանի Հանրապետության գյուղի և գյուղատնտեսության 2010–2020 թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն 2010, 69–141): Բնական և տեխնածին բնույթի արտակարգ իրավիճակների դեպքում վերոհիշյալ փաստաթղթերում նախատեսված են կենսագործունեության համար համալիր անվտանգության համակարգի ստեղծում, գնահատում ու կանխատեսում և բնակչության ու տարածքի պաշտպանության ժամանակակից տեխնոլոգիաների մշակում ու արմատավորում: Վերոհիշյալ ազգային զեկույցներում ևս խոցելիության գնահատման համար ընդունվել են կլիմայի փոփոխության փորձագետների միջկառավարական խմբի (JPCC) մեթոդաբանությունը և կանխատեսվող սցենարները (մասնավորապես, առաջին զեկույցում կանխատեսվում են օդի ջերմաստիճանի 2°C-ի բարձրացում և մթնոլորտային տեղումների 10%-ով նվազում, երկրորդ և երրորդ հաղորդագրություններում անդրադարձ է կատարվել 1995–2010 թթ. տնտեսական զարգացումներին, նախ՝ տնտեսության կայունացման, ապա սկսած 2000 թ.՝ զարգացման միտումներին: Չորրորդ հաղորդագրությունում հանրապետության տարածքի համար 1961–1990 թթ. միջինի (5,5°C-ի) նկատմամբ կանխատեսվում է տարեկան միջին ջերմաստիճանի աճ մինչև 1,6°C-ով 2040 թ., 3,3°C-ով՝ 2070 թ. և

4,7°C-ով՝ 2100 թ.: Մթնոլորտային տեղումների դեպքում ակնկալվում է 1961–1990 թթ. տարեկան տեղումների միջին քանակի (592 մմ) նկատմամբ նվազում մինչև 2,7%-ով՝ 2040 թ., 5,4%-ով՝ 2070 թ. և 8,3%-ով՝ 2100 թ. (Կլիմայի փոփոխության մասին չորրորդ ազգային հաղորդագրություն: Ըստ կլիմայի փոփոխության մասին ՄԱԿ-ի շրջանակային կոնվենցիայի 2020, XXX): Առաջին զեկույցում «...ցանքատարածությունների կառուցվածքի փոփոխություն, խոնավությունը խնայող տեխնոլոգիաների լայն արմատավորում, ոռոգվող հողերի գոտիական բաշխման վերանայում, նոր բարձր բերքատու ցրտա- և չորադիմացկուն մշակաբույսերի և պտուղների և խաղողի սորտատեսակների ներդրում, արոտավայրերի վերականգնում ու պահպանություն և կենդանիների ցեղային կազմի բարելավում»։ այս հիմնական միջոցառումների մի մասը կատարվել է ոչ մեծ մասշտաբներով, բայց դարձյալ մնում է արդիական ու շարունակական (Կլիմայի փոփոխության մասին առաջին ազգային զեկույցը՝ ըստ Կլիմայի փոփոխության մասին ՄԱԿ-ի շրջանակային կոնվենցիայի 1998, 11):

Ազգային երկրորդ հաղորդագրությունում արձանագրված է. «Կլիմայի փոփոխության հետևանքով Հայաստանում գյուղատնտեսական տարբեր մշակաբույսերի և պտուղների ու խաղողի խոնավապահովվածությունը կնվազի 7–13%-ով, հողի խոնավացման պակասորդը կավելանա 25–30%-ով» (տե՛ս Կլիմայի փոփոխության մասին երկրորդ ազգային հաղորդագրություն, ըստ Կլիմայի փոփոխության մասին ՄԱԿ-ի շրջանակային կոնվենցիայի 2010, XXVIII): Այսինքն, ավելի խոցելի կղառնան հանրապետության նախալեռնային գոտին և լեռնայինի ստորին ենթագոտու անջրդի երկրագործությունը: Կլիմայի փոփոխության կանխատեսվող սցենարի համաձայն՝ մինչև 2030 թ. գյուղատնտեսական հիմնական մշակաբույսերի և պտուղների ու խաղողի բերքատվությունը նվազելու է 8–14%-ով (այդ թվում՝ հացահատիկների՝ 8–13%-ով, բանջարեղենին՝ 7–14%-ով, կարտոֆիլին՝ 8–10%-ով և պտուղներին՝ 5–8%-ով): Սպասվում է նաև արոտավայրերի ընդհանուր տարածության և դրանց արդյունավետության կրճատում 4–10%-ով, այդ թվում՝ ենթալպյան և ալպյան լանդշաֆտների գոտում առավել արժեքավոր արոտավայրերին՝ 19–22%-ով: Հավանական է 7–10%-ով խոտհարքների բերքատվության նվազում, որն էլ իր հերթին կհանգեցնի կերարտադրության ծավալների կրճատմանը (Կլիմայի փոփոխության մասին երկրորդ ազգային հաղորդագրություն, ըստ Կլիմայի փոփոխության մասին ՄԱԿ-ի շրջանակային կոնվենցիայի 2010, XXVIII):

Կարևոր է նշել, որ եղանակային արտակարգ պայմաններից առաջին հերթին տուժում են տնտեսավարման փոքր ձևերը: Այնինչ բնակչության տնտեսությունները և տնտեսավարման մյուս փոքր ձևերը 2023 թ. արտադրել են ՀՀ-ում հացահատիկի և հատիկալնդեղենի 98,1%-ը կարտոֆիլի՝ 99,6%-ը, բանջարեղենի՝ 96,6%-ը, բոստանային մշակաբույսերի՝ 99,8%-ը, պտուղների ու հատապտուղների՝ 98,7%-ը, խաղողի՝ 98,3%-ը, կաթի՝ 98,4%-ը, մսի՝ սպանդային քաշով 85,8%, ձվի՝ 52,5%, բրդի՝ 100% (Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2024): Կարծում ենք՝ ոչ միայն մասնագիտացված խոշոր ագրոֆիրմային ու ագ-

րոհողինգային տիպի տնտեսությունները, այլև տնտեսավարման փոքր ձևերը արտադրության գործարար ծառայությունների ոլորտում տեխնիկական նախագծերի առումով խորհրդատվական ծառայությունների ու փորձաքննության, նաև տեղեկատվության կարիք են զգում:

Թեև գյուղատնտեսության պետական աջակցության ծրագրերի և միջոցառումների գծով, 2020–2024 թվականներին գյուղատնտեսության ոլորտին հատկացվել է 140,4 մլրդ դրամ, որը կազմել է պետական բյուջեի ընդհանուր ծախսերի մոտ 6 տոկոսը, բայց դա անբավարար էր տնտեսավարման տարբեր ձևերի կայուն զարգացումը ապահովելու և առավելագույն չափով նվազեցնելու եղանակակիրմայական պայմանների փոփոխությունից առաջացող ռիսկերը (Ավագյան և այլք 2012, 174–175):

2015 թ. ՀՀ կլիմայական հիմնական դրույթների համալիր ծրագրի իրագործման ընթացքի մասին զեկույցի համաձայն, հանրապետության էկոնոմիկայի նախարարությունը մինչև 2030 թ. ժամանակաշրջանում իրականացնելու է կլիմայի փոփոխություններին հարմարվելու գործընթացում մշակաբույսերի և պտուղների ու խաղողի աճի պայմաններին նպաստող ջրային, օդային և սննդային ռեժիմների բարելավմանը նպատակաուղղված միջոցառումների մշակում: Առավել անբարենպաստ եղանակային երևույթների, մասնավորապես, երաշտի, ցրտահարությունների, կարկտահարության, հեղեղումների ենթարկված մարզերում և տարածաշրջաններում պատճառված վնասների կանխարգելման համար իրականացվելու և մշակվելու են ագրարային հատվածի ճյուղային կառուցվածքի վերակառուցման, նախընտրելի մասնագիտացման ուղղությունների աջակցության մեխանիզմներ:

Գյուղատնտեսական նշանակության հողերը առանձնահատուկ իրավական կարգավիճակ ունեն, հետևաբար, այդ տարածքների պահպանության ու բացասական էկոլոգիական գործընթացների կանխարգելման և հողերի բերրիության բարձրացման նպատակով, դրանք ենթակա են պահպանության: Ըստ ՀՀ վիճկոմիտեի տվյալների, թեև 1993–2023 թթ. գյուղատնտեսական նշանակության հողերի տարածքը ավելացվել է 673,7 հազ հա-ով կամ 49,3%-ով, բայց վարելահողերը կրճատվել են 41,6 հազ հա-ով կամ 8,7%-ով, իսկ բազմամյա տնկարկները՝ 38,1 հազ հա-ով կամ 48,7%-ով (Հայաստանը թվերով 1992, Վիճակագրական համառոտ ժողովածու 1994, 95): Կլիմայի նկատելի և կանխատեսելի փոփոխությունների վերաբերյալ ՀՀ ագրարային հատվածի մասնագիտացման ռիսկերի գնահատման և հարմարվողականության ու դիմադրողականության բարձրացման և ռիսկերի մեղմման հիմնախնդիրների առումով հիմնարար հետազոտություններում քննարկվում են կլիմայի զլրբալ փոփոխության մի շարք սցենարներ և դրանց ներգործությունը գյուղատնտեսական մշակաբույսերի և պտուղների ու խաղողի բերքատվության, ինչպես նաև հողերի բերրիության վրա: Այսպես, 1°C-ով ջերմաստիճանի բարձրացման դեպքում աշնանացան ցորենի բերքատվությունը Շիրակի բնագյուղատնտեսական գոտու հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան տարածաշրջաններում աճելու է 30–50%-ով: Հա-

րավ-արևելք ուղղությամբ այդ աճը դանդաղելու է: Գարնանացան ցորենի բերքատվության աճը քննարկվող բնագյուղատնտեսական գոտու հյուսիսարևմտյան տարածաշրջաններում կազմելու է 15–17%, Արթիկի և Անիի տարածաշրջաններում՝ 3–13%: 2°C-ով ջերմաստիճանի բարձրանալու դեպքում Շիրակի բնագյուղատնտեսական գոտու հյուսիսարևմտյան տարածաշրջաններում հացահատիկային մշակաբույսերի բերքատվությունը աճելու է 25–30%-ով, իսկ հարավային տարածաշրջաններում գարնանացան ցորենի բերքատվությունը նվազելու է 15–25%-ով, աշնանացանինը՝ 25–25%-ով: 3–4°C-ով ջերմաստիճանի բարձրացման դեպքում հանրապետության ամբողջ տարածքի վրա գործնականում գարնանացան հացահատիկների բերքատվությունը նվազելու է: Մասնավորապես, հարավ-արևելքում՝ Ջանգեզուրի ու Վայքի բնագյուղատնտեսական գոտիներում այդ նվազումը կազմելու է 20–40%, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ Շիրակում և Լոռի-Փամբակում՝ 15–20%: Աշնանացանների բերքատվությունը Նախալեռնային և Սևանի ավազանի բնագյուղատնտեսական գոտիներում նվազելու է 35–45%-ով: Հյուսիս-արևմուտք և լեռնային գոտի տեղաշարժվելուն զուգընթաց նվազելու են բացասական արդյունքները:

Հիմք ընդունելով բերքատվության վրա ազդող հիմնական կլիմայական հատկանիշները բնութագրող մեծությունների արժեքները՝ ըստ METRAS կլիմայական մոդելի կանխատեսումային տվյալների, վիճակագրական կապ է հաստատվել բերքատվության և կլիմայական բնութագրող մեծությունների միջև (ներառյալ ջերմաստիճան, տեղումներ և էվապորտանսպիրացիա): Էվապորտանսպիրացիայի հաշվարկման համար օգտագործվել են պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության կողմից մշակված Agromishell և AquaGroup ծրագրերը: Ստացված արդյունքները ամփոփված են աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1

Ցորենի, կարտոֆիլի և խաղողի բերքատվության կանխատեսվող փոփոխությունները ըստ ՀՀ մարզերի, %-ով (Կլիմայի փոփոխության մասին չորրորդ ազգային հաղորդագրություն 2020, 109)

Մարզեր	2030	2040	2050	2060	2070
Ցորեն					
Արարատ	-4,53	-8,39	-12,23	-16,06	-19,87
Կոտայք	-5,01	-10,38	-15,71	-17,02	-19,3
Վայոց Ձոր	8,34	7,4	6,47	5,54	4,61
Շիրակ	-5,61	-9,92	-10,19	-12,43	-18,65
Գեղարքունիք	-5,98	-11,77	-14,53	-13,25	-19,95
Լոռի	3,15	5,34	5,46	7,52	7,52
Սյունիք	10,5	12,3	10,0	8,1	7,3
Կարտոֆիլ					
Գեղարքունիք	-3,94	-7,01	-10,02	-12,22	-14,10
Կոտայք	-4,65	-6,55	-9,46	-11,36	-15,26
Շիրակ	-7,52	-10,14	-13,36	-16,22	-20,73
Լոռի	-3,19	-7,26	-9,07	-11,04	-13,98
Սյունիք	-4,09	-8,38	-10,42	-13,2	-17,74
Խաղող					
Արմավիր	-5	-9,3	-12,5	-19,7	-
Վայոց Ձոր	5,3	9,1	10,0	11,8	-
Արարատ	-3,7	-5,6	-10,4	-14,8	-

Գիտական հետազոտությունների արդյունքներով հիմնավորվել է, որ ոռոգման զուգակցումը պարարտացման, դաշտապաշտպան անտառաբուծության և ագրոբարելավման ուրիշ համակարգերի կիրառման հետ նպաստելու է 3–5 անգամ հացահատիկային մշակաբույսերի, 7–13 անգամ՝ կերային և 4–6 անգամ՝ պտուղների ու խաղողի բերքատվության բարձրացմանը:

ՀՀ լեռնային տարածքում գյուղատնտեսական արտադրության գոտիական մասնագիտացումը իրականացվում է դժվարին ագրոկլիմայական պայմաններում, բուսաբուծության արտադրանքի հիմնական մասը արտադրվում է անբավարար կամ անհավասարաչափ տեղումների ռեժիմով երկրագործության դիսկային գոտիներում: Մթնոլորտային տեղումների պակասություն է նկատելի դառնում վարելահողերի 80%-ի վրա, իսկ ավելցուկային խոնավությունը բնորոշ է վարելահողերի 8–10%-ի համար: Ընդ որում, զգալի հողատարածություններ ենթարկված են ջրային և հողմային էրոզիայի, աղակալման, թթվայնացման, թփուտներով ու մացառուտներով բուսածածկման, անապատացման և ուրիշ գործոններով վատթարացման:

Չորությամբ բնութագրվող կամ էլ պահանջվածից ավելի խոնավ տարիներին առանց հողաբարելավման կարողությունների կիրառման գործնականում հնարավոր չէ օգտագործել գյուղատնտեսական մշակաբույսերի, պտուղների և խաղողի արդյունավետ սորտատեսակների ներուժը, ինտենսիվ տեխնոլոգիաները և երկրագործության համար հարմարվողական-լանդշաֆտային համակարգը: Այդ պայմաններում բացառիկ արժեքավոր կատեգորիայի գյուղատնտեսական նշանակության հողեր են համարվում բարելավված հողերը (օրինակ, ոռոգելի մարգագետնային կիսաանապատային՝ կուլտուր-ոռոգելի հողերը Արարատյան դաշտի 800–900 մ բարձրության՝ Արաքս գետի և Արմավիրի, Ներքին Հրազդանի ու Արտաշատի ջրանցքների միջև պարփակված տարածքներում): Ոռոգելի հեկտարից այդպիսի հողերի վրա արտադրանքի արդյունքը 3–4 անգամ բարձր է՝ համեմատած անջրդիի հետ, գյուղատնտեսական մշակաբույսերի, պտուղների և խաղողի աճեցման դեպքում զգալիորեն պակասում են աշխատանքային և նյութատեխնիկական ռեսուրսների ծախսերը, իսկ աշխատանքի արտադրողականությունը, ագրոարտադրական և այլ ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետությունը ավելանում են 2–3 անգամ: Այդ հողերի բերրիությունը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է ժամանակ առ ժամանակ փխրեցնել դրանց ենթավարելաշերտը, ոռոգում կատարելիս հաշվի առնել գրունտային ջրերի խորությունը և պարարտացման միջոցով լրացնել մշակաբույսերի, պտուղների ու խաղողի սննդանյութերի պահանջը:

Ագրոկլիմայական գոտիների՝ նոր մոտեցումով տեղաբաշխումը կլիմայի փոփոխության պարագայում առաջ է բերելու ոռոգելի և չոռոգվող հողատարածությունների հարաբերակցության փոփոխություն, ինչը լուրջ խնդիր է հատկապես հասանելի ջրային ռեսուրսների խոցելիության տեսակետից:

ՀՀ-ում բարենպաստ պայմանների առկայության դեպքում տարեկան ընդհանուր առմամբ կարող է ձևավորվել շուրջ 7,2 մլրդ մ³ մակերևութային հոսք,

որից 1,2 մլրդ մ³ ջրային ռեսուրս հնարավոր է ամբարել 80 ջրամբարում, իսկ ոռոգման նպատակով շահագործվող ջրամբարներում կարող է կուտակվել մոտ 1,02 մլրդ մ³ ջուր (օգտակար ծավալը՝ 942 մլն մ³): Ըստ ջրային կոմիտեի տվյալների, ջրօգտագործող ընկերությունների կողմից ոռոգման նպատակով 2024 թվականին իրականացվել է շուրջ 986 մլն մ³ ջրառու, որից շուրջ 538 մլն մ³ ջուր մատակարարվել է ջրօգտագործողներին:

«Հ հողային ֆոնդի կառուցվածքում ոռոգելի հողերի ընդհանուր տարածքը կազմում է 207,8 հազ. հա: Կանխատեսվող ջերմաստիճանի բարձրանալու և հողի մակերեսից խոնավության գոլորշիացման հետևանքով գյուղատնտեսական նշանակության հողատեսքերի համար ոռոգման ջրի լրացուցիչ պահանջը կազմում է մոտ 202,08 մլն մ³ (տե՛ս, աղ. 2), չնայած որ «Հ-ն ոռոգման համակարգերի ճիշտ բաշխման կառուցակարգի բացակայության պատճառով 448 մլն մ³ ոռոգման ջրի կորուստներ ունի:

Աղյուսակ 2

Բուսաբուծության համար լրացուցիչ ջրի պահանջարկն ըստ ոռոգման բնագյուղատնտեսական գոտիների (Կլիմայի փոփոխության երրորդ ազգային հաղորդագրություն 2015, 77)

Ոռոգման բնագյուղատնտեսական գոտիները	Ծովի մակերևույթից բարձրությունը, մ-ով	Լրացուցիչ ջրի պահանջը, մլն. մ ³
Արարատյան դաշտ	900-1800	172,0
Շիրակ	1400-2200	13,2
Սևանի ավազան	1900-2200	2,04
Հյուսիս-Արևելք	400-1400	4,2
Լոռի-Փամբակ	900-1700	6,6
Վայք-Ջանգեզուր	700-2200	4,04

«Հ կառավարության կողմից մշակվել է ոռոգման արդիական համակարգերի ներդրման ֆինանսավորման ծրագիր, ըստ որի՝ նման վարկերի տոկոսադրույքը կազմում է 2%-ից պակաս: Ծրագիրը նախատեսում է խթանել ինչպես միամյա, այնպես էլ բազմամյա մշակաբույսերի և պտուղների ու խաղողի այգիների արդյունավետ ոռոգման մեթոդների ներդրումը: Ծրագրի շրջանակում 2018–2022 թթ. նախատեսված էր կաթիլային ոռոգման համակարգեր տեղակայել տարեկան 1,6–1,7 հազ. հա հողատարածքներում (Կլիմայի փոփոխության չորրորդ ազգային հաղորդագրություն 2020, 104):

Որպես ռազմավարական ռեսուրսներ գործածելով հողային, այդ թվում՝ գյուղատնտեսական նշանակության ֆոնդի սահմանափակ պաշարներ՝ «Հ-ն իր տրամադրության տակ ագրարային հատվածի նպատակահարմար տեղաբաշխման և մասնագիտացման սահմանափակ հնարավորություններ ունի: Հանրապետության գրեթե ողջ տարածքը գտնվում է ռիսկային երկրագործության գոտում, և միայն 5–8%-ն են զբաղեցնում տարածաշրջանները բարենպաստ ագրարային հատվածի մասնագիտացման համար (Մանասյան 2013, 77–78):

Գյուղացիական տնտեսություններին և տնտեսավարման մյուս ձևերին օգնելու նպատակով «Հ կառավարությունը ձեռնարկել էր միջոցառումներ (մաս-

նավորապես բանջարանոցային և կերային մշակաբույսերի նոր ցանք կատարելու համար տրամադրվել էր սերմնացու, դոլարային վարկերը վերահաշվարկվել էին դրամի, և տարբերությունը վճարել էր պետությունը, վարկերի տոկոսադրույքն էր սուբսիդավորվել, հատկացվել էին նաև պարարտանյութեր և դիզելային վառելիք):

Այսպիսով, չնայած պետական աջակցությանը, գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության ծավալները և բերքատվությունը անկայուն են, զգալի տատանումների են ենթարկվել անբարենպաստ ագրոկլիմայական պայմաններում, իսկ կորուստները ՀՀ ագրարային հատվածի համար շոշափելի են անբարենպաստ կլիմայի պատճառով (2015–2020 թվականներին բնական աղետների և կլիմայական ռիսկերի հետևանքով գյուղատնտեսությանը հասցված վնասները կազմել են ավելի քան 110 մլրդ ՀՀ դրամ, տե՛ս ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտի տնտեսական զարգացումն ապահովող հիմնական ուղղությունների 2020–2030 թվականների ռազմավարություն 2019):

Ագրարային հատվածի մասնագիտացման կուտակված փորձի առավելագույն օգտագործման և կլիմայի փոփոխության հնարավոր բացասական հետևանքների հաղթահարման համար անհրաժեշտ է տարբեր մակարդակների վրա՝ ամբողջ հանրապետության բնագյուղատնտեսական գոտիներից մինչև մարզերն ու տարածաշրջանները և նույնիսկ համայնքներն ու գյուղական բնակավայրերը մշակել և ընդունել ՀՀ ագրարային հատվածի ճյուղային կառուցվածքի և գոտիական մասնագիտացման հարմարվողականությանը համապատասխանող ծրագիր: Հարմարվողականության, դիմադրողականության բարձրացման և ռիսկերը մեղմելու առումով ձեռնարկվող միջոցառումներում պետք է առավելագույն չափով հաշվի առնել տեսանելի միտումները և կանխատեսումները, ինչպես նաև ՀՀ տարածքի կենսա-(ագրո) ոլորտի համար փոփոխությունների սպասվելիք հետևանքները: Կլիմայի գլոբալ փոփոխությունների նկատմամբ ՀՀ ագրարային հատվածի ճյուղային կառուցվածքի և գոտիական մասնագիտացման հարմարվողականության, դիմադրողականության բարձրացման և ռիսկերը մեղմելու համար միջոցառումների համակարգը որոշող գործողությունների ծրագրի մշակումը զգալիորեն նվազեցնելու է հնարավոր էկոլոգատնտեսական կորուստները և պարենային անվտանգության ռիսկերը:

Կլիմայի փոփոխության հետևանքները կանխելու միջոցառումներ

Անհրաժեշտ է կլիմայի փոփոխության նկատմամբ ՀՀ ագրարային հատվածի ճյուղային կառուցվածքի և մասնագիտացման հարմարվողականության համար գործադրելի հաջորդական գործողությունների կանոնակարգված ծրագիր մշակել և վավերացնել, որն ընդգրկում է հետևյալ միջոցառումները.

1. Կլիմայի գլոբալ փոփոխությունների նկատմամբ ագրարային հատվածի ճյուղային կառուցվածքի և գոտիական մասնագիտացման հարմարվողականության ոլորտում պետական ռազմավարության կարգավորող օրենքների և նորմատիվ-իրավական այլ փաստաթղթերի կանոնակարգումը գյուղատնտեսական

ապրանքարտադրողներին օրենսդրական և տեղեկատվական պաշտպանություն է ապահովելու բնական և տեխնածին բնույթի արտակարգ իրավիճակներին: Ընդ որում, պետք է որոշակի պարտավորություններ նախատեսել բոլոր մասնակից կողմերի համար, իսկ ռազմավարության իրականացման հսկողության գործառույթը հանձնարարել ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարությանը: Կլիմայի վրա մարդածին ներգործության նկատմամբ հարմարվողականության և մեղմման միջոցառումները նպատակահարմար է ներառել ՀՀ-ի և նրա մարզերի ու տարածաշրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման միջնաժամկետ և երկարաժամկետ ծրագրերի մեջ:

Կլիմայի փոփոխության նկատմամբ ագրարային հատվածի ճյուղային կառուցվածքի և գոտիական մասնագիտացման հարմարվողականության և դիմադրողականության բարձրացման առումով ռազմավարության մեջ անհրաժեշտ է ձեռնարկել որոշ միջոցառումներ, ինչպես՝

- Կլիմայական և եղանակային գործոնների բացասական ներգործությունից խուսափելու համար հարկ է գյուղատնտեսական արտադրության մասնագիտացման ռիսկերը (խոցելիության) մեղմելու էկոլոգատնտեսական գնահատման գործընթացում հարմարվողական-լանդշաֆտային սկզբունքով համալիր հետազոտություններ անցկացնելու միջոցով (այդ աշխատանքների մի մասը արդեն կատարվում է, բայց ոչ միաժամանակ ՀՀ բոլոր բնագյուղատնտեսական գոտիներում և վարչատարածքային կազմավորումներում) (Ավետիսյան, Մանասյան 2017, 118; Մանասյան 2017, 25): Հետևաբար կանխատեսելի հեռանկարում ագրարային հատվածի զարգացումը կրելու է նորարարական բնույթ, և հարմարվողական-լանդշաֆտային կազմակերպումը կլիմայի փոփոխության դեպքում ապահովելու է գյուղատնտեսության արտադրողականության ինտենսիվ համակարգը:

- Կլիմայական և եղանակային գործոններով պայմանավորված՝ պետք է տալ գնային տատանումների ու մատակարարումների նկատմամբ տարածաշրջանային և ազգային շուկաների դյուրագոյություն գնահատականը:

- Դաշտապաշտպան անտառաշերտերի ստեղծման, հողերի էրոզիայի ու բերրի շերտի կորուստների կանխարգելման ու կրճատման այլ միջոցառումների ուղղությամբ լայնամասշտաբ հարմարվողական-լանդշաֆտային մոտեցման սկզբունքով կատարել երկրագործության ծրագրերի մշակումը և իրագործումը:

- Լեռնային ու բարձրլեռնային գոտիներում և սահմանամերձ տարածաշրջանների ագրարային հատվածում ապահովել արագացված զարգացումը և գոտիական մասնագիտացման խորացումը, առաջին հերթին՝ Տավուշի, Սյունիքի, Վայոց Ձորի, Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերում, որտեղ մշակաբույսերի ցանքատարածությունների և պտուղների ու խաղողի տնկարկների բավարար ջրաջերմային հաշվեկշիռը երաշխավորում է գյուղատնտեսական մթերքների առանձին տեսակների արտադրության կայունությունը:

- Տարվա եղանակային պայմանների փոփոխությունների հաշվառմամբ անհրաժեշտ է ապահովել համեմատաբար ցրտադիմացկուն հնդավոր ու ջեր-

մասեր կորիզավոր և չոր մերձարևադարձային պտուղների, ինչպես նաև ընկուզապտուղների տնկարկների լավագույն հարաբերակցությունը: Կլիմայի փոփոխության պարագայում նախալեռնային և լեռնային գոտիների ագրոէկոլոգիական պայմանները առավել չափով համապատասխանում են մասնագիտացված այգիների կենսաբանական պահանջներին, և դրանք մշակելու հեռանկարային տարածաշրջաններն են: Այս առումով «Հայկական միրգ» ԲԲԸ-ն Տավուշի, Վայոց ձորի և Արագածոտնի մարզերում 306 հա տարածքի վրա հիմնել է ինտենսիվ տիպի ցածրաաճ պտղատու այգիներ՝ ապահովելով նորագույն տեխնոլոգիաների, կաթիլային ոռոգման, կարկտապաշտպանության ցանցերի բարձր արդյունավետություն և հասունացման տարբեր ժամկետներ ունեցող սորտատեսակների կիրառումը:

- Գյուղատնտեսական արտադրության գոտիական մասնագիտացումն ապահովում է ավելի ջերմասեր ու բերքատու բարձրարդյունք մշակաբույսերի (հատիկացու եգիպտացորեն, հաճար, կորեկ, արևածաղիկ, շաքարի ճակնդեղ, գանգրավուշ (կտավատ), խորդենի, քունջութ և այլն) ցանքատարածությունների, համեմատաբար ցրտադիմացկուն պտուղների (խնձորենու, տանձենու, սերկևիլենու, մանր կորիզավորների) ու հատապտուղների (ազնվամորու, ելակի, սև հաղարջի և այլնի) տնկարկների ընդարձակումը:

- Ջերմաստիճանի բարձրացումով պայմանավորված՝ պետք է օգտագործել աճողական ռեսուրսները՝ խոզանաբույս (երկրորդ ցանքի) գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունները ընդարձակելու: Խոզանաբույս մշակաբույսերի նշանակությունը հատկապես մեծ է՝ կապված բուսաբուծության ներճյուղային մասնագիտացման հետ: Դաշտային մշակաբույսերի սահմանափակ լրակազմի պայմաններում դրանք թույլ են տալիս տնտեսությունում մշակել և կիրառել միևնույն մշակաբույսերի անհերթափոխ կամ էլ հաճախակի մշակելու համար հատկացված հողամասերի բացասական ներգործությանը արգելք հանդիսացող ցանքաշրջանառություններ: Ագրոկլիմայական պայմաններից կախված՝ կարող են որպես խոզանաբույսեր օգտագործվել տարբեր կերային և հարոսային մշակաբույսերը: ՀՀ-ի ցածրադիր գոտում՝ եգիպտացորեն՝ կանաչ կերի և սենաժի համար, արևածաղիկ, հնդկացորեն, կորեկ, սորգո, տափուլոռ, սիսեռ և այլն; նախալեռնային գոտում՝ ցրտահարությունների նկատմամբ արագ աճող և կայուն մշակաբույսեր՝ սիսեռ, լյուպին, վիկ, հլածուկ, մանանեխ, կերային կաղամբ, ինչպես նաև այդ մշակաբույսերի երկ- և եռաբաղադրամասային խառնացանքերը; լեռնային գոտու սակավազոր և թեթև մեխանիկական կազմ ունեցող լեռնամարգագետնային և մարգագետնատափաստանային հողերը վերականգնելու և բերրիությունը բարձրացնելու նպատակով պետք է մեծ ընդգրկումով տարածել կանաչ պարարտացման լյուպինի ցանքատարածությունները:

Խոնավության նկատմամբ քիչ պահանջկոտ և լեռնատափաստանային լանդշաֆտների բարեխառն կլիմայական պայմաններին առավել հեշտ հարմարեցված սերմերի լավագույն որակներով երաշտադիմացկուն յուղատու մշակաբույսերից ավանդաբար մշակել են գանգրավուշ և քունջութ, որոնց ցանքա-

տարածությունների և համախառն բերքի գերակշիռ մասը կենտրոնացած էր Շիրակի, Զանգեզուրի, Լոռի-Փամբակի բնագյուղատնտեսական գոտիներում: Սակայն աշխատատարության և մեքենայացման համար դժվարամատչելի շրջանացված սորտատեսակների բացակայության պատճառով, 1980-ական թվականներից սկսած՝ աստիճանաբար դադարեցվեց դրանց մշակությունը:

Գանգրավուշի, քունջութի և սակավ տարածված յուղատու այլ մշակաբույսերի աճեցման համար տնտեսապես նպատակահարմար է ստեղծել մասնագիտացված գոտիներ, քանի որ դրանց հետագա զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեն արտադրության նպատակահարմար տեղաբաշխումը խոշոր մասնագիտացված ագրոհոլդինգային ու ագրոֆիրմային տիպի տնտեսություններում և ցանքատարածությունների համակենտրոնացումը միասնական ցանքաշրջանառության համակարգում: Բուսական յուղ վերամշակող խոշոր ձեռնարկությունները տնտեսապես նպատակահարմար է տեղաբաշխել այդ մշակաբույսերի գծով գոտիական մասնագիտացված տարածաշրջաններում, իսկ փոքր և միջին տնտեսություններում ունենալ հումքի նախնական վերամշակման արտադրամասեր: Դա թույլ կտա կրճատել կորուստները և նվազեցնել տրանսպորտային ծախսերը, մշակաբույսը դարձնել շահութաբեր ու արժեքավոր:

Հայաստանի սննդամթերքի անվտանգության էկոհամակարգի զարգացման պահովման տեսակետից կարևոր նշանակություն ունի ջերմության նկատմամբ մեծ պահանջ ներկայացնող քունջութի մշակության վերականգնումը լեռնային գոտում. դրա թաղանթից մաքրված և աղացած սերմերից հնարավոր է մածուկ՝ թահինի յուղ ստանալ: Վերջինս կիրառվում է արևելյան բազմաթիվ քաղցրավենիքների պատրաստման մեջ, այդ թվում՝ հալվայի: Այսպիսով, հանրապետության օրգանական ապրանքարտադրողների համար նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվելու հայկական բարձրորակ և համային բարձր արժեք ունեցող արտադրանքը կիրառելու միջազգային առևտրի և արտահանումների բնագավառում:

• Կարևոր է գյուղատնտեսական արտադրության մասնագիտացման խորացման և լրացուցիչ ջերմային ռեսուրսների օգտագործման համար ջրովի երկրագործության արեալի ընդարձակումը: Այս դեպքում, ագրոկլիմայական պայմաններից կախված, հատկապես մեծ նշանակություն է ձեռք բերում թթաբուծության մասնագիտացման խորացումը, որն ունի երկակի նշանակություն. նախ՝ թթենիների մի մասը աճեցվում է պարենամթերք՝ դոշաբ, չամիչ, մուրաբա և թթի օղի ստանալու համար, իսկ մեծ մասը՝ թթենու տերևները, եզակի կերային բազա է մետաքսաթել հյուսող շերամի թրթուրների համար: Շերամապահության գործում մասնագիտացման խորացման այդպիսի նախադրյալները բացատրվում են ագրոկլիմայական բարենպաստ պայմաններով և ենթաճյուղի տնտեսավարման ավանդույթներով (Մեդրիի տարածաշրջանը համարվել է հանրապետությունում շերամապահության զարգացման գլխավոր կենտրոնը, իսկ մեղրեցիները հայտնի են որպես հմուտ շերամապահներ): Ենթաճյուղի զարգացմանը կարող է նպաստել նաև ԵԱՏՄ-ի և «Մետաքսի ճանապարհի տնտեսական գոտի» անդրեվրասիական առևտրաենթակառուցվածքային ծրագրի շրջանակներում

արտոնյալ պայմաններով ապրանքների ուղղակի մատակարարումների համար առևտրային միջանցքի ստեղծումը, որն անցնելու է Հայաստանի տարածքով: Կարող ենք հավաստիացնել, որ ագրոարտադրական ռեսուրսները նպատակահարմար օգտագործելու պարագայում այլ մշակաբույսերի և պտուղների, նաև խաղողի տնկարկների համար սակավաբեր ու ոչ պիտանի հողատարածություններում (Սյունիքի, Տավուշի, Արարատի և Արագածոտնի մարզերի տարածաշրջաններում) թթենիներ աճեցնելու շնորհիվ կարելի է ստեղծել խոշոր շերամապահական արտադրություն կազմակերպող և դրա եկամտաբերությունը ապահովող խոշոր գոտիական մասնագիտացված շերամապահական տնտեսություն-ագրոֆիրմաներ:

- ՀՀ Հյուսիս-արևելյան, Զանգեզուրի և Արարատյան դաշտի բնագյուղատնտեսական գոտիներում, պայմանավորված սպասվող ցածր խոնավությամբ, քիչ տեղումներով, առավել խոցելի կլիմայի հարավային և կից կողմանդության լանջերի չորասեր բուսականությունը: Նման ջրաջերմային առանձնահատկությունների հետևանքով նկատվում է չորասեր բուսատեսակների ակտիվ ներթափանցում հարևան բնագյուղատնտեսական գոտիներ, ինչն էլ կհանգեցնի մերձարևադարձային պտղաբուծության ենթաճյուղի գոտիական մասնագիտացման արեալի ընդարձակմանը և տարածման սահմանափակ արեալ ունեցող այնպիսի պտղատուների գծով մասնագիտացման խորացմանը, ինչպիսիք են նոտն ու թուզը, ձիթապտուղն ու արքայանարինջը, որոնց տնտեսական արդյունավետությունը կարող է զգալիորեն աճել կանխատեսվող կլիմայի սպասվելիք փոփոխության պայմաններում:

- Մանրաուրվագիծ և անկանոն կառուցվածք ունեցող հողակտորների վրա, որպես տարբերակված տեղաբաշխման ու գոտիական մասնագիտացման ենթաճյուղեր, հանդես են գալիս խաղողի չորացվող և սեղանի որոշ սորտատեսակները, ինչպես նաև թզի, նուշի, և այլ արժեքավոր ջերմասեր ու շուկայական մեծ պահանջարկ վայելող մերձարևադարձային պտուղները, որոնք լայն ընդգրկում չունեցող տարածման արեալի շատ յուրահատուկ, հարմարվողական-լանդշաֆտային երկրագործական պայմաններում էկոլոգիապես մաքուր շուկայական բարձրարժեք արտադրանք են ապահովում (Մանասյան 2007, 103; Մանասյան 2013, 73):

- Կլիմայի փոփոխությունը բարենպաստ ներճյուղային կառուցվածքի դեպքում բարձրացնելու է անտառալեռնային խոզաբուծության, ալպիական մեղվաբուծության, բանող ու սպորտային ձիաբուծության և ջրլող թռչունների մրցակցային առավելությունները՝ ագրարային հատվածի ռեսուրսները վերաբաշխելով դրանց օգտին: Այսպես, օրինակ, ՀՀ-ի ալպյան լանդշաֆտների գոտում, որտեղ կլիմայական մեղմ պայմաններում մեղուների հարմարվողականության և դրանց երկարատև բերքատվության (ոչ պակաս 2,5–3 ամիս) առկայության շնորհիվ լավագույն ագրոարտադրական հնարավորություններ են ստեղծվում մեղր ու մեղրամոմ արտադրող մեղվաբուծական տնտեսությունների մասնագիտացման խորացման համար: Ընդ որում, շատ ցածրահասակ՝ թզուկ,

նաև խոշոր ու շատ վառ գույնի նեկտարաշատ ծաղիկներ ունեցող ալպիական բուսականությունը, այն է՝ երկշաքիլավոր բույսերից կազմված գորգերը, ալպիական մեղվաբուծության համար կերային արդյունավետ բազա են հանդիսանում (մասնավորապես, նեկտարաշատ ծաղիկներից ստացված էկոլոգիապես մաքուր մեղրը՝ իր դուրեկան համ ու հոտով, բուժիչ հատկություններով և սննդարարությամբ բարձր է գնահատվում ներքին և համաշխարհային շուկաներում): Միևնույն ժամանակ, մեղրատու բուսականությունը, որը տարածված է հիմնականում ալպիական գոտում, խոցելի է կլիմայի փոփոխության, հատկապես եղանակային պայմանների և հաճախակի դարձած հիդրոոդերևութաբանական վտանգավոր երևույթների պատճառով, որոնք թույլ չեն տալիս վեգետացիոն փուլի ընթացքում ստեղծել մեղրատու կայուն հարահոս և ենթաճյուղի մեջ հանգեցնում են մթերատվության նվազեցմանը:

- Էական նշանակություն ունեն խոնավություն պահպանող տեխնոլոգիաների արմատավորումը, մշակաբույսերի և պտուղների ու խաղողի ավելի դիմացկուն, շրջանացված սորտատեսակների ընտրությունը, կորուստները կրճատելու և պարենային անվտանգությունը ապահովելու համար պարենի ապահովագրական պաշարների ստեղծումը:

- Ագրարային հատվածի զարգացման ներկա փուլում կլիմայական փոփոխությունների պայմաններում «Վ գյուղատնտեսական արտադրության բնական ու տեխնածին գործոնների՝ գիտականորեն հիմնավորված օգտագործման ինտենսիվացումը, հանրապետության կոնկրետ բնագյուղատնտեսական գոտու ագրոկլիմայական ներուժի պատճառաբանված յուրացումը, ինչպես նաև ինտենսիվ այգիների ներդրման և տոհմաբուծության մեջ նոր ցեղատեսակների բազմացմանը նպաստող աջակցությունը դառնալու են պարենային անվտանգության ռիսկերի կանխարգելման հիմնական միջոցառումները հանրապետությունում: Այդ հարցի կարևորության վերաբերյալ Յու. Սուվարյանը նշել է. «Գյուղատնտեսության ինտենսիվացումը մշակովի հողատարածությունների սահմանափակության պայմաններում երկրի պարենային անվտանգության ապահովման գլխավոր ուղին է» (Սուվարյան 2019, 94): Հետևաբար, ագրարային հատվածում ինտենսիվացում իրականացնելու առումով մշտապես անհրաժեշտ է ելակետ ընդունել այն, որ լրացուցիչ ներդրումները օրինաչափ և տնտեսապես արդարացված են տեխնիկական հագեցվածության որոշակի մակարդակի, քիմիացման, ճյուղի վարման և այլնի սահմաններում:

2. Նպատակահարմար է ստեղծել կլիմայի փոփոխության նկատմամբ «Վ ագրարային հատվածի ճյուղային կառուցվածքի և մասնագիտացման հարմարվողականության գործում կորդինացման կենտրոն: Դրա նպատակը հանրապետական օրենսդրության ու նորմատիվ-իրավական այլ փաստաթղթերի հիման վրա կլիմայի փոփոխության նկատմամբ ագրարային հատվածի մասնագիտացման հարմարվողականության ոլորտում գործունեության մասնակիցների և սպառողների միջև համապատասխան տեղեկատվության, իրազեկման փոխհարաբերությունների զարգացումն է: Կորդինացման կենտրոնում բնական

վտանգավոր երևույթների մասին նախազգուշացում ստանալու պարագայում հարկավոր է բացատրական և ուսուցողական աշխատանքներ տանել, իրականացնել գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների նախապատրաստում, այդ թվում՝ արդյունավետ լուծումներ ընդունելու և ժամանակին գործողություններ կատարելու առումով:

3. Մանրապրանքային գյուղացիական տնտեսությունների ապրանքարտադրող սեփականատերերի ապահովագրական պաշտպանության նպատակներով ձեռնտու է աշնանացան մշակաբույսերի ցանքատարածությունների, հնդավոր ու կորիզավոր պտուղների և խաղողի տնկարկների ապահովագրումն ավելացնել առնվազն 50%-ով, ինչպես նաև ընդլայնել աշխատանքները գյուղատնտեսական ապահովագրող միավորումների, ապահովագրական ընկերությունների և գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների՝ ապահովագրական վճարներ իրականացնելու համար համեմատաբար կանոնավոր կերպով ու ժամանակին փաստաթղթեր ձևակերպելու համաձայնության գալու, ոլորտների իրավասությունների շրջանակում: Սակայն տնտեսության ագրարային հատվածը, հատկապես բուսաբուծության ենթաճյուղերը, ապահովագրական ընկերությունների համար գործարարական հետաքրքրություն չեն ներկայացնում՝ բնական գործոններից ծայրահեղ կախվածության և բարձր ռիսկայնության պատճառով, ինչը լրացուցիչ ծախսեր և ջանքեր է պահանջում ապահովագրական հիմնավորված սակագների սահմանման և ապահովագրական օբյեկտների կառավարման համար: Այնպես որ, ագրարային հատվածի ռիսկերի կառավարման արդյունավետության բարձրացման, ապահովագրական շուկայի ընդլայնման, ապահովագրական նոր մեթոդների ներդրման և օրենսդրական հիմքերի կատարելագործման պայմաններում ևս ագրոապահովագրությունը մնում է պետական գերակայության խնդիր և առայժմ դանդաղ է ընթանում:

Եզրակացություններ

Գյուղատնտեսությունը կլիմայից առավել չափով կախվածություն ունեցող տնտեսության ճյուղերից է: Ուստի, կլիմայի փոփոխության բացասական հետևանքներով պայմանավորված, ճյուղային կառուցվածքի և մասնագիտացման հարմարվողականությանն ուղղված պետական կարգավորման միջոցառումները սոցիալ-տնտեսական կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում: Հանրապետության գյուղատնտեսությունը տարածքի ուղղաձիգ գոտիականության, լեռնային ռելիեֆի մասնատվածության և առանձին բնագյուղատնտեսական գոտիների միջև ագրոարտադրական ռեսուրսային ներուժի տարբերությունների շնորհիվ՝ ամբողջությամբ վերցրած, բավականաչափ ունակ է հարմարվելու կլիմայի փոփոխությանը: Այդպիսի ուսանելի փորձ արդեն իսկ գոյություն ունի չոր մերձարևադարձային և ջերմասեր այլ արժեքավոր պտղատուների հարմարեցման գործում (Զանգեզուրի, Հյուսիս-արևելյան և Արարատյան դաշտի բնագյուղատնտեսական գոտիներում): Բացի դրանից, աստիճանաբար ընդարձակվում է կորիզավոր և ավանդաբար ցածրադիր գոտու հարթ տեղամասերին հարմա-

րեցված այլ ջերմասեր պտղատեսակների աճեցման արեալը (Սևանի ավազանի, Նախալեռնային Զանգեզուրի և Շիրակի բնագյուղատնտեսական գոտիներում):

Սակայն վերջինները չեն կարող «ինքնաբերաբար» օգտագործել գյուղատնտեսության հնարավորությունների այն պատուհանը, որը հանրապետության մի շարք բնագյուղատնտեսական գոտիներում բացվում է ագրոկլիմայական պայմանների բարելավմամբ, և այդ դեպքում պետության կողմից ուշադիր վերաբերմունք է պահանջվում: Փոփոխվող կլիմայական պայմանների նկատմամբ տարբեր բնագյուղատնտեսական գոտիներում նախընտրելի մասնագիտացման ուղղությունների հարմարվողականությունը պահանջում է ենթակառուցվածքների բարելավում, փոփոխվող պայմաններին համապատասխանող նոր տեխնոլոգիաների ներդրման և դրանց վարման համար բարենպաստ միջավայրի հանդեպ պետության հոգատարություն: Կլիմայի փոփոխությունների նկատմամբ կանխարգելիչ հարմարվողական-լանդշաֆտային սկզբունքով ձեռնարկված միջոցառումների իրականացման համար անհրաժեշտ է տեղեկատվական-խորհրդատվական աջակցությունը, և նոր խնդիրներ լուծելու համար նպատակահարմար է հենց այժմ գնահատել խորհրդատվական ցանցի կարողությունը: Միաժամանակ, հանրապետության գյուղատնտեսության մասնագիտացման տարածքաճյուղային կառուցվածքի մեջ փոփոխությունների կանխատեսումը դառնալու է այդ ամբողջ գործունեության ուղղվածությունը և մասշտաբները կանխորոշող ագրոէկոլոգիական և սոցիալ-տնտեսական կարևոր հիմնախնդիրը:

Ուստի հետագա ուսումնասիրությունների ռազմավարական խնդիրը համարվում է գյուղատնտեսության նախընտրելի մասնագիտացման ուղղությունների փոփոխության համար սահմանված ժամկետների բավականաչափ հուսալի գնահատականը: Կլիմայի փոփոխությունների ազդեցությունը ավելի մասշտաբային դրսևորվում ունի ինչպես բարենպաստ, այնպես էլ ավելի հաճախ դիտվող հիդրոօդերևութաբանական հնարավոր վտանգավոր երևույթների՝ ցրտահարության (վեգետացիոն շրջանում օդի կամ հողի մակերևույթի ջերմաստիճանների նվազումը 0°C-ից ցածր), կարկտահարության (20 մմ և ավելի տրամագծով), ուժեղ քամիների (25 մ/վրկ և ավելի արագությամբ) և հորդառատ տեղումների (30 մմ և ավելի մինչև 1 ժամվա ընթացքում) պատճառով:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածը գրելու ընթացքում ցուցաբերած օժանդակության և քննարկումների համար շնորհակալություն եմ հայտնում ԵՊՀ տեսական և մաթեմատիկական ֆիզիկայի ամբիոնի վարիչ, ֆիզմաթ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Սահարյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Ավագյան Գ., Վարդանյան Ք., Պետրոսյան Գ. 2012, «Գյուղատնտեսության ոլորտում իրականացվող պետական աջակցության ծրագրերի արդյունավետությունը, Տարածաշրջանը և աշխարհը, N 6, 169–180:

- Avagyan G., Vardanyan Q., Petrosyan G. 2012, The effectiveness of state support programs implemented in the agricultural sector of RA, Region and World, N 6, 169–180 (in Armenian).
2. Ավետիսյան Ա., Մանասյան Վ. 2017, Կլիմայի փոփոխության ազդեցությունը ՀՀ գյուղատնտեսության հարվարվողական-լանդշաֆտային կազմակերպման և գոտիական մասնագիտացման վրա: ՀՀ-ի և մերձավոր արտասահմանի երկրների տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները, Գիտական հոդվածների ժողովածու, ԵՊՀ հրատ., 117–124:
Avetisyan S., Manasyan V. 2017, The Impact of Climate Change on the Regional-Landscape Organization and Regional Specialization of the Agricultural Economy of the Republic of Armenia. Modern Problems of Economic Development and Distribution of the Republic of Armenia and the Countries of the Near Abroad, Collection of Scientific Articles, YSU, 117–124 (in Armenian).
 3. Կլիմայի փոփոխության մասին առաջին ազգային զեկույցը, ըստ Կլիմայի փոփոխության մասին ՄԱԿ-ի շրջանակային կոնվենցիայի 1998, Երևան, «Լուսաբաց»:
First National Communication on Climate Change under the United Nations Framework Convention on Climate Change 1998, Yerevan, Lusabats (in Armenian).
 4. Կլիմայի փոփոխության մասին երկրորդ ազգային հաղորդագրություն, ըստ Կլիմայի փոփոխության մասին ՄԱԿ-ի շրջանակային կոնվենցիայի 2010, Երևան «Լուսաբաց»:
Second National Communication on Climate Change, under the UN Framework Convention on Climate Change 2010, Yerevan, Lusabats (in Armenian).
 5. Կլիմայի փոփոխության մասին երրորդ ազգային հաղորդագրություն, ըստ Կլիմայի փոփոխության մասին ՄԱԿ-ի շրջանակային կոնվենցիայի 2015, Երևան, «Լուսաբաց»:
Third National Communication on Climate Change under the United Nations Framework Convention on Climate Change 2015, Yerevan, Lusabats (in Armenian).
 6. Կլիմայի փոփոխության մասին չորրորդ ազգային հաղորդագրություն, ըստ Կլիմայի փոփոխության մասին ՄԱԿ-ի շրջանակային կոնվենցիայի 2020, Երևան, ՄԱԶԾ, «Հայաստան»:
Fourth National Communication on Climate Change under the United Nations Framework Convention on Climate Change 2015, Yerevan, MAZT, Hayastan (in Armenian).
 7. Հայաստանը թվերով 1992, Վիճակագրական համառոտ ժողովածու 1994, ՀՀ վիճակագրության պետական ռեգիստրի և վերլուծության պետական վարչություն: ԳԻԿ-ի ռոտոպրինտ:
Armenia in Figures 1992, Brief Statistical Collection 1994, State Department of the State Register and Analysis of Statistics of the Republic of Armenia (in Armenian).
 8. Հայաստանի Հանրապետության գյուղի և գյուղատնտեսության 2010–2020 թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն 2010, ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր N 60(794), 1 դեկտեմբերի, «Տիգրան Մեծ» ՓԲԸ հրատ., 69–141:
Strategy for Sustainable Development of Rural Areas and Agriculture of the Republic of Armenia for 2010–2020 2010, Official Gazette of the Republic of Armenia N 60(794), December 1, Tigran Mec CJSC Publishing House, 69–141 (in Armenian).

9. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2024, <http://armstat.am/file/doc/99552343.pdf>; armstat.am (ներբեռնման օրը՝ 03.11.2025):
Statistical Yearbook of Armenia 2024, <http://armstat.am/file/doc/99552343.pdf>; armstat.am (Accessed on: 03.11.2025) (in Armenian).
10. ՀՀ գյուղի ու գյուղատնտեսության 2010–2020 թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն 2010, N 1476-Ն, <https://www.irtek.am/viens/act.aspx?aid=57043> (ներբեռնման օրը՝ 03.11.2025):
Strategy for Sustainable Development of the Village and Agriculture of the Republic of Armenia for 2010–2020 2010, N 1476-N, <https://www.irtek.am/viens/act.aspx?aid=57043> (Accessed on: 03.11.2025) (in Armenian).
11. ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտի տնտեսական զարգացումն ապահովող հիմնական ուղղությունների 2020–2030 թթ. ռազմավարություն 2019, N 1886-Լ, <https://www.arlis.am/hy/arts/208155> (ներբեռնման օրը՝ 09.10.2025):
Strategy for the Main Directions Ensuring the Economic Development of the Agricultural Sector of the Republic of Armenia for 2020–2030 2019, N 1886-L, <https://www.arlis.am/hy/arts/208155> (Accessed on: 09.10.2025) (in Armenian).
12. Մանասյան Վ. 2007, ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության գոտիական մասնագիտացման արդյունավետության բարձրացումը հողակտորների մանրատրվագիծ և անկանոն կառուցվածքի պայմաններում, Բանբեր ՀՊՏՀ-ի, N 2, 90–104:
Manasyan V. 2007, Increasing the Efficiency of Regional Specialization of Agricultural Production in the Republic of Armenia in Conditions of Small-Scale and Irregular Structure of Land Plots, Banber ASUE, N 2, 90–104 (in Armenian).
13. Մանասյան Վ. 2013, Ռիսկերը և ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության մասնագիտացման մեջ դրանց հաղթահարման հնարավորությունները, Բանբեր ՀՊՏՀ-ի, N 1, 69–85:
Manasyan V. 2013, Risks and Opportunities for Overcoming them in the Specialization of Agricultural Production in the Republic of Armenia, Banber ASUE, N 1, 69–85 (in Armenian).
14. Մանասյան Վ. 2017, Գյուղատնտեսական արտադրության գոտիական մասնագիտացման հարմարվողական-լանդշաֆտային կազմակերպման համակարգը ՀՀ-ում, Բանբեր ՀՊՏՀ-ի, N 1, 20–30:
Manasyan V. 2017, The Adaptive-Landscape Organization System of Zonal Specialization of Agricultural Production in the Republic of Armenia, Banber ASUE, N 1, 20–30 (in Armenian).
15. Սուվարյան Յու. 2019, Տնտեսական զարգացման որակական բնութագրիչները և գերակայությունները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2 (656), 87–104:
Suvaryan Yu. 2019, Qualitative Characteristics and Priorities of Economic Development, Herald of Social Sciences, N 2 (656), 87–104 (in Armenian).

WORK-BASED LEARNING AND APPRENTICESHIP PROGRAMS AIMED AT REDUCING HIGH YOUTH UNEMPLOYMENT RATES IN ARMENIA

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՎՐԱ ՀԻՄՆՎԱԾ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԵՎ ԱՇԿԵՐՏՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԶՐԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԻ ՆՎԱԶԵՑՄԱՆԸ

ПРОГРАММЫ ОБУЧЕНИЯ НА РАБОЧЕМ МЕСТЕ И УЧЕНИЧЕСТВА, НАПРАВЛЕННЫЕ НА СНИЖЕНИЕ ВЫСОКОГО УРОВНЯ БЕЗРАБОТИЦЫ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ В АРМЕНИИ

Lilit Hakobyan
Լիլիթ Հակոբյան
Лилит Акопян

Expert on youth employment and career guidance
Երիտասարդների զբաղվածության և կարիերայի ուղղորդման փորձագետ
Эксперт по занятости молодежи и карьерному ориентированию

lilit.hakobyan@ysu.am

Received: 10.12.2026; Revised: 22.12.2025; Accepted: 14.04.2026
Ներկայացվել է՝ 10.12.2026; գրախոսվել է՝ 22.12.2025; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Представлено: 10.12.2026; рецензировано: 22.12.2025; принято: 14.04.2026

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-104

Abstract – The aim of the article is to present and analyze the current state of work-based learning and apprenticeship system in the Republic of Armenia, to examine advanced international experience, and, based on comparative analysis, to propose practical solutions for further development and enhancement of the sector’s effectiveness. The article also emphasizes policy recommendations aimed at reforming the work-based learning and apprenticeship system, steps for the further development of social partnership, and their importance. The relevance of the study is grounded in several fundamental factors. First, the persistently high level of youth unemployment in the Republic of Armenia continues to be regarded as a socio-economic problem, contributing to the increasing migration of young labor force. Recent research conducted by various organizations over the past few years highlights that Armenia continues to have the highest youth unemployment rate in the region. At the same time, the rapid development of artificial intelligence and digital technologies has posed new challenges to the labor market, leading to structural, professional, and content-related transformations at both national and global levels. Numerous expert studies indicate that in the near future, several traditional professions will lose their relevance and competitiveness due to the influence of artificial intelligence. These will be replaced by new skills and specialties, which will

create significant challenges not only for the labor market but also for economic systems. In this context, the development of work-based learning and apprenticeship can serve as a positive driver for strengthening cooperation between the education system and the labor market, fostering a competitive workforce, and promoting the development of practical skills and professional competencies.

Ամփոփում – Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել և վերլուծել Հայաստանի Հանրապետությունում աշխատանքի վրա հիմնված ուսուցման և աշխերտության ոլորտում առկա իրավիճակը, ուսումնասիրել միջազգային առաջադեմ փորձը և համեմատական վերլուծության հիման վրա առաջարկել գործնական քայլեր ոլորտի հետագա զարգացման և արդյունավետության բարձրացման նպատակով: Հոդվածում շեշտադրվում են նաև աշխատանքի վրա հիմնված ուսուցման և աշխերտության համակարգի բարեփոխմաներին ուղղված ռազմավարական առաջարկները, սոցիալական գործընկերության հետագա զարգացման քայլերը և դրանց կարևորությունը: Հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է մի քանի հիմնարար գործոններով: Նախ՝ ՀՀ երիտասարդների գործազրկության ցուցանիշները շարունակում են դիտարկվել որպես սոցիալ-տնտեսական խնդիր՝ նպաստելով երիտասարդ աշխատուժի միգրացիայի աճին: Ինչպես վկայում են վերջին տարիներին տարբեր կազմակերպությունների իրականացրած հետազոտությունները, Հայաստանը տարածաշրջանում շարունակում է մնալ երիտասարդների շրջանում ամենաբարձր գործազրկության ցուցանիշներ ունեցող երկիրը: Միևնույն ժամանակ, արհեստական բանականության և թվային տեխնոլոգիաների արագ զարգացումը նոր մարտահրավերների առաջ է կանգնեցրել աշխատաշուկան՝ առաջացնելով կառուցվածքային, մասնագիտական և բովանդակային վերափոխումներ ինչպես ազգային, այնպես էլ համաշխարհային մակարդակներում: Բազմաթիվ փորձագիտական ուսումնասիրություններ արձանագրում են, որ մոտ ապագայում արհեստական բանականության ազդեցությամբ մի շարք ավանդական մասնագիտություններ կորցնելու են իրենց արդիականությունը և մրցունակությունը: Դրանք կփոխարինվեն նոր հմտություններով ու մասնագիտություններով, որոնք ստեղծելու են զգալի մարտահրավերներ ոչ միայն աշխատաշուկայի, այլև տնտեսական համակարգերի համար: Նշված իրավիճակում աշխատանքի վրա հիմնված ուսուցման և աշխերտության ոլորտի զարգացումը կարող է դրական ազդակ լինել կրթական համակարգի և աշխատաշուկայի համագործակցության արդյունավետության, մրցունակ աշխատուժի ձևավորման, գործնական հմտությունների և մասնագիտական կարողությունների զարգացման հարցում:

Аннотация – Цель статьи – представить и проанализировать текущее состояние обучения на основе труда и путем ученичества в Республике Армения, изучить передовой международный опыт и на основе сравнительного анализа предложить практические решения для дальнейшего развития и повышения эффективности этой сферы. В статье также подчеркиваются стратегические рекомендации по реформированию данной системы, излагаются шаги по продвижению социального партнерства и акцентируется внимание на их значимости. Актуальность исследования обусловлена рядом фундаментальных факторов. Прежде всего, устойчиво высокий уровень безработицы среди молодежи в Республике Армения продолжает рассматриваться как социально-экономическая проблема, способствующая росту миграции молодого трудового потенциала. Как показывают исследования, проведенные различными организациями в последние годы, Армения продолжает оставаться страной с самым высоким уровнем безработицы среди

молодежи в регионе. В то же время стремительное развитие искусственного интеллекта и цифровых технологий выдвинуло перед рынком труда новые задачи, обусловившие структурные, профессиональные и содержательные трансформации как на национальном, так и глобальном уровнях. Многие экспертные исследования отмечают, что в ближайшем будущем ряд традиционных профессий утратит свою актуальность и конкурентоспособность под воздействием искусственного интеллекта. Эти профессии будут заменены новыми навыками и специальностями, что создаст значительные вызовы не только для рынка труда, но и для экономических систем. В этих условиях развитие обучения на основе труда и системы ученичества может стать важным фактором укрепления взаимодействия между системой образования и рынком труда, а также формирования конкурентоспособной рабочей силы и развития практических навыков, профессиональных компетенций.

Keywords – youth, employment, apprenticeship, education.

Հիմնարարեր – երիտասարդություն, զբաղվածություն, աշխատություն, կրթություն:

Ключевые слова – молодёжь, занятость, ученичество, партнёрство, образование.

Introduction

Youth employment remains a critical challenge in Armenia that affects economic development and broader socio-economic growth. A similar situation can be observed across the Eastern Partnership (EaP) countries, where high levels of youth unemployment continue to pose structural and policy-related concerns (ETF, 2022).

According to the research conducted by European training foundation (ETF), the EaP countries have common issues related to high numbers of labor marketing integration challenges of young people aged 15–29. The research suggests that one of three young people in Armenia, Georgia and Moldova fall within the category of those not in employment, education or training (NEET). In the past five years, three countries (Armenia, Georgia and Moldova) displayed much higher NEET rates (30–35%), whereas in Ukraine the rate is close to 20% and some 10% in Belarus (ETF, 2022).

These numbers suggest that despite national, traditional, cultural, social-economic diversities, young people across the region face similar challenges in the transition from education into the labor market. The youth is facing significant barriers in realization of their potential, and inclusion into the labor market compared to the adults. Additionally, the Covid-19 pandemic, as well as the artificial intelligence and digital technologies have further exacerbated the challenges in the labor market. This has resulted in skills mismatch and enlarged the existing gap between the enterprises and educational system.

Above mentioned trends highlight the pressing need for an institutional approach to facilitate the inclusion and smooth transition of youth from education to the labor market. It is evident that we must urgently transform educational and vocational training systems to better align with labor market demands. In this case, based on international experience, Work-Based Learning (WBL) and Vocational

Education and Training (VET) are not just beneficial additions but crucial solutions to this challenge.

This study employs a mixed-methods approach, combining comprehensive desk research with qualitative interviews to provide an in-depth understanding of the VET system and youth employment dynamics in Armenia.

The desk research involved a systematic analysis of official statistical data, national and international policy reports, and scholarly literature on WBL and VET systems. Key data sources included the Armenian Statistical Committee, Eurostat, the European Training Foundation (ETF), and the International Labor Organization (ILO), providing robust quantitative insights into youth employment trends, NEET rates, VET enrollment, and sector-specific skills demands.

To complement the quantitative analysis, the study included in-depth interviews with 17 key stakeholders conducted from February to April 2025. These included representatives, policymakers and experts from the Ministry of Labor and Social Affairs of the Republic of Armenia, the Unified Social Service, the German International Cooperation Agency (GIZ), the "Strategic Development Agency" NGO, the Ministry of Education, Science, Culture, and Sports of the Republic of Armenia, as well as directors from Yerevan State Humanities College and Yerevan Armenian-Greek State College. These interviews provided qualitative perspectives on the practical challenges of VET implementation, employer engagement and the effectiveness of existing apprenticeship programs. This triangulation of data sources allowed for a nuanced understanding of the systemic gaps and social perceptions that influence youth employability and the effectiveness of VET programs in Armenia.

VET institutions and students in Armenia: Statistics and current tendencies

In Armenia, VET is a key component of the educational system, offering an alternative pathway to traditional higher education and directly contributing to workforce development. Understanding the structure and dynamics of the VET system is essential for assessing its effectiveness in meeting the needs of both students and the labor market. Key indicators such as the number of institutions, student enrolment rates, gender distribution, and public financing trends provide valuable insights into the functioning of the system. Over time, these metrics can reveal shifts in participation patterns, emerging disparities, and changes in policy direction that influence access to vocational education.

In terms of institutional distribution, the number of VET institutions in Armenia has remained relatively stable in recent years. As of 2022, there were 51 primary (handicraft) and 99 secondary vocational educational institutions. Of these, a disproportionate share – 11 primary and 38 secondary institutions – are located in the capital city, Yerevan (Chart 1). This concentration reflects a common structural trend, where urban areas tend to house a larger number of educational institutions. However, the relatively high number of institutions outside Yerevan indicates that

VET remains an accessible option for students across the country, even though regional disparities may still exist in terms of resource allocation and institutional quality. Turning to enrolment figures, we observe distinct trends at the primary and secondary levels of vocational education. At the primary VET level, enrolment has shown remarkable stability over the last decade, with approximately 6,450 students enrolled in 2022. The gender distribution at this level remains consistent, with female students representing around 23% of the total enrolment. This persistence in the gender imbalance suggests that primary VET continues to attract a predominantly male student base, a trend likely influenced by the traditional association of handicraft and manual trades with male-dominated professions. Despite the consistent overall enrolment figures, the underrepresentation of women in these fields highlights the need for policies aimed at broadening the appeal of primary VET to a more diverse student body, including gender-sensitive program development and outreach efforts.

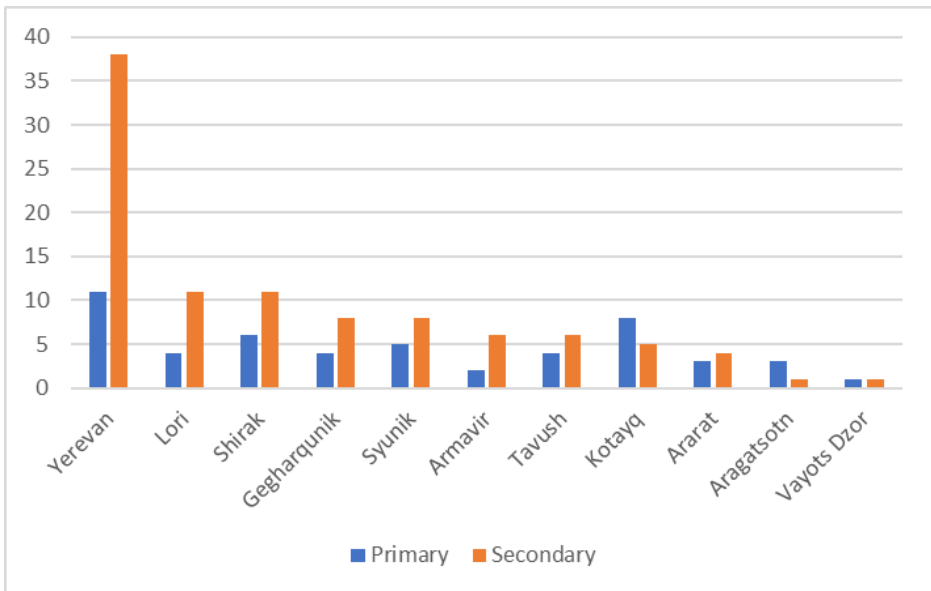

Chart 1. Regional distribution of Primary and Secondary VET institutions (2022).

Data Source: RA Statistical Committee, Social Situation of RA in 2022,
<https://armstat.am/en/?nid=82&id=2591>

In contrast, secondary VET enrolment has shown more dynamic growth (Chart 2). From 2017 to 2022, the number of students enrolled in secondary VET institutions steadily increased, reaching a total of 33,230 students in 2022. This includes a substantial number of female students – 16,926 – representing approximately 50% of total enrolment. Although this marks a shift towards gender parity, it is important to note that the proportion of female students has steadily decreased over the past

two decades. In 2006, females constituted about 65% of the student body in secondary VET. The reduction in female enrolment share may reflect changes in social perceptions of vocational education, an increase in male participation, or a diversification of VET programs that appeal more to male students. This evolving gender balance underscores the growing attractiveness of secondary VET for male students, suggesting a broadening of vocational training opportunities aligned with labor market needs.

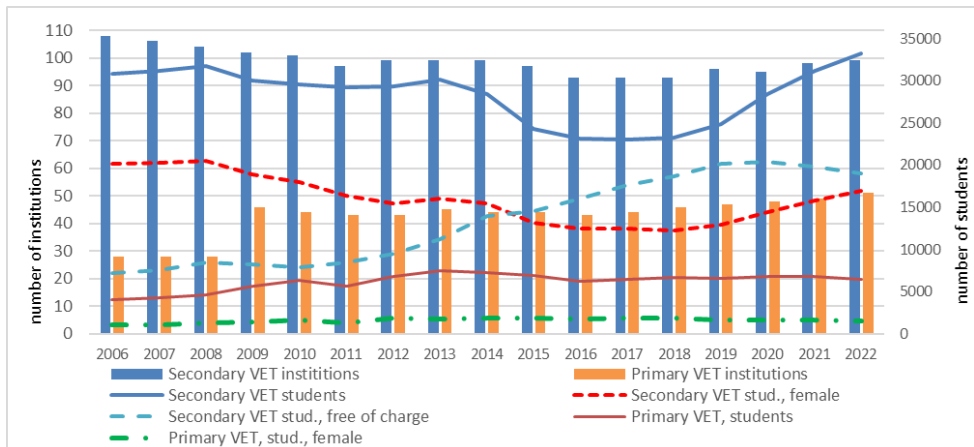

Chart 2. VET education institutions and students. Data Source: RA Statistical Committee, Social Situation of RA (2022-2006), <https://armstat.am/en/?nid=82>

State funding is another crucial factor influencing access to VET. Between 2011 and 2020, there was a significant increase in the number of state-funded (free-of-charge) study places in the secondary VET system. In 2020, the number of students benefiting from state funding nearly doubled compared to 2011, rising from 8,417 to 20,344 students – an increase of nearly 140%. This sharp rise in state-funded places indicates a strong policy push towards improving access to vocational education for economically disadvantaged students, which likely helped increase overall enrolment. However, a noticeable shift occurred after 2020, when a decline in the number of state-funded places was observed in 2021 and 2022. This reversal could be indicative of changes in government priorities, budget constraints, or shifts in the demand for vocational education, warranting further investigation into the long-term sustainability of such funding policies.

Finally, a closer look at the distribution of students across different vocational specializations in the secondary VET system reveals a significant imbalance. This is particularly evident in the disproportionate concentration of students in certain sectors, with notable gendered differences in participation. Fields such as healthcare and education see relatively high female participation, while male-dominated industries such as engineering and construction continue to attract fewer women. This

sectoral imbalance reflects broader gendered stereotypes and societal expectations surrounding certain professions. It also highlights the need for targeted interventions to encourage greater gender equality in VET, including policies that promote cross-sectoral training and address occupational gender segregation in vocational programs.

Table 1. Specialties and number of students (female students), Secondary VET education, 2022

<i>N</i>	<i>Specialty</i>	<i>Total</i>	<i>Female</i>	<i>female %</i>
1.	Business, Management	8283	4546	54.9
2.	Health	7013	5301	75.6
3.	IT and Communication	4735	1284	27.1
4.	Art	4438	2777	62.6
5.	Industry and Technology	1713	581	33.9
6.	Engineering	1695	108	6.4
7.	Individual Services	1198	778	64.9
8.	Education	1130	752	66.5
9.	Transport Services	1005	40	4.0
10.	Agriculture	887	202	22.8
11.	Architecture and Construction	399	132	33.1
12.	Security Services	254	104	40.9
13.	Social Work	202	161	79.7
14.	Journalism and Information	123	116	94.3
15.	Law	87	38	43.7
16.	Fishing	38	0	0.0
17.	Environment	30	6	20.0
Total		33230	16926	50.9

Statistical Committee of the Republic of Armenia (Armstat). (2023). *Number of students in middle vocational education institutions by specialty (field of education) and sex, 2022*. ArmStatBank database. Retrieved from <https://statbank.armstat.am>

Social partnership and coordination of VET education activities

In contemporary VET systems, social partnership plays a crucial role in ensuring that vocational education and training remain responsive to rapidly changing labor market requirements and tendencies. International experience, particularly within European VET systems, demonstrates that effective cooperation between gov-

ernments, employers, trade unions, and educational institutions contributes significantly to the development of demand-driven training systems (OECD 2023).

Moreover, the participation of employers and industry representatives in curriculum design, qualification development, and quality assurance mechanisms enhances the relevance and practical orientation of VET programs. Such collaboration supports the integration of innovative training methods, promotes the development of occupational standards, and facilitates the modernization of teaching and learning processes. Importantly, social partnership also strengthens the link between education and employment by encouraging the expansion of work-based learning models, apprenticeships, and internship opportunities.

In Armenia, the main structure of social partnership in VET education at the national level is the National Council for VET Development (NCVETD), a tripartite consultative body whose primary objective is to provide strategic advice to the Ministry of Education, Science, Culture and Sports in the decision-making process and in the formulation of VET development policies and programs. Social partners are actively involved in the activities of 14 sectoral committees, where they contribute professional expertise through the technical review of draft state educational standards and the identification of sector-specific skills needs. In addition, social partners participate in the governance boards of colleges, which serve as the main management bodies in public VET institutions. It is worth to mention that the new Concept on Social Partnership in VET was endorsed by the NCVETD and approved by the Ministry of Education and Science in March 2018, with the aim of strengthening cooperation between education providers, employers, and other key stakeholders (ETF 2020).

However, the level of consistent and active engagement of employers and other social partners in the implementation of VET programs remains limited. This gap often affects the alignment of training provision with rapidly evolving labor market demands and sector-specific skills requirements. As a result, graduates may enter the workforce with skills that do not fully meet employer expectations, limiting their employability and the overall effectiveness of VET programs. Limited employer involvement also reduces opportunities for work-based learning, apprenticeships, and real-world training experiences, which are critical for bridging the gap between theory and practice.

Policy recommendations for strengthening VET education sector in Armenia

Despite institutional frameworks and existing programs, the VET sector continues to face challenges related to low participation rates among youth, limited employer engagement and social participation, outdated curricula, and the underutilization of modern teaching methods and digital tools. Addressing these challenges is essential to enhance the relevance, quality, and attractiveness of vocational education, to ensure that graduates acquire the skills required for competitive and sus-

tainable employment, and to establish targeted incentives that promote effective collaboration among stakeholders.

The following policy recommendations are proposed to strengthen the VET sector in Armenia, improve alignment with labor market needs, and foster broader social recognition and cooperation in vocational programs.

Image of VET education and public campaign

In Armenia, as well as in a number of countries of the region and Europe, VET education is undervalued both by the society, particularly among youth – and by segments of the private sector. Traditionally, the students of VET institutions and apprentices were often perceived as individuals who did not succeed in gaining entrance into the higher education or who came from disadvantaged background. Consequently, apprenticeship and vocational programs are less popular than higher education pathways, resulting in lower participation rates among young people.

To better understand these perceptions, additional research is needed among the young people to assess the current perception of VET education among general population. Such research would identify misconceptions and knowledge gaps and provide the basis for designing evidence-based strategies and public awareness campaigns aimed at increasing youth participation in vocational programs. Modern communication tools, including social media platforms (Facebook, Instagram, LinkedIn), digital media, and traditional channels such as radio and television, can reach broad audiences and help engage potential participants in the VET system. In addition, workshops, meetings, seminars, career fairs, and other events can be organized to highlight success stories and best practices gained through dual education programs.

Currently, career centers within VET institutions organize informational meetings with school pupils to promote VET programs and the advantages of work-based learning. However, the effectiveness of these centers could be enhanced through closer collaboration with the United Social Services (USS), which can provide strategic career guidance, develop innovative approaches for professional orientation, and support safe and modern methods of vocational training.

Another important initiative is the development of a unified VET digital platform that integrates stakeholders from both public and private sectors, as well as formal and non-formal educational systems. Such a platform would support the digitalization of the VET system, create additional opportunities for informal education and apprenticeships, and provide a centralized hub for job vacancies and alumni connections, fostering collaboration between educational institutions and enterprises.

The successful implementation of these measures requires strong social partnership and a collaborative approach among all relevant stakeholders, including the Government of the Republic of Armenia, the Ministry of Education, Science, Culture

and Sport, the National Centre for Vocational Education and Training Development, USS, VET colleges, trade unions, enterprises, and business associations.

Industry involvement: Financial and non-financial incentives

Active participation of the private sector and enterprises is one of the most crucial factors in the success of dual education and WBL programs. According to the International Labor Organization, governments in many countries provide incentives to encourage participation in apprenticeship programs for both apprentices and employers. For apprentices, these incentives often cover learning materials, stipends for living and transportation costs, and additional support for vulnerable groups, including women and persons with disabilities (ILO 2024).

In Armenia, however, there are currently no financial or non-financial mechanisms in place to promote apprenticeships and dual education within the private sector. There is also no legal regulation regarding the employment status of students, meaning that companies are not obligated to provide minimum wages or social protections for apprentices. This gap limits both the quality and availability of apprenticeship opportunities and reduces employer engagement in dual education programs.

International experience demonstrates several mechanisms that have proven effective in countries with well-developed WBL systems and could be applied to strengthen the Armenian context. One approach involves apprentice loan schemes that provide financial support under favorable conditions to cover training, transportation, and living costs. For example, in Australia, successful completion of apprenticeship training reduces the amount borrowed by 20 percent, and repayment begins only once apprentices earn above a defined minimum income threshold (ILO 2017). Such mechanisms improve accessibility for apprentices, particularly those from vulnerable or disadvantaged groups. Tax credits and exemptions are another common incentive, offering reductions in taxes for enterprises employing apprentices. In France, for instance, companies, including public institutions, that employ apprentices for at least one month can benefit from an annual tax credit of EUR 1,600 per apprentice. (Cedefop 2024). Subsidies, grants, and other direct financial support provided by governments are also widely used to offset the costs of apprenticeship programs and encourage private sector participation.

In addition to financial incentives, non-financial measures can motivate enterprises to engage more actively in dual education. Several European countries, for example, provide preferential treatment in public procurement for companies that implement apprenticeship programs, creating a cost-effective incentive to participate. Reputation enhancement initiatives also play an important role; in Norway, enterprises recognized as "approved learning organizations" gain a public certification that highlights their commitment to workforce development. Public awareness campaigns further reinforce these efforts, encouraging consumers to favor

goods and services produced by companies participating in apprenticeship schemes (Kuczera 2017). Capacity-building initiatives aimed at enhancing teaching and administrative skills within enterprises strengthen the quality of apprenticeship provision and foster sustainable collaboration between VET institutions and industry.

Despite the potential benefits of these mechanisms, motivating employers in Armenia remains challenging due to distrust in the quality of education provided by VET institutions, organizational constraints within companies, and the absence of structured financial and non-financial incentives (ETF 2020). Addressing these barriers through targeted policies, coordinated social partnerships, and evidence-based incentive programs is essential for improving employer participation, enhancing the quality of dual education, and ensuring that apprentices acquire the skills required for a competitive and sustainable workforce.

Conclusion

In conclusion, addressing youth unemployment in Armenia is a complex challenge that demands innovative and effective solutions. WBL and apprenticeship programs present a promising strategy to bridge the gap between education and the labor market, enhancing both the employability of young people and the relevance of the educational system. The data and trends highlighted throughout this study reveal that while progress has been made, significant challenges remain, particularly in aligning vocational education with the rapidly evolving demands of the global and national labor markets.

To strengthen the VET system in Armenia, it is essential to foster deeper collaboration between educational institutions, employers, and government agencies. The integration of work-based learning models and apprenticeship opportunities into vocational education can provide young people with hands-on experience, making them better prepared for employment in various industries. Additionally, improving employer engagement through financial and non-financial incentives, along with the modernization of curricula and teaching methods, will contribute to the long-term success of these programs.

Public awareness campaigns and a strategic shift in how vocational education is perceived by society will also play a pivotal role in enhancing the appeal of VET. By challenging existing stereotypes and promoting the value of vocational pathways, Armenia can encourage more young people to pursue these educational options, ultimately contributing to the reduction of unemployment rates and fostering a competitive and skilled workforce.

Ultimately, a cohesive approach, supported by strong social partnerships and evidence-based policies, is crucial for the sustainability and effectiveness of work-based learning and apprenticeship programs in Armenia.

Acknowledgment

I sincerely thank the representatives of various enterprises, sector specialists, and experts, as well as the editorial team of "Herald of Social Sciences" journal, for their invaluable guidance, constructive feedback, and support throughout this work.

References/Գրականություն/Литература

1. Building Future-Ready Vocational Education and Training (VET) Systems, OECD Reviews of Vocational Education and Training, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/28551a79-en> (Accessed on: 31.01.2026).
2. European Training Foundation (ETF) 2022, Youth Transition and Skills Mismatch in Eastern Partnership Countries (Report), https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2022-07/You_th_Eastern%20Partnership.pdf (Accessed on: 20.10.2025).
3. European Training Foundation (ETF) 2020, Work-Based Learning in Armenia: Factsheet, https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2020-10/wbl_factsheet_armenia_2020.pdf (Accessed on: 20.10.2025).
4. International Labor Organization (ILO), Summary Report: E-Discussion on Apprenticeships. Skills for Employment Knowledge Sharing Platform, https://www.skillsforemployment.org/sites/default/files/2024-01/edmsp1_218424.pdf (Accessed on: 20.01.2026).
5. International Labor Organization (ILO). Toolkit for Quality Apprenticeships: Incentives. Geneva, https://www.dcdualvet.org/wp-content/uploads/2017_ILO_Toolkit-for-Quality-apprenticeships-volume-1.pdf?utm_source=chatgpt.com (Accessed on: 20.01.2026).
6. Kuczera M. 2017, Incentives for Apprenticeship. OECD Education Working Papers, N 152, Paris, OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/55bb556d-en> (Accessed on: 11.01.2026).
7. RA Statistical Committee 2023, Social Situation of the Republic of Armenia (2006–2022), <https://armstat.am/en/?nid=82> (Accessed on: 02.11.2025).
8. RA Statistical Committee 2023, Number of students in middle vocational education institutions by specialty (field of education) and sex, 2022, ArmStatBank database, <https://statbank.armstat.am> (Accessed on: 15.02.2026).
9. Tax Credit in Favor of Apprenticeship. European Centre for the Development of Vocational Training (CEDEFOP), <https://www.cedefop.europa.eu/en/tools/financingapprenticeships/financing-instruments/tax-credit-favour-apprenticeship> (Accessed on: 15.01.2026).

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ԵՎ ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆՅԱՆԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

PERSONAL AND LITERARY RELATIONS BETWEEN HAMASTEGH AND ARSHAK CHOBANYAN

ЛИЧНЫЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ АМАСТЕХА И АРШАКА ЧОПАНИЯНА

Մարգարիտա Խաչատրյան

Margarita Khachatryan

Маргарита Хачатрян

Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
The Institute of Literature after M. Abeghyan, National Academy of Sciences, Armenia
Институт литературы имени М. Абеяна, Национальная академия наук, Армения

margaritakhachatryan@litinst.sci.am

Ներկայացվել է՝ 10.09.2024; գրախոսվել է՝ 14.10.2025; ընդունվել է՝ 14.04.2026

Received: 10.09.2024; Revised: 14.10.2025; Accepted: 14.04.2026

Представлено: 10.09.2024; рецензировано: 14.10.2025; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-116

Ամփոփում – Համաստեղը (Համբարձում Կելենյան, 1895–1966) Սփյուռքի հայ գրականության նշանավոր դեմքերից է: 1924-ին Բոստոնում լույս տեսավ նրա պատմվածքների «Գյուղը» ժողովածուն, որին առաջիններից մեկն անդրադարձավ գրող, խմբագիր, թարգմանիչ Արշակ Չոպանյանը (1872–1954): 1913-ին Համբարձում Կելենյանը ժամանեց Նյու Յորք՝ կամենալով ուսումը շարունակել ամերիկյան համալսարանում, բայց կիսատ թողեց ու մեկնեց Բոստոն, որտեղ հրատարակվող «Հայրենիք» օրաթերթի, հետագայում նաև նույնանուն հանդեսի խմբագրատունը դարձավ ընկերների հետ նրա ամենօրյա հանդիպումների ժամադրավայր, Բնօրրանի կարոտի ցավը մեղմելու միջոց: «Գյուղը» ժողովածուն *Համաստեղ* գրչանունով հայ մարդու առջև բացեց նոր հեռանկարներ, իսկ երկարատև ճանապարհորդությունը դեպի Ֆրանսիա և Մերձավոր Արևելք օգնեց ճանաչել ու հասկանալ Հայ սփյուռքը, սփյուռքահայությանը հուզող խնդիրները: Այդ ճանապարհորդության ընթացքում գրողը հանդիպեց հայ մշակույթի բազմաթիվ նշանավոր դեմքերի, որոնցից մեկն էլ Արշակ Չոպանյանն էր: Նրանց միավորում էին հայության ստեղծած հոգևոր ու նյութական արժեքների խոր իմացությունը, ինչպես նաև նոր ժամանակների, նոր պայմանների առաջադրած համազգային հիմնախնդիրների հետ կապված մտահոգությունները: Նամակագրության պահպանված էջերը, թեկուզ համառոտ, ուշագրավ տեղեկություններ են տալիս 1930-ական թվականների հայ գրականության թեմատիկ որոնումների մասին: Այդ նամակները ներկայացնում են նաև հեղինակների գրական հե-

տաքրքրությունները, պատմում նրանց ստեղծագործական ծրագրերի մասին: Իսկ դրանում արձարձված որոշ ազգային խնդիրներ, ցավոք, այժմեական են նաև մեր օրերում:

Abstract – Hamastegh (Hambartzum Kelenyan, 1895–1966) is one of the prominent figures in Armenian literature in the Diaspora. In 1924, his collection of short stories "The Village" was published in Boston, and was one of the first to be reviewed by writer, editor, and translator Arshak Chopanyan (1872–1954). In 1913, Hambardzum Kelenyan crossed the ocean and at first appeared in New York, tried to continue his education at an American University but dropped out. Then he appeared in Boston, where the editorial office of "Hayrenik" daily newspaper, later reformed to a journal, became a meeting place for daily meetings with friends and a way to mitigate the pain of homesickness. The collection of stories "The Village" published in 1924 opened up new perspectives for him as an Armenian under the pen name *Hamastegh*, as well as the long journey to France and the Middle East helped to recognize the Armenian Diaspora and understand the problems of concern for Armenians in Diaspora. During that trip, Hamastegh met many prominent people of Armenian culture. Hamastegh and Arshak Chopanyan were united by a deep understanding of the spiritual and material values created by the Armenian people, as well as concern for the nationwide problems posed by new times and new conditions. The preserved pages of their correspondence, though briefly, provide interesting information not only about their relationship, but also about the thematic searches of Armenian literature in the 30s of the last century. Unfortunately, some of the national problems that concerned them, are still relevant today.

Аннотация – Амастег (Амбарцум Келенян, 1895–1966) является одним из известных представителей армянской литературы Диаспоры. В 1913 г. Амбарцум Келенян отправился в Нью-Йорк с намерением продолжить учебу в одном из американских университетов, однако его планы изменились, и он переехал в Бостон, где редакция ежедневной газеты «Айреник», а впоследствии и одноименного журнала стала местом встреч с друзьями, с которыми его объединяла ностальгия по Родине. В 1924 г. в Бостоне вышел в свет сборник рассказов Амастега «Деревня», и одним из первых на него откликнулся писатель, редактор и переводчик Аршак Чопанян (1872–1954). Сборник «Деревня», изданный под псевдонимом *Амастег*, открыл перед ним новые жизненные перспективы, а долгое путешествие по странам Европы и Ближнего Востока способствовало ознакомлению с проблемами Диаспоры и насущными для нее вопросами. Во время этой поездки Амастег встречался со многими деятелями армянской культуры, одним из которых был Аршак Чопанян. Их объединяла обеспокоенность судьбами армян, в силу исторических обстоятельств оказавшихся вдали от Родины. Дошедшая до нас переписка Амастега с А. Чопаняном проливает свет на многие вопросы, касающиеся армянской литературы, в частности, тематических поисков литературы 1930-х годов, однако ряд национальных вопросов, обсуждавшихся в этих письмах, к сожалению, актуальны по сей день.

Հիմնարաներ – «Գյուղը», «Անձրև», նամակներ, Սփյուռք, գաղթօջախներ:

Keywords – "The village", "Rain", letters, Diaspora, communities.

Ключевые слова – «Деревня», «Дождь», письма, Диаспора, общины.

Ներածություն

Համաստեղն ընկերոջ՝ գեղանկարիչ, բանաստեղծ, դրամատուրգ Եղիա Գասպարյանի (1893–1948) հետ 1928 թ. հուլիսի 28-ից մինչև 1930 թ. հունիսի 12-ը ճանապարհորդում էր Եվրոպայում, Մերձավոր Արևելքի երկրներում:

Եվրոպական և Մերձավոր Արևելքի մի քանի երկրներում շրջագայելուց հետո Համաստեղն արձանագրեց Սփյուռքի հայության մեծ նահանջն ազգային ինքնությունից, օտարության մեջ ապրող հայությանը խորհելու լրացուցիչ առիթ տալու նպատակով դիմեց գրական տարբեր ժանրերի՝ երգիծական պոեմ («Այ-ծետոմար»), քնարական շքեղ էջեր («Աղոթարան»), դրամատիկական փոքրածավալ ու մեծածավալ երկեր («Քրիստոսի երկրորդ գալուստը», «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը»), դյուցազնավեպ (երկհատոր «Սպիտակ Ձիավորը») և այլն:

Փարիզում Համաստեղին հյուրընկալողներից մեկն էր նաև գրող, քննադատ, հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանը:

Համաստեղի յոթ նամակները և յոթ կարճ գրությունները, Արշակ Չոպանյանի երկու պատասխան նամակները (տե՛ս Համաստեղ 2003, 291–295 և 479–481) ընդգրկում են 1928 թ. օգոստոսի 6-ից մինչև 1930 թ. մայիսի 31-ը ժամանակահատվածը և ներկայացնում են հեղինակների գրական հետաքրքրությունները, պատմում են նրանց ստեղծագործական ծրագրերի մասին: «Ամերիկայէն կը գրեմ նամակ» (Համաստեղ 2003, 481). այս խոստումով է ավարտվում Համաստեղի պահպանված վերջին գրությունը:

Գրական առաջին «ծանոթությունը»

1924-ին Արշակ Չոպանյանի՝ Փարիզում հրատարակած «Դեմքեր» հոդվածների ժողովածուի առնչությամբ Համաստեղը 1924 թ. նոյեմբերի 7-ի նամակում գրում է, որ «Գյուղը» ժողովածուի մասին նրա հեղինակավոր խոսքը պատճառ պիտի լինի, որ «գործս ասելի լրջացնեմ ու միևնոյն ոճով հետապնդեմ նոր գեղեցկութիւններ, եթէ միայն Ամերիկայի այս մեքենաներու խառնիճաղանճը իր մէջ չխեղդէ ըսելիքներս» (Համաստեղ 2003, 291): 1925 թ. մարտի 25-ի նամակում գրողն անկեղծորեն խոստովանում է, որ «Դեմքեր»-ը պատճառ է դարձել հայ հեղինակներից մի քանիսի երկերի «կրկին ու այս անգամ լուրջ ընթերցանութեան» (Համաստեղ 2003, 291):

Տարիներ անց Համաստեղը Չոպանյանի հուշումով կարդաց, ճանաչեց ու արժևորեց «Նորեյլան» մրցանակի դափնեկիր (1904 թ.) Ֆրեդերիկ Միստրալի (1830–1914) գրական աշխարհը, հատկապես «Միրեյո» (1859) պոեմը (Միսթրալ 1905): 1930 թ. սեպտեմբերի 7-ի նամակում Համաստեղը պատմում է, որ տարիներ առաջ Բոստոնի գրադարանում գտել է «Միրեյո»-ի անգլերեն թարգմանությունը, և «Օրական մէկ էջ միայն կարդացեր եմ այն երկիրով, որ կը հատնի յանկարծ» (Համաստեղ 2003, 293): Ա. Չոպանյանը պատասխան նամակում (1930 թ. հոկտեմբեր 27) հույս է հայտնում. ««Միրեյո»-ն կարդացէք ու մեզի հայկական «Միրեյո» մը գրեցէք» (Համաստեղ 2003, 188–189): Չոպանյանի ցանկությունն այդպես էլ ...մնաց ցանկություն. հայությանն անհանգստացնող խնդիրները

շատ հեռու էին հովվերգական պատկերներից, իսկ աշխարհն ու մարդկությունը խելահեղ թափով ընթանում էին դեպի նոր համաշխարհային պատերազմ:

Համաստեղի և Արշակ Չոպանյանի նամակագրության հետաքրքիր դրվագներից է 1938-ին Բոստոնում լույս տեսած «Բարջանճ գյուղ. Համայնապատում (1600–1937)» հատորի առաջաբանի խնդիրը, որի հեղինակը Չոպանյանն էր, և խմբագիր Մանուկ Ծերոնյանին (1862–1938) «առնչուող կնճիռները հարթում էր» Համաստեղը: Այսպես՝ 1938 թ. մարտի 10-ին Համաստեղը գրել է, որ գրքի առաջաբանի մի քանի տողում «ինչ-ինչ, հեռաւոր կամ մօտաւոր կուսակցական բնոյթ նկատուած է», ու հավելում. «դժուար եղաւ առարկողներուն խօսք հասկցնել» (Համաստեղ 2003, 294): Ծերոնյանը գրքի առաջաբանում նշում է, որ «շատ խնամոտ հետազօտութենէ մը վերջ» Համաստեղի ծննդավայրի *Բարջանճ* հայեցի ձևը քննարկել է «մեծանուն գրագէտ պարոն Արշակ Չոպանեանի եւ Վենետիկի միաբանութենէն հանրաձանօթ բանասէր, ազգագրագէտ, Մխիթարեան միաբանութեան անդամ Հայր Վարդան Հացունիի հետ» (Սոմունճյան, 1870–1944) («Բարջանճ գիւղ» 1938, 14): Նա բացատրում է. «Գիւղին շատ հին եւ անվաւերանալի ասանդութեան մը համեմատ՝ առաջին անունը *Բարեջան* է եղեր, երբ Թադէոս-Բարթօղիմէոս առաքեալներ առաջին մատուռ-եկեղեցին կառուցին գիւղին մէջ» («Բարջանճ գիւղ» 1938, 21):

«Գյուղը» և «Անձրև» ժողովածուների քննության փորձեր

«Գյուղը» ժողովածուի քննությանը նվիրված բազմաթիվ հոդվածներում [Հակոբ Օշական (Քյուֆեճյան, 1893–1948), Դավիթ Անանուն (Տեր-Դանիելյան, 1879–1942), Հայկ Հովակիմյան (1897–1938), Ռուբեն Դարբինյան (Արտաշես Չիլինգարյան, 1883–1968), Ավետիս Ահարոնյան (1866–1948) և այլք] կրկնվում էին նույն տագնապը՝ ամերիկյան միջավայրում հայ գրողի բնատուր շնորհը կգունագրկվի, և նույն մաղթանքը՝ Համաստեղը պիտի տեղափոխվի Հայաստան: «Համաստեղ և գյուղը հայ գրականության մեջ» ծավալուն ուսումնասիրության մեջ Ա. Չոպանյանը «Գյուղը» անվանում է «իր տեսակի մեջ առաջնակարգ գործ մը, ուր անթերի գեղեցկությամբ ու հազվագյուտ ինքնատիպությամբ ոճ մը երևան կու գա» (Չոպանյան 1988, 759):

Չոպանյանն Ալեքսանդր Շիրվանզադեից (Մովսիսյան, 1858–1935) հետո Համաստեղին է համարում «ամենն ճշմարիտ ու կատարյալ իրապաշտը» (Չոպանյան 1988, 762), որը կերտել է «գրքի էջերն դուրս» ապրող կերպարներ, պատկերել կենդանիների «ներաշխարհը», «ապրումները»: Քննելով ժողովածուի առնչությունները հայ դասական գրականության և հատկապես Խաչատուր Աբովյանի (1809–1848), Հովհաննես Թումանյանի (1869–1923), Թվկատինցու (Հովհաննես Հարությունյան, 1860–1915), Ռուբեն Չարդարյանի (1874–1915) գրական ժառանգության հետ՝ Չոպանյանը Համաստեղի արձակը *նորություն* է անվանում և հավելում, որ «հայաշունչ ու հայագույն» մեծածավալ գործ գրելու համար «Համաստեղ Հայաստան երթալու է. այդ հայ հողի ծաղիկներով հորինված երանգապանակն ունեցող թանկագին արվեստագետը պետք չէ ձգել, որ ա-

մերիկյան գործարաններուն մուխին մեջ չդժգունի. Հայաստան է իր տեղը» (Չոպանյան 1988, 765):

Չոպանյանն առաջիններից մեկն էր, որ սփյուռքի հայ գրականությունը դիտարկեց որպես մայր երկրի գրականության անբաժանելի մաս: Ամենամեծ ձեռքբերումը «Հայ Տէրութեան մը» գոյության փաստն էր, իսկ գերխնդիրը՝ ազգային մշակույթը վառ պահելը: «Հայաստանի եւ արտասահմանի գրական արտադրութեանց կրկնակ շարքը պիտի ըլլայ ուրեմն իրար ամբողջացնող գոյգ մը ճիգ, որմէ մեր ազգային գրականութիւնը իր ընդհանրութեան մէջ պիտի օգտուի» (Չոպանեան 1926, 12), – եզրակացնում է նա: Հայ գրականության խոր ու բազմակողմանի իմացությամբ աչքի ընկնող քննադատը պնդում էր՝ «հայ շեշտ ու գոյն ունեցող» գրականության հաղթանակն անխուսափելի է, ինչքան էլ զորեղ ու անհաղթահարելի թվան գաղափարական-կուսակցական պատնէշները:

Սփյուռքի հայ գրականության խոշոր դեմքերից երեքը՝ Համաստեղը, Վահե Հայկը (Տինճյան, 1896–1983), Բենիամին Նուրիկյանը (1894–1988), խարբերոցի էին, շարունակում էին Թլկատինցու ավանդները, որին Չոպանյանն անվանում էր հայ ժողովրդի «պանծալի մեծութիւններէն և իր անթառամ սրբութիւններէն» (Թլկատինցին եւ իր գործը 1927, ԿԱ): Համաստեղը ոչ միայն անմահացնում էր կորցրած Բնօրրանի հիշատակները, այլև ճանապարհ էր հարթում գրական նոր արժեքների, նոր դեմքերի համար, և «Գյուղը» ժողովածուն յուրատեսակ ժամանակագրական կարգ էր հաստատում, մի կողմից՝ հայ դասականների, մյուս կողմից՝ նոր ժամանակներում, անծանոթ ու խորթ պայմաններում ստեղծագործող հայ գրողների միջև:

Գրականագետ Ժենյա Քալանթարյանը գրում է. «Իր հենց առաջին՝ «Գյուղը» ժողովածուով Համաստեղն այնպիսի համարում է ձեռք բերում Չոպանյանի համար, որ վերջինս նրան մտցնում է հայ տաղանդավոր, արդեն հայտնի գրողների շարքը և հաճախ նոր լոյս տեսած գրքերի մասին խոսում է՝ չափանիշ ունենալով Համաստեղի արվեստը» (Քալանթարյան 1989, 29):

Հակոբ Խաչմանյանի (1888–1968) կազմած «Ամերիկահայ հանրագիտակի» առաջին գրքում տպագրված է «Գյուղը» ժողովածուի հայտագիրը, որից մեջբերում են մի հատված. «Գիրն ու գրականութիւնը սիրող ոչ մէկ Հայու ներելի է չունենալ ու չկարդալ Համաստեղի «Գիւղը»:

Երիտասարդ գրագէտի այս անդրանիկ գործը՝ լոյս ու յոյս տուող սքանչելի յայտնութիւն մըն է մեր այսօրուան ու վաղուան գրականութեան համար:

Եթէ հեղինակը թոյլ տար մեզ՝ իրեն ու բարեկամներուն եկած նամակներէն մէջբերումներ ընելու, պիտի պարզուէր, թէ զմայլումի ու գնահատութեան որպիսի ինքնայորդ արտայայտութիւններ ունեցած են իր մասին Ա. Ահարոնեան, Հ.Ա. Ղազիկեան, Զ. Եսաեան, Ա. Չօպանեան, Ա. Իսահակեան, Յ. Օշական և դեռ այնքան շատեր՝ հիններէն ու նորերէն» (Ամերիկահայ հանրագիտակ 1925, 20):

Համաստեղ գրողը եվրոպական երկրների հայ ընթերցողին գրեթե հայտնի չէր. գրողներն էին կարդացել ու գրախոսել «Գյուղը» հատորը: Իրավիճակը կարելի էր շտկել ժողովածուն Եվրոպայում վերահրատարակելով, բայց նա 1929-ին

Փարիզում հրատարակեց պատմվածքների նոր ժողովածու՝ «Անձրև»-ը: Ինչպես երևում է Սիմոն Վրացյանի (Գրուզինյան, 1882–1969) և մյուսների հետ Համաստեղի նամակագրությունից, պատմվածքների այս ժողովածուի տպաքանակի՝ գրողին հասանելիք մասը չանցավ օվկիանոսը, և «Անձրև»-ը գրեթե անձանոթ մնաց ամերիկաբնակ հայ ընթերցողին: Համաստեղը Խորհրդային Հայաստան է ուղարկել այս երկու ժողովածուների տասնյակ օրինակներ, որոնք պահվում են Հայաստանի ազգային (այն տարիներին՝ Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային) գրադարանում:

«Անձրև» ժողովածուի հրատարակությունից հետո ավելի էր սրվել գրական վեճը, որի սկիզբը Հրանտ Բալույանի (1904–1967) հոդվածն էր «Ձվարթնոց» հանդեսում (Չուարթնոց 1929, N 2): Նա «Անձրև»-ը համարում էր «Գյուղը» ժողովածուի կրկնություն՝ «սկսած տպագրության ձևէն մինչև աքլորին կանչը, մինչև երկիրը շարուած դղումները, եւ, ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ կը խայտան պառաւցած ճաշակներ»: Չհամաձայնելով Համաստեղին գրական նոր սերնդի «առաջապահը կամ ամենէն կատարեալը» համարողների (ուրեմն՝ նաև Չոպանյանի – Մ.Խ.) հետ՝ Հրանտ Բալույանը նշում է. «Եւ արդէն ինչ կարելի է սպասել գիւղի միամիտ ու միօրինակ շրջապատէն, որուն պատկերացումին համար հեղինակը պիտի քալէ դէպի իրապաշտութիւն: Այդ իրապաշտութիւնը գրեթէ դուրս է արուեստի սահմանէն» (Չուարթնոց 1929, N 2):

Սրան հավելում է՝ «Համաստեղի ենթահողը ճղճիմ է», գրողը «երեւակայութիւն չունի», «կը հաւատայ, թէ անհատը, որ կը լքէ հողն ու արօրը, անպայման կ'ենթարկուի քայքայման», պատմվածքները «միօրինակ են» (Չուարթնոց 1929, N 2): «Գիւղը թռիչք չի տար գրողին» (Չուարթնոց 1929, N 2), – եզրակացնում է Բալույանը: Այսուհանդերձ, նա ստիպված է արձանագրել. «Արժանիք մը՝ իր ինքնատիպ պատկերները» (Չուարթնոց 1929, N 2): Բալույանը Շավարշ Նարդունու (Ասքանազ Այվազյան, 1898–1968), Վահրամ Կաքավյանի (1903–1973), Եղիշե Այվազյանի (1890–1993) անունների թվարկումով փորձում է ապացուցել, թե «գաւառի գրականութեան» մայրամուտն անխուսափելի է, իսկ Համաստեղն ուշացել է, այլ խոսքով՝ ժամանակավրեպ է:

Ժամանակն ապացուցեց ճիշտ հակառակը:

Սիյուրքի հայ գրականության այս թեմատիկ որոնումները ոչ միայն «գյուղ թե՞ քաղաք» խնդրի, այլև գրականության ապագայի հարցի շատ լուրջ քննարկումների հնարավորություններ էին:

«Ձվարթնոց» հանդեսի 1929 թ. 1-ին համարում տպագրված է Չոպանյանի «Ազգայինն ու միջազգայինը գրականության մեջ» հոդվածը, որով սկսված լայն քննարկմանը մասնակցել է նաև Կոստան Զարյանը (Եղիազարյան, 1885–1965): Նա դժգոհում է, որ «գաւառական գրականութիւն են պահանջում», այնինչ «հայ միտքը վերջապէս կանգնել է ամբողջ համաշխարհային կեանքի առջեւ», ընդգծում, որ հայ գրականության համար «ինքնայատուկ իր խօսքը ասելու», «յանդգնութիւնը ունենալու, քանդելու եւ կառուցանելու» (Չուարթնոց 1929, N 3) պահն է եկել: Ուրեմն՝ «Հայ խօսքով եւ Հայի ծայնով խօսել Տիեզերքի հետ»

(Զուարթնոց 1929, N 3): Իսկ թե գավառի գրականությունը ինչն՞ է չէր կարող բավարարել այդ չափանիշները, Շահան Շահնուրը (Քերեսթեճյան, 1903–1974) մեկնաբանում էր այսպես. «Այս վերջին տարիներու Ազգային գրագետի տիտղոսը տրվեցավ հեղինակի մը, որ իր պատմվածքներուն նյութը կքաղէ զուտ գավառական կյանքէ: Անշու՛շտ թե արժեքավոր գրագետ մըն է այդ նորը (Համաստեղը – Մ.Խ.), բայց ազգայնամոլ լրագրողներու կողմէ ընտրված վերոհիշյալ մակդիրը ծիծաղելի է պարզապէս: Միթե Հայ չե՞ն, ազգային չե՞ն քաղքենիները (քաղաքաբնակները – Մ.Խ.):»

Պատահեցավ ավելին: Շուտով արձակվեցավ հետևյալ պատգամը. «Պետք է գյուղի մասին գրել, տարագիրներուս մեջ վառ պահելու համար հայությունը»» (Շահնուր 1985, 108):

Շահնուրը, անշուշտ, չափազանցում էր. գյուղի թեման չէր կարող պարտադրվել այն պարզ պատճառով, որ XX դարակազմի հայ գրողները բոլորը ծագումով գյուղից չէին, եթե մի պահ մոռանանք զուգահեռ հարցերն ու խնդիրները: Հովհաննես Ավագյանին (1882–1959) հասցեագրած նամակում Համաստեղը գրում է. ««Գիւղագիր» որակումը Փարիզի մեր նորելուկ աքաղաղներէն դուրս եկաւ: Անոնք, որոնք ուզեցին նորէն ֆրանսական ձեւերը ընդօրինակել ու հայ արժէքներուն վրայ վերէն նայել: Այդ հին ցաւ է եւ գաղութահայ գրականութեան յատուկ մեկ հիւանդ հոգեբանութիւնը: Թվկատինցիի եւ Զարդարեանի օրով չկար այդ բառը, որովհետեւ այն օրերուն անոնց արժէքը ըմբռնողներն աւելի պատրաստուած եւ լուրջ գրեգէտներ էին ու չափով մը միայն հասկցան, որ հայ ժողովուրդը, Հայաստանը գաւառ է ու գիւղ» (Համաստեղ 2003, 76):

«Հայրենիք» օրաթերթի՝ 1929 թ. հուլիսի 10-ի համարում «Ապագա» թերթից արտատպված է Ա. Չոպանյանի «Համաստեղի «Անձրև»-ը» հոդվածը: Գրողի՝ «հայ գիւղէն ներշնչուած հիւթալից գրականութեան» շարունակությունը Չոպանյանն անվանում է «կեանքի զուտ իրապաշտ, առարկայական ներկայացման աղուոր ու առողջ» ուղղության արտահայտություն: Քննադատը Համաստեղի ոճի բաղադրիչները [«պատմելու սիրուն եղանակ», «փափուկ ու խանդաղատալից քնարերգութիւն մը, գաւառական միամիտ, ինքնատիպ երգիծաբանութեամբ մը խառն ամուր, յստակ լեզու» (Չոպանեան 1929)] թվարկելուց հետո եզրակացնում է. «Գիւղը եղած է եւ միշտ պիտի մնայ մարդկային ընկերութեան հիմքը, քաղաքակրթութեան ամէնէն էական ու առողջ տարրերուն արմատը» (Չոպանեան 1929):

Նա վերլուծում է «Անձրև» ժողովածուի մի քանի «կատարեալ պատմուածքները», որոնցից առանձնացնում է «Համբույրը»՝ «հրաշակերտ մը», «որ ցոյց կու տայ, թե Համաստեղ, երբ լաւ ներշնչուած է ու իր արուեստագետի աչքով կը վերաքննէ, կը դատէ, կը յղկէ ու կը շարադրէ գիւղի կեանքէ առնուած նիւթ մը, կը հասնի այդ ճիւղին մէջ միջազգային համբաւ ունեցող վարպետներու կատարելութեան» (Չոպանեան 1929): Նա առանձին ուշադրություն է նվիրում գրքի չափածո պատմվածքներին: «Համաստեղ արդէն իսկ բանաստեղծ է իր նկարագրութեանց, կեանքի տեսիլներէ ոմանց արտայայտութեան եւ իր ոճին ինչ-ինչ

մասերուն մէջ ու թերեւս ասելի խորապէս բանաստեղծ՝ այդ արձակով, քան թէ ոտանաւորով» (Չոպանեան 1929, 10 հուլիսի), – գրում է Չոպանյանը: Նա «սիրուն քմայքով ու գթացող սրամտութեամբ մը գրուած մեծագոյն նորութիւն և հզորագոյն էջ» է անվանում «Ջրույց շունի մը հետ»-ը, «ուր Համաստեղ հայ ողբերգութեան վերջին ահաւորագոյն դրուագին տեսիլն ուզած է արտայայտել, նորէն գիւղին մէջէն է որ կը տեսնէ Համաստեղ աղէտը, բայց հոն իր շունչը լայնցած, ոճը թոյնք առած է, հոն գրական բարձրագոյն ոլորտին հասած է ան, ասիկա գիւղէ ներշնչուած գրականութիւն չէ այլևս, այլ արուեստագէտ հայրենասէրի էջ մը, գեղեցկագոյններէն եւ հզորագոյններէն, որ մեր մէջ նուիրուած ըլլան այդ քստմնելի (ահռելի – Մ.Խ.) եւ սրբազան նիւթին» (Չոպանեան 1929):

Ժամանակը հաստատեց գավառական գրականության արժեքների անմահությունը. չէ՞ որ «Գյուղը հիմնական բջիջն է ժողովրդի մը ազգային ինքնության» (Չոպանյան 1988, 745), ավելին՝ «Այսուփանդերձ, գիւղը ներկայացնել որպէս փոքրիկ դրախտ եւ քաղաքը՝ դժոխային Բաբելոն, բոլորովին զուրկ չէ ճշմարտութենէ» (Շահնուր 1958, 92): Շահնուրի բնորոշմամբ՝ բոլորի, մանավանդ «հիմնական ճշմարտութիւններն» անտեսող գրողների հետ «գեշ կատակներ» (Շահնուր 1958, 91) խաղացող գիրը՝ գրականությունը, հակառակ ողբերգական կանխատեսումների, մնաց ու հաստատեց գոյության իր իրավունքը՝ «գավառական» որակումը փոխելով «սփյուռքի հայի»: Պատճառը հողի ու հողագործի պաշտամունքն է, որ վեր է ազգային նեղ շրջանակներից, հասնում է բոլոր դարերում ազգային գրականությունների մէջ (ինչ անուն կամ ինչ ուղղություն էլ դրանք ունենան) միշտ փնտրված ու փնտրվող Մարդու իդեալին:

Ճշմարտությունն այն է, որ հայության արմատներն առավել կենսունակ են գյուղում, իսկ ազգային արժեքների փնտրտուքը նոր պայմաններում առնչվում է նաև անցյալին: Հակոբ Մնձուրին (Տեմիրճյան, 1886–1978) գրում է. «Իրաւ մը պատմելը գրականութիւն չէ արդէն: Գրականութիւնը ստեղծագործութիւն մըն է ամենէն առաջ, կամ գեղեցիկ սուտեր հղանալ ու պատմել մըն է: Կը բաւէ, որ իրաւէն շինուին ու ճշմարտանման ըլլան» (Սփիւռքահայ արդի գրականութիւն վերջին կէս դարու: Հատընտիր բանաստեղծութիւններ և պատմուածքներ 1994, 394): Սա արմատից յաթաղանահար եղած հայ ժողովրդի բեկորներին ապրելու, գոյատևելու հույս ներշնչելու ճակատագիրն ու պատմական առաքելությունն ունեցող Սփյուռքի հայ գրականության բանալիներից է, որը ժամանակակիցներից շատերի համար անտեսանելի էր կամ անմատչելի:

Տասնամյակներ անց Համաստեղի «Գյուղը» և «Անձրև» ժողովածուները դիտարկվում են որպէս հայ դասական գրականության նվաճումներ, իսկ առավել սթափ, եվրոպական, հատկապէս ֆրանսիական ձևամոլությունը մերժող Արշակ Չոպանյանն այդ մասին խոսում է ավելի վաղ:

Վերընթերցելով Համաստեղի և Արշակ Չոպանյանի գրական ժառանգությունը՝ կարող ենք շտկել նաև մեր թույլ տված սխալները: Այս նշանավոր հայերն իրենց կյանքով, անբասիր նկարագրով ու թողած հարուստ գրական ժառան-

գությամբ ցայսօր ծառայում են ողջ հայությանը: Նրանց համար Հայաստանից վեր ոչինչ չկար, չէր կարող լինել:

Եզրակացություններ

1. Համաստեղի «Գյուղը» հատորը Սփյուռքի հայ գրականության պատմության բացառիկ գրական-պատմական փաստերից է:

2. Հայրենի Բնօրրանի կենդանի հիշատակների հավերժացումը գրականության մեջ օգնում էր հայության՝ օտար ափերում մարդ, հայ մնալու ամենօրյա ջանքերին ու ճիգերին:

3. «Գյո՛ւղ թե՛ քաղաք» բանավեճը սոսկ թեմատիկ որոնումների խնդիր չէր, այլև՝ ազգային, մարդկային դիմագծերը պահպանելու հնարավորությունների որոնում ոչ միայն գրականության մեջ:

4. Համաստեղն ու Արշակ Չոպանյանն անվարան խոսում էին նաև մեր սխալների մասին՝ հուսալով, որ կուղղենք դրանք, ավելի վստահ կընթանանք մեր իրավունքները, պատմությունը և մշակույթը պաշտպանելու ճանապարհով:

Շնորհակալական

Այս հոդվածի համար նյութեր հավաքելիս համագործակցել եմ Հայաստանի Ազգային գրադարանի, Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի աշխատակիցների հետ, խորհրդակցել բանասիրական գիտությունների թեկնածու Նաիրա Բալայանի հետ, որը երկար տարիներ զբաղվում է Արշակ Չոպանյանի գրական ժառանգությամբ: Հատուկ շնորհակալություն եմ հայտնում նրան:

Գրականություն/References/Литература

1. Ամերիկահայ հանրագիտակ 1925, տարեգիրք, կազմող եւ հրատարակիչ՝ Յակոբ Խաչմանեան, Նիւ Եորք, Բոստոն, «Հայրենիք»:
American Armenian Encyclopedia 1925, Yearbook, compiler and publisher: Hakob Khashmanian, New York, Boston, Hairenik (in Armenian).
2. Անահիտ ամսագիր 1930, N 1, Փարիզ, 80–86:
Anahid magazine 1930, N 1, Paris, 80–86 (in Armenian).
3. Բարջանճ գիւղ: Համայնապատում (1600–1937) 1938, կազմեց Մանուկ Պ. Ծերոն (առաջաբանը՝ Արշակ Չոպանեանի), Բոստոն, «Պայքար»:
Parchandj Gyugh: A Folktale (1600–1937) 1938, compiled by Manuk P. Tsero (foreword by Arshak Chohanian), Boston, Paikar (in Armenian).
4. Չուարթնոց ամսագիր 1929, N 1–3 և N 6, Փարիզ:
Zuartnots magazine 1929, N 1–3 and N 6, Paris (in Armenian).
5. Թլկատինցին եւ իր գործը 1927, առաջաբանը՝ Արշակ Չոպանեանի, Բոստոն, «Պայքար»:
Tikatintsi and His Work 1927, foreword by A. Chohanian, Boston, Paikar (in Armenian).

6. Համաստեղ 2003, Նամականի (ընագիրը, ծանոթագրությունները և առաջաբանը Մ. Խաչատրյանի, Երևան, «Մուղնի»:
Hamastegh 2003, Letter (Original, Notes and Preface by M. Khachatryan), Yerevan, Mughni (in Armenian).
7. Միսթրալ Ֆրենտերիք 1905, Միրէյո (Փրովանսական քերթում) [Քննական ուսումնասիրութեամբ մը թարգմանեց Արշակ Չոպանեան], Թիֆլիս, «Քութաթելիճէ» տպարան, Յաւելլում «Լումա» ամսագրի:
Mistral Frédéric 1905, Mireille (Provençal literary work) [Translation with Critical Study by A. Chopanyan], Tbilisi, Kutatelidze Printing House, Supplement to Luma Magazine (in Armenian).
8. Յիսնամեայ յորելեան Համաստեղի գրական գործունէութեան (1895–1966) 1966, Նիւ Եորք, հրատ. նշված չէ:
Fiftieth Anniversary of Hamasteghi's Literary Activity (1895–1966) 1966, New York, Publisher not indicated (in Armenian).
9. Շահնուր Շ. 1958, Թերթիս կիրակնօրեայ համարը, Պէյրութ, Գրիգոր Քէօսեանի հրատ.:
Shahnur Sh. 1958, Sunday Issue of My Newspaper, Beirut, Grigor Keosian (in Armenian).
10. Շահնուր Շ. 1985, Երկեր 2 գրքով, «Սովետական գրող», գիրք 2, Երևան:
Shahnur Sh. 1985, Works in 2 Books, Soviet Writer, Book 2, Yerevan (in Armenian).
11. Չոպանեան Ա. 1926, Մեր գրականութիւնը, Փարիզ, տպ. Յ. Պօղոսեանի:
Chopanyan A. 1926, Our Literature, Paris, Y. Boghossian Print (in Armenian).
12. Չոպանեան Ա. 1929, «Համաստեղի «Անձրեւ»-ը», «Հայրենիք», 10 յուլիսի:
Chopanyan A. 1929, Hamastegh's "Rain", Hairenik, July 10 (in Armenian).
13. Չոպանյան Ա. 1988, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող»:
Chopanyan A. 1988, Works, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Armenian).
14. Սփիւռքահայ արդի գրականութիւն վերջին կէս դարու: Հատընտիր բանաստեղծութիւններ եւ պատմածքներ (Պոստահայ գրականութիւն) 1994, հ. Ա, Միչիկըն, «Ռօյըլ Օք»:
Diaspora Armenian Modern Literature of the Last Half Century. Selected Poems and Stories (Istanbul Armenian Literature) 1994, vol. A, Michigan, Royal Oak (in Armenian).
15. Քալանթարյան Ժ. 1989, Արշակ Չոպանյանը սփյուռքահայ գրականության քննադատ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 3, 26–36:
Kalantaryan Zh. 1989, Arshak Chobanyan as a Critic of Diaspora Armenian Literature, Bulletin of Yerevan University, N 3, 26–36 (in Armenian).

**ԼԵԶՎԱՈՃԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱՇԵՌՆԵՐԸ ՄԻԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑԻ ԵՎ ԵՂԻՇԵ
ՉԱՐԵՆՑԻ ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐՈՒՄ**

**LINGUISTIC AND STYLISTIC PARALLELS IN MISSAK METSARENTS AND
YEGHISHE CHARENTS COLLECTIONS OF THE SAME NAME**

**ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ В ОДНОИМЕННЫХ СБОРНИКАХ
МИСАКА МЕЦАРЕНЦА И ЕГИШЕ ЧАРЕНЦА**

Շարինե Առաքելյան
Karine Arakelyan
Карине Аракелян

Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Linguistics after H. Acharian, National Academy of Sciences, Armenia
Институт языка им. Р. Ачаряна, Национальная академия наук, Армения

karine.arakelyan@lang.sci.am

Ներկայացվել է՝ 07.04.2025; գրախոսվել է՝ 28.04.2025; ընդունվել է՝ 14.04.2026

Received: 07.04.2025; Revised: 28.04.2025; Accepted: 14.04.2026

Представлено: 07.04.2025; рецензировано: 28.04.2025; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-126

Ամփոփում – Հայ մեծ բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի բանաստեղծական աշխարհի ձևավորման գործում մեծ ազդեցություն են ունեցել հայ գրականության՝ հատկապես քնարերգության ակնառու ներկայացուցիչները, որոնց թվում և քսաներորդ դարասկզբի արևմտահայ ականավոր քնարերգու Միսաք Մեծարենցը: Ազդեցությունները, որոնք Չարենցը կրել է Միսաք Մեծարենցից, անշուշտ, միայն գաղափարական կամ գեղագիտական չէին, այլև լեզվաոճական: «Ծիածանը» Մեծարենցի անդրանիկ ժողովածուն է. այդպես է կոչվում նաև Չարենցի առաջին ժողովածուներից մեկը: Թե՛ Մեծարենցի, թե՛ Չարենցի չափածոյում, մասնավորապես «Ծիածան» ժողովածուներում, գունանիշ բառերն ունեն մեծ դեր ու կշիռ: Չարենցը ծիածանի բոլոր գույներից ընտրում է երեքը՝ կապույտը, ոսկին, մանուշակագույնը՝ որպես տարիքի և տրամադրությունների խորհրդանիշ, և սրանց հիման վրա կառուցում իր բանաստեղծական շարքերը: Մեծարենցի ժողովածուում գույների նման խիստ շեշտադրում չկա, բայց դրանք չափազանց խոսուն են: Թեև գույն արտահայտող բառերը զգացումների անվանումներ չեն, սակայն հաճախ զգացմունքների կամ տրամադրության արտահայտիչ են: Շատ դեպքերում այս միավորները ոչ միայն «գունավորում» ու «երանգավորում» են խոսքը, այլև մեծ չափով բանաստեղծականացնում, իսկ գունային հոմանիշները զարդարում ու հարստացնում են լեզուն: Գույները նաև խորհրդանիշ են, որոնց միջոցով հեղինակները հաճախ հասնում են փիլիսոփայական խոր ընդհանրացումների, ամբողջացնում գեղագիտական ընկալումները՝

խոսքին հաղորդելով նոր որակներ: Երկու ժողովածուներում հավասարապես մեծ է գունանուն արմատներով կազմված բառերի, նորակազմությունների դերը, որոնց ճճաբանական դիտարկումը թույլ է տալիս ավելի խոր ներթափանցելու մեծ բանաստեղծների կերտած պատկերների թաքուն ծալքերն ու ենթաշերտերը, պեղել քնարական ինքնատիպ աշխարհների կապն ու հարազատությունը:

Abstract – Outstanding representatives of Armenian literature, especially lyric poetry, including the well-known Western Armenian poet of the beginning of the 20th century Missak Metsarents, had a great influence in the formation of the poetic world of great Armenian poet Yeghishe Charents. The influences that Charents felt from Metsarents were not only ideological or aesthetic, but also linguistic and stylistic. The first collection of Metsarents is called "Rainbow", like one of the first collections of Charents. The range of colors play enormous role either in the poetry of Metsarents, or in the poetry of Charents, especially in the collections "Rainbow". Charents chooses three of the all colors of the rainbow: blue, gold, and purple, as symbols of age and moods, and builds his poetic lines based on these. There is no such strong emphasis on colors in Metsarents' collection, but they are extremely expressive. Although color words are not names of feelings, they are often expressive for emotions or moods. In many cases, these units not only "color" and "shade" the speech, but also poeticize it to a great extent. The authors also used many synonyms of color names, which decorate and enrich the language. Colors are also symbols, through which authors often reach deep philosophical generalizations, complete aesthetic perceptions, give speech new qualities. In both collections, the role of words and new formations formed from color-name roots is equally great, the stylistic observation of which allows us to penetrate more deeply into the hidden stratum and sublayers of the images created by the great poets, to excavate the connection and affinity of unique lyrical worlds.

Аннотация – Выдающиеся представители армянской литературы, особенно лирической поэзии, в том числе известный западноармянский поэт начала XX века Мисак Мецаренц, оказали заметное влияние на формирование поэтического мира великого армянского поэта Егише Чаренца. Влияние, оказанное Мецаренцем, носило не только идеологический или эстетический характер, но и лингвостилистический. Первый сборник Мецаренца был издан под названием «Радуга», как и один из первых сборников Чаренца. В своих сборниках оба автора использовали лексику, имеющую отношение к обозначению цвета, что в значительной степени способствовало поэтизации, стилизации поэтического текста. Из всех цветов спектра Чаренц выбрал три: синий, золотой и фиолетовый как символы возраста и настроения. В поэзии Мецаренца символика цвета не имеет столь выраженного характера, хотя и цвет отражает те или иные эмоции и настроения. Цвета являются также символами, усугубляющими эстетическое восприятие поэзии, придающими речи новую окраску. Оба поэта используют лексику, образованную от цветообозначающих корней, что позволяет им придать особую образность стихам и тем самым создать неповторимые лирические миры.

Հիմնարարներ – Մեծարենց, Չարենց, ծիածան, լեզու, ոճ:

Key words – Metsarents, Charents, rainbow, language, style.

Ключевые слова – Мецаренц, Чаренц, радуга, язык, стиль.

Ներածություն

Հայ մեծ բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի բանաստեղծական աշխարհի ձևավորման գործում մեծ ազդեցություն են ունեցել հայ գրականության՝ հատկապես քնարերգության ակնառու ներկայացուցիչները: Ինչպես նշվել է գրականագիտության մեջ, «XX դարի բազմազան ուղիների բարդ հարաբերության մեջ երիտասարդ Չարենցի համար հափշտակության առարկա եղան հայրենական պոեզիայի ավանդները, մասնավորապես Վահան Տերյանի և Միսաք Մեծարենցի բանաստեղծական աշխարհը: Վաղ Չարենցի բանաստեղծական աշխարհի ձևավորմանը ազդակներ են տվել հայրենի գրականության ուրիշ նշանավոր դեմքեր ևս, Գրիգոր Նարեկացուց մինչև Սիամանթո նրան պարզել են մարդկային ապրումներն արտահայտելու բանալիներ ու սկզբունքներ: Բայց ամենից ավելի Մ. Մեծարենցը և, հատկապես, Վահան Տերյանն է Չարենցի քնարերգության վրա թողել ամուր և անջնջելի կնիք» (Աղաբաբյան 1986, 235):

Ազդեցությունները, որոնք Չարենցը կրել է այս երկու բանաստեղծներից, անշուշտ, միայն գաղափարական կամ գեղագիտական չէին, այլև լեզվաոճական էին: Չարենցի՝ Տերյանից կրած ազդեցությունների մասին շատ է խոսվել ու գրվել: Ռաֆայել Իշխանյանը գտնում էր, որ 1920-ական թվականներից է սկսվում Չարենցի լեզվի զարգացման երկրորդ շրջանը: «Եթե 10-ական թթ. ընդգրկող առաջին շրջանը, լեզվաոճի ինքնուրույնության հատկանիշներով հանդերձ, հիմնականում տերյանական էր, ապա երկրորդն արդեն գերազանցապես զուտ չարենցյան է» (Իշխանյան 1972, 59):

Իր երկերի 1932 թ. հրատարակության «Երկու խոսք» մասում Չարենցը գրում է, որ առաջին շրջանի գրած երկերի մեծ մասը թե՛ ձևի և թե՛ բովանդակության առումով ինքնուրույն ու բնորոշ չեն իր ստեղծագործական տարերքի համար» (Չարենց 1932, Երկու խոսք): Ասվածից Իշխանյանը եզրակացնում է, որ «բանաստեղծն ինքն էլ իր այդ շրջանի երկերի մեծ մասը տերյանական է համարել, անշուշտ, նաև լեզվաոճով» (Իշխանյան 1972, 59):

Չարենցի՝ Մեծարենցից ստացած ազդակների մասին շատ քիչ է խոսվել, և այստեղ ուզում ենք անդրադառնալ Մեծարենցի և Չարենցի ստեղծագործությունների լեզվական առնչություններին, հատկապես համանուն ժողովածուների առնչություններին:

«Ծիածան»ների լեզվաոճական առնչությունները

«Ծիածանը» Մեծարենցի անդրանիկ ժողովածուն է՝ տպագրված 1907-ին: Դրանից առաջ եղել է «Բաբախումներ» շարքը, սակայն ինչպես նշվել է. ««Բաբախումները» ժողովածու – շարք չէ, ինչպես, ասենք, Սիամանթոյի «Դյուցազնորենը», Վահան Տերյանի «Մթնշաղի անուրջները» կամ Դանիել Վարուժանի «Հացին երգը», որոնցում ընդգրկված բանաստեղծությունները գաղափարական թեմատիկ ամբողջություն են ներկայացնում՝ պահպանելով նաև կոմպոզիցիոն յուրահատկությունը: «Բաբախումները» պարզապես ժողովածու-հավաքածու է,

որի քերթվածները, կարելի է ասել, դասավորված են պատահական հերթակա-նությամբ» (Շարություն 1983, 66):

Չարենցի անդրանիկ ժողովածուներից մեկը նույնպես կոչվում է «Ծիածան»՝ տպագրված 1917-ին: Գրականագիտության մեջ կարծիք է արտահայտվել, որ Չարենցն իր ժողովածուն (որոշ գիտնականների կարծիքով՝ քնարական պոեմը) անվանել է «Ծիածան»՝ կրելով հենց Մեծարենցի ազդեցությունը (տե՛ս Աղաբաբ-յան 1973, 55, 68):

Որ երկու դեպքում էլ ժողովածուի անվանումն ընթերցողի մոտ գունային զգացողություն է արթնացնում, կասկածից վեր է: Երկու ժողովածուներում էլ հեղինակները կիրառել են բազմաթիվ գունանիշ բառեր՝ գունանուններ, գույն նշանակող արմատներով կազմություններ, նորակազմություններ և այլն, որոնք անչափ նպաստել են խոսքի բանաստեղծականացմանը: Չարենցը ծիածանի բոլոր գույներից ընտրում է երեքը՝ կապույտը, ոսկին, մանուշակագույնը՝ որպես տարիքի և տրամադրությունների խորհրդանիշ, և սրանց հիման վրա կառուցում իր բանաստեղծական շարքերը, ինչպես՝

Երեք ճաճանչ, երեք երանգ, երեք գույն,

Որ անցան –

Քու՛յր, կապել են քո աչքերում, իմ հոգում –

Ծիածան (Չարենց 1962, 72: Այսուհետև այս գրքից կատարվող մեջբերում-ների էջերը կնշվեն շարադրանքին կից՝ փակագծերի մեջ՝ Չ նշումով):

«Բանաստեղծն ամբողջ էությամբ մղվում է դեպի երեք գույնի ոլորտը՝ այն-տեղ ստեղծելու հոգեկան բերկրության տեսիլքը» (Աղաբաբյան 1973, 57):

Մեծարենցի ժողովածուում գույների նման խիստ շեշտադրում չկա, թեև վեր-ջինները պակաս խոսուն չեն: Այստեղ խոսքն ավելի շատ խոհերի ու հույզերի մասին է: Ինքը՝ Մեծարենցը, «Ինքնադատության փորձ մը» «Ծիածանին առի-թով» հոդվածում գրում է. «Տեսնենք հիմակ, թե բանաստեղծին մտքին մեջեն ինչպե՛ս ծիածանվեր են հավիտենական զգացումներն ու մտածումները» (Մե-ծարենց 1981, 238: Այսուհետև այս գրքից կատարվող մեջբերումների էջերը կնշվեն շարադրանքին կից՝ փակագծերի մեջ՝ Մ նշումով): Փորձենք ներթա-փանցել մեծ բանաստեղծների գունային աշխարհները և տեսնել, թե դրանք ինչպես են նպաստել «ծիածանումն» արտահայտելուն:

Կապույտը

Մեծարենցի քնարերգության մեջ ամենից հաճախ կիրառվող գունանունը կապույտն է, ընդհանուր առմամբ՝ 28 գործածություն (որոնցից 7-ը՝ «Ծիածան» ժողովածուում): Սա պատահական չէ, քանի որ կապույտն իր տարբեր երանգ-ներով (ինչպես նաև սպիտակը) հաճախ է խորհրդանշել մաքրություն, քնքշու-թյուն, նրբություն: Խոսելով Եղիշե Թադևոսյանի «Աստվածածին» կտավի մա-սին՝ կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանը գրում էր. «Աստվածածինը յուր կա-

պույտ և մեղմ աչքերի արտահայտությամբ, մայրական գորով է, սեր, անձնավիրություն՝ առանց նկարչի կողմից արտաքին միջոցներով մարմնավորած լինելու այդ, իսկ Որդին յուր մանկական թաթիկների մեջ բռնած սպիտակ և մաքուր աղավնու նման անմեղություն» (Հովսեփյան 1983, 196):

Հետևենք մի քանի բնագրային նմուշների՝ «Կապույտ ծուպեր, ծիածան, ծրփուն ձայներ, միստիք վարդ, Լույսե արցունք մոմերու՝ որոնք հանդարտ կը մաշին» (Մ 48), «Ուր երկինքն ալ կը քնանա, Կապույտներու խորհուրդին մեջ երազելով Վաղորդայններն երջանիկ» (Մ 69), «Թռիչներ հոգվույս մեջ լուսաբաղձ՝ կը թևեն Խոլ անուրջով կապույտներու հեռավոր» (Մ 74), «Հըմայքներով փողփողուն, Հեշտություն մը կապույտի, Հանդարտորեն կը ժպտի Հոգվույս մըռայլ տենչերուն» (Մ 33) և այլն:

Ակնհայտ է կապույտի դերը խոսքի արտահայտչականացման, «գունավորման» գործում՝ անկախ այն հանգամանքից, թե բառը գործածվել է իր սովորական ածականական իմաստով, կամ ստացել է գոյականական կիրառություն:

Չարենցը բանաստեղծություններից մեկը պարզապես վերնագրում է «Կապույտը», որտեղ, կարելի է ասել, տալիս է կապույտի իր ընկալման բավական բազմաշերտ բնութագիրը, ընդ որում, դա անում է նաև կրկնության միջոցով: Նշվել է, որ «կրկնության կարող են ենթարկվել նախադասության ամենատարբեր միավորներ, նույնիսկ ինքնուրույն բաղադրիչ չհանդիսացող բառեր ու բառմասնիկներ, ըստ որում, նախադասության կազմի մեջ մտնող յուրաքանչյուր միավորի կրկնություն ունենում է իրեն հատուկ ոճական լիցքավորում» (Պողոսյան 1991, 103): Կրկնությունների արմատները գալիս են դարերի խորքից, և դրանք իրավամբ կապվում են ժողովրդական բանահյուսության հետ:

Հինգ քառատողից բաղկացած բանաստեղծության մեջ կապույտն օգտագործված է տասնմեկ անգամ, ինչպես՝

Կապույտը հոգու աղոթանքն է, քույր,

Կապույտը-թախիճ.

Կապույտը-կարոտ թափանցիկ, մաքուր,

Ու հստակ, ու ջինջ (Չ 73):

Կապույտը նաև ծեփն աղոթքի կանչող զանգի դողանջն է, արցունք է, ցող է և այլն: Մի քանի այլ օրինակներ, որտեղ կապույտն օգտագործված իբրև նկարագրական կամ փոխաբերական մակդիր. «Կապույտ աղջիկ, ակաթի ու կաթի պես հոգեթով, Լուսամփոփի՛ պես աղջիկ...» (Չ 69), «Դու տրտում ես, բայց արևի բռնկված ոսկին Ոսկեզօծել է քո կապույտ, աստղային հոգին» (Չ 81), կապույտի փոխանվանական՝ գոյականական գործածություն. «Այն, որ չի եղել, որ պետք է լինի Մանկական սրտում-Հոսում է որպես լուսավոր գինի-Հոգու կապույտում» (Չ 73), «Արևից առաջ, երբ կապույտը՝ հեզ, Սփրթնած, գունա՛տ Հիվանդ աղջկա երազ է կարծես՝ Հոգու մեջ հանգած» (Չ 74) և այլն:

Չարենցի «Ծիածանում» առկա է նաև հոմանշային կրկնությունը: «Հոմանիշները միշտ ունենում են չհամընկնող տարրեր՝ կամ առարկայական – տրամաբանական իմաստի մեջ, կամ կոննոտացիայում: Այդ իսկ պատճառով հոմանշային կրկնությունը հնարավորություն է ընձեռում առավել ամբողջական և բազմակողմանիորեն բացահայտելու և նկարագրելու առարկան» (Арнольд 1973, 130), ինչպես. «Չգում է հոգիս շրթերի վրա՝ Անմարմին, դողդոջ-Կապույտ, երկնագույն համբույրը նրա-Լուսավոր քրոջ» (Չ 75):

Կապույտի հոմանիշներից Չարենցն օգտագործել է նաև *բիւր*. «Պատուհանից դղյակի ես տեսնում էի երկինքները *բիւր*» (Չ 77):

Մեծարենցը կապույտի հոմանիշներից կիրառել է հետևյալ բառերը. *բիւ, բիւ բիւ, լազվարթ, լազվարթե, լուրթ, լուրջ, խաժ, խաժագույն, խաժուկ, ծավի, օրինակ*. «Ու սիկառին ծուխն՝ որ *բիւ բիւ* կ'ամպանա՝ Ու *լազվարթե* գիծը ճամբուն հեռացող» (Մ 39), «Ջըրաշոգին գետին վրայեն ամպանըման կը բարձրանա, Կը փողփողին *լազվարթե* գույներ ճամբան ի վեր Կապույտ-Դարին» (Մ 50) և այլն:

Բանաստեղծությունները «գունավորելու», «երանգավորելու» համար Մեծարենցը կապույտի և նրա հոմանիշների կողքին գործածել է *կապույտ* արմատով կազմված բառեր, ինչպես՝ *կապուրակ, կապորակ, կապուրակ, կապուրաչվի, լսնակապույտ*. «Ու մարմանդները ճանճկեն, Ու սարերը *կապորակ* Եղկ հծծյունով մը կ'երգեն Լուսիսի ոսկի պատարագ» (Մ 83):

Չարենցը «Ծիածանում» կիրառել է կապույտով կազմված *կապուրաչյա* ածականը, որն արդեն իսկ նրա չափածոյում թողել էր իր մնայուն հետքը կապուրաչյա հայրենիք – սիրուհու կերպարով:

Հետաքրքրական է, որ Մեծարենցի «Ծիածան» ժողովածուն ավարտվում է «Կապույտ հաճումներ» բանաստեղծությամբ: Այն ամբողջությամբ երազային դեզերումների ու պրպտումների մի չքնաղ պատկեր է: Ուտանավորը, դեռ նոր տպագրված, բազում թեժ վեճերի աղիթ տվեց: Մասնավորապես «Մասիս» հանդեսի խմբագիր Ենովք Արմենը 1907 թ. 28–29 համարում Տիգրան Չյուկյուրյանի հրապարակած «Ծիածան. – Միսաք Մեծարենցի» գրախոսությանը կցել էր այսպիսի բովանդակությամբ մի դիտողություն. «Եւ մանաւանդ «Կապույտ յաճումներ». ինչ տեսակ բան է արդեօք այդ կապույտ յաճումը. կրնա՞ն նկարագրել: Կրնա՞յ նոյն ինքն նկարագրել անոր հեղինակը: Անիմաստ սէնայօլիսմի մը նմանողական գայթումներեն են մէկ քանի բանաստեղծներու փորձած այս մոլար կապկոթիւնները, որոնցմէ աղէկ կ'ընեն զգուշանալով նորահասները» (Արմեն 1907, 582):

Մեծարենցն այս դիտողությանն անդրադառնում է «Քննադատությունը» հոդվածում՝ գրելով. «Ենովք Արմեն սապես տրամաբանեց անշուշտ (կ'ենթադրեմ, քանի որ ինք հայտնապես տրամաբանելու քաջությունը չունեցավ). հաճում ≈ պտույտ, դեզերում, աննյութական, անտեսանելի բան մըն է՝ հետևաբար կապույտ չի կրնար ըլլալ... Ենովք Արմեն թող ուզե կարդալ ու հասկնալ պզտիկ արտագրումներ զոր պիտի ընեն «Կապույտ հաճումներ» խորագրով ոտանավորես, նախ ըսեմ, թե կապույտ հաճում ըսելով կը հասկնամ կապույտներու մեջ

հաճում, ու հետո պետք է գիտնա, թե այս պարագային հաճումը կապույտ տարբեր չի կրնա ըլլալ, քանի որ օղը ինքնին կապույտ է...» (Մ 257–258):

Հեղինակը բացատրում է «Կապույտ հաճումի» էությունը, որն իր նուրբ քնարականությամբ և մտային թռիչքով դարձել էր անհասկանալի «ավանդապաշտ» ընթերցողի համար:

Ոսկին

Իր ծիածանի երկրորդ գույնը, ճաճանչը, երանգը, վերջապես շարքը Չարենցն անվանել է Ոսկին: Ոսկին ինքնին գունանուն չէ, թեև խոսքային համապատասխան միջավայրում կարող է նշանակել ոսկեգույն: Ոսկին կապույտի բանաստեղծական շարունակությունն է, որ կարելի է մեկնաբանել իբրև անցում պատանությունից հասունություն, երազից իրականություն, նինջից արթնություն, թեպետ գուցե և ոչ լիարժեք:

Երբ բաց ենք անում աչքերս՝ կապույտ,
Աստղային նիրհից, –
Որ տեսնենք *ոսկու* ծիծաղը՝ անփույթ
Հղացած հրից (Չ 80):

Կապույտն ու ոսկին միահյուսված են, դրանք տարանջատելը շատ դժվար է, գուցե անհնարին: Մի դեպքում ոսկին կապույտի ծնունդն է. «Կապույտի՛ մեջ, կապույտի՛ մեջ – արևի *ոսկին*: – Քնի՛ր, քնի՛ր, կապույտ աղջիկ, չգարթնես ծեգին» (Չ 78), մյուս դեպքում ոսկին ամբողջացնում է կապույտը. «Դու տրտում ես, բայց արևի բռնկված *ոսկին* Ոսկեզօծել է քո կապույտ, աստղային՝ հոգին» (Չ 81): Այստեղ միջանկյալ ուզում ենք հիշել մի օրինակ Մեծարենցի «Ծիածանից»՝ մասնավորապես «Այգերգ» բանաստեղծությունից. «Երկու բոցե թևերու մեջ ծովանը կարն է սիրալի՛. – Կապույտի՛ փառքն ամրափակված շրջագիծով ոսկեդրվագ» (Մ 60): Նմանությունը, կարծում ենք, ակնհայտ է:

Կան ոսկու և կապույտի տակավին բազմաթիվ այլ նրբերանգներ: Ի վերջո, այս երկուսը երբեք չեն բաժանվում ու միասին էլ հեռանում են՝ հերոսներին թողնելով վերհուշը, հրաժեշտը, անդառնալիության ցավն ու կսկիծը. «Կապույտը վառվեց, խանձվեց *ոսկում*, Արևը – անցավ. Արևը – անհուն ու որբ կապույտում՝ Բռնկված մի ցավ» (Չ 88):

Մեծարենցի քնարերգության մեջ ոսկին հաճախակի կիրառված բառերից է՝ ընդհանուր քսանչորս կիրառություն, որից յոթը՝ «Ծիածան» ժողովածուում: Մեծարենցը ոսկին շատ է օգտագործել որպես մակդիր: «Մեղուները» ոտանավորում, օրինակ, այն կիրառվել է ծավալուն փոխաբերության մեջ՝ օգնելով գեղագիտորեն և բազմակողմանիորեն բնութագրելու մակադրյալը՝ հույսը.

Պիտի անցնի՛մ ես այս գիշեր՝
Երկյուղիս սեպ ճամբաներեն,

Իմ գանկիս տակ

Հույսի *սուկի* բոցին անուրջն առկայծելեն (Մ 64):

Այստեղ նկատի ունենանք մի հանգամանք. «Գոյական անվան համար որոշչային կիրառությունը ածանցիկ նշանակություն ունի: Իր ու իրողություն անվանող բոլոր խմբերի բառերը չէ, որ կարող են մատնանշել հատկանիշ ու դառնալ որոշիչ, այլ միայն նրանք, որոնք ինչ-ինչ կապակցություններում կորցնում են գոյականական բովանդակությունը և ստանում իրենց էությանը բնորոշ հատկանիշի այլևայլ գաղափարներ» (Պապոյան 1970, 277–278):

Հիշենք մի քանի օրինակ Մեծարենցի «Ծիածանից»․ «Հուշիկ փախչող իրիկվան ծիրանի լույսն է զըվարթ... *Սուկի* թելեր՝ պլլըված խունկի թավիշ մըշուշին» (Մ 48), «Իր չըփույթին մեջ կը շիկնի *սուկի* աղջիկն արշալույսի, Այգն է ծաղիկ երագով լի ու բալածիգ՝ թեթևորեն» (Մ 60), «Սեր-արևիդ բոցն երկարե խորերն հոգվույս իմ պատանի, Ջերթ արևին լեզվակն *սուկի՛* որ կը ծըծե մըշուշն այգուն» (Մ 60) և այլն:

Մեծարենցի չափածոյում առկա է սուկի արմատով 23 կազմություն՝ *սուկեբաշ, սուկեգես, սուկեդրվագ, սուկեգօծ, սուկեգօծել, սուկելար, սուկելույս, սուկեծաղիկ, սուկեծայր, սուկեծիծաղ, սուկեծին, սուկեկրակ, սուկեհյուս, սուկեղեն, սուկեման, սուկեմրափ, սուկենիշ, սուկեպաղպաջ, սուկեսայր, սուկեվարս, սուկեցու, սուկեփոշի, սուկինարգես*: Սրանց ճնշող մեծամասնությունը չափածոյում կիրառվել է միայն մեկ անգամ, ինչը ևս մի վկայություն է հեղինակի հարուստ բառապաշարի մասին: Այս բառերը, կարելի է ասել, գերազանցապես բանաստեղծություններում կիրառվող, «բանաստեղծական» բառեր են: Այսպես. «Եվ հածելեն մեջն արևին *սուկեծաղիկ* մառախուղին» (Մ 63), «Իմ երկինքս ալ կը հրճվի *սուկեծիծաղ* լույսիդ տակ» (Մ 65), «Պիտի հյուսեն նոր նարոտներ *սուկելար* Անոր հուշքին տեղ բոսոր, Իմ համբույրիս բոց ու բուրյան վարդերով» (Մ 66), «Շողա՛, ո՛վ արև, շառափներովդ *սուկեծայր*» (Մ 70) և այլն:

Չարենցը նույնպես ունի սուկի արմատով կազմություններ, դարձյալ բանաստեղծական բառեր, որոնք խոսքը ռճավորում ու հարստացնում են տարբեր նրբերանգներով, ինչպես. «Ահա ճերմակ առագաստները՝ սուկի Արևի դեմ հարսների պես շիկացած՝ օրորվելով, նագանքներով, կողք-կողքի – Ճամփա ընկան դեպի հեռուն *սուկեբաց...*» (Չ 83), «Փարվել է վանքի *սուկեթև* խաչին՝ ժպտավառ՝ որպես համբույր առաջին» (Չ 84), «Աչքերիդ մեջ, հոգուս մեջ, քու՛յր իմ, կա՛ր, քու՛յր իմ, կար՝ Ոսկու շշուկ, ոսկու փայլ, ոսկու ճաճանչ *սուկեվառ*: Եվ հոսում էր *սուկեծուկի* կապույտից դեպի վար՝ Արտերի գիրկը բերրի՛ մի հեշտություն հրավառ» (Չ 85):

Մանուշակագույնը

Չարենցի ծիածանային երրորդ գույնը մանուշակագույնն է: Այս երանգը հեղինակի համար խամրած է ու մշուշոտ, այն անխուսափելի ավարտն է, մայրամուտը՝ թախծալի ու հուսաբեկ: Մանուշակագույնի շարքին դեռևս չհասած՝ բանաստեղծն զգում է դրա մոտիկությունն ու անխուսափելիությունը և ցավով

արձանագրում. «Իջնում է ահա մի տրտում մշուշ *Մանուշակագույն*. – Կապույտի՛, ոսկու՛ տրտմունակ վերհուշ՝ խանձված հոգում...» (Չ 88):

Մանուշակագույնը դառնում է տրտմության խորհրդանիշը, երազները խամրում են մանուշակագույն իրիկնաժամին, անգամ տառապող հոգին ստանում է մանուշակագույն երանգ. «Քու՛յր իմ, այն մեռնող արևն էր – ժպտաց, Մի վերջին անգամ բռնկվեց միգում, որ ծիածանե քո աչքերը թաց ու տրտում հոգիս *մանուշակագույն...*» (Չ 91):

Մեծարենցի քնարերգության ներկայանալու մանուշակագույնը հաճախակի հանդիպող երանգ է: Բառն ինքնին ողջ չափածոյում առհասարակ վկայված է, առկա է *մանիշակ* գոյականը՝ կիրառված հինգ անգամ, որոնցից միայն մեկը՝ «Ծիածանում», ինչպես նաև *մանիշակե* հարաբերական ածականը՝ կիրառված երկու անգամ, երկուսն էլ «Ծիածան» ժողովածուում: Դրանցից մեկը հանդիպում է «Ցայգանկար» բանաստեղծության մեջ, որտեղ հետաքրքիր կերպով մանուշակագույնն աղերսվում է շղարշի հետ՝ գուցե՛ մի քիչ խամրելով, գուցե ավելի խորհրդավոր դառնալով. «Կ՛ընդնշմարեմ արտևանները ցրցուն *մանիշակե* լեռներուն Մարմաշի մեջ պլլրված» (Մ 69):

Փշրված երազների և մանուշակագույն իրականության առջև կանգնած չարենցյան հերոսին օգնության է հասնում ամոքիչ ծիածանը, և այստեղ էլ հեղինակը վերջակետ է դնում մանուշակագույնի, նրա հետ նաև երեք ճաճանչի ու երանգի խորհրդաբանությանը՝ հետագայում այն ամբողջացնելու համար «Հրաժեշտի երեկո»-ով ու սիրելի կնոջը ձոնված զազելներով.

Իսկ երազներն այրվեցին ու անցան:

Բայց ջինջ մնաց քո աչքերում, իմ հոգում –

Մի սրբացած, անրջացած *ծիածան՛*

Վերջի՛ն սիրո մի լուսավոր ամոքում... (Չ 94):

Իր ստեղծման պահից սկսյալ՝ ծիածանն ունեցել է փրկարար առաքելություն. այն մարդուն իր Արարչի հետ հաշտեցնող ուխտի նշանն է: Ջրհեղեղից հետո Աստված դիմելով Նոյին՝ ասում է. «Երբ երկրի վրայ ամպեր կուտակեն, իմ ծիածանը թող երեւայ ամպերի մէջ: Այնժամ ես կը յիշեմ իմ ուխտը, որ հաստատել եմ իմ ու ձեր միջեւ եւ շնչաւոր բոլոր էակների միջեւ: Այլեւս ջրհեղեղ չի լինի, որպէսզի բոլոր էակները չոչնչանան» (Աստուածաշունչ 1994, 12):

Մեծարենցն ի սրտե կապված էր Աստվածաշնչին: Այդ են վկայում ժամանակակիցները, մասնավորապես Գեղամ Բարսեղյանը՝ գրելով. «Մեծ նախասիրություն մը ուներ գրաբարին համար, զայն դավանելով լեզվի գեղեցկագիտության անսպառ աղբյուր մը և Նարեկին հետ կկարդար գրաբար Աստվածաշունչը, որոնք թերևս իր կրոնական զգացումներուն ալ կը խոսեին» (Միաք Մեծարենցը և Դանիել Վարուժանը ժամանակակիցների հուշերում 1986, 113): Ամոքիչ, հուսաբեր, լուսատու ծիածանը առկա է նաև Մեծարենցի ժողովածուում.

Ըզգացում մը բյուրեղե,

Ծիածանի երանգով,
Ցավոտ հոգվույս մուգին քով
Լույս ակուններ կը պեղե (Մ. 33):

Այս համատեքստում Մեծարենցի ու Չարենցի համանուն ժողովածուները, լինելով խիստ բազմաշերտ ու ինքնատիպ, ունեն զարմանալի հարազատություն, որը չի վրիպել գիտնականների աչքից: Հրանտ Թամրազյանը նշում է, որ «Չարենցը ոչ միայն զգում է, այլև ժառանգում Մեծարենցի ցավը, երազը, սերը, որոնք ինչ-որ կողմերով հարազատ էին նաև իր սերնդին: Մեծարենցը օգնում է նրան ավելի դյուրին մտնել նորագույն սերնդի ցավի ու երազի մթնոլորտը. ծնվում է նոր բանաստեղծությունը, որը և՛ ինքնուրույն, և՛ զարմանալի հարազատ է նախորդին» (Թամրազյան 1974, 92):

Որ Մեծարենցի ազդեցությունը մեծ է եղել Չարենցի վրա, որ Մեծարենցի քնարերգությունը եղել է Չարենցի հիացմունքի առարկան, ապացուցվում է նաև նրանով, որ տարիներ անց՝ 1929-ին, արդեն կայացած և անվանի բանաստեղծ Եղիշե Չարենցը դարձյալ անդրադառնում է Մեծարենցին՝ նորից ու նորից հիանալով հանճարեղ պատանիով և գրելով հայտնի սրտառուչ տողերը.

Արյուն է եղել աշխարհում: – Եղել է եղեռն ու կռիվ:
Լեռնացել են ուժեր վիթխարի՝ ամեհի ելած իրար դեմ:
Աշխարհից հեռու մի գյուղում, եղեգնյա մի սրինգ կտրած,
Արև՛ է երգել ու գարուն այս հիվանդ, հանճարեղ պատանին (Չարենց 1984, 587):

Եզրակացություններ

Ամփոփելով այս համառոտ քննությունը՝ փաստենք, որ գունանիշ բառերը թե՛ Մեծարենցի, թե՛ Չարենցի չափածոյում՝ մասնավորապես «Ծիածան» ժողովածուներում, ունեն մեծ դեր ու կշիռ: Թեև գույն արտահայտող բառերը զգացումների անվանումներ չեն, սակայն հաճախ զգացմունքների կամ տրամադրության արտահայտիչ են: Շատ դեպքերում այս միավորները ոչ միայն «գունավորում» ու «երանգավորում» են խոսքը, այլև մեծ չափով բանաստեղծականացնում, իսկ գունային հոմանիշները, գունանիշ արմատներով կազմված բառերը զարդարում ու հարստացնում են լեզուն: Գույները նաև խորհրդանիշ են, որոնց միջոցով հեղինակները հաճախ հասնում են փիլիսոփայական խոր ընդհանրացումների, ամբողջացնում գեղագիտական ընկալումները՝ խոսքին հաղորդելով նոր որակներ:

Շնորհակալական

Օգտակար տեղեկությունների և խորհուրդների համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի գիտական անձնակազմին: Բարեխիղճ և արհեստավարժ աշխատանքի համար երախտագիտություն ենք

հայտնում «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի խմբագրական խորհրդին և աշխատակազմին:

Գրականություն/References/Литература

1. Աղաբաբյան Ս. 1973, Եղիշե Չարենց, գիրք առաջին, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Aghababyan S. 1973, Yeghishe Charents, 1, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
2. Աղաբաբյան Ս. 1986, Հայ սովետական գրականության պատմություն, հ. առաջին, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Aghababyan S. 1986, History of Soviet Armenian Literature, vol. 1, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
3. Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր կտակարանների 1994, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերության հրատ.:
Holy Bible 1994, Holy Etcmiadzin and the Armenian Bible Society, Published by the Holy See (in Armenian).
4. Ենոպե Արմեն 1907, Դիտողություն կցված Տիգրան Չյոկյուրյանի «Ծիածան – Միսաք Մեծարենցի» գրախոսությանը, Մասիս շաբաթական հանդես, N 28–29:
Enovq Armen 1907, Comment Attached to Review of Tigran Chyokuryan's "Rainbow – Missak Metsarents", Masis Weekly Magazine, N 28–28 (in Armenian).
5. Թամրազյան Հ. 1974, Երիտասարդ Չարենցը, Երևան, «Հայաստան»:
Tamrazyan H. 1974, Young Charents, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
6. Իշխանյան Ռ. 1972, Չարենցի լեզվական ուղին, Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 3, 52–66:
Ishxanyan R. 1972, Charents' Language Path, Review of Yerevan University, N 3, 52–66 (in Armenian).
7. Հովսեփյան Գ. 1983, Նկարիչ Եղիշե Թադևոսյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության գրքում, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Hovsepyan G. 1983, Artist Yeghishe Tadevosian, Materials and Studies of Armenian Art History, vol. 1, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
8. Մեծարենց Մ. 1981, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Metsarents M. 1981, Complete Collection of Works, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
9. Միսաք Մեծարենցը և Դանիել Վարուժանը ժամանակակիցների հուշերում 1986, Երևան, «Սովետական գրող»:
Missak Metsarents and Daniel Varuzhan in the Memories of Contemporaries 1986, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Armenian).
10. Շարուրյան Ա. 1983, Միսաք Մեծարենց, Երևան, «Սովետական գրող»:
Sharuryan A. 1983, Missak Metsarents, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Armenian).
11. Չարենց Ե. 1932, Երկեր, Երևան, «Պետհրատ»:
Charents E. 1932, Works, Yerevan, State Publishing House (in Armenian).

12. Չարենց Ե. 1962, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Charents E. 1962, Collection of Works, vol. 1, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
13. Չարենց Ե. 1984, Պոեմներ, բանաստեղծություններ, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Charents E. 1984, Verses, Poems, Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
14. Պապոյան Ա. 1970, Պարույր Սևակի չափածոյի լեզվական արվեստը, Երևան, «Լույս»:
Papoyan A 1970, The Linguistic Art of Paruyr Sevak's Verse, Yerevan, Luys (in Armenian).
15. Պողոսյան Պ. 1991, Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, գիրք երկրորդ, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Poghosyan P. 1991, Fundamentals of Speech Culture and Stylistics, 1, Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
16. Арнольд И. 1973, Стилистика современного английского языка, Ленинград, «Просвещение».
Arnold I. 1973, Modern English Stylistics, Leningrad, Prosveshchenie (in Russian).

ՌՈՒՍԵՐԵՆԻՑ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ

THE SEMANTIC SHIFT OF LOANWORDS FROM RUSSIAN IN THE KARABAKH DIALECT

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ЗАИМСТВОВАННЫХ ИЗ РУССКОГО ЯЗЫКА СЛОВ В КАРАБАХСКОМ ДИАЛЕКТЕ

Շողեր Մինասյան¹, Արմեն Սարգսյան^{2*}
Shogher Minasyan¹, Armen Sargsyan^{2*}
Шогер Минасян¹, Армен Саргсян^{2*}

¹ Լեզվի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Language, National Academy of Sciences, Armenia
Институт языка, Национальная академия наук, Армения

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, Հայաստան
Armenian State University of Economics, Armenia
Армянский государственный экономический университет, Армения

² Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

Լեզվի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Language, National Academy of Sciences, Armenia
Институт языка, Национальная академия наук, Армения

* Գրագրություն վարող հեղինակ՝ armen.sargsyan@iae.am
Author for correspondence: armen.sargsyan@iae.am
Автор, ведущий корреспонденцию: armen.sargsyan@iae.am

Հեղինակների ներդրումը. ՇՄ – գաղափար, նախնական տեքստ; ԱՍ – խմբագրում
Author contrubutios: ShM – concertualization, writing original draft; AS – editing
Вклад авторов: ШМ – концептуализация, написание текста; АС – редактирование

The authors declare no competing interests
Հեղինակները հայտարարում են շահերի բախման բացակայության մասին
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Received: 20.11.2025; Revised: 06.02.2026; Accepted: 14.04.2026
Ներկայացվել է՝ 20.11.2025; գրախոսվել է՝ 06.02.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Представлено: 20.11.2025; рецензировано: 06.02.2026; принято: 14.04.2026

© The Author(s), 2026. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ(ներ), 2026: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор(ы), 2026. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-138

Ամփոփում – Ղարաբաղի բարբառը հայերենի ամենատարածված և կենսունակ կենդանի բարբառներից է: Որպես հաղորդակցման միջոց՝ այն սպասարկում է Լեռնային Ղարաբաղի հայերին, որոնք 2023 թ. պատերազմից հետո ստիպված տեղահանվել և վերաբնակություն են հաստատել Հայաստանի Հանրապետության, Ռուսաստանի Դաշնության և աշխարհի այլ երկրների հարյուրավոր բնակավայրերում: Ըստ հայերենի բարբառների ձևաբանական դասակարգման՝ այն ընդգրկվում է *-ում* ճյուղի, ըստ հնչյունական դասակարգման՝ առաջին տեղաշարժի ենթարկված, իսկ բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման համաձայն՝ արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախմբի մեջ: Որոշ լեզվաբաններ, հաշվի առնելով սահմանական ներկայի և անցյալի անկատարի կազմությունը՝ *ս* վերջավորությամբ դերբայով, առանձին բարբառներ են համարում Ղարաբաղի բարբառի Հաղորդի և Շաղախի ենթաբարբառները, սակայն իրականում դրանք մայր բարբառից բարբառային սահմաններ գծող տարբերություններ չունեն: Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարում զգալի թիվ են կազմում ռուսերենից (ներառյալ ռուսերենի միջնորդությամբ այլ, հատկապես եվրոպական լեզուներից) փոխառյալ բառերը, ինչն ամենից առաջ կապվում է 1822 թ. Ղարաբաղի խանության վերացման և Ղարաբաղի պրովինցիայի ձևավորման հետ, որը 1840 թ. մտնում է Կասպիական մարզի, իսկ 1868–1917 թթ.՝ ներառվում Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում: Ռուսերենից փոխառյալ բառերի իմաստափոխության հետևանքով տեղի են ունեցել բառիմաստի նեղացում, ընդլայնում և փոխհաջորդում: Առավել տարածված է բառիմաստի նեղացման իրողությունը, ինչը ենթադրելի է, իսկ ընդլայնումը տեղի է ունեցել նոր՝ փոխաբերական իմաստի առաջացմամբ: Իմաստափոխությունը առաջացել է նմանության (արտաքին ու ներքին) և գործառույթի հիմունքով: Իմաստափոխության առանձին դրսևորում են փոխառյալ բաղադրիչով դարձվածները, որոնք վերափոխառված են, և որոնց իմաստները առավել կամ պակաս չափով կախված են բաղադրիչների իմաստներից:

Abstract – The Karabakh dialect is one of the most vital and widely used living dialects of the Armenian language. It serves the Armenians of Nagorno-Karabakh, who, after the 2023 war, were displaced and resettled in hundreds of localities across the Republic of Armenia, the Russian Federation, and several other countries. According to the morphological classification of Armenian dialects, it belongs to the *-um* branch; according to phonetic classification, it is a dialect that has undergone the first consonant shift; and according to multifeature statistical classification, it is included in the Eastern dialectal group – within the Karabakh-Shamakhi or far Northeastern interdialectal cluster. Some linguists, considering the structure of the present tense and the imperfect forms built with participles ending in *-s*, regard the Hadrut and Shaghakh subdialects as separate dialects. In reality, however, they show no differences that would allow them to be delineated from the parent dialect. The vocabulary of the Karabakh dialect is significantly influenced by borrowings from the Russian language (including words borrowed through Russian from other, especially European, languages). This phenomenon is primarily linked to the abolition of the Karabakh Khanate in 1822 and the formation of the Karabakh Province, which in 1840 became part of the Caspian region and, between 1868–1917, was included in the Elizavetpol Governorate. As a result of semantic changes in Russian loanwords, narrowing, broadening, and shift of meaning have occurred. The narrowing of meaning is the most common phenomenon, which is quite natural, while broadening has taken place through the emergence of new metaphorical meanings. Semantic change has arisen based on both external and internal similarity as well as on functional grounds. A sepa-

rate manifestation of semantic change can be observed in idioms containing borrowed components, which have been reinterpreted, their meanings depending to a greater or lesser extent on the meanings of their components.

Аннотация – Карабахский диалект является одним из наиболее жизнеспособных и распространённых живых диалектов армянского языка. Им пользуется армянское население Нагорного Карабаха, которое после войны 2023 г. вынуждено было покинуть родные места и расселиться в сотнях населённых пунктов Республики Армения, Российской Федерации и ряда других стран. Согласно морфологической классификации армянских диалектов, он относится к -ум ветви; согласно фонетической классификации – к диалектам, подвергшимся первому передвижению согласных; а в многофакторной статистической классификации включается в восточную группу – в карабахско-шамахинский или крайний восточный междиалектный ареал. Некоторые лингвисты, учитывая построение настоящего времени и имперфекта с употреблением причастий на – с, рассматривают гадрутский и шагахский говоры как отдельные диалекты, однако фактически они не имеют отличий, позволяющих отделять их от основного диалекта. В лексике карабахского диалекта значительное место занимают заимствования из русского языка (в том числе вошедшие в русскую лексику заимствования из других, преимущественно европейских языков). Это связано прежде всего с упразднением Карабахского ханства в 1822 году и образованием Карабахской провинции, которая в 1840 году вошла в состав Каспийской области, а в 1868–1917 гг. – в состав Елизаветпольской губернии. В результате семантических изменений русских заимствований сузилось, расширилось и тем самым изменилось значение слов. Наиболее распространённым является сужение значения, что вполне естественно. Расширение же происходило за счет обогащения слов новым смыслом. Семантические изменения возникали на основе внешнего и внутреннего сходства, а также по функциональному признаку. Отдельным проявлением семантических изменений являются фразеологизмы с заимствованными компонентами, имеющими другой смысл, что в той или иной мере зависит от семантики их составляющих.

Հիմնարաներ – բարբառ, փոխառություններ, իմաստաբանություն, դարձվածներ:

Keywords – dialect, loanwords, semantics, idioms.

Ключевые слова – диалект, заимствования, семантика, фразеологизмы.

Ներածություն

Բարբառի՝ որպես լեզվի տարածական տարբերակի լեզվական իրողությունների մեծ մասը պայմանավորված է մայր լեզվի հետ ունեցած ծագումնաբանական կապով: Դրան զուգահեռ յուրաքանչյուր բարբառ ունի իր հնչյունական, բառապաշարային և քերականական տարբերությունները, որոնք առաջին հերթին արտահայտվում են բառապաշարային մակարդակում: Ենթարկվելով արտաքին ազդեցություններին՝ բարբառը բառեր է փոխառում այն լեզուներից, որոնք անմիջական առնչություն ունեն իր հետ:

Փոխառությունները փոխառու լեզվից փոխառու լեզվին անցած օտար բառերն են. դրանք իրենց համարժեքները չունեն փոխառու լեզվում, բացատրվում են այդ լեզվով (Ավետիսյան, Թեյլան, Սարգսյան 2020, 108): Հայերենի յուրա-

քանչյուր բարբառ ունի տարբեր լեզուներից փոխառյալ բազմաթիվ բառեր: Որպես բանավոր հաղորդակցմանը ծառայող կենդանի լեզու՝ բարբառի բառերը ևս ենթարկվում են իմաստային փոփոխության: Դա վերաբերում է նաև տվյալ բարբառում առկա փոխառյալ բառերին, որոնք, պայմանավորված լեզվական և արտալեզվական մի շարք գործոններով, կարող են տարբեր իմաստներ և գործածություն ունենալ կամ ձեռք բերել:

Ղարաբաղի բարբառի տեղը հայերենի բարբառների շարքում

Ղարաբաղի բարբառը հայերենի ամենակենսունակ ու տարածված կենդանի բարբառներից է, որով հաղորդակցվում են Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, որոնք 2023 թ. պատերազմից հետո տեղահանվել և վերաբնակություն են հաստատել Հայաստանի Հանրապետության, Ռուսաստանի Դաշնության և աշխարհի այլ երկրների հարյուրավոր բնակավայրերում (Սարգսյան, Մինասյան 2025, 57): Հայերենի բարբառների ձևաբանական դասակարգման համաձայն՝ այն ընդգրկվում է *-ում* ճյուղի (Աճառեան 1911, 54), ըստ հնչյունական դասակարգման՝ առաջին տեղաշարժի ենթարկված (Ղարիբյան 1947, 30), իսկ բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման համաձայն՝ արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախմբի մեջ (Ջահուկյան 1972, 136): Բարբառի մասին առաջին վկայությունը թողել է VIII դ. քերական Ստեփանոս Սյունեցին (Адонц 1915, 187): Նույնը կրկնել է XIV դ. բանաստեղծ, քերական Հովհաննես Երզնկացին (Патканов 1869, 9), սակայն առաջին ուսումնասիրությունը 1869 թ. կատարել է Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Քերովբե Պատկանովը (Патканов 1869, 55–73)՝ սկզբում տեղադրելով բարբառով գրառված որոշ նյութեր, այնուհետև քննելով նրա հնչյունական, բառապաշարային ու քերականական մի շարք առանձնահատկություններ: Հետագայում բարբառին անդրադարձել են տասնյակ լեզվաբաններ (Սարգսյան 2019): Կարո Դավթյանը լեզվաբանական աշխարհագրության մեթոդով ներկայացրել է Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի բոլոր խոսվածքների հնչյունաքերականական օրինաչափությունները (Դավթյան 1966), իսկ Արմեն Սարգսյանը՝ կազմել Ղարաբաղի բարբառի ընդարձակ բառարանը (Սարգսյան 2013): Ղարաբաղի բարբառի մեջ են ընդգրկվում նաև Հաղորդի և Շաղախի ենթաբարբառները (Ջահուկյան 1972, 136; Սարգսյան 2009, 86–88), չնայած որոշ լեզվաբաններ դրանք համարում են առանձին բարբառներ (Ղարիբյան 1939, 50–58, 107–127; Պողոսյան 1965, 5–9; Դավթյան 1966, 236–296):

Ղարաբաղի բարբառում զգալի թիվ են կազմում պարսկերենից, արաբերենից, թյուրքական լեզուներից արված փոխառությունները, սակայն առավել շատ են ռուսերենից անցած բառերը, որոնց (ներառյալ ռուսերենի միջնորդությամբ այլ, հատկապես եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառությունները) թիվը հասնում է շուրջ 2500-ի (Սարգսյան 2013), ինչն ամենից առաջ կապվում է 1822 թ. Ղարաբաղի խանության վերացման և Ղարաբաղի պրովինցիայի ձևավորման հետ, որը 1840 թ. մտնում է Կասպիական մարզի, իսկ 1868–

1917 թթ.՝ ներառվում էլիզավետպոլի նահանգի կազմում: Անշուշտ, այդ գործընթացում կարևոր դեր է խաղացել նաև XIX դարի կեսերից երկրամասում ռուսական զինվորական ստորաբաժանումների, իսկ խորհրդային տարիներին մի շարք բնակավայրերում ռուսական դպրոցների առկայությունը:

Ռուսերենից փոխառյալ բառերի իմաստափոխության տեսակները

Համեմատելով ռուսերենից փոխառյալ բառերի իմաստները Ղարաբաղի բարբառում՝ կարելի է առանձնացնել հետևյալ խմբերը.

ա) բառեր, որոնք ունեն նույն իմաստը, այսինքն՝ իմաստային որևէ փոփոխության չեն ենթարկվել,

բ) բառեր, որոնք բառիմաստային նեղացում են ունեցել, ընդ որում, այս բառերի քանակը ամենամեծն է,

գ) բառեր, որոնք բառիմաստի ընդլայնում են ունեցել,

դ) բառեր, որոնք ձեռք են բերել նոր իմաստ:

Բարբառի՝ ռուսերենում ունեցած նույն իմաստով գործածվող բառերը կարող են լինել մենիմաստ ու բազմիմաստ: Մենիմաստ են՝ *аборт* – *աբորտ* (վիժում), *автобус* – *ավտոբուս/ափսպարուզ* (ավտոբուս), *агитация* – *ագիտացյա* (որևէ նպատակով լայն զանգվածների մեջ տարվող քաջալերիչ, գովաբանական պաշտպանություն), *агроном* – *ագրանոմ* (գյուղատնտես), *адвокат* – *ադվակատ* (փաստաբան), *акация* – *ագացի* (թիթեռնածաղկավորների ընտանիքին պատկանող ծառ՝ ակացիա), *аккордеон* – *ակարդյոն* (երաժշտական գործիք՝ ակորդեոն), *аккуратный* – *ակուրատնի* (կոկիկ, մաքրասեր, կանոնավոր, կարգապահ), *акusherка* – *ակուշերկա* (մանկաբարձուհի), *алименты* – *ալիմենտ* (ապրուստի միջոց, որ ըստ օրենքի տրվում է ընտանիքի՝ առանձին ապրող անաշխատունակ անդամներին խնամակալների կողմից), *алкаш* – *ալկաշ* (հարբեցող), *алюминий* – *ալյումին* (ալյումին), *асбест* – *ազբեստ* (հրակայուն և թթվադիմացկուն հանքատեսակ), *варенье* – *վարեննի* (մուրաբա), *воротник* – *վարադնիկ* (օձիք), *желудок* – *ժուլուֆկա* (ստամոքս), *майка* – *մայկա* (անթև վերնաշապիկ), *образованный* – *արբազովաննի* (կրթված), *объявление* – *արյավլեննի/արիվլեննի* (հայտարարություն), *обычный* – *արըչնի* (սովորական), *одеколон* – *ադիկալոն* (տղամարդու օձանելիք՝ օդեկոլոն), *одеяло* – *ադյալ* (ծածկոց), *олифа* – *ալիփ* (օլիֆ), *отпуск* – *օտպուսկ* (արձակուրդ), *печь* – *փիչ* (վառարան), *плащ* – *պըլաշ* (անջրանցիկ թիկնոց), *поднос* – *պադնոս/պադնոց* (սկուտեղ, մատուցարան), *пожар* – *պաժար* (հրդեհ), *помидор* – *պամիդոր/պամադոր* (պոմիդոր, լոլիկ), *центральный* – *ցենտրալնի* (կենտրոնում գտնվող՝ գործող, կենտրոնական), *шофер* – *շօփեր* (ավտովարորդ) և այլն (բոլոր օրինակները բերվում են ըստ Ա. Սարգսյանի (Սարգսյան 2013), Ա. Սարգսյանի և Շ. Մինասյանի (Սարգսյան, Մինասյան 2017), Ս. Օժեգովի (Ожегов 2018) բառարանների):

Սրանցից որոշ չափով տարբերվում են այն բառերը, որոնք ռուսերենում ունեն նաև փոխաբերական իմաստ, որը բարբառում բացակայում է: Այսպես, *подарок* – *պադարկա* (ընծա, նվեր) բառը ռուսերենում փոխաբերաբար ունի

նաև *լավ*, *հաճելի բան*, *порода – պարօդ* (ընտիր տեսակ՝ ցեղ (մրգի, բանջարեղենի, կենդանու և այլն) բառը՝ *մյուսներից ներքին էությանը փարբերվող տեսակ*, *пульс – պուլս* (սրտի զարկ, զարկերակ) բառը՝ *կյանքի ընթացք, ինչ-որ բանի շարժում* իմաստը:

Հետաքրքիր է, որ փոխառյալ բառերի մեջ կան նաև իրենց բոլոր իմաստներով համընկնող բազմիմաստ բառեր, ինչպես՝ *анекдот – անիկդոտ* (1. կարճ պատմություն սրամիտ և զվարճալի դեպքի մասին, 2. *փխբ.* մտացածին, անհավանական բան), *авторитет – ավտորիտետ* (1. հեղինակություն, 2. հեղինակություն վայելող անձ), *военный – վայէննի* (1. զինվորին՝ զինճառայողին հատուկ՝ վերաբերող, 2. զորքին՝ բանակին հատուկ՝ վերաբերող, զինվորական ծառայության հետ կապված, 3. պատերազմին հատուկ՝ վերաբերող, ռազմական, 4. զինվորական ծառայության մեջ գտնվող անձ, զինճառայող), *копейка – կապէկ* (1. դրամական միավոր Խորհրդային Միությունում՝ կոպեկ, 2. այդ արժողությամբ մետաղյա դրամ), *номер – նօմէր* (1. թիվ կամ թվանշան, որ ցույց է տալիս առարկայի հաջորդական կարգը նմանների շարքում, 2. առանձին սենյակ հյուրանոցում, բաղնիքում և այլն, 3. անսպասելի, տարօրինակ արարք, արտահայտություն, վարմունք, 4. չափս, չափ), *осторожный – աստորոժնի* (1. զգույշ, ուշադիր, 2. զգուշորեն), *первый – պէրվի* (1. մեկ քանակական թվականի դասականը՝ առաջին, 2. ըստ կարգի՝ բոլորին նախորդողը, սկզբինը, 3. ըստ ժամանակի՝ ամենահինը, նախնականը, 4. *փխբ.* ամենալավը, գովելին, առաջնակարգ), *пожарный – պաժառնի* (1. հրշեջ, հրդեհը մարող՝ հանագնող, 2. հրշեջ խմբի ծառայող), *праздник – պրոնազնիզ/պրրազնիզ* (1. հանդիսավոր օր, տոն, 2. *փխբ.* բուռն ուրախություն, բերկրանք, ցնծություն), *процент – պրրացէնտ* (1. ամբողջական թվի մեկ հարյուրերորդական մաս, 2. որևէ բանի քանակ, որ չափվում է որպես միավոր ընդունված որևէ բանի հարյուրերորդական մասով, 3. այն վարձը, որ ստանում է վարկատուն՝ պարտատերը պարտք տված դրամի դիմաց), *холостой – խալաստոյ* (1. չլիցքավորված, 2. չամուսնացած), *ваз – շագ* (1. ոտքի մեկ շարժում, քայլափոխ, 2. մի քայլաչափ տարածություն, 3. շաշկի և շախմատ խաղերի մեջ խաղացողների ամեն մի խաղը՝ քարի հերթական շարժումը) և այլն:

Բառիմաստի նեղացումը, որը իմաստային բոլոր փոփոխություններից ամենատարածվածն է, ենթադրում է փոխառյալ բառի իմաստների կորուստ, այսինքն՝ եթե փոխատու լեզվում բառը բազմիմաստ է, ապա փոխառելու ժամանակ հաճախ վերցվում է նրա իմաստներից մեկը:

Կան բառիմաստի նեղացման տարբեր տեսակներ: Հնարավոր է, որ փոխառյալ բառը արտահայտի լայն հասկացություն, իսկ բարբառը փոխառի դրա իմաստներից որևէ մեկը: Օրինակ՝ *окошко* բառը ռուսերենում ունի հետևյալ իմաստները՝ 1. *պափի մեջ անցք լույսի և օդի համար նախատեսված, նաև ապակիով շրջանակ՝ այդ անցքը փակելու համար*, 2. *պափի, միջնորմի ինչ-որ բան առանձնացնող անցք*, 3. *ինչ-որ բանում անցք*: Բարբառում *ակուշկա* բառը գործածվում է միայն առաջին իմաստով: *Чашка* բառը ռուսերենում ունի 1. *ինչ-որ*

բան խմելու համար նախատեսված բռնակով անոթ, 2. կիսաշրջանաձև առարկա տարբեր սարքավորումներում, 3. կշեռքի կլոր և հարթ ափսե իմաստները: Բարբառում գործածվում է միայն թեյ կամ սուրճ խմելու բաժակ իմաստով, այսինքն՝ ռուսերենի առաջին իմաստն էլ լրիվությամբ չի պահպանվել: Կորմիկր անէլ հարադրության անվանական բաղադրիչը ռուսերեն *кормить* բառն է, որն ունի «կերակրել» իմաստը, մինչդեռ հարադրության արտահայտած *կերակրել* իմաստը բարբառում միայն կենդանիներին է վերաբերում: *Авария* բառը նշանակում է *ցանկացած մեխանիզմների շարքից դուրս գալը*, իսկ բարբառում միայն տրանսպորտային փոխադրամիջոցների ճանապարհատրանսպորտային միջադեպերն է ենթադրում:

Հատկանշական է, որ իմաստի նեղացման ենթարկված բառերը մեծ մասամբ պահպանում են ռուսերենի առաջին իմաստը, ինչը տրամաբանական է. բառի առաջին իմաստը հիմնականն է: Այդպիսի բառերից են՝ *аптека* – *ափսեզգ* (դեղատուն), *длюдо* – *բըլլուդ* (ափսե), *бочка* – *սոժկա* (տակառ), *герой* – *գերոյ* (հերոս), *гардероб* – *գարդիոր* (զգեստապահարան), *институт* – *ինիստիտուտ* (բարձրագույն ուսումնական հաստատություն՝ ինստիտուտ), *кабинет* – *կաբինէտ* (առանձնասենյակ, աշխատասենյակ), *клетка* – *կըլէթկա* (մետաղյա կամ փայտե ձողերով սարքած պատերով արկղանման հարմարանք), *нарочно* – *նարոշնի* (դիտմամբ), *посуда* – *սասուդ* (տարբեր տեսակի, հատկապես ապակյա ամանեղեն), *приказ* – *պրիկազ* (կարգադրություն, հրաման), *фармак* – *փարթուկ* (զոզնոց), *характер* – *խարաքիտ* (բնավորություն), *чайник* – *չանիգ* (թեյնիկ), *вид* – *վիդ* (արտաքին տեսք):

Կան բառեր, որոնք, բացի առաջին իմաստից, գործածվում են նաև երկրորդ՝ *баня* – *բանյա* (1. բաղնիք, 2. փխբ. խիստ շոգ՝ խեղդով տեղ), *секрет* – *սէկրէտ* (1. գաղտնիք, 2. որևէ բան կատարելու ձևը), *судья* – *սուդ(ի)յա* (1. որևէ բան վճռող անձ, 2. դատավոր), երրորդ՝ *машина* – *մաշին* (1. որևէ կարգի օգտակար աշխատանք կատարող մեխանիզմ, մեքենա, 2. առանց խափանման ու առանց սխալների աշխատող, 3. ավտոմեքենա) *полный* – *սոլնի* (1. լրիվությամբ լցված, 2. իսկական, կատարյալ, 3. լրիվությամբ, ամբողջովին), *срок* – *սրոկ* (1. որևէ ժամանակահատված, 2. որևէ բանի հատկացվող ժամկետ, 3. դատարանի որոշմամբ սահմանված բանտարկության ժամկետ), *суд* – *սուդ* (1. դատ, դատաստան, 2. դատարան, 3. դատական նիստ) կամ նաև այլ՝ *очередь* – *օչ(ը)րէդ/ ուչըրէդ* (1. հաջորդական կարգ, դասավորություն, 2. հերթափոխ, 3. որևէ բանի համար իրարից հետո հաջորդական կարգով սպասող մարդկանց խումբ՝ շարք, 4. կրակահերթ), *партия* – *պարտի(ի)յա* (1. քաղաքական կուսակցություն, 2. Խորհրդային Միությունում կոմունիստական կուսակցություն, 3. մեկ ամբողջություն կազմող ընդհանուր խաղի մի մասը, 4. ապրանքների, առարկաների ևն որոշ (սովորաբար մեծ) քանակություն, խումբ), *прямой* – *պըրյամո(յ)* (1. առանց շեղվելու, թեքվելու, այլ տեղ դիմելու, 2. ուղիղ, 3. ուղղակի, 4. շիտակ, 5. առանց թաքցնելու) իմաստներով:

Քիչ չեն նաև այն բառերը, որոնք գործածվում են միայն երկրորդ իմաստով, օրինակ՝ *автомат* – *ափսոմապ/ափսոմապ* (ինքնաձիգ), *высший* – *վըշի* (հոյակապ, գերազանց, հրաշալի), *горшок* – *գարշոկ* (միզաման, գիշերանոթ), *декарет* – *դէկ(ը)րէտ* (ֆիզիոլոգիական արձակուրդ), *здоровый* – *զըղարովի* (թիկնեղ), *коляска* – *կայլասկա* (անվավոր և ճոճվող հարմարանք, որի մեջ քնեցնում կամ զբոսանքի են տանում փոքր երեխաներին), *организм* – *արզանիզմ* (մարդու մարմին), *офицант* – *ափիցանտ* (մատուցող), *палатка* – *պալաթկա* (վրան), *площадь* – *պըլոշաղ/պուլոշաղ* (չկառուցապատված հարթ և ընդարձակ տարածություն քաղաքում կամ գյուղում, հրապարակ), *популярный* – *պապուլյարնի* (հանրահայտ), *пропуск* – *պըրոպուսկ/պուրոպուսկ* (անցագիր, անցաթուղթ), *сок* – *սոկ* (հյութ), *уборная* – *ըբոնի/ուբոնի* (արտաքնոց, պետքարան):

Որոշ բառեր ունեն ռուսերեն համարժեքների երկրորդ ու երրորդ, երբեմն էլ չորրորդ՝ *нежный* – *նէժնի* (նուրբ; փխրուն), *пробка* – *պըրոփկա/պուրոփկա* (անոթների՝ շշերի՝ սրվակների բերանը փակելու հարմարանք, խցան; խցանում), *фронт* – *փըրոնտ/փուրոնտ* (ոազմաճակատ; գործող բանակի մեծ միավորում; ոազմադաշտ), կամ այլ՝ *точный* – *տոչնի* (իսկ և իսկ, ճիշտ և ճիշտ; տեղը տեղին, լրիվությամբ համապատասխան) իմաստները:

Միայն մի քանի բառ գործածվում է երրորդ իմաստով՝ *акт* – *ախտ* (գրավոր պաշտոնական արձանագրություն), *готовый* – *գալովի* (առանց պատվերի պատրաստի վիճակում վաճառվող՝ տրամադրվող), *кооператив* – *կապըրապիվ* (խանութ), *песок* – *պետսկ/պիսոկ* (շաքարավազ), *положение* – *պալաժէնի* (որևէ մեկի կամ որևէ բանի վիճակը՝ դրությունը), *сестра* – *սէստ(ը)րա* (բուժքույր), *целиндр* – *ցիլինդր* (լայնեզր գլանաձև գլխարկ): *Давление* – *դավլէննի* (արյան ճնշում) բառը ռուսերենում *արյան բարձր ճնշում* իմաստով գործածվում է խոսակցական լեզվում, իսկ բարբառում հավասարապես գործածվում է *ճնշում* իմաստին զուգահեռ: *Формальный* – *փարմալնի* (կեղծ, ձևական) բառի իմաստը համընկնում է ռուսերենի հինգերորդ իմաստին: Բարբառում գործածվում է *рожденье* բառի խոսակցական իմաստը, այն է՝ *ծննդյան փարեդարձ, նաև այդ առթիվ կազմակերպված խնջույք*:

Իմաստային քննության տեսանկյունից թերևս ամենահետաքրքրականը փոխառությունների այն խումբն է, որ բարբառում ձեռք է բերել ռուսերենի հետ ինչ-որ կապ ունեցող, բայց բոլորովին նոր իմաստ: Այդպիսի բառերից են՝ *антиквар* – *անթիգա* (աննման, արտասովոր), *гестapo* – *գէստապo* (դաժան մարդ), *заход* – *զախոտ/զախուտ* (արտաքնոց, պետքարան) *кубик* – *կուբիկ* (սպիտակադեղնավուն քարից կտրած ուղղանկյունաձև խորանարդ, որ, որպես շինանյութ, լայն գործածություն ուներ Ղարաբաղում), *нарком* – *նարկոմ* (գեղեցիկ, թիկնեղ, հպարտ կեցվածքով (տղամարդ), *плитка* – *պըլիթկա/պիլիթկա* (շոկոլադե սալիկ), *пристав* – *պըրիստավ* (խստապահանջ հետևող), *пункт* – *պունքտ* (բուժկետ) և այլն: Որոշ դեպքերում նոր իմաստի ձեռքբերումը ուղեկցվել է խոսք-իմասային փոխանցմամբ, ինչպես՝ *сущенное /причастие/* – *ըզզուշոննի/զուզուշոննի* բառը բարբառում հանդես է գալիս որպես գոյական և նշանակում է

խփացրած կաթ, подавать /глагол/ – պահավապ -ը գոյական է և ունի *պաշտոնական անձանց սպասարկող մեքենա* իմաստը, *четверть /числительное/ – չէրվեր/չէթվէռ* բառը գոյական է և ունի ռուսերենից տարբեր երկու իմաստներ՝ 1. *փարողության չափ, որ հավասար է չորս լիտրի*, 2. *այդպիսի փարողությամբ աման՝ շիշ*: *Գալուստիկավեր* բառը կազմվել է ռուսերենից փոխառյալ *галстук* արմատի ու հայերեն *-ավեր* ածանցի համադրությամբ և բարբառում ունի նոր իմաստ՝ *պաշտոնյա*:

Իմաստափոխության մյուս արտահայտությունը բառիմաստի ընդլայնումն է, երբ բարբառում ռուսերենից փոխառյալ բառը ռուսերենի իմաստին զուգահեռ ձեռք է բերել նոր իմաստ: Այսպես, *мрамор – մրրամըր* (մարմար) բառը ունի նաև երկու նոր իմաստ՝ 1. *ողորկ, փայլուն, սպիտակ*, 2. *ընտիր, սպիտակ հատիկներով* (ցորենի մասին), *тюрьма – փուրմա* (բանտ) բառը նշանակում է նաև 1. *բանտարկություն*, 2. *սպրելու համար ծանր, փաժանելի փեղ, стол – ըսրօլ* (սեղան) բառը՝ նաև *աթոռ* և այլն:

Բառիմաստի ընդլայնում ունեն նաև այն բառերը, որոնց առաջին՝ հիմնական իմաստը համընկնում է ռուսերենի իմաստին, բայց դրանք բարբառում ձեռք են բերել նաև փոխաբերական իմաստ, ինչպես՝ *армуст – արփիսր* (1. դերասան, 2. *փխբ.* կեղծող, ձևացնող), *кыкла – կուկ(ը)լա* (1. տիկնիկ, 2. *փխբ.* շատ գեղեցիկ (աղջիկ, երեխա), *мама – մամա* (1. մայր, 2. *փխբ.* ամենալավ դեղը՝ դարմանը՝ հակազդողը), *немец – նեմէց* (1. գերմանացի, 2. *փխբ.* խիստ դաժան (մարդ), *нотариус – լափարյոս/նափարյուս* (1. նոտար, 2. *փխբ.* անառարկելի, անվիճելի ճշմարտություն), *открытка – աթկըրիթկա* (1. բացիկ, 2. *փխբ.* շատ գեղեցիկ), *тормоз – փորմուզ* (1. մեքենայի շարժումը դանդաղեցնող՝ կասեցնող հարմարանք՝ արգելակ, 2. *փխբ.* շատ դանդաղաշարժ (մարդ), 3. *փխբ.* դանդաղ մտածող (մարդ), *чугун – չուգուն* (1. երկաթի և ածխածնի միահալույթ՝ թուջ, 2. *փխբ.* շատ ամուր, կարծր, 3. *փխբ.* կոշտ, կոպիտ), *шоколад – շագալաթ* (1. շոկոլադ, 2. *փխբ.* շատ քաղցր), *material – մափարյալ/մափէրյալ* (1. շինանյութ, 2. *փխբ.* անստորագիր գրություն՝ զրպարտագիր): Վերջին բառից կազմված *մափէրիալիսր* բառի՝ բարբառում ունեցած իմաստի հիմքում ընկած է այդ բառի փոխաբերական իմաստը. բառը նշանակում է *զրպարտագրեր գրող*, իսկ ռուսերենի իմաստները՝ 1. *последователь материализма*, 2. *человек, относящийся к действительности реалистически*, 3. *человек, крайне практичный по своим интересам*, բարբառում չկան:

Բառիմաստի ընդլայնում է նաև հատուկ անունների հասարակացումը, օրինակ՝ «*Дружба*» (марка бензопилы) – *դրրուժրա* բառը բարբառում նշանակում է *էլեկտրական կամ ներքին այրման շարժիչով աշխատող սղոց*, *Сибирь – սիրբիր* բառը՝ *շափ ցուրպ*:

Փոխառյալ բառերի իմաստափոխության հիմունքները

Յուրաքանչյուր իմաստափոխության հիմքում լինում է որևէ պատճառ, որով պայմանավորված է լինում նոր իմաստի առաջացումը: Բարբառում կարևոր են ռուսերենից փոխառյալ բառերի իմաստափոխության երկու հիմունքներ:

1. *Իմաստափոխություն նմանության հիմունքով*: Արտաքին նմանության հիմունքով իմաստափոխվել են մի շարք բառեր, ինչպես՝ *балбес* (бестолковый, грубый и неотесанный человек) – *բալբազ* (մեծ ու դանդաղաշարժ ոչխար), *бомбовоз* (бомбардировщик) – *բամբալօզ* (շատ գեր, հսկայամարմին), *карточка* (небольшой прямоугольный кусок бумаги, картона) – *կարտիշկա* (շատ գեղեցիկ): Ներքին նմանությամբ իմաստափոխվել են *котелок* (большой металлический сосуд для еды) – *կարիլօկ* (*արիմ*. մարդու գլուխ), *субботник* (общественная неоплачиваемая работа) – *սուբօտնիկ* (քիչ թե շատ մեծ մասշտաբի մաքրություն) և այլ բառեր:

2. *Իմաստափոխություն նույն գործառույթը կատարելու հիմունքով*: Այսպես, *завод* – *զավօդ* բառը բարբառում նշանակում է նաև *օղեթորման սարք*՝ այն հիմունքով, որ դրա միջոցով օղի են պատրաստում, *клапан* – *կրլապան* բառի երկու իմաստներն էլ՝ 1. *կալը քամուց պաշտպանվելու շինվածք*, 2. *անրգ. մարդու բերան*, ենթադրում են փակելու, ծածկելու գործառույթ, *мотор* – *մալօր* բառը նշանակում է նաև *շար շարժվող՝ աշխատող մարդ, холодильник* – *խալդէլնիկ* բառը՝ *օղեթորման սարքի օղակաձև խողովակ, որը սառեցնելու գործառույթ է կատարում* և այլն:

Փոխառյալ բաղադրիչով դարձվածների տեսակներն ըստ դարձվածի իմաստի՝ բաղադրիչների իմաստներից կախվածության աստիճանի

Իմաստափոխության դրսևորում պետք է համարել նաև Ղարաբաղի բարբառի՝ ռուսերենից փոխառյալ բաղադրիչ ունեցող դարձվածները, որոնք, ինչպես և հատուկ է դարձվածներին, վերաիմաստավորված են: Պետք է նշել, որ դրանք հիմնականում կազմված են փոխառյալ և հայերեն բաղադրիչներից. միայն փոխառյալ բաղադրիչներից կազմված դարձվածները քիչ են, որոնցից որոշներն ուղղակի ռուսերենից փոխառված միավորներ են և նույն իմաստով էլ գործածվում են բարբառում՝ ինչպես՝ *ноль внимания* (полное отсутствие интереса или невнимание к чему-либо или кому-либо) – *նօլ վրնիմաննի* (բացարձակ անտարբերություն), *тютелька в тютельку* (совершенно точно, точно-в-точь) – *ժուժուկ նա ժուժուկ* (լիարժեք համընկնում, չափի առումով լրիվ ճիշտ): *Чашка* – *կապէկ* (կոպեկ առ կոպեկ, քիչ-քիչ) դարձվածի համարժեքը ռուսերենում կա՝ *копейка в копейку* (совершенно точно, точь-в-точь), բայց դարձվածների իմաստները լրիվ տարբեր են: *Униформа* *աթկազ* արտահայտությունը բարբառում դարձվածի արժեք ունի և նշանակում է *լրիվ՝ կտրուկ մերժում*, մինչդեռ ռուսերենում *сухой отказ* արտահայտությունը չի համարվում համընդհանուր գործածություն ունեցող կայուն կապակցություն:

Քանի որ դարձվածները քննվում են իմաստաբանության դաշտում, ճիշտ ենք համարում դրանք ներկայացնել ըստ դարձվածի իմաստի՝ բաղադրիչների իմաստներից կախվածության աստիճանի: Ըստ այդմ՝ ունենք դարձվածային կապակցություններ, դարձվածային միասնություններ և դարձվածային սերտաճումներ:

Դարձվածային կապակցության «ընդհանուր իմաստը բխում է կապակցություն կազմող բաղադրիչների բառային իմաստների գումարից» (Բաղիկյան 1986, 59): Այս դարձվածների մեծ մասը բայական հարադրություններ են՝ ռուսերեն անվանական և հայերեն բայական բաղադրիչով, ինչպես՝ *закуску – զակուսկի անէլ* (մի քիչ ուտել), *карантин – կըրախտին/կարանտին անէլ/տինիլ* (արգելք դնել, արգելել), *карты – կարտէ/կարտի տալ* (թղթախաղով զբաղվել), *квит – կըվիտ անէլ* (իրար նկատմամբ ունեցած պարտականությունները կատարած լինել), *клизма – կըլիզմա անէլ* (պատժել), *копейка – կապէկ չարժիլ* (անարժեք լինել), *крахмал – կըրախմալ տալ* (օսլայել), *руль – ռուլիտ անէլ* (կառավարել), *тыда-сюда – տուդի – սուդի անէլ* (այս ու այն կողմ ընկնել), *тюрьма – տուրմա ընգնէլ* (բանտարկվել), *фонтан – փանտան անէլ/թըխէլ/տալ* (ժայթքել), *честь – չէստ տալ* (կուրորեն ենթարկվել) և այլն:

Կան նաև բառակապակցության կառուցվածք ունեցող դարձվածային կապակցություններ՝ *газета – կազէթ քըցիլ* (լրագրի նյութ դարձնել, հանրայնորեն քննարկել), *ЗАГС – զաքս քինիլ* (ամուսնությունը զագսում գրանցել), *контракт – կանդ(ը)րախտ կապէլ* (պայմանագիր կնքել), *лотерея – լատարէյը ընգնէլ* (շահած լինել), *Сибирь – Սիբիր դարկէլ/քըշիլ* (աքսորել), *стакан – ըստարան պիցըրընէլ* (կենաց առաջարկել), *фёксայթ թըխէլ/տինիլ* (կնիք դնել, հաստատել), *чун – չինէրը վէր օնէլ* (աստիճանից՝ կոչումից պաշտոնից զրկել) և այլն:

Դարձվածային միասնությունների իմաստների՝ բաղադրիչների իմաստներից կախվածության աստիճանը ավելի թույլ է: Այսպիսի դարձվածները բարբառում միայն բառակապակցության կառուցվածք ունեն, ինչպես՝ *вещь – վէշէրը հըվաքէլ* (հեռանալ, գաղթել), *карта – կարտէրը խառնէլ* (մեկի ծրագրերը խառնել), *кляпан – կըլպանը կապէլ* (1. լռել, 2. լռեցնել), *обруч – օբրուչը պընդըրընէլ* (հաստատուն դարձնել, կայունացնել), *стол – ըստօլէն (յլ՛րէ) կըլխէն նըստըրըրնէլ* (հարգել, պատվել), *ըստօլէն յըրա մընալ* (վիրահատության ժամանակ մեռնել), *ըստօլը թըքանալ* (խնջույքը աշխուժանալ) և այլն:

Դարձվածային սերտաճումների «բոլոր բաղադրիչներն էլ իմաստափոխված են. կապակցության ընդհանուր իմաստը չի համապատասխանում բաղադրիչների իմաստին և չի բխում նրանց իմաստների գումարից» (Բաղիկյան 1986, 57): Այդպիսի դարձվածներից են՝ *почта – փօշտու թընըկաման* (անբարոյական կին), *փօշտու ծօրէ* (շատ չարչարվող մարդ), *ярлык – յառլիգ՛ը/յառլիկը պոք տըված* (կուսությունից զրկված), *комсомол – կամսամօլէն գընիշկան կուռնըրպակէն* (կույս (նորահարսի մասին), *пружина – պըրուժիննէն բօշ/թյով* (խելապակաս), *чашка-ложка – չաշկա – լօշկա անէլ* (սիրաբանել) և այլն:

Եզրակացություններ

Հայերենի յուրաքանչյուր բարբառ ունի տարբեր լեզուներից փոխառված բառեր, որոնք՝ որպես կենդանի լեզվի բաղադրիչներ, ենթակա են իմաստափոխության: Ղարաբաղի բարբառում առավել շատ են ռուսերենից (ներառյալ ռուսերենի միջնորդությամբ այլ լեզուներից) անցած բառերը: Համեմատելով ռուսերենից փոխառյալ բառերի իմաստները Ղարաբաղի բարբառում՝ առանձնացրել ենք հետևյալ խմբերը՝ իմաստային որևէ փոփոխության չենթարկված, բառիմաստի նեղացման ու ընդլայնման ենթարկված և նոր իմաստ ձեռք բերած բառեր: Ռուսերենի համեմատությամբ նույն իմաստն ունեցող բառերը կարող են լինել ինչպես մենիմաստ, այնպես էլ բազմիմաստ: Բառիմաստի նեղացման ենթարկված բառերը մեծ մասամբ պահպանում են առաջին իմաստը, որի հետ համատեղ կարող են գործածվել նաև երկրորդ, երրորդ կամ այլ իմաստներով: Որոշ բառեր գործածվում են միայն երկրորդ կամ երրորդ իմաստներով: Բառիմաստի ընդլայնում ունեն այն բառերը, որոնց առաջին՝ հիմնական իմաստը համընկնում է ռուսերենի իմաստին, բայց բարբառում ձեռք են բերել նաև փոխաբերական իմաստ: Այս իրողությունը զիջում է բառիմաստի նեղացմանը: Իմաստային քննության տեսակետից ամենահետաքրքիրը բառերի այն խումբն է, որ ձեռք է բերել ռուսերենի հետ կապ ունեցող, բայց բոլորովին այլ իմաստ:

Իմաստափոխված փոխառյալ բառերը քննել ենք նաև ըստ իմաստափոխության հիմունքների. կան արտաքին ու ներքին նմանությամբ և նույն գործառույթը կատարելու հիմունքով իմաստափոխված բառեր:

Փոխառյալ բաղադրիչով բարբառային դարձվածները ներկայացված են հաշվի առնելով դարձվածի՝ վերահիմաստավորված լեզվական միավոր լինելը, ընդ որում, դարձվածները ուսումնասիրել ենք ըստ դարձվածի իմաստի՝ բաղադրիչների իմաստներից կախվածության աստիճանի:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած տեղեկությունների, օգտակար դիտողությունների և խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում Բ.Գ.Դ. Վիկտոր Կատվայանին և Բ.Գ.Դ. Լավրենտի Հովհաննիսյանին: Հետազոտությունը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ ԲԿԳԿ տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 24SSAH-6B016 նախագծի շրջանակում:

Գրականություն/References/Литература

1. Աճառեան Հր. 1911, Հայ բարբառագիտութիւն. ուրուագիծ եւ դասավորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով), Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկուա-Նոր Նախիջևան, Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց հրատ.: Acharyan H. 1911, Armenian Dialectology: Outline and Classification of Armenian Dialects (with a Dialectological Map), Eminian Ethnographic Collection, vol. 8, Moscow-Nor Nakhichevan, Lazarian Seminary Press (in Armenian).

2. Ավետիսյան Յու., Թելյան Լ., Սարգսյան Լ. 2020, Արդի հայերենի բառապաշարը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Avetisyan Yu., Telyan L., Sargsyan, L. 2020, The Vocabulary of Modern Armenian, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
3. Բադիկյան Խ. 1986, Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Badikyan Kh. 1986, Phraseological Units of Modern Armenian, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
4. Դավթյան Կ. 1966, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ.:
Davtyan K. 1966, Dialect Map of Mountainous Karabakh, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
5. Ղարիբյան Ա. 1939, Հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Gharibyan A. 1939, A New Branch of Armenian Dialects, Yerevan, YSU Publishing House (in Armenian).
6. Ղարիբյան Ա. 1947, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, Հայաստանի մանկավարժական ինստիտուտի հրատ.:
Gharibyan A. 1947, Armenian Dialectology, Yerevan, Publishing House of the Pedagogical Institute of Armenia (in Armenian).
7. Մինասյան Շ. 2007, Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս»:
Minasyan Sh. 2007, The Idioms of the Karabakh Dialect, Stepanakert, Dizak Plus (in Armenian).
8. Պողոսյան Ա. 1965, Հադրուֆի բարբառը, Երևան, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ.:
Poghosyan A. 1965, The Dialect of Hadrut, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
9. Ջահուկյան Գ. 1972, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Jahukyan G. 1972, Introduction to Armenian Dialectology, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
10. Սարգսյան Ա. 2009, Շաղախի ենթաբարբառը Հադրուֆի ենթաբարբառի միջավայրում, Ստեփանակերտ, Արցախի պետական համալսարան:
Sargsyan A. 2009, The Shaghakh Subdialect in the Environment of the Hadrut Subdialect, Stepanakert, Artsakh State University (in Armenian).
11. Սարգսյան Ա. 2013, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ»:
Sargsyan A. 2013, Dictionary of the Karabakh Dialect, Yerevan, Edit Print (in Armenian).
12. Սարգսյան Ա., Մինասյան Շ. 2017, Ղարաբաղի բարբառի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ»:
Sargsyan A., Minasyan Sh. 2017, Phraseological Dictionary of the Karabakh Dialect, Yerevan, Edit Print (in Armenian).
13. Սարգսյան Ա. 2019, Մատենագիտություն Ղարաբաղի բարբառի ուսումնասիրության, Երևան, «Էդիթ Պրինտ»:

- Sargsyan A. 2019, Bibliography of the Study of the Karabakh Dialect, Yerevan, Edit Print (in Armenian).
14. Սարգսյան Ա., Մինասյան Շ. 2025, Ղարաբաղի բարբառ. Արդի վիճակը և պահպանման հեռանկարները, Հայ բանասիրության հեռանկարներ. Ուսումնասիրության և ուսուցման արդի խնդիրներ. Ժողովածու, Լոս Անջելես-Երևան, ԱՄՆ Արևմտյան թեմի հրատ., 57–71:
Sargsyan A., Minasyan Sh. 2025, The Karabakh Dialect: Current State and Prospects for Preservation, Perspectives of Armenian Philology: Modern Issues of Study and Teaching, Los Angeles–Yerevan, Western Diocese of the Armenian Church of America Press, 57–71 (in Armenian).
15. Адонц Н. 1915, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Санкт-Петербург, тип. Императорской академии наук.
Adonts N. 1915, Dionysius Thrax and the Armenian Commentators, St. Petersburg, Printing House of the Imperial Academy of Sciences (in Russian).
16. Ожегов С. 2018, Толковый словарь русского языка, Москва, «Мир и образование».
Ozhegov S. 2018, Explanatory Dictionary of the Russian Language, Moscow, Mir i Obrazovanie (in Russian).
17. Патканов К. 1869, Исследование о диалектах армянского языка, Санкт-Петербург, тип. Императорской академии наук.
Patkanov K. 1869, A Study of the Dialects of the Armenian Language, St. Petersburg, Printing House of the Imperial Academy of Sciences (in Russian).

**ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԹԵՄԱՆ ՎԻՆՅԱՄ ՍԱՐՈՅԱՆԻ «ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ
ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՎ «ՎԵՍԼԻ ԶԵՔՍՈՆԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ» ՎԵՊԵՐՈՒՄ
THEME OF WAR IN THE NOVELS OF WILIAM SAROYAN "THE HUMAN
COMEDY" AND "THE ADVENTURES OF WESLEY JACKSON"
ТЕМА ВОЙНЫ В РОМАНАХ УИЛЬЯМА САРОЯНА «ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ
КОМЕДИЯ» И «ПРИКЛЮЧЕНИЯ ВЕСЛИ ДЖЕКСОНА»**

Նելլի Գալստյան
Nelli Galstyan
Нелли Галстян

Մոսկուսի հորենացու անվան համալսարան
University named after Movses Khorenatsy
Университет имени Мовсеса Хоренаци

ngalstyan@polytechnic.am

Ներկայացվել է՝ 28.04.2025; գրախոսվել է՝ 14.10.2025; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Received: 28.04.2025; Revised: 14.10.2025; Accepted: 14.04.2026
Представлено: 28.04.2025; рецензировано: 14.10.2025; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-152

Ամփոփում – Վիլյամ Սարոյանը քսաներորդ դարի համաշխարհային գրականության ականավոր դեմքերից է, որի ստեղծագործությունների հիմնական առանցքը մարդկային բարությունն ու սերն են: Հեղինակն ինքն էլ նշում է՝ եթե մի բան կա, որ դրդել է իրեն գրել, այն է, որ ինքը քաջ գիտակցում է՝ մարդը մարդու եղբայրն է: Հենց այս սկզբունքի իրացմամբ էլ նա փորձում է կյանքում գտնել այն, ինչն իր համար հավերժական ու բարձր արժեք է: Գրողի մարդասիրական գաղափարներն ուղղակի պարուրված են փիլիսոփայական խտացումներով: Ըստ Սարոյանի՝ մարդն առհասարակ ընդունակ չէ գազանությունների, գազան է դառնում ամբոխը: Անհավանական լավատեսության ու հույսի բոլոր դրսևորումներն արտահայտված են ամերիկահայ գրողի գրեթե բոլոր գործերում: Գրականության և արվեստի բարձրագույն առաքելությունը ամերիկահայ գրողը տեսնում է աշխարհն ավելի լավը դարձնելու, մարդկանց միասնությանը և երջանկությանը ծառայելու մեջ: Սարոյանի ստեղծագործական տիրույթում խորհրդանիշները զգալի տեղ են զբաղեցնում՝ ներկայացնելով ժամանակակից աշխարհում տիրող պատերազմները, ահաբեկչությունները, անասնական վերաբերմունքը և համամարդկային արժեքների կորուստը: Գրողի սրբազան նպատակն է մարդկանց մեջ սերմանել բարություն, մեծահոգություն, նրանց միջից վանել թշնամությունը և առելությունը, աշխարհի երեսից վերացնել մահ ու ավեր սփռող պատերազմները: Սարոյանն անդադար ջանում է գտնել մարդկային հոգու ամենանուրբ զգացողության բանալին: Նրա ստեղծագործությունների

հիմնական առանցքն են հումանիստական գաղափարները. գրողն անընդմեջ որոնում է սեր, բարություն և Աստծուն իր իսկ հերոսների մեջ: Նրա հերոսներն անցնում են չարաբաստիկ դարի պարտադրված և թելադրող կանոնների միջով. կյանք, որը պատուհաս է բոլորի համար, բայց հանուն որի պայքարում են բոլորը:

Abstract – William Saroyan is one of the outstanding figures of American and world literature of the twentieth century, whose works revolve around human kindness and love. The author himself notes that if there is one thing that motivated him to write, it is that he is well aware that man is a brother to man. It is through the implementation of this principle that he tries to find in life what is an eternal and high idea for him. The writer's humanitarian ideas are simply enveloped in philosophical condensations. According to Saroyan, man is not capable of bestiality at all, the crowd becomes a beast. All manifestations of incredible optimism and hope are expressed in all of Saroyan's works. Saroyan sees the highest calling of literature and art in making the world better, serving the unity and happiness of people. Symbols occupy a rather large place in Saroyan's creative domain, representing the wars, terrorism, bestiality, and universal human rights prevailing in the modern world, loss of values. The writer's sacred goal is to instill kindness, generosity in people, to remove enmity and hatred from among people, to eliminate wars that spread death and destruction from the face of the world. Saroyan constantly strives to find the key to the most delicate feeling of the human soul. His works mainly revolve around humanistic ideas: the writer is constantly searching for love, kindness and God in his heroes. In Saroyan's works, the heroes go through the imposed and dictated rules of an evil century: a life that is a scourge for everyone, but for which everyone is fighting.

Аннотация – Уильям Сароян – один из выдающихся представителей американской и мировой литературы XX века, произведения которого посвящены теме человеческой доброты и любви. Сам автор отмечает, что его побудило к литературному творчеству осознание того, что человек человеку – брат. Именно через реализацию этого принципа У. Сароян пытается найти в жизни то, что является для него вечной и высокой идеей. Гуманитарные идеи писателя вылились в философские обобщения. По мнению Сарояна, человек не способен на злодеяния; толпа становится зверем. Все его творчество пронизано оптимизмом и надеждой. Сароян видит высшее призвание литературы и искусства в том, чтобы сделать мир лучше, служить единству и счастью людей. Символы занимают важное место в творчестве Сарояна, олицетворяя войны, терроризм, жестокое обращение с животными и утрату общечеловеческих ценностей, что нашло распространение в современном мире. Священная цель писателя – воспитать в людях доброту и великодушие, искоренить вражду и ненависть среди людей, пресечь войны, сеющие смерть и разрушение. Сароян постоянно стремится найти ключ к самым тонким пластам человеческой души. Его произведения в основном посвящены гуманистическим идеям. Писатель пытается увидеть в человеке любовь и доброту. В произведениях Сарояна герои сталкиваются с навязанными и диктуемыми правилами жизни зловещего века, но при этом они борются за жизнь, которая приносит горечь и разочарования.

Հիմնարարներ – հիշողություն, պատերազմ, ժամանակ, տարածություն, հոգեկերտվածք:

Keywords – memory, war, time, space, mentality.

Ключевые слова – память, война, время, пространство, ментальность.

Ներածություն

Վ. Սարոյանն իր բարոյափիլիսոփայական որոնումներով փորձում է գտնել արդարությունը և ճշմարտությունը, գեղեցկության և ներդաշնակության իդեալները, բարու և չարի արմատները, ինչպես նաև մարդու ազատության և երջանկության ճանապարհները՝ ոչ միայն խոր ապրումների՝ էկզիստենցիայի, այլև դատողությունների միջոցով: Գրողը դատապարտում է մարդու բարոյական անկումը, նրա կերպարի աղավաղումն ու խաթարումը, մարդկային կյանքի աններդաշնակությունը, բռնությունը, ատելությունը, կեղծիքն ու սուտը, հազարավոր կյանքեր խլող պատերազմները:

Ամերիկահայ գրողը «Մարդկային կատակերգություն», «Վեսլի Ջեքսոնի արկածները» ստեղծագործություններում դատապարտում է պատերազմները. պատերազմ (Սարոյանը նկատի ունի Առաջին աշխարհամարտը), որը, ինչպես ինքն է հավաստում. «չարիք դարձավ հայության համար, պատերազմ, որ մենք չէինք մղում, բայց որտեղ կոտորվում էինք մենք» (Сароян 1999, 23):

Սարոյանն ընդունում է, որ աշխարհում գոյություն ունեն սով, համաճարակներ, երկրաշարժեր և այլ աղետներ, որոնք կարող են բազմաթիվ մարդկային կյանքեր խլել, և այդ ամենն արդարացվում է բնության երևույթների ի հայտ գալով, սակայն չի կարողանում համակերպվել մարդկության ամենամեծ չարիքի՝ պատերազմների հետ, որոնք առաջանում են մարդու ձեռքով՝ մարդկային գեներն ու ազգությունը կորստի մատնելու:

«Սարոյանի գրականության գերագույն խնդիրն էր, – գրում է ամերիկացի գրաքննադատ Դեյվիդ Քալոնը, – աշխարհի նյութապաշտության ու դաժանության պայմաններում արդարության ու բարության սերմեր տարածել, օգնել մարդուն՝ հայտնաբերելու դեպի ինքն իրեն տանող ազնվացման ճանապարհը» (Calonne 1983, 183):

Քսաներորդ դարի գրականությունը ողողված է միայնության, մարդկային հոգու ընդվզման, իրականությունից փախուստի, մարդու մեջ ապրող ներքին «ես»-երի, մտածելակերպի, մարդկային տեսակի պահպանման ու գոյատևման խնդիրներով: Այսպիսին են նաև Սարոյանի ստեղծագործություններն ու դրանցում ապրող հերոսները: Նրա բոլոր կերպարները իրենց ինքնաորոնման ճանապարհին են, որտեղ բախվում են հուսահատությանն ու լքվածությանը: Սարոյանը ջանում է ցույց տալ պատերազմական իրավիճակներում կյանքի և մահվան անհամատեղելիությունը: Պատերազմը բոլորի համար ատելի երևույթ է, և մարդիկ կամա թե ակամա հայտնվում են այդ դաժան երևույթի ճիրաններում, դառնում դրա կամակատարը: Նրանք այլևս չունեն հնարավորություն՝ ընտրելու լուսավոր ուղի, այլ միայն պարտադրված են գոյության և մահվան կոիվ տալ մեկ վայրկյան ավելի ապրելու համար: Ուստի այս է պատճառը, որ զգայականությանը փոխարինելու են գալիս տագնապը, վախը, որոնք էլ բացառում են խղճահարությունը գործող անձանց նկատմամբ: Ժամանակակից մարդն ամեն կերպ ջանում է կոծկել իր բնականությունը՝ դրանով իսկ հեռանալով բնությունից, մարդկային սկզբից և տիեզերականից: Սարոյանի և նրա ժամանակակից

գրողների հիմնական նպատակն է քսաներորդ դարի մարդուն ծուլել իր սկզբնական ակունքներին, թեկուզև ոչ իրական աշխարհում: Իսկ մարդկության սկզբնականությունը գալիս է գենետիկայից: Այսօրվա մարդը նույնպես ինչ-որ չափով կրում է իր ցեղային հերոսների անվերջ որոնումները, դեգերումները, ձգտումները, փառքը և այլն (Hamalian 1987, 96):

Անցյալի և ներկայի համադրումը Վ. Սարոյանի «Մարդկային կատակերգություն» վեպում

«Մարդկային կատակերգություն» վեպը փիլիսոփայական նոր լուծումների անմիջական արձագանքն է, և ամերիկյան գրականության մեջ այն պիտի դասել մեզ համար արդեն քաջաճանոթ «ներապրումի» գեղագիտական համակարգում քչերի մեջ լավագույնների շարքին: Վեպը Սարոյանը գրել է 1943 թվականին, որը սկզբնապես հղացվել է որպես կինոսցենար, ապա նոր միայն վեպ: Լինելով ինքնակենսագրական, այն հուզիչ մի պատմություն է պատերազմական ողբերգական կյանքի մասին: «Մարդկային կատակերգություն» վեպը Սարոյանը ձոնել է մորը՝ Թագուհի Սարոյանին: «Վաղուց էի պատրաստվում մի վեպ գրել հատուկ քեզ համար: Ես ուզում էի, որ այն լինի լավագույնը, որ երբևէ կարողանալու եմ գրել: Եվ այժմ, վերջապես, թեկուզև մի քիչ հապճեպ, անում եմ այդ փորձը... Հուսով եմ, որ կհավանես: Գրել եմ հնարավորին չափ պարզ, լրջության և զվարթության այն շղարշով, որ հատուկ է մեր ընտանիքին և հատկապես քեզ» (Սարոյան 1986, 316):

Վեպում գործողությունները չեն զիջում հոգեբանական հետախուզումներին: Այստեղ բազմաթիվ չեն կերպարները. նրանք հյուսված են գլխավոր հերոսի՝ 14-ամյա Հոմեր Մաքոլիսի գործողությունների և հիշողության առանցքի վրա, և դրանք ի հայտ են գալիս ապրումների, հետահայաց զգացումների հիշատակների ոգեշնչման շնորհիվ, շատ հաճախ՝ ներկա ժամանակային գոտում առնչված պատերազմական դեպքերի և իր հայրենի քաղաքի՝ Իթաքեի զանազան դեպքերի հետ՝ տպավորիչ և դրվագային: Վեպի սյուժետային զարգացումը անցյալի ու ներկայի համադրված քննությունն է: Կարծում ենք, պատահական չպետք է համարել վեպի այս յուրահատկությունը, որը կազմում է գրողի ժանրային կառուցողական «դժվարությունը»՝ մի կողմից կապված «հիշողության» ժամանակի (անցյալ), մյուս կողմից «գործողության» ժամանակի (ներկա) գեղարվեստական ընկալման հետ: Հերոսների հարաբերությունները գլխավոր հերոսի հետ, միջավայրի անհանգիստ, լարված տեսողական դաշտը պահպանում են հերոսի վիպական միասնական ճանաչումը, ազատում նրա կերպարը սխեմատիկ հաճախանքից: Վիպական գործողությունները տեղի են ունենում Իթաքե քաղաքում: Սարոյանը պատմում է կալիֆոռնիական այդ փոքրիկ քաղաքի իրական առօրյայի մասին: Թե՛ քաղաքի, թե՛ գլխավոր հերոսի անունները մեզ հուշում են, որ վեպը գրելիս գրողը դիմել է Հոմերոսի «Իլիական» և «Ոդիսական» պոեմներին: Անցյալը Սարոյանի ստեղծագործության մեջ ներկայանում է երկու ձևով՝ նախ որպես կենդանի և գործուն մի ուժ, ապա որպես սոցիալական

և պատմական որոշակիությունից, երբեմն նույնիսկ ժամանակից և տարածությունից դուրս մի աշխարհ՝ այնպես, ինչպես անգլիացի գրող Ջ. Ջոյսի «Ուլիս» (1918) վեպում: Ջոյսի նմանողությամբ Սարոյանը դիմում է հեռավոր անցյալին, անցյալի ավանդույթներին: Խախտվել է համաչափությունը նույնիսկ բնության և մարդու միջև, և որպեսզի հաստատվի ցանկալին, անվարան հարկ է վերցնել անցյալի կորսված ժառանգությունից բնապաշտությունն ու ուժը և երիտասարդական ավյունով նայել վաղվան՝ երագելով լուսավոր գալիքի մասին: Երկու գրողներն էլ իրենց հերոսներին վերցրել են անցյալից: Թե՛ Ջոյսը, թե՛ Սարոյանը գլխավոր հերոսին բնութագրում են ներաշխարհում՝ ներսից, ցուցադրում են ոչ թե նրա գիտակցված գործողությունները, այլ նրա հոգեկան աշխարհը, ծանր ապրումները, ճնշվածությունը, կրքերն ու բնազդները, որոնք ժամանակ առ ժամանակ վեր են հանվում նրա ենթագիտակցությունից: Սարոյանն իր հարուստ ստեղծագործական կյանքի ընթացքում հաստատել և ամրակայել է այն տեսակետը, ըստ որի՝ գլխավոր դերը կյանքում տրված է ոչ թե Աստծուն և կառավարությանը, այլ մարդուն:

«Եթե կյանքը տխուր է, ազնիվ կամ անմիտ, – հավաստում է միսիս Մաքոլին, – դրա պատճառը մարդն է: Եթե հարուստ է և գեղեցկությամբ լեցուն, ուրեմն ինքը մարդն է այդպիսին և ոչ թե շրջապատը: Այդպես է: Եթե որևէ բան վատ է, տգեղ կամ խեղճ, միշտ ինքը մարդն է այդպես, և յուրաքանչյուր մարդ իր մեջ մի աշխարհ է: Նա այդ աշխարհը կարող է վերակառուցել և սիրելի մարդկանցով բնակեցնել, եթե նրա սիրտն ընդունակ է սիրո, կամ լցնել ատելի մարդկանցով, եթե նրա սիրտը ընդունակ է ատելության: Աշխարհը պետք է վերակառուցվի նրա մեջ ապրող յուրաքանչյուր անհատի կողմից» (Սարոյան 1986, 424):

Ուստի պատահական չէ, որ Սարոյանն իր այս և նաև մյուս ստեղծագործություններում մեծ տեղ է հատկացնում մարդկային ապրումներին և դրանց բացահայտմանը: Գրողն առասպելի մեջ տեսնում է հավերժական իմաստ՝ կյանքի և մահվան բախում, որ այստեղ հանդես է գալիս պատերազմի և խաղաղ կյանքի, անմեղ մարդկանց բախման միջոցով, այնուիետև կյանքի անընդմեջ մաքառումներ, մարդու պայքար չարի դեմ: «Նետաքրքիր է՝ ինչպես է Սարոյանը պայքարում չարի դեմ. չարությամբ, ընդվզումով, թե՞ այլ կերպ, որն ի վերջո հանգեցրել է կռվի, պատերազմի, թե՞ բարությանը և սիրով. «Չարերը չգիտեն, որ իրենք չար են և հետևաբար անմեղ են: Չար մարդուն պետք է ներել, – ասում է միսիս Մաքոլին, – նրան պետք է սիրել, որովհետև մեր յուրաքանչյուրից ինչ-որ բան կա աշխարհի ամենաչար մարդու մեջ, ինչպես որ նրանցից ինչ-որ բան կա մեր մեջ» (Սարոյան 1986, 425):

Վեպի փիլիսոփայական իմաստը «ոգևորության և բարու աշխարհի» հոչակելու մեջ է: Որքան էլ պատերազմն իր չար գործն է կատարում՝ օրական խլելով երիտասարդ կյանքեր, դժբախտացնելով ընտանիքներ, այն նաև մարդկանց մեջ զարմանալիորեն ամրակայում է մարդկայնությունը, բարությունը: Սարոյանի հերոսները գրավիչ են, ուշադիր միմյանց նկատմամբ, նրանք ձգտում են դեպի մարդկային ջերմության: Նրանք քաջ գիտակցում են, որ իրենց ուսերին

պարտավոր են տանել անհեթեթ, անարդար աշխարհի բարոյական ողջ ծանրությունը, և որ կարևորն է՝ պատասխանատու են աշխարհի մեջ եղած զուգակշիռ ներուժի պահպանման և շարունակության համար: Այստեղ, ինչպես իր նախորդ ստեղծագործությունների ներքին շերտերում, ամրակայված է սարտոյան կեցությունը-ոչնչությունը-գիտակցությունը, որը գրողին տանում է սարտոյան՝ «գիտակցությունը՝ որպես բարձրագույն կեցություն» մեկնական հունով՝ դրսևորելով փիլիսոփայական գեղագիտական հայացքի ինքնատիպություն: Մարդն ինչպես Սարտրին, այնպես էլ Սարոյանին ներկայանում է իբրև կոնկրետ մի բան՝ իր կյանքով, կենսական իրավիճակում կատարած իր արարքով: Գլխավորը տվյալ անհատի գոյությունն է իբրև մի ամբողջություն՝ իր զգացմունքներով և ցանկություններով, որի վրա էլ Սարոյանը բևեռում է իր ուշադրությունը: «Սարոյանի վարպետությունն առաջին հերթին այն է, – գրում է Խաչիկ Թոլոյանը, – որ նա մարդկային հակասություններն ու հակադրությունները ներկայացնում է իբրև նոր մարդկային հարաբերությունների մնացորդներ, իբրև վաղուց անցած երջանիկ ժամերի արտացոլումներ» (Tololyan 1996, 39):

Ստեղծագործության հերոսները պատանիներ և ծերեր են: Սարոյանը նրանց պատահաբար չի դարձրել հերոսներ: Ծերերը, որոնց նկատմամբ գրողը տածում է ջերմ վերաբերմունք, պահպանում են տեղեկություններ անցյալի մասին. նրանք են փորձի, իմաստության կրողը, պատանիները հույսն ու երազանքն են, ապագան: Այստեղ չկա երեցների և կրտսերների բախում, փոխարենը ամուր միասնությունն է, միմյանց նկատմամբ տածած հավատն ու սերը, որն էլ գրողի մեկնակետով մարդկության փրկությունն է: Որպես իմաստության մարմնավորում՝ վեպում հանդես է գալիս տարեց ուսուցչուհին, որը կյանքի դասեր է տալիս աշակերտներին, սովորեցնում ապրել որպես մարդ, առանց որի անհնարին է մարդու ակնթարթային կյանքը: «Կարևորն այն է, – ասում է նա, – որ մարդ մարդ լինի, ունենա սիրտ, սիրի ճշմարտությունն ու պատիվը, հարգի նրանց, ովքեր իրենից բարձր են: Եթե իմ աշակերտները մարդ լինեն, այդքանը բավական է: Յուրաքանչյուրդ իսկական մարդ կլինի այն ժամանակ, երբ հակառակ ձեր փոխադարձ չսիրելուն՝ կարողանաք իրար հարգել» (Սարոյան, 1986, 356):

Մայր Մաքսիլը կյանքի իմաստը տեսնում է հավատքի և բարության մեջ: «Եթե դու չհավատաս, – ասում է նա որդուն՝ Հոմերին, – չես ապրի, հավատքն է ամեն ինչ հրաշալի դարձնողը...» (Սարոյան 1986, 335): Ահա կյանքի մի ամբողջ փիլիսոփայություն՝ իմաստավորված դարավոր կենսափորձով:

Վեպի առանցքը կյանք-պատերազմ բախումն է: Սարոյանը սրությամբ զգում է աշխարհի անարդարությունն ու անտարբերությունը, նրա անհոգի վերաբերմունքն անհատի նկատմամբ, որը հաճախ դառնում է անմեղ զոհ. դա ողբերգություն է, ողբերգությունն աշխարհի, որտեղ տիրում է մարդկային մեծ չարիքը՝ պատերազմը: Եվ ո՞վ է այդ դաժան մարդակույ պատերազմի պատճառը, ո՞ւմ է հարկավոր: Գրողը փորձում է որոնել և գտնել պատճառը: Սարոյանը գալիս է այն հետևության, որ այդ ամենի պատճառը ոչ թե մարդն է, այլ

նրա մեջ իշխող չար ոգին, որի դեմ էլ ցանկանում է պայքարել հերոսը (Սարոյան 1986, 462): Ի՞նչն է մարդկանց մղել պատերազմի, – հարցնում է գրողը և պատասխանում. «Մենությունից և թախծից առաջացավ պատերազմը» (Սարոյան 1986, 335), – ահա սարոյանական պարզ ու միանգամայն ճիշտ մեկնաբանությունը: Վեպը պայքար է մենության և թախծի դեմ, և իզուր չեն հերոսները միմյանց նկատմամբ այդքան գորովագութ և կարեկից: Նրանք իրենց անպարտելիությունը տեսնում են միասնության և անխափան սիրո մեջ: Ինչ խոսք, սրանք մարդկանց ապրեցնող հոգեբանական ուժեր են և հույսի հաղթանակ՝ ուղղված անիմաստ աշխարհի դեմ:

Սարոյանը վեպում քննում է կյանքը և մահվան առեղծվածը՝ գլխավոր շեշտը դնելով մահվան խորհրդի վրա, որի շուրջն էլ ծավալվում են բոլոր գործողությունները և միտված են այն մեկնելու: Ամեն օր մահվան ծանուցագրեր են ստացվում. հեռվում փոթորկվող ավերիչ մահվան լուրը ներխուժում է այս փոքրիկ, խաղաղ քաղաք: 14-ամյա Հոմեր Մաքրլին պատերազմում զոհվածների մահվան թղթերն է տանում հարազատներին, ցավով է զգում, որ մասնակից է դառնում անհեթեթ պատերազմի ավերիչ սխալին: Առ այսօր փիլիսոփայական կենսահարցերից անլուծելին մահվան խորհուրդն է, որը գոյապաշտները դիտարկում են գիտակցության և նրա հարաբերական կորստյան գաղափարների անհաշտ, խռովիչ քննության շերտերում: Գրողն առանձին նշանակություն է տալիս գիտակցությանը, որի շնորհիվ մահվան խորհուրդն ստանում է փիլիսոփայական մեկնություն. այն գեղեցիկ է, խորհրդավոր իր պարուրանքի մեջ: Մահը Սարոյանը դիտարկում է նախ որպես բնական անհրաժեշտ վիճակ, որպես մարմնի օրգանական մահացում, այնուհետև ապրած կյանքի ուղղակի շարունակություն: Ի՞նչն է մահից հետո. գուցե այն, ինչ էր մահից առաջ:

«Լավ մարդը երբեք չի մահանում, – ասում է միսիս Մաքրլին, – դու նրան հաճախ պիտի տեսնես. դու նրան պիտի տեսնես փողոցներում, տներում, խաղողի այգիներում և մրգաստաններում, գետերում և ամպերի մեջ, որ այս աշխարհը մեզ համար դարձնում են ցանկալի... Մարդու մարմինը կարող է մեզնից հեռանալ, նրան կարող են մեզնից խլել, բայց այն լավագույնը, որ կա մարդու մարմնի մեջ, մնում է հավիտյան» (Սարոյան 1986, 481):

Սարոյանն առաջարկում է հավերժական կյանքի իր դեղատոմսը, որն է՝ սերը, նրա հետ՝ նաև բարությունը, որոնք էլ գրողի համոզմամբ կյանքի գլխավոր խթանիչներն են:

Այսպես, օրինակ, Մարկուս Մաքրլին մեռնելիս կյանք է շնորհում ընկերոջը, որը վաղն արդեն պիտի փոխարինի իրեն, պիտի գնա իրենց տուն, դառնա իր ընտանիքի հարազատ զավակը: Վեպի ավարտը ստանում է այլաբանական խորք, երբ մահվան պատկերին զուգորդում է ծննդյան ակնարկը: Դա նշանակում է, որ անվախճան է կյանքը, որի երկու ծայրակետերը՝ մահն ու ծնունդը, դժբախտությունն ու երջանկությունը, միշտ ուղեկցում են միմյանց, և այն էլ շնորհիվ մարդու մեջ եղած բարոյական անսպառ ուժերի. «Երկրի վրա ամեն ինչ լավ պետք է լինի, և մարդիկ ավելի լավ պետք է լինեն, – ասում է Սարոյանը, –

լավ մարդը երբեք չի մեռնում» (Սարոյան 1986, 480): Գրողը համոզված է, որ աշխարհում կան բարու ամրոցներ, որոնք կդիմանան ամեն ինչի և երբեք չեն կործանվի, այնպես, ինչպես մարդու հոգում երբեք չի խաթարվի բարին ու բարությունը:

Երկդիմի պատերազմի արտացոլումը Վ. Սարոյանի «Վեսլի Ջեքսոնի արկածները» վեպում

«Մարդկային կատակերգություն» վեպից երկու տարի անց՝ 1945 թվականին, լույս տեսավ «Վեսլի Ջեքսոնի արկածները» վեպը, որը Սարոյանը սկսել է գրել Լոնդոնում և ավարտել պատերազմի դաշտում. այն ժամանակ, երբ Դեպարդենում պատերազմական գործողություններ էին, և ինքն ուսումնական ֆիլմեր նկարահանող խմբի հետ նկարում էր Դեպարդենում ծավալվող պատերազմը: Ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ ստեղծագործություններում Սարոյանը պատերազմն ընկալեց և պատկերեց ոչ թե որպես մարդկությունից միլիոնավոր զոհեր խլած ազատագրական պայքար ֆաշիզմի դեմ, այլ իբրև անիմաստ, անհեթեթ սպանդ: «Պատերազմի ողբերգության սոցիալ-պատմական ենթատեքստը, – գրում է Նատալյա Գոնչարը Վ. Սարոյանի քառահատորի առաջաբանում, – իրական չափերն ու բնույթը չբացահայտվեցին Վ. Սարոյանի ստեղծագործության մեջ, բայց և այնպես նրա գործերում կրքոտ բողոք հնչեց ընդդեմ ռազմամոլության, ընդդեմ չարի և բռնության: Պատերազմը ժխտվեց իբրև մարդու հոգեբանական վիճակ, մերժվեցին պատերազմի հետևանքները՝ քայքայված ընտանիքներ ու բռնություն մարդու լավագույն ձգտումների նկատմամբ» (Սարոյան 1991, 429):

«Վեսլի Ջեքսոնի արկածները» վեպում մարդու լավագույն զգացումներն ու ձգտումները բախվում են պատերազմի և զինվորականության անմարդկայնությանը: ««Վեսլի Ջեքսոնի արկածները» վեպ-ռեպորտաժ չէ, – նշում է Ա. Չվերևը, – Սարոյանը գրել է իր տեսածի, ապրածի, զգացածի մասին» (Зверев 1982, 185), որն էլ վեպը գրելու հիմքն է հանդիսացել: Իսկ ի՞նչ է Սարոյանի տեսածն ու զգացածը՝ սպանդի անմիտ դատողություններ, զորամասային օրենքների անհոգություն, Լոնդոնի կործանում, գետնափոր պատսպարանների առջև անբարոյականների ամբոխ, որոնք, չնայած շրջապատի մահաբեր կյանքին, շարունակում են իրենց անբարոյական կյանքը, վիրավորներով լեցուն հիվանդանոցներ, խանութների առջև խմբված հազարավոր կտրոնավոր մարդիկ, խառնաշփոթ, ղեկավարության հանցավոր անտարբերություն, բազմաթիվ անտեղի զոհեր:

Սարոյանը պատերազմը բնորոշում է որպես արքայի. այն անհարիր է անհատի ձգտումներին ու երազանքներին: Նա՝ որպես մտածող և գրող, վեպում քննում է երկդիմի պատերազմը. պատերազմի դաշտում մարդիկ միմյանց դեմ կռվում են ոչ միայն որպես հակառակորդներ և լայնախոհ ռազմիկներ՝ իրարից վրեժ լուծելու, իրար պատժելու, հաղթելու և տարածքներ նվաճելու անհագ մոլուցքով, այլև որպես օտարության ախտով տառապողներ՝ միմյանց նկատմամբ

ունեցած օտարության արգելքներով, որի վրա էլ Սարոյանն ուղղում է իր լուսարձակը (Hovard 1966, 139): Այս օտարությունն է, որ ծնում է ատելություն, թշնամանք, պատերազմ: Սարոյանի խորին համոզմամբ, մարդկանց միջից օտարացվածությունը հեռացնելու դեպքում հնարավոր կլինի վերջ դնել պատերազմին: Փիլիսոփայական դասերի հիման վրա Սարոյանը մարդուն տեսնում է մերթ իր վեհության-գիտակցության մեջ, մերթ էլ անկման, խեղճության վիճակում: Մարդը գիտակցության շնորհիվ ի վիճակի կլինի հետ բերել այն, ինչը կորցրել է՝ դատողությունը, բանականությունը, որը վերստին կվառի մարդու հոգևին լույսը (Սարոյան 1999, 125): Վիպակում գործողությունները ներկայացվում են գլխավոր հերոսի՝ 19-ամյա Վեսլիի դատողություններով և արարքներով: Նա իր ասածը փորձում է տեղ հասցնել անմիջականորեն, պատերազմ տեսած պատանիների միջոցով: Ինչ է պատերազմը հազարավոր պատանիների համար՝ անհեթեթություն, անմտություն, բանականության մթազնում, անեծք: Հերոսը փորձում է պատրանքներով ստեղծել իր աշխարհը. նա հասու չէ պատերազմից դուրս գալու ելք գտնել, խաթարված է նրա կյանքի ընկալումը, նա կյանքը պատկերացնում է միայն երազ-ցանկություններով: Հերոսը փորձում է կտրվել իրական կյանքից. հոգ չէ, թե աշխարհը կկործանվի: «Թող, ինչպես ասում են, – պնդում է Վեսլին, – կործանվի քաղաքակրթությունը, միայն թե ես կենդանի մնամ... Ինչու անհանգստանալ, թե այնտեղ ինչ-որ բան քանդվում է, եթե ես պետք է հաշմանդամ դառնամ: Ամեն մի ազնիվ մարդ բանակում մտածում է նույն բանը» (Սարոյան 1991, 171): Պատերազմը խեղել է մարդկանց, խաթարել է մարդկանց գիտակցությունը. նրանք դադարել են մարդ լինելուց, չգիտեն՝ ինչու են կռվի դաշտում, ինչու են կռվում, ովքեր են իրենք, որն է իրենց կյանքի նպատակը» (Սարոյան 1991, 171):

Վեսլին իր կեցության իմաստը հասկանում է միայն խոր ցնցումների ժամանակ, երբ, որպես գերի, հայտնվում է համակենտրոնացման ճամբարում: Նրա առջև կրկին բացվում է իրեն խորապես հարազատ գոյության աշխարհը: Վեսլին ցանկանում է ստեղծել հալածվածների, մերժվածների, կյանքից արհամարհվածների իր պետությունը, որտեղ մարդիկ պաշտպանված կլինեն ամեն տեսակ աղետից ու չարիքից, որտեղ աշխարհը կառավարվելու է սիրո, մարդկայնության, զգացմունքի օրենքով, որի շնորհիվ էլ հնարավոր կլինի մեկընդմիջտ վերջ դնել անժամանակ, անցանկալի մահվան և հասնել այնքան տենչալի պայծառ օրվան: Վեսլի Ջեքսոնը ձգտում է հասնել երջանկության. նա մարդկային գոյության գլխավոր գրավականը համարում է սերը, որի շնորհիվ էլ փորձում է վերափոխել աշխարհը. սիրո կողքին անզոր է անգամ պատերազմը: Սարոյանն իր հերոսին չի թողնում հուսահատության վիճակում: Գրողը գտնում է պատերազմից դուրս գալու ելքը. որն է՝ մարդու նկատմամբ սերն ու հավատը, նրա բարեկամեցությունը (Balakian 1998, 126): Միայն գիտակից նվիրումով հնարավոր կլինի ձեռք բերել հաղթանակ, խաղաղ կյանք: Գրողն անընդմեջ որոնում է սեր, բարություն և Աստված իր իսկ հերոսների մեջ (Lee 1998, 252): Դժվար չէ նկատել, որ Սարոյանի այս ստեղծագործության հիմքում Ա. Քամյուի «Թագա-

վորում է անհեթեթությունը, սերն է իշխում» 30-ական թթ.-ին ձևակերպած «Էկզիստենցիալիզմ-ռոմանտիզմ» երկիմաստ հասկացությունն է: Վեպի ավարտը լավատեսական է: Վեպի Ջեքսոնը վերադառնում է տուն՝ սկսելու նոր կյանք: Չկա այլևս դաժան պատերազմը, սակայն մնացել են տխուր հիշողությունները, որոնք նրան ուղեկցելու են ողջ կյանքի ընթացքում՝ մերթընդմերթ հիշեցնելով անսկիզբ ու անվերջ, անհեթեթ ու անմիտ պատերազմի մասին, որոնք մարդկության գոյության անբաժանելի մասն են կազմում, որն իր ամբողջության մեջ և՛ արտաբնական է, և՛ ընդվզում, և՛ գիտակցության հոսք: Հերոսին այն միշտ կկանգնեցնի անպատասխան հարցերի առջև. «Ինչո՞ւ համար Ջիլի մեծ եղբայրը չվերադարձավ տուն, ինչո՞ւ համար Ջո Ֆոկսհոլը չի վերադառնում տուն, ինչո՞ւ տուն չվերադարձավ Դոմինիկ Տաոսկան: Ինչո՞ւ մի քանիսին ինձ նման բաժին է ընկել ամբողջ երջանկությունը, իսկ մյուսներին՝ ոչինչ: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...» (Սարոյան 1988, 315), և նրան այդ անպատասխան հարցերը միշտ կօգնեն սթափ հայացքով նայել կյանքին և իր գոյության ընթացքում ճիշտ կողմնորոշվել: Այս հարցերի պատասխանը անպատասխան լռությունն է, տիեզերական ինչ-որ անկարգությամբ մարդու համար գծած կյանքի սահմանային ընդունումն ու գիտակցումը, սահմաններ, որոնք պետք է մարդ արարածը լռեցյալն տանի ու համբերի՝ ճակատագրի առաջ միշտ մնալով սպասող ինչ-որ մի պատասխանի, որը չկա և չի կարող լինել:

Եզրակացություններ

Սարոյանը «Մարդկային կատակերգություն», «Վեպի Ջեքսոնի արկածները» վեպերում պատկերում և խստագույնս քննադատում է ատելություն, թշնամանք սերմանող պատերազմները, որոնք ծնվել են մարդու՝ ինքն իրենից, մարդկանցից օտարացվածությունից: Գրողի խորին համոզմամբ՝ մարդկանց միջից օտարացվածությունը հեռացնելու դեպքում միայն հնարավոր կլինի վերջ դնել պատերազմին:

Սարոյանն առաջ է քաշում անհատի փրկության ճանապարհը՝ արտահայտելով իր վերաբերմունքը կյանքի և մահվան, սիրո և ատելության, երազանքի ու իրականության հանդեպ, որն ամեն պահ ի հայտ է գալիս հատկապես մարդու հոգևոր անսպառելիության բացահայտման միջոցով:

Շնորհակալական

Այս հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած օգտակար խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում արտասահմանյան գրականության մասնագետ, բ.գ.դ. Կ. Մատինյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Սարոյան Վ. 1986, Ընտիր երկեր, հ. 1, Երևան, «Սովետական գրող»:
Saroyan W. 1986, Works, vol. 1, Yerevan, Sovetakan Groggh (in Armenian).

2. Սարոյան Վ. 1988, Ընտիր երկեր, հ. 3, Երևան, «Սովետական գրող»:
Saroyan W. 1988, Works, vol. 3, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Armenian).
3. Սարոյան Վ. 1991, Ընտիր երկեր, հ. 4, Երևան, «Նաիրի»:
Saroyan W. 1991, Works, vol. 4, Yerevan, Nairi (in Armenian).
4. Balakian N. 1998, The World of William Saroyan, Hardcover, UNKNO Press.
5. Calonne D. 1983, William Saroyan: My Real Work is Being, University of North Carolina Press.
6. Hamalian L. 1987, William Saroyan: The Man and the Writer Remembered, Rutherford, New Jersey, Fairleigh Dickinson University Press.
7. Hovard R. Floan 1966, An Early Critical Examination of His Works, Hardcover, Twayne Pub Press.
8. Lawrence L., Gifford B. 1998, Saroyan: A Biography, Berkeley, University of California Press.
9. Tololyan Kh. 1996, Armenian American Literature, New Immigrant Literatures in the United States, A Sourcebook to Our Multicultural Literary Heritage, London, Greenwood Press.
10. Зверев А. 1982, Грустный, солнечный мир Сарояна, Ереван, «Советакан грех».
Zverev A. 1982, Saroyan's Sad, Sunny World, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Russian).
11. Сароян В. 1999, Рассказы, интервью, эссе, воспоминания, Ереван, «Наири».
Saroyan W. 1999, Stories, Interviews, Essays, Memoirs, Yerevan, Nairi (in Russian).

**"RHYTHMS" MOSAIC OF THE SUMMER HALL OF THE "MOSCOW" CINEMA
ՄՈՍԿՎԱ ԿԻՆՈԹԱՏՐՈՆԻ ԱՄԱՌԱՅԻՆ ԴԱՎԼԻՃԻ «ՌԻԹՄԵՐ» ԽՃԱՆԿԱՐԸ
МОЗАИКА «РИТМЫ» В ЛЕТНЕМ ЗАЛЕ КИНОТЕАТРА «МОСКВА»**

Ovsanna Karamyan
Օվսաննա Քարամյան
Овсанна Карамян

Yerevan State University, Armenia
Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան
Ереванский государственный университет, Армения

o.qaramyan@ysu.am

Ներկայացվել է՝ 22.09.2025; գրախոսվել է՝ 20.02.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Received: 22.09.2025; Revised: 20.02.2026; Accepted: 14.04.2026
Представлено: 22.09.2025; рецензировано: 20.02.2026; принято: 14.04.2026

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-163

Abstract – This article presents a multilayered analysis of the integration of monumental art and architecture in the summer hall of the "Moscow" Cinema in Yerevan, with particular attention to the mosaics and design philosophy of Hovhannes Minassian. The study conceptualizes monumental art as an inseparable component of public space, one that carries not only aesthetic value but also social, cultural, and historical responsibility. Through a comprehensive approach that combines art historical analysis, architectural theory, and spatial interpretation, the article examines how Minassian's mosaics interact with the architectural structure of the cinema rather than merely adorning it. Special emphasis is placed on Minassian's creative method as a deliberate and reflective application of the principle of the "synthesis of the arts". Within this framework, mosaic emerges as an active spatial and ideological element that extends the architectural narrative of the building. The article demonstrates that the visual language of the mosaics contributes to the formation of collective memory and civic identity, transforming the cinema's summer hall into a meaningful public environment. By situating Minassian's work within the broader context of Soviet-era monumental art and Armenian cultural discourse, the study highlights the enduring relevance of integrated artistic practices in shaping public space.

Ամփոփում – Սույն հոդվածը ներկայացնում է Երևանի «Մոսկվա» կինոթատրոնի ամառային դահլիճում մոնումենտալ արվեստի և ճարտարապետության ինտեգրման բազմաշերտ վերլուծությունը՝ առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելով Հովհաննես Մինասյանի խճանկարներին և ձևավորման փիլիսոփայությանը: Մոնումենտալ արվեստը դիտարկվում է որպես հանրային տարածքի անբաժանելի բաղադրիչ, որն ունի ոչ միայն գեղագիտական, այլև սոցիալական, մշակութային և պատմական արժեք: Համակցության մոտեցման միջոցով, որը համադրում է արվեստաբանական վերլուծությունը, ճար-

տարապետական տեսությունը և տարածական մեկնաբանությունը, ուսումնասիրվում է Հովհաննես Մինասյանի խճանկարների փոխազդեցությունը (դրանք արվեստագետի համար պարզապես զարդարելու միջոց չեն) կինոթատրոնի ճարտարապետական կառուցվածքի հետ: Հատուկ շեշտադրվում է Հ. Մինասյանի ստեղծագործական մեթոդը՝ որպես «արվեստների համադրության» սկզբունքի գիտակցված և ռեֆլեկտիվ կիրառման եղանակ: Այս շրջանակում խճանկարը հանդես է գալիս որպես տարածական և գաղափարական ակտիվ տարր, որը շարունակում է շենքի ճարտարապետական մտահղացումը: Հոդվածը ցույց է տալիս, որ խճանկարների տեսողական լեզուն նպաստում է հավաքական հիշողության և քաղաքացիական ինքնության ձևավորմանը՝ կինոթատրոնի ամառային դահլիճը վերածելով իմաստավորված հանրային միջավայրի: Մինասյանի ստեղծագործությունը համադրելով խորհրդային շրջանի մոնումենտալ արվեստի և հայկական մշակութային դիսկուրսի ավելի լայն համատեքստում՝ ուսումնասիրությունն ընդգծում է ինտեգրված գեղարվեստական մոտեցումների շարունակական կարևորությունը հանրային տարածքի ձևավորման գործում:

Аннотация – В статье представлен многопластовый анализ интеграции монументального искусства и архитектуры в летнем зале кинотеатра «Москва» в Ереване. Монументальное искусство как неотъемлемый компонент общественного пространства имеет не только эстетическую ценность, но и социальную, культурную и историческую значимость. Важным элементом архитектурной композиции кинотеатра является мозаика Ованеса Минасяна. На основе комплексного подхода, объединяющего искусствоведческий анализ, архитектурную теорию и пространственную интерпретацию, автор статьи рассматривает взаимодействие мозаики О. Минасяна с архитектурной структурой кинотеатра. Особое внимание уделяется творческому методу Минасяна как осознанному и рефлексивному применению принципа «синтеза искусств». В контексте сказанного мозаика выступает в качестве активной пространственной и идеологической составляющей архитектурного нарратива здания. Статья демонстрирует, что визуальный язык мозаик способствует формированию коллективной памяти и гражданской идентичности, превращая летний зал кинотеатра в значимое общественное пространство. Рассматривая творчество О. Минасяна в более широком контексте монументального искусства советской эпохи и армянского культурного дискурса, исследование подчеркивает значение интегрированных художественных практик в формировании общественного пространства.

Keywords – H. Minassian, art, synthesis, modernism, architecture.

Հիմնաբառեր – Հ. Մինասյան, արվեստ, համադրություն, մոդեռնիզմ, ճարտարապետություն:

Ключевые слова – О. Минасян, искусство, синтез, модернизм, архитектура.

Introduction

The Armenian cultural landscape of the second half of the twentieth century was characterized by an active rethinking of the relationship between the fine arts and architecture, one of the most significant manifestations of which was the development of monumental art within public spaces. Under the conditions of Soviet modernism, monumental painting and mosaic transcended their purely decorative function and emerged as essential instruments in the ideological, aesthetic, and social formation of the urban environment. Within this context, the summer hall of the

"Moscow" Cinema in Yerevan occupies a distinctive place, representing a unique example of the synthesis of art and architecture.

The core of this study is the mosaic ensemble created by the artist Hovhannes Minassian and its intrinsic relationship with the architectural setting. Minassian was among the exceptional figures of Armenian fine art whose creative philosophy was grounded in a profound sense of responsibility toward monumental art, which he perceived as an inseparable component of public space and a bearer of collective memory. For Minassian, mosaic and monumental forms were not autonomous artistic objects but rather an ideological and functional continuation of space, operating in dialogue with human movement, the passage of time, and the transformations of the surrounding environment.

Synthesis in Minassian's work

Minassian was one of the exceptional representatives of Armenian visual art whose creative path was defined not only by aesthetic exploration but also by a profound sense of responsibility toward the social, spatial, and historical role of art. He belonged to that rare circle of artists who consciously chose "vulnerable" artistic forms and media monumental sculpture and mosaic which by their very nature are exposed to public scrutiny and do not allow for later correction or concealment. While a painted canvas may be redrawn, repainted, or simply removed from the exhibition space, a work of monumental art exists permanently, becoming an inseparable part of the public environment and remaining subject to the judgment of time, politics, and collective memory.

Such a choice in itself required not only a high level of professional mastery but also inner courage and strong principles. In Minassian's case, the preference for these "open" and risky artistic forms stemmed from his worldview, according to which art must engage in a direct dialogue with its surroundings, architecture, and the human being. This approach places him in close affinity with major figures of global modernism such as Fernand Léger (Léger 1973, 45–62), Le Corbusier, and Joan Miró (Miró 1998, 112–130), who likewise regarded monumental art as a means of shaping the ideological and aesthetic character of public space, rather than as a merely decorative addition.

One of the defining characteristics of Minassian's artistic practice was the consistent realization of the idea of the synthesis of the arts and as Minassian notes: "To place air, light, color, and sound in the service of humanity, uniting the beautiful with the useful, the comfortable with the humane" (Minassian 1971, 11). He did not regard monumental work as an isolated, self-sufficient object; rather, he understood it as a system organically integrated into the architectural environment. This approach echoes the principles of the Bauhaus school and later European modernism, in which painting, sculpture, and architecture were conceived as components of a unified artistic whole. In Minassian's case, however, this synthesis also acquires local

historical and cultural layers, endowing his works with distinct markers of national identity and as Minassian notes: "Whatever the case may be, the great synthesis requires great intellect, profound artistic insight and genuine inspiration, a deep understanding of the work and its material, as well as a sense of time and responsibility" (Minassian 1971, 11).

This project fits squarely within the broader currents of Soviet modernism. Following the well-known 1955 decree, *"On the Elimination of Excesses in Architecture and Construction"*, a widespread shift toward simplified, rational, and economically efficient architecture began across the Soviet Union. Yet modernism under Soviet conditions was never a homogeneous phenomenon; in different republics it assumed distinct local characteristics. In Yerevan, this trend was frequently combined with sensitivity to landscape, climate, and the specific patterns of urban life.

It was precisely here that the summer hall of the "Moscow" Cinema was built in 1966. Its authors were architects Telman Gevorgyan and Spartak Kntekhtsyan. The structural engineering was carried out by Gerasim Gevorgyan, one of the most daring masters of engineering thought, whose talent made it possible to realize many of the bold ideas proposed by young Armenian modernist architects (Balyan 2018, 26–27). The artist Hovhannes Minassian created the remarkable mosaic on the wall behind the fountain. The construction of the summer hall of the "Moscow" Cinema was undertaken by the Yerevan City Council.

Monumental art and architectural collaboration in Yerevan

The following account relates to the construction of the summer hall of the "Moscow" Cinema: "One evening I received a call from Grigor Hasratyan, Chairman of the Yerevan City Council. He showed me the project for the summer hall of the 'Moscow' Cinema. The author of the project was Spartak Kntekhtsyan. The project was very appealing. I told Hasratyan that it would be impossible to implement this project and to construct it under the name 'summer hall of the "Moscow" Cinema' since this would require permission from Moscow. I proposed renaming the project 'Landscaping of the Corner of Tumanyan and Abovyan Streets.' And that is how the decision was made" (Balyan 2018, 27).

Memories and testimonies preserved by his son, Martin Minassian, reveal another essential aspect of the artist's creative method: an extraordinary sense of responsibility and heightened sensitivity toward the task at hand. It is known that for the northern wall of the summer hall of the "Moscow" Cinema he developed approximately 200 different sketches (Fig. 1). This fact attests not only to the diversity of technical and compositional explorations, but also to the artist's internal dialogue with the space, the theme, and the historical context. Such a working method recalls the creative practices of Michelangelo or Diego Rivera (Rivera 1991, 78–92), whose monumental works were likewise preceded by dozens, and at times hundreds, of preliminary versions before a final solution was achieved.

Minassian's work within the space of the "Moscow" Cinema also acquires a profound symbolic resonance linked to the historical memory of the site. The cinema was built on the location of the former Church of Saint Paul and Peter, demolished in the 1930s as a result of the Soviet authorities' anti-religious policies. Consequently, the artist was compelled to create within a space already laden with dense historical and ideological strata. The cinema complex, consisting of enclosed and open halls particularly the later-built open-air summer hall forms a kind of "new sanctuary", a space of culture and collective spectatorship, where religious ritual is replaced by the public experience of art and cinema. In this sense, Minassian's monumental solution may be compared to Diego Rivera's Mexican murals (Folgarait 1998, 45–72) or Fernand Léger's public mosaics (Greenberg 1961, 101–118), which were also often created in historically charged spaces, seeking to reinterpret the past through a new artistic language. Unlike these examples, however, Minassian's work lacks overt ideological pathos; it is instead an expression of inner tension, memory, and the stratification of time.

Thus, Minassian's art emerges not only as an aesthetic value but as a complex cultural phenomenon in which the risks inherent in monumental art, the idea of the synthesis of the arts, and a responsible engagement with historical space intersect. His creative approach integrates Armenian visual art into the global art-historical discourse, demonstrating that a work born within a local context can carry universal artistic and philosophical significance.

Telman Gevorgyan and Spartak Kntekhtsyan belonged to a generation of architects whose professional formation took place in the post-Stalin period, under conditions of ideological transformation within Soviet architecture. They were educated within the Soviet architectural school which, from the late 1950s onward, gradually abandoned neoclassical monumentality in favor of structural clarity, functionalism, and engineering expressiveness. Architects shaped in this milieu sought a new architectural language that could respond both to the technological capacities of the time and to the changing demands of social life.

In his creative thinking, Telman Gevorgyan was distinguished by a strong sense of structural logic and a particular attentiveness to materiality. In his projects, building materials functioned not merely as technical means but as carriers of artistic expression. His approach was characteristic of architects who aimed to reveal construction itself, rather than concealing it beneath decorative layers. Spartak Kntekhtsyan, by contrast, stood out for his sensitivity to spatial organization and the perception of public space. His design thinking was often oriented toward a clear articulation of the human-space relationship, an especially significant concern in buildings of public and cultural importance.

Fig. 1. One of the sketches drew by H. Minassian (Drawings: M. Minassian)

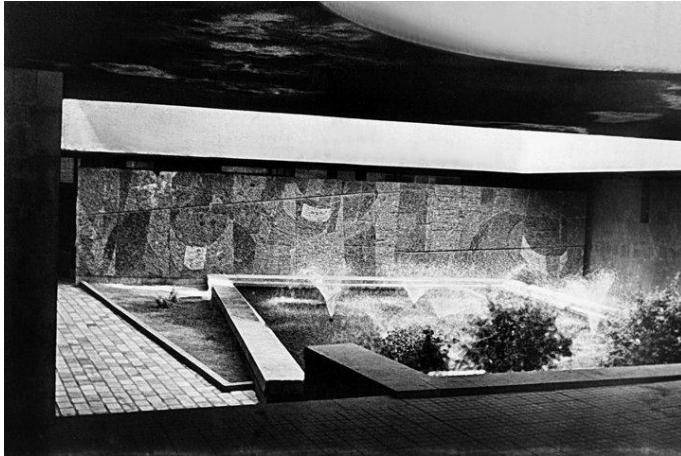

Fig. 2. Mosaic of the summer hall of the "Moscow" Cinema Theater (Drawings: K. Balyan)

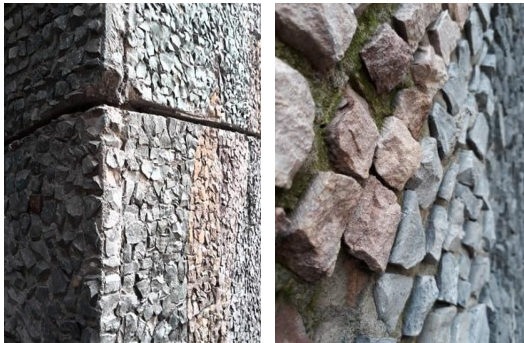

Fig. 3. Mosaic of the summer hall of the "Moscow" Cinema Theater (Drawings: O. Karamyan)

The collaborative work of Gevorgyan and Kntekhtsyan on the design of the summer hall of the "Moscow" Cinema may be understood as a synthesis of these two approaches. Structural rigor and spatial openness are interwoven here, creating an environment that is at once functional and sensorially engaging. Their partnership demonstrates that Armenian architecture of the 1960s evolved not only through individual explorations but also through creative dialogue.

Thus, the project by Telman Gevorgyan and Spartak Kntekhtsyan can be assessed not only as an individual architectural object, but also as an expression of the mindset of its time. It embodies the core principles of Soviet modernism: functionality, material honesty, and social orientation while simultaneously reflecting the distinctive path of Yerevan's urban cultural development. Their work constitutes an important contribution to the history of Armenian contemporary architecture, affirming that the local architectural school was capable of creatively interpreting all-Union and international trends to produce original and meaningful works.

The images presented make it possible to consider the northern wall of the summer hall of the "Moscow" Cinema not merely as an architectural component, but as an autonomous work of monumental art, in which material, surface, and space are interwoven into a unified artistic system. At first glance, it is evident that the work rejects classical iconographic or narrative approaches, focusing instead on structural, textural, and rhythmic relationships.

Close-up photographs reveal the material structure of the mosaic: irregularly cut stones of varying sizes and shades do not strive for ideal planar uniformity. On the contrary, their rough, at times sharp edges emphasize the "natural" character of the material. Here, stone functions not only as a means of image-making, but as a self-sufficient aesthetic value. This approach recalls a key principle of modernist and Brutalist aesthetics: material honesty articulated by Reyner Banham (Banham 1955, 3–19), who emphasized that material should not be concealed but allowed to speak in its own language.

The surface of the mosaic is constructed like a palimpsest, with one image layer overlapping another—a feature often encountered in cave and rock art. Different chromatic layers—gray, greenish, brown, and dark blue-green—do not dominate one another, but instead form a subdued color field charged with inner tension. This chromatic solution is close to the late monumental works of Joan Miró (Miró 1974, 45–62), in which color does not serve to describe form but operates as a spatial and psychological impulse.

In the perspective view, the wall is perceived as a whole, revealing that the mosaic is composed of large rectangular modules which, although technically separated, merge artistically into a continuous visual flow. This modular structure generates a rhythm that extends along the entire length of the wall, without a clearly defined beginning or end. Rather than encouraging the viewer to pause at individual

segments, the work invites perception through movement walking, pausing, and experiencing it over time.

In this regard, a parallel may be drawn with Fernand Léger's (Léger 1961, 112–130) monumental murals, in which compositions are often constructed from large blocks of color and form, calculated in relation to the viewer's movement. Similarly, the mosaic of the summer hall of the "Moscow" Cinema is "read" while walking past it, while sitting nearby, and under varying lighting conditions.

In the overall view, the active role of light and shadow in the perception of the mosaic is evident. The uneven surface of the stone creates a fine network of shadows that shifts throughout the day. Consequently, the work is not static; it exists in time, responding to the position of the sun, the shadows of surrounding trees, and changing weather conditions. This quality brings the mosaic closer not to the idea of a classical image, but to that of a "living surface", a concept also characteristic of Le Corbusier's (Corbusier 1955, 72–88) monumental thinking, particularly in his use of exposed concrete (*béton brut*).

The empty forecourt in front of the mosaic and the presence of the former water basin (even if it is no longer functioning today) create a distinctive atmosphere a space of silence and anticipation. This compositional solution reinforces the contemplative character of the wall. Given that the cinema was built on the site of a former church, the mosaic may be interpreted as an indirect layer of memory: devoid of explicit symbolism, yet imbued with inner gravity. This approach resonates with Pierre Nora's (Nora 1986, 7–12) theory of "sites of memory", in which a material object becomes a silent bearer of collective remembrance.

The images presented demonstrate that the mosaic of the summer hall of the "Moscow" Cinema cannot be regarded as a decorative addition. It is an autonomous work of monumental art that brings together modernist abstraction, the natural state of the material, and a profound sensitivity to space. Through its sign-based, non-narrative language, it enters into dialogue with the global tradition of monumental art alongside the works of Joan Miró, Fernand Léger, and key examples of Brutalist aesthetics while simultaneously preserving the restrained intensity characteristic of the local Yerevan context.

The summer hall of the "Moscow" Cinema was inserted into a site that was quite inconvenient and spatially constrained for development. Nevertheless, the architects succeeded in creating an original, almost sculptural composition, achieved through the interplay of different volumes, large reinforced-concrete structures, and a pronounced emphasis on their decorative qualities (Balyan 2018, 30–31) (Fig. 2). Within a small site of complex layout, where a wooden cinema had previously stood, the authors found architectural and spatial means to integrate their design into the existing environment. The site itself determined the distinctive features and volumetric composition of the structure. The cinema opens toward the street, and the primary compositional emphasis of the building lies in the conical reinforced-concrete co-

lums of varying heights upon which the structure is supported. The central intention of this design was to discover the appropriate architectural tone for a specific situation: all shortcomings were transformed into particular qualities that ultimately became imperceptible.

The architectural solutions and the mosaic techniques

This architectural solution clearly manifests the principle of dialogue with the environment, in which constraints are not perceived as obstacles but are transformed into creative stimuli. The design of the summer hall of the "Moscow" Cinema demonstrates how spatial limitation conditions the expressiveness of volumetric plasticity: the structure does not seek to dominate its surroundings, but rather derives its form from their internal logic.

The use of conical columns is not merely an engineering solution, but a clearly articulated morphological idea that generates a dynamic rhythm and a vertical accent. These columns become the figurative axis of the structure, simultaneously ensuring the lightness of the open space and the sense of freedom inherent to a summer hall of the "Moscow" Cinema. The monumentality of reinforced concrete is set in contrast to the open-air environment, resulting in a compelling tension between a heavy material and a light perceptual effect.

The architecture of the summer hall of the "Moscow" Cinema may also be regarded as a local interpretation of Soviet modernism, in which functional requirements are combined with plastic form-making. Here, decorativeness does not appear as an independent goal, but rather emerges from constructive solutions, emphasizing the aesthetic value of structural elements. This approach allows the project to be read not only as an individual building, but also as an expression of the architectural thinking of its era.

Ultimately, the summer hall of the "Moscow" Cinema becomes an example of how an environment of high artistic architectural value can be created within a specific urban context. Spatial compression, technical limitations, and functional requirements are transformed into a coherent and harmonious whole, in which each element serves a unified concept, shaping a memorable and distinctive architectural image.

When the question arose of how to design the entrance area of the summer hall of the "Moscow" Cinema, Minassian was invited to take on the task. Once again approaching the commission with exceptional responsibility, the artist began by producing preliminary concepts. At first, he considered compositions featuring robots, astronauts, and tree-lined avenues, as his son remarked: "A person who comes to the cinema should look at one screen; there is no need to show a film in two places". He ultimately created a mosaic distinguished by millimetric precision and a pronounced sense of spatial depth.

The mosaic technique employed by the master belongs to the most common and widely used types of ancient Greek and Roman mosaics, known as *Opus Tessell-*

latum. It consists of a surface assembled from stone, glass, or ceramic tesserae measuring more than 4 cm in width. It is noteworthy that this was the first attempt to create an environment in which architecture, mosaic art, ecology, and the surrounding landscape trees and fountains with their chromatic nuances were integrated into a unified whole (Fig. 4).

The choice of this technique was far from accidental and was fully consonant with both the environment and the artist's aesthetic thinking. *Opus Tessellatum* made it possible to achieve monumentality and refinement simultaneously, to create an image field that reads as a unified composition from a distance, while revealing a carefully articulated treatment of detail at close range. In Minassian's mosaic, material is no longer a merely decorative element, but becomes a bearer of meaning, emphasizing a sense of movement, time, and cinematic flow.

Placed within the entrance area, the mosaic functions as a transitional environment – from the everyday life of the street to the world of art. It plays a role of psychological preparation, immersing the viewer in the atmosphere of cinematic perception even before entering the hall. It is precisely here that Minassian's remark about "looking at one screen" acquires a deeper interpretation: the mosaic does not replicate the visual language of cinema, but instead creates a generalized, symbolic field that does not compete with the film, but rather complements it.

From a compositional standpoint, the mosaic is constructed with a precisely calculated rhythm and balance. The sense of spatial depth is achieved not through classical perspectival devices, but through chromatic transitions, variations in the density of detail, and the directional placement of the tesserae. This approach once again underscores the artist's professionalism and complete mastery of the material, where technique does not constrain the idea but rather expands its expressive potential.

The mosaic in the entrance area of the summer hall of the "Moscow" Cinema may also be regarded as an example of the synthesis of the arts, in which architecture, monumental painting, and design merge into a unified conceptual system. It does not merely decorate the space, but actively shapes cultural memory, becoming an integral part of the identity of the "Moscow" Cinema. In this respect, Minassian's work occupies an important place in the development of Armenian monumental art, demonstrating how classical techniques can be reinterpreted and endowed with new layers of meaning within a contemporary environment.

In 2010, the Church Council sought to assert ownership rights over the territory of the summer hall of the "Moscow" Cinema. At the same time, a civic initiative established to protect the "Moscow" Cinema's summer hall continued its struggle to preserve this rare architectural monument in the center of the capital, while the Mother See of Holy Etchmiadzin undertook documentary procedures with the aim of initiating the dismantling of the structure and the construction of a new church (Papoyan, Azatutyun 2010). In response, Yerevan residents, students, and concerned members of the public rose in protest to defend the building, organizing a petition

in support of the continued existence of the summer hall of the "Moscow" Cinema. Thanks to this clear and determined civic stance, the summer hall of the "Moscow" Cinema was not dismantled, and Minassian's exceptional mosaic was preserved.

This case became one of the important milestones in the cultural self-awareness of contemporary Armenia, demonstrating that the fate of public spaces is no longer determined solely within the closed circles of state or ecclesiastical institutions. The resistance that formed around the summer hall of the "Moscow" Cinema transformed the issue of cultural heritage preservation into a platform for civic engagement and public discourse. Here, architectural value moved beyond the realm of mere physical conservation and acquired symbolic significance as a bearer of urban memory, cultural continuity, and creative freedom.

The mosaic by Hovhannes Minassian, an inseparable part of the summer hall of the "Moscow" Cinema, was perceived in this struggle not only as an individual work of art, but as a symbolic boundary between past and present. It embodied that layer of Soviet-era modernist art which often remains overlooked or vulnerable amid post-independence urban transformations. Consequently, the preservation of the mosaic also became a matter of safeguarding cultural memory, underscoring the idea that art cannot be considered separately from its spatial and social context.

The success of the civic initiative demonstrated that the protection of art can evolve into an effective mechanism of public self-organization. In the course of this process, a new discourse emerged in which the concept of "heritage" moved beyond state-defined normative frameworks and was reinterpreted as public property a constellation of spiritual, cultural, and urban values. From this perspective, the preservation of the summer hall of the "Moscow" Cinema may be viewed as a precedent of cultural activism that later influenced initiatives aimed at protecting the cultural environment in Yerevan and other cities of Armenia.

Thus, this case serves as a vivid example of the social function of art, in which creative heritage becomes a pillar of public resistance and identity formation. It affirms that art is not only an aesthetic value, but also an active participant in political, social, and urban processes one around which representatives of different generations and social groups can unite, defending not merely a building or a mosaic, but the cultural memory of their city and their vision of its future.

Art as an extension of architecture

Minassian clearly understood the significance of architectural structures, deeply engaging with their function and purpose. When a sculptor or painter worked alongside an architect in a unified, parallel process, the mosaic, fresco, sculpture, or mural became an organic continuation of architecture. This was a fundamental condition of Minassian's practice, and it is precisely for this reason that his works achieved such unequivocal success.

Minassian's creative method was grounded in the principle of the "synthesis of the arts", in which visual art never functioned as an add-on or decorative layer, but as the ideological and functional foundation of space. For him, the architectural environment was first and foremost a social space intended for public interaction, cultural experience, and the formation of collective memory. Accordingly, in Minassian's site-specific works, form, color, and thematic content emerged directly from the function and significance of the given structure.

This approach is particularly evident in the mosaics and murals he created for buildings of public importance, where thematic choices were determined not only by national or artistic concepts, but also by the activities taking place within those spaces. In Minassian's art, the image is "read" in motion, through the viewer's physical presence, transforming the work from an object of observation into a spatial experience. This understanding of art resonates with the ideas of modernist architecture, while at the same time remaining deeply rooted in Armenian cultural traditions.

The collaboration between Minassian and the architect established a model of equal partnership, in which the artist participated not only in the stage of visual execution, but also in conceptual programming. In this context, the mosaic or mural became the "voice" of the building communicating values, historical memory, or social messages. Art here functions as a mediator between the individual and the built environment, shaping an emotional and ideological connection to space.

Thus, Minassian's effort may be regarded as an example of comprehensive environmental thinking, where art and architecture are united into a single, coherent system. The success of his works lies not only in their high aesthetic quality, but also in the fact that they were created with a profound awareness of the relationship between space, function, and society. This approach remains highly relevant today, particularly within the contemporary urban environment, where public art continues to seek its place within the architectural and social fabric of the city.

Conclusion

Hovhannes Minassian's "*Rhythms*" mosaic exemplifies the seamless integration of monumental art and architecture, demonstrating how abstract visual language can enhance and complete structural design. By employing the "*Opus Tessellatum*" technique and a meticulous selection of colored stones, Minassian transformed the northern wall of the "Moscow" Cinema's summer hall into a dynamic spatial experience. The mosaic functions not merely as decoration, but as an active participant in the architectural environment, creating a dialogue between form, color, and space. Its rhythmic abstraction and textural complexity reflect both a mastery of traditional mosaic techniques and a modernist understanding of spatial composition, while simultaneously contributing to the cultural and aesthetic identity of the public space. In this way, "*Rhythms*" embodies the principle of the synthesis of the arts, illustrating how site-specific monumental works can mediate between human perception, architec-

tural function, and the historical and social context of the city. Minassian's mosaic thus stands as a compelling example of how Armenian monumental art engages with modernist visual discourse while retaining a distinctly local and cultural resonance.

Acknowledgments

The author wishes to express her deepest gratitude to those whose guidance, support, and generosity have made this study possible. Special thanks are due to Martin Minassian, son of Hovhannes Minassian, for generously sharing invaluable memories, insights, and documentation regarding his father's creative process, which have greatly enriched this research. The author is also profoundly grateful to Dr. Satenik Vardanyan, Head of the Chair of History and Theory of Armenian Art, whose scholarly guidance, encouragement, and constructive critique have been indispensable throughout the development of this work. The author extends her sincere appreciation to Dr. Gevorg Harutyunyan, PhD in History, for providing essential information and contextual support that has helped situate Minassian's work within its broader historical and cultural framework.

References/Գրականություն/Литература

1. Banham R. 1955, *The New Brutalism*, *Architectural Review*, 3–19.
2. Folgarait L. 1998, *Mural Painting and Social Revolution in Mexico, 1920–1940*, Cambridge, Cambridge University Press.
3. Greenberg C. 1961, *Art and Culture: Critical Essays*, Boston, Beacon Press.
4. Le Corbusier 1955, *Le Modulor: A Harmonious Measure to the Human Scale, Universally Applicable to Architecture and Mechanics*, London, Faber & Faber.
5. Léger F. 1961, Fernand Léger: Œuvres murales et peintures monumentales, Paris, Maeght Éditeur, 112–130.
6. Léger F. 1973, *Functions of Painting*, New York, Viking Press.
7. Miró J. 1974, *Peintures murales et monotypes*, Paris, Maeght Éditeur.
8. Miró J. 1998, *I Work Like a Gardener*, London, Tate Publishing.
9. Nora P. 1986, *Les Lieux de Mémoire*, vol. 1, *La République*, Paris, Gallimard, 7–12.
10. Rivera D. 1991, *My Art, My Life: An Autobiography*, Mineola, NY Dover Publications.
11. Ազատություն 2010, Ուրվագծվում է «Մոսկվա» կինոթատրոնի ամառային դահլիճի ճակատագիրը, Երևան, azatutyun.am (Accessed on: 11.03.2025).
Azatutyun 2010, The fate of the summer hall of the "Moscow" cinema is being outlined, Yerevan, azatutyun.am (Accessed on: 11.03.2025)(in Armenian).
12. Մինասյան Հ. 1971, Սովետական արվեստ, N 6, Երևան, 11–12.
Minassian H. 1971, *The Alliance of Arts, Soviet Art*, N 6, Yerevan, 11–12 (in Armenian).
13. Бальян К. 2018, Летний кинотеатр «Москва», «Татлин», Екатеринбург.
Balyan K. 2018, *The Moscow Summer Cinema, Tatlin, Yekaterinburg* (in Russian).

**ԹԱՏՐՈՆՈՎ ՈԳԵՇՆՉՎԱԾ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՆԴՈՒՆՈՒ ԲԵՄԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱՉԵԱՆ» ԹԱՏԵՐԱԽՄԲՈՒՄ
INSPIRED BY THEATER HARUTIUN GNDUNI'S THEATRICAL ACTIVITIES IN
"VAHRAM PAPAZIAN" THEATER TROUPE
СЦЕНИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВДОХНОВЛЕННОГО ТЕАТРОМ
АРУТЮНА ГНДУНИ В ТЕАТРАЛЬНОЙ ТРУППЕ «ВАГРАМ ПАПАЗЯН»**

Անահիտ Բեքարյան
Anahit Bekaryan
Анаит Бекарян

anahit.bekaryan@arts.sci.am

Ներկայացվել է՝ 07.04.2025; գրախոսվել է՝ 23.02.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Received: 07.04.2025; Revised: 23.02.2026; Accepted: 14.04.2026
Представлено: 07.04.2025; рецензировано: 23.02.2026; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-176

Ամփոփում – 1959-ին Պերճ Ֆազլյանը Լիբանանում հիմնում է «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբը և որպես հիմնադիր-բեմադրիչ՝ ներկայացնում բազմաթիվ գործեր, որոնք գնահատվում են ոչ միայն հայ հասարակության և մամուլի կողմից, այլ նաև արաբալեզու, ֆրանսալեզու մամուլն է արձագանքում թատերախմբի ունեցած հաջողություններին: «Վահրամ Փափազեան» թատերախմբի լավագույն բեմադրություններից են Բեն Ջոնսոնի «Վոլբոնե»-ն, միջազգային համբավ ունեցող լիբանանցի դրամատուրգ Ժորժ Շիհադեի «Վասկոյի հեքիաթը», Լևոն Շանթի «Հին Աստվածները», Մոլիերի «Իսաչագողը», Ֆրանց Վերֆելի վեպի հիման վրա թատերախաղի վերածված Մելիք Քոչարյանի «Մուսա լեռան քառասուն օրը», Ռեջինալդ Ռոուզի «12 զայրացած մարդիկ» և այլն: Պերճ Ֆազլյանը բեմադրում է ոչ միայն դասական, այլև ժամանակակից հեղինակների թատերախաղեր: 1964-ից Հարություն Գնդունին նույնպես մասնակցություն է ունենում թատերախմբի աշխատանքներին: Երիտասարդ, տաղանդավոր դերասանը մասնակցում է մի շարք ներկայացումներում՝ ի հայտ բերելով ակներև կարողություն, հմայք ու տաղանդ՝ հիացմունք պատճառելով հանդիսատեսին: 1991–1993 թթ. Բեյրութի «Վահրամ Փափազեան»-ի վարչությունը Հարություն Գնդունուն հրավիրում է ստանձնելու թատերախմբի բեմադրիչի պարտականությունները: 1991–1993-ին բեմադրիչը ներկայացնում է Ջոն Փրիսթլիի, Մոլիերի, Նիլ Սայմոնի թատերախաղերը: 1979-ին Հարություն Գնդունին Բեյրութում հիմնում է իր թատերախումբը՝ «Երիտասարդական թատրոն»-ը, որը մինչև 1988 թ. բեմականացնում է հայ և օտարազգի դրամատուրգների ստեղծագործություններ: 2013-ին Հ. Գնդունին Բեյրութում հիմնում է «Միեր Մկրտչյան» թատերախումբը և մինչ օրս ներկայացնում հայ և օտար հեղինակների բազմաթիվ գործեր:

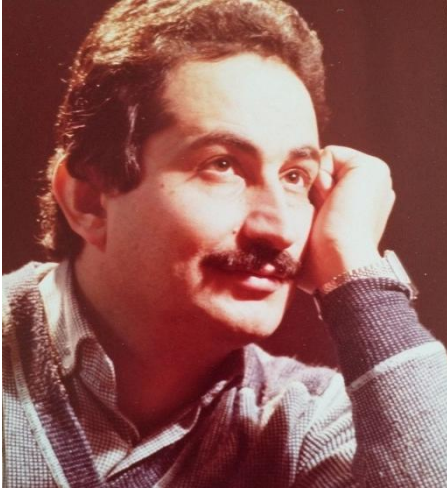
Abstract – In 1959, Berj Fazlian established the "Vahram Papazian" Theater Troupe in Lebanon. As its founding artistic director, Fazlian staged numerous productions that garnered significant acclaim not only from the Armenian community and press but also within Arabic and French-language media outlets. Notable productions by the company include Ben Jonson's *Volpone*, *The Tale of Vasco* by the internationally renowned Lebanese playwright Georges Schehadé, Levon Shant's *Ancient Gods*, Molière's *The Scoundrel*, and Melik Kocharyan's adaptation of Franz Werfel's *The Forty Days of Musa Dagh*, alongside Reginald Rose's *Twelve Angry Men*. Fazlian's repertoire spanned both classical and contemporary drama. Beginning in 1964, Harutyun Gnduni joined the troupe. As a talented young actor, Gnduni participated in various productions, demonstrating a palpable charisma and artistic prowess that resonated deeply with audiences. Between 1991 and 1993, the board of the "Vahram Papazian" Theater Troupe invited Gnduni to assume the role of artistic director. During this tenure, he staged works by J.B. Priestley, Molière, and Neil Simon. Gnduni's directorial contributions extend beyond Papazian Troupe. In 1979, he founded the "Youth Theater" (*Yeritasardakan Tatron*) in Beirut, directing a diverse repertoire of Armenian and international plays until 1988. Subsequently, in 2013, he established the "Mher Mkrtchyan" Theater Company in Beirut, where he continues to stage Armenian and international theatrical works to this day.

Аннотация – В 1959 г. Перчем Фазляном в Ливане была создана театральная труппа «Ваграм Папазян». Постановки П. Фазляна удостоились высокой оценки не только армянской общественности и периодики, но и нашли отклик в арабоязычных и франкоязычных органах печати. В ряду лучших театральных постановок труппы «Ваграм Папазян» следует назвать «Вольпоне» «Бена Джонсона», «Сказку Васко» получившего международное признание ливанского драматурга Жоржа Шихаде, «Древние боги» Левона Шанта, «Тартюф» Мольера, пьесу Мелика Кочаряна «Сорок дней Муса-Дага» (на основе романа Франца Верфеля), «12 разгневанных мужчин» Реджинальда Роуза и др. Перч Фазлян ставил пьесы не только классиков, но и современных авторов. Начиная с 1964 г. в работе театральной труппы принимал активное участие Арутюн Гндуни. Молодой талантливый актер, сыграв в ряде спектаклей, снискал симпатию зрительской аудитории, давшей высокую оценку его природным способностям и обаянию. В 1991–1993 гг. А. Гндуни правлением театральной труппы «Ваграм Папазян» был назначен режиссером означенной труппы. За годы пребывания на посту режиссера труппы Арутюном Гндуни были осуществлены постановки пьес Джона Пристли, Мольера, Нила Саймона. В 1979 г. Арутюн Гндуни основал в Бейруте театральную труппу «Молодежный театр», которая успешно работала до 1988 года, популяризируя как армянских, так и иностранных драматургов. Каждая театральная постановка, реализованная силами данной труппы, становилась событием в культурной жизни армянской диаспоры Бейрута. Следующим этапом подвижнической деятельности А. Гндуни явилось создание труппы «Мгер Мкртчян» в Бейруте – в 2013 году, которая по сей день является глашатаем армянской культуры и мирового драматургического творчества в целом, внося свою неоспоримую лепту в развитие театрального искусства.

Հիմնարարներ – Հ. Գնդունի, «Վ. Փափազեան», Թատերախումբ, Թատերախաղ, դերասան:
 Keywords – H. Gnduny, "V. Papazian", troupe, play, actor.
 Ключевые слова – А. Гндуни, «В. Папазян», труппа, пьеса, актер.

Ներածություն

1958-ին Լիբանանում տաղանդավոր բեմադրիչ Պերճ Ֆազլյանի ղեկավարությամբ ստեղծվում է «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբը: Պերճ Ֆազլյանը կարողացավ ստեղծել մի թատերախումբ, որը «...պիտի կարենար կանոնավոր սերտուած խաղացանկով մը ներկայանալ հասարակութեան ու դառնալ մրցակից Համազգայինի Գասպար Իփեքեան թատերախումբին, որ այդ օրերուն Պեյրութի մէջ թատերական որակաւոր ներկայացումներու մենաշնորհեալը կը նկատուէր» (Ֆազլեան 2004, 204):

Նկ. 1. Հարություն Գնդունի, հեղինակի անձնական արխիվից

բեմադրիչ՝ Ֆազլյանը բեմականացնում է բազմաթիվ գործեր, որոնք բարձր են գնահատվում ոչ միայն հասարակության, այլև մամուլի կողմից՝ և՛ հայալեզու, և՛ արաբալեզու, և՛ ֆրանսալեզու: Շնորհիվ Ֆազլյանի, որը Լիբանանի այն ժամանակաշրջանի թատրոնի սյուներից էր, լիբանանցին բախտ է ունենում դիտելու հայերեն լեզվով բացառիկ հետաքրքիր ու խորիմաստ ներկայացումներ: «Գաղութիս թատերական հորիզոնին վրայ նոր աստղ մը փայլի սկսած է. Վահրամ Փափազեան Թատերախումբը: Իտէալապաշտ երիտասարդներու հոյլ մը, բոլորուած նուիրեալ եւ անձնուրաց ղեկավարի մը շուրջ, կը փորձեն կեանքի մեծ դպրոցեն՝ բեմէն եւ անկէ կրկին կեանքի փոխանցել բարիին, լաւին ու ճաշակաւոր գեղեցիկին շնորհները» (Թիֆինճեան 1960): Մամուլը անդրադառնում է թատերախմբի, նրա ղեկավարի ու դերասանների գործունեությանը՝ նշելով, որ «Վահրամ Փափազեան» մի անկյունադարձ էր Լիբանանի թատերական կյանքում: Հարություն Գնդունին իր մասնակցությունն է բերում Լիբանանի թատրոնի հիմնադիր, աշխարհի տարբեր երկրներում բարձր պարգևների արժանացած, տաղանդաշատ արվեստագետ Պերճ Ֆազլյանի այդ ժամանակվա բեմադրած լավագույն ներկայացումներին՝ Լևոն Շանթի «Հին Աստվածները, Մոլիերի «Տարտյուֆը», Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը», Շեքսպիրի «Միջամառնային գիշերվա երազը», «Կորսված նամակը» և այլն: Հայ պարբերականներում գրվում են դրվատանքի բազմաթիվ խոսքեր թատերախմբի, նրա գործունեության, ղեկավարի և առանձին դերասանների մասին:

1978–1988 թթ. Հարություն Գնդունին հիմնում է «Երիտասարդական թատրոն» թատերախումբը՝ ներկայացնելով տասը թատերախաղ: Չնայած Լիբանանում տեղի ունեցող քաղաքացիական պատերազմի պատճառով հազարավոր լիբանանահայեր (այդ թվում՝ արվեստագետներ) լքեցին երկիրը, սակայն գաղութում մնացին նաև թատրոնի նվիրյալներ, որոնք կարողացան խթանել գաղութի մշակութային կյանքը:

1991-ին «Վահրամ Փափազեան» թատերախմբի վարչությունը բեմադրիչ Հ. Գնդունուն հրավիրում է ստանձնելու խմբի ղեկավարությունը: 1991–1993 թթ. Գնդունին բեմադրում է Ջ. Փրիսթլիի «Ակամա խոստովանությունը», Մոլիերի «Երևակայական հիվանդը» և Նիլ Սայմոնի «Տարօրինակ ժամադրություններ» թատերախաղերը:

2013-ին Հարություն Գնդունին մի խումբ երիտասարդների հետ հիմնում է «Միեր Մկրտչեան» թատերախումբը, որի նպատակն էր ստեղծել լիարժեք և արդիական ներկայացումներ: Իր առաջին թատերախաղը՝ Ռեյ Քուննիի «Երկու կին և մեկ տղամարդ»-ը, «Միեր Մկրտչեան»-ը բեմադրեց 2014-ի ապրիլին: 2019-ին Հարություն Գնդունին կրկին ստանձնեց «Վահրամ Փափազեան»-ի ղեկավարությունը:

Բեմադրություններ Պերճ Ֆազյանի ղեկավարությամբ

1965-ին Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցին նվիրված, իրար հաջորդող բազմաթիվ հուշատոներից և հուշ երեկոներից հետո («Նոր բարձրագույն վարժարանի շրջանավարտից միության թատերախումբը» ներկայացրել է Մանուկ Խան-պեկյանի «Կարմիր գետը», «Ազատամարտ» թատերախումբը՝ Լևոն Շանթի «Ճամբուն վրայ», Հակոբ Կուլյանը՝ Պարույր Սևակի «Անլռելի զանգակատունը», «Պեյրոպահայ քուլիսականներու թատերախումբը»՝ Ավետիս Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը» և այլն) լիբանանահայը վայելում է «Վահրամ Փափազեան» թատերախմբի ձեռնարկած՝ Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպի բեմականացումը: Վեպ, որը տարիներ շարունակ հուզել է ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի ընթերցողներին: Թատերախմբի ղեկավարությունը ընտրել է այս գործի բեմականացումը Մեծ եղեռնի 50-ամյակի առթիվ՝ դրանով իսկ իր մասնակցությունը բերելով տարելիցին: «Մեծարժեք այս գործը հարազատ պատկերացումն է Հայ ժողովուրդի գոյամարտի մեկ դրուագին, որ պիտի ներշնչե դեռ գալիք սերունդներն ալ ընդվզումին՝ ընդդեմ թուրք ջարդարարներուն, անընկճելի կամքին որ չի գիտեր գլուխ ծռել արիւնարբու բռնակալներու առջև» (Վահրամ Փափազեան թատերախումբը 1965): «Մուսա լեռան 40 օրերը» դեռևս 1933-ին թարգմանել է արևմտահայերեն հայ բանասեր, հրապարակագիր, թարգմանիչ, խմբագիր Երվանդ Տեր-Անդրեասյանը (1865–1945): Վեպը լույս է տեսել Սոֆիայում 1935-ին և ունեցել է մի շարք հրատարակություններ: 1947-ին Ավետիք Իսահակյանը Տ. Ալեքսանյանին հասցեագրած նամակում գրում է. «Այս վեպի մասին ես առաջին անգամ լսեցի 1933–1934 թվին, Փարիզում: Պատահաբար կարդացի մի թերթում 1933 թվին գերմաներեն լեզվով լույս տեսած աչքի

ընկնող գեղարվեստական գրքերի մասին, հողվածը ստորագրել էր նշանավոր գրող Ստ. Յվայգը: Ստ. Յվայգը նշում էր 2–3 գրքերի անուններ, որոնք ամեն դրվատանքի արժանի էին: Մեկը Ֆր. Վերֆելի վեպն էր՝ «հայկական հերոսապատումը»... օտար ականավոր հեղինակի կողմից գրված այս վեպը մեր արդար դատին նվիրված անգնահատելի գանձ է, եզակի, նմանը չունեցող: Մենք խորին երախտագիտությամբ պետք է մեր սրտերում ունենանք հեղինակի սիրելի անունը: Վեպը գրված է զգացմունքով, մեծ սիրով ու սրտով: Եվ դեպի հայերն ու մեր դատը խորին համակրանքով» (Իսահակյան 1979, 37): 1936-ի ապրիլի 19-ին Նյու Յորքի լավագույն թատրոններից մեկում Հ.Յ.Դ. թատերական խումբը ներկայացնում է «Մուսա լեռան 40 օրը»՝ Եղիա Խիյմեթյանի բեմադրությամբ: Հովհաննես Ջարիֆյանը 1937 թ. Նյու Յորքում ձեռնարկել է վեպի բեմականացումը (Երվանդ Տեր-Անդրեասյանի թարգմանությամբ):

«Երկար տարիներու բացակայութենէ յետոյ՝ Ամերիկա վերադարձած է անուանի դերասան Հ. Ջարիֆեան եւ ձեռնարկած արդէն կարգ մը ներկայացումներ տալու Պոսթընի, Նիւ Եորքի եւ այլ հայ գաղութներու մէջ: Առաջին ներկայացումը «Մուսա Տաղի 40 Օրերը» տուաւ ան Պոսթընի մէջ: Ինչպէս կ'ակնկալուէր՝ թատերասրահը ամբողջովին լեցուած էր եւ շատ մը անձեր նոյնիսկ հեռաւոր քաղաքներէ եկածներ ստիպուեցան ետ դառնալ, աթոռ գտնել չկարենալով: ...Կասկած չկայ, որ «Մուսա Տաղի 40 Օրերը» մեծ հմայք մը ունի մեր ժողովուրդին համար» – գրում է «Հայրենիք» ամսագիրը (Ա.Պ. 1937):

Մելիք Քոչարյանի՝ թատերախաղի վերածած այս գործի բեմադրությունը «Վահրամ Փափագեան» թատերախմբի կողմից արժանացել է բացառիկ գնահատանքի:

Բեմադրությանը մասնակցել են մոտ 30 դերակատար, որոնց մեջ Երվանդ Քասունու (Գաբրիել Բագրատյան), Պերճ Ֆազլյանի (մըսյո Մորիս) կողքին էր Հովսեփի դերով հանդես եկող, խոստումնալից դերասան Հարություն Գնդունին: Թատերախաղի բեմադրությանը անդրադարձել են ոչ միայն «Սփյուռք», «Ջարթոնք», «Այգ» պարբերականները, այլև Լիբանանում լույս տեսնող "Le Jour", "L'Orient" ֆրանսիական թերթերը: Հայկական եղեռնի 50-ամյակին նվիրված այս ներկայացումը, բեմադրված տաղանդավոր բեմադրիչ, դերասան Պերճ Ֆազլյանի կողմից, ջերմ ընդունելության արժանացրեց թատերասեր հասարակայնությունը: «Ի պատիվ թատերախումբին պետք է ըսել, որ այս դժուարին եւ մեծածաւալ գործին բեմադրութիւնը յաջողութեամբ պսակուեցաւ: Բեմի սահմանափակ կարելիութիւններէն առաւելագոյն չափով օգտուելով՝ Պերճ Ֆազլեան յաջողած էր շարժանկարային ծաւալ ու շարժում ունեցող այս կտորը տպաւորիչ կերպով բեմադրել, նոյն այդ բեմին վրայ տալով տարագրութեան ու ջարդին ընդհանուր մթնոլորտը, մուսատաղցիներու (սուետացիներու) իրենց կեանքին եւ ազատութեան կառչելու կամքը, ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններն ու մագլցումը դեպի Մուսա լեռ...» (Հ.Ե.Ը. Վահրամ Փափագեան թատերախումբը 1965), – գրում է «Սփյուռք» շաբաթաթերթը:

1967-ին Պերճ Ֆազլյանը բեմադրում է Ուիլյամ Շեքսպիրի «Միջամառնային գիշերվան երազը» կատակերգությունը: «Միջամառնային գիշերվա երազը» Շեքսպիրի ամենառոմանտիկ թատերախաղերից մեկն է: Գրվել է 1594–1596 թվականներին: Շեքսպիրի հայ թարգմանիչներից հիշատակենք Հովհաննես Խան-Մասեղյանին (1864–1931), Խաչիկ Դաշտենցին (1909–1974), Վահան Թոթովենցին (1893–1938), Գևորգ Բարխուդարյանին (1835–1913) և նկարիչ, արվեստի տեսաբան, թարգմանիչ Վարդգես Սուրենյանցին (1860–1921):

Շեքսպիրի որոշ ստեղծագործություններ, ինչպես նաև «Միջամառնային գիշերվան երազը» անգլերենից հայերեն է թարգմանել Վարդգես Սուրենյանցը: Նրա թարգմանությունների մեծ մասը մնացել է անտիպ, սակայն «Միջամառնային գիշերվան երազ»-ի թարգմանությունը (արված 1898-ին) պահպանվել է: Այս կատակերգությունը Վ. Սուրենյանցի թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով լույս է տեսել «Հուշարար մատենաշարի 14-րդ համարում 1912-ին: «Վահրամ Փափազեան» թատերախմբի՝ Միջամառնային գիշերվան երազի» արևմտահայերեն արձակ թարգմանության հեղինակը հայանպաստ ու հայրենանվեր գործունեությամբ տոգորված, սփյուռքահայ անխոնջ գործիչ Լևոն Թորոսյանն է:

Ֆրանսալեզու «Լ'Օրիան» թերթը (1967, 29 ապրիլի) բարձր է գնահատել ներկայացումը՝ նշելով, որ Պերճ Ֆազլյանի «գունագեղ բեմադրությունը, շրջուն բեմի մը բազմաթիւ կարելիութիւնները, «Ֆանթեզիով» լեցուն զգեստավորումը և հատկապէս դերակատարները այս ներկայացման տուփն երաժշտանման հեքիաթի մը տպաւորութիւն» (Ֆազլեան 2004, 272): Թատերգության զգեստավորումը և բեմահարդարումը ստանձնել էր Սիրվարդ Ֆազլյանը: Լիբանանցի հայտնի բանաստեղծ, փիլիսոփա, հայասեր Սաիդ Աքըլ (1911–2014), որը ներկա է եղել առաջին ներկայացմանը, գրել է հետևյալը. «առաջին անգամ ըլլալով կը դիտեմ օտար լեզուով ներկայացում մը, լեզու մը, որ Լիբանանի մէջ շատերուն խոսակցական լեզուն է: «Միջամառնային գիշերվան երազը» թատերգութիւնը, որուն առաջին ներկայացումը տեղի ունեցաւ ուրբաթ օրը, պիտ կրկնուի տասներկու անգամներ» (Ֆազլեան 2004, 273): Հարություն Գնդունին այս թատերախաղում մարմնավորել է Էգեսոսի կերպարը, և իր իսկ խոսքերով ասած՝ այդ կերպարի միջոցով դերասանի առջև բացվեց թատրոնի դարպասը: Եվ այդ երազած աշխարհում Հ. Գնդունին ապրեց ավելի քան վեց տասնամյակ:

1967-ին «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբը ներկայացնում է ռումի-նացի թատերգակ Իոն Լուկա Կառաջիալեի (Ion Luka Caragiale 1852–1912) «Կորսուած Նամակ մը» թատերգությունը՝ Պերճ Ֆազլյանի բեմադրությամբ: Ավելի քան 20 լեզվով բեմադրված այս թատերգությունը առաջին անգամ հայերեն է թարգմանվել Պերճ Ֆազլյանի և Լևոն Թորոսյանի կողմից: Կառաջիալեի թատերգության առաջին ներկայացումը (պրեմիերան տեղի է ունեցել 1884-ի նոյեմբերի 13-ին Բուխարեստում) ունեցավ բացառիկ հաջողություն: Թատերախաղի գործողությունները տեղափոխված են մեր ժամանակները: Խաթարված բարքերը, կեղծիքը, ճղճիմ և փոքրոգի անձնական շահերը, փառատենչությունը,

պետական և կուսակցական ղեկավարների կողմից դրսևորում են «ի շահ ժողովրդի, հանուն արդարության և ճշմարտության» քողի տակ: Դեռևս 1884-ին բեմադրված այս թատերգության առաջադրած հարցերը բոլոր ժամանակների և ազգերի համար հրատապ են և այժմեական: Թատերգության գործողությունները տեղի են ունենում պառլամենտական ընտրությունների նախօրեին, մի գավառական քաղաքում. սիրային նամակ է ստանում տեղական պահպանողական կուսակցության քաղաքապետի տիկինը, բայց կորցնում է վարկաբեկող փաստաթուղթը, որն անցնում է ձեռքից ձեռք և օգտագործվում որպես գեներլիմադիր կուսակցության թեկնածուների կողմից՝ դառնալով մի շարք զվարճալի, հետաքրքրաշարժ իրադարձությունների աղբյուր: Այս կատակերգությունը մինչ օրս չի իջնում մի շարք երկրների բեմերից: Բեմադրությանը մասնակցել է «Վահրամ Փափագեան» թատերախումբը՝ գրեթե իր լրիվ կազմով: Մամուլը բարձր է գնահատել այս ներկայացումը, դերասանների խաղը: «Անհրաժեշտ է ամբողջական գնահատանք ընծայել թատերախումբին, որ համերաշխ ու համադրական խաղարկութեամբ մը կրցաւ այս երկին բարձրութեան վրայ գտնուիլ, առանց թոյլ պահերու հանդիսատեսը հեփհուն բեմին կապուած պահելով» (Նագագաշեան 1967) – գրում է «Չարթոնքը»: Քաղաքապետ Ստեֆան Տիբատեքոսի դերով հանդես է եկել երիտասարդ դերասան Հարություն Գնդունին, որը, ըստ մամուլի վկայության, «նոր ոստում մը արձանագրեց բեմարվեստի մէջ» (Թղթակից 1967): Հոդվածագիրը նշում է, որ «Օրուան հայտնութիւնը եղաւ երիտասարդ ուժ մը՝ Յարություն Գնդունի, որ գոհացուցիչ կերպով խաղցաւ քաղաքապետի դժուարին դերը: Քաջութիւն պահանջող ընտրութիւն մըն էր այս մեկը թե՛ ղեկավարէն և թե՛ դերասանէն: Ի պատիւ երկուքին քաջութիւնը արդարացուած էր» (Թղթակից 1967): Բեմադրությանը և դերասանների խաղին անդրադարձել են նաև «Չարթոնք», «Արարատ», «Շիրակ» և այլ պարբերականներ:

1969 թվականը Հարություն Գնդունու համար եղավ բավական բեղուն տարի: Նա հանդես եկավ թատերախաղերում՝ Պերճ Ֆազլյանի բեմադրությամբ. Լևոն Շանթի «Հին Աստուածներ» թատերգությունում՝ արեղայի դերով, Գրիգոր Սաթամյանի բեմադրությամբ, Շեքսպիրի «Բազում աղմուկ վասն ոչինչի» թատերգության մեջ՝ Քլոդիոյի դերով: Նա նաև Հայկազյան համալսարանի «Հայկական ակումբ»-ի թատերախմբով բեմադրել է Կարլո Գոլդոնիի «Պանդոկապետուհին» թատերախաղը, որտեղ ստանձնեց Մարկիզի դերը:

Գ. Սունդուկյանից, Հ. Պարոնյանից, Ա. Շիրվանզադեից և Դ. Դեմիրճյանից հետո Լևոն Շանթի «Հին Աստվածները» հայ թատրոնում ամենից խաղացված պիեսն էր: Այն տպագրվել Կ. Պոլսում՝ 1912-ին: Թատերգությունը շահել է Թիֆլիսի Հայոց դրամատիկական ընկերության պիեսների մրցանակաբաշխության «Մարիամ Մակարեան» մրցանակը: «Հին Աստվածների» առաջին բեմադրությունը իրականացրել է ռեժիսոր Արմեն Արմենյանը 1913-ի հունվարի 14-ին Թիֆլիսում՝ Արտիստական ընկերության թատրոնում: Պիեսի ձևավորման աշխատանքին մասնակցել են Գևորգ Բաշինջաղյանը (1857–1925), Արշակ Ֆեթվաճյանը (1866–1947), Եղիշե Թադևոսյանը (1870–1936): Գլխավոր դերերում հան-

դես են եկել Արմեն Արմենյանը, Հովհաննես Աբելյանը, Միքայել Մանվելյանը, Իսահակ Ալիխանյանը, Օլգա Մայսուրյանը, Եկատիրինա Դուրյան-Արմենյանը: «Հին Աստվածները» մեծ հաջողություն է ունեցել նաև Բաքվում: Առաջին ներկայացումը տեղի է ունեցել 1913-ի փետրվարի 10-ին Նիկիտինների թատրոն-կրկեսում: Ներկայացումներին իրենց մասնակցությունն են բերել Հովհաննես Զարիֆյանը, Սիրանույշը, Սաթենիկ Ադամյանը, Արշավիր Շահխաթունին:

1919-ին Կ. Պոլսում Հայ դրամատիկ թատերախումբը Աշոտ Մադաթյանի և Մկրտիչ Զանանի (1892–1938) բեմադրությամբ ներկայացրել է «Հին Աստվածներ» թատերախաղը, իսկ պիեսի առաջին ցուցադրությունը Փարիզում եղել է 1920-ի հունիսի 26-ին՝ Մկրտիչ Զանանի ղեկավարությամբ:

Լիբանանահայ բեմադրիչ, դերասան, երգիծանկարիչ, թարգմանիչ Տիրան Աճեմյանը 1921-ին Սիրիայում հիմնում է Երիտասարդաց միության թատերախումբը՝ բեմադրելով մի շարք պիեսներ, այդ թվում՝ «Հին Աստվածները»: Հովհաննես Զարիֆյանը հանդես է եկել Նյու Յորքում «Հին Աստվածներ» դրամայում 1924-ին: 1929-ի նոյեմբերի 3-ին Կահիրեի «Էզպեթի» թատրոնում Կոստանյան ընտանիքի անդամների և տեղական ուժերի մասնակցությամբ բեմադրվել է Լ. Շանթի դրաման: 1944-ին Գասպար Իփեքյանը Բեյրութում համազգայինի թատերախմբով բեմադրել է «Հին Աստվածները»: Տասնամյակներ շարունակ թատերախաղը ներկայացվել է Անդրկովկասում և Սփյուռքում: 1969-ին Պերճ Ֆազլյանը պիեսը բեմադրել է «Վահրամ Փափազեան» թատերախմբում: Ինչպես գրում է «Չարթունք» օրաթերթը, «Հին Աստվածները» դարձաւ ներկայացում մը, որը կարժեր տեսնել գլխավորաբար իր ստեղծած պատկերներուն համար» (Քեօսեան 1969): Թատերախոսները առանձնապես բարձր են գնահատել Աբեղայի դերում հանդես եկող Հարություն Գնդունուն: «Արարատը» գրում է. «Յիշենք, որ դերասանների մեծամասնությունը երիտասարդներ էին՝ գնահատելի երեւոյթ: Այդ երիտասարդների մէջ արժանիներ կային, որոնց առաջին կարգին կու գայ Յարութին Գնդունի, որ գնահատելի ոստում մը կը կատարէ դեպի առաջ» (Սամո 1969):

Սփյուռքահայ մամուլը ջերմորեն արձագանքեց այս բեմադրությանը, հատկապես արեղայի կերպարը մարմնավորած Հ. Գնդունու համոզիչ դերակատարությանը:

«Սփյուռքը» մասնավորապես անդրադառնում է Հ. Գնդունու բացառիկ խաղին. «Յարութին Գնդունի՛ Աբեղայի դերով, կրցաւ ուշադրութիւն գրաւել: Լաւ ըմբռնած էր իր դերը: Տառապանքի զուսպ ու խելացի դիմախաղերով, ձեռքերու չափաւոր ճշգրիտ շարժումներով, ձայնի ու շեշտի տիրականութեամբ եղաւ յաջող Աբեղայ մը» (Արծրունի 1969): Գ. Գրիգորյանը «Ազդակի» իր թատերախոսականում գրում է «Հոյակապ էր Աբեղան (Յարութին Գնդունի): Աբեղայի տարիքով այդ տղուն խաղարկութիւնը պարզապէս հոյակապ էր» (Գրիգորեան 1969): Հոդվածագիր Բաբկեն Փափազյանը. «Ուշագրաւ էր իր խաղարկութեամբ Յարութին Գնդունին Աբեղայի դերով: Պետք է հետեւիլ Յարութին Գնդունիի, ապագա խոստացող սիրող դերասան մըն է» (Բ.Փ. 1969):

1970-ի հունվարին թատերասեր հասարակությունը Գալուստ Կյուլպենկյան թատերասրահում վայելեց Մոլիերի լավագույն գործերից մեկը՝ «Խաչագողը», Պերճ Ֆազլյանի թարգմանությամբ ու բեմադրությամբ: Ինչպես նշում է «Ձարթոնք» թերթը, «Առաջին անգամ ըլլալով, Հ.Ե. ընկերակցութեան Վ. Փափազեան թատերախումբը յանդգնութիւն կունենայ ներկայացնելու Գ. Կիւլպենկեան սրահին մէջ անմահ երգիծաբան Մոլիերի այս ծաղկող ու խարազանող կատակերգութիւնը» (Գ.Մ. 1970):

Տարտյուֆի՝ գլխավոր դերով հանդես եկող տաղանդավոր բեմադրիչը թարգմանել էր թատերգությունը և ստանձնել էր նաև բեմահարդարումը: «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբը այս անգամ ևս փայլեցաւ ներդաշնակ խաղարկութեան բարձր արժանիքներով», – գրում է հոդվածագիրը և նշում, որ «...թատերախմբի գլխավոր մտահոգութիւն է թատրոնի միջոցով նպաստած ըլլալ մեր մշակոյթի տարածման եւ հայապահպանման բախտորոշ գործին» (Պ.Օ. 1970):

«Տարտյուֆ կամ Խաչագողը», գրված 1664-ին, մինչ օրս առկա է աշխարհի թատրոնների խաղացանկերում: Պերճ Ֆազլյանի բեմադրությամբ Մոլիերի «Տարտյուֆը» ունեցել է բացառիկ ընդունելություն: Տպավորել են նաև կատարյալ բեմահարդարումը, զգեստավորումը, հուզիչ և գեղեցիկ խաղը: Վալերի դերով հանդես է եկել Հ. Գնդունին: «Ազդակից» տեղեկանում ենք, որ «Յստակ առոգանութիւնն ու զուսպ դիմախաղերը մեծապես օժանդակեցին Յարութիւն Գնդունիի, որ յաջողութեամբ ներկայացուց Վալերի տիպարը» (Արծրունի 1970): «Ձարթոնքը» նույնպես արձագանքում է Հարություն Գնդունու բնական, գեղեցիկ խաղին. «Յարութիւն Գնդունի յամառ աշխատող մըն է եւ անկասկած օր մը թատերական մարզին մէջ կրնայ փնտռուած անուն մը դառնալ» (Ձարթօնք 1970, 16 հունվարի), իսկ Ն.Թ. հոդվածագիրը նկատում է. «Յարութիւն Գնդունի իր այս դերակատարմամբ (Վալեր) փաստը տուաւ իր յառաջադիմութեան, ամբողջովին տալով իրմէ ակնկալուածը» (Ն.Թ. 1970):

1971-ին Պերճ Ֆազլյանի «բեմադրությամբ «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբը ներկայացնում է Ռեջինալդ Ռոուզի (Reginald Rose, 1920–2002) «12 զայրացած տղամարդիկ» թատերախաղը, որն առաջին անգամ բեմադրվել է Սան Ֆրանցիսկոյում 1955-ին: Պատանուն մեղադրում են հարազատ հոր սպանության մեջ: 12 երդվյալ ատենակալները հավաքվում են կայացնելու վճիռը: Նիստի սկզբում համարյա բոլորը գտնում են, որ ամբաստանյալը մեղավոր է և 12 հոգուց միայն մեկը չի հավատում: Նա որոշում է ապացուցել իր ճիշտ լինելը: Կհաջողվի՞ նրան միայնակ փոխել նաև մյուս 11-ի կարծիքը: Հարություն Գնդունին, որը մասնակցել է այս թատերախաղում, ինչպես նշում է Արա Արծրունին, ունեցել է տարբերվող, բացառիկ խաղարկություն: Թատերախոսը շատ բարձր է գնահատում դերասանի խաղը՝ նշելով. «Եթէ Յարութիւն Գնդունիի խաղարկութիւնը այնքան գեղեցիկ, հաճելի և խանդավառ էր, այդ կը պարտէր չափի եւ կշիռի իր ճշգրտութեան: Իր խաղը հարուստ էր զանազանութիւններով: Անվարան կրնանք ըսել թէ Գնդունի, ինքնավստահ եւ հեզասահ խաղով մը, կրցաւ փրկել ներկայացումը: Իր դիմախաղը սկսած է մտնել փոքր նրբութիւններու

պրպտումին մեջ, իսկ ձեռքի շարժումները դարձած են շատ բնական: Գնդունի հասած է գովելի բարձրության մը. անկեղծորեն կը շնորհաւորենք զինք» (Արծրունի 1971): «Ձարթոնք» պարբերականը նույնպէս անդադաւանում է այս թատերախաղին, նշելով, որ «Յարութին Գնդունին, ներկայացման սկիզբէն մինչեւ վերջ, բեմական տպաւորիչ ու զուսպ ներկայութեամբ մը, իր դերին պահանջած կենդրոնացումով կը վարէ խաղը՝ դատի քաշելով իր պատահական պաշտոնակիցները, վերլուծելով անոնց տրամադրութիւններուն նկարագիրը, բառ առ բառ խորտակելով իրեն հակադրող փաստարկութիւնները, յայտնաբերելով եզրափակիչ ճշմարտութիւնը» (Թովալեան 1971): Հոդվածագիր Ն. Թովալեանի կարծիքով, բեմադրիչ Պերճ Ֆազլյանը այս ներկայացումով յաջողած է ցայտուն ու զուսպ գիծերով տալ մարդկային մէկ ողբերգութիւնը, որ ի վերջոյ կ'եզրափակուի ճշմարտութեան յաղթանակով, հաւատարիմ՝ հեղինակին պատգամին թէ՛ – Կ'արժէ պայքարիլ արդար դատելու համար, նոյնիսկ 11-ի դէմ մէկի համեմատութեամբ» (Թովալեան 1971):

Բեմադրություններ Գրիգոր Սաթամյանի ղեկավարությամբ

1969-ին «Վահրամ Փափագեան» թատերախմբի վարչությունը հրավիրում է բեմադրիչ, տաղանդավոր դերասան, թարգմանիչ, թատերագետ Գրիգոր Սաթամյանին (ծնվ. 1940) բեմադրելու Շեքսպիրի «Բազում աղմուկ վասն ոչինչի» կատակերգությունը: Գրիգոր Սաթամյանը իր առաջին թատերական քայլերը արել է Պերճ Ֆազլյանի ղեկավարած Հ.Բ.Ը.Մ. Հ.Ե.Ը.-ի «Վահրամ Փափագեան» թատերախմբում՝ դերեր ստանձնելով թատերախմբի հիմնադրման օրից, 1959 թ. մինչև 1975 թ.՝ դառնալով նույն խմբի բեմադրիչներից մեկը (1966–1967, 1969, 1970–1975): Բեմադրել է 75-ից ավել թատերախաղեր, մարմնավորել ավելի քան 80 հերոսների: Թարգմանել է պիեսներ և նկարահանվել մի շարք ֆիլմերում: 1964-ին Բեյրութի ամերիկյան համալսարանը ավարտելուց հետո նա մեկնում է Անգլիա և մասնագիտանում London School of Film Technique դպրոցում: Հետևելով Անգլիայի Bristol Old Vic. Theatre School-ի դասընթացներին՝ ստանում է դերասան-բեմադրիչի վկայական: 1969-ին իր թատերական կրթությունը ավարտելով Լոնդոնում՝ վերադառնում է Բեյրութ և ձեռնամուխ լինում թատերական բեմադրություններ անելու: «Վահրամ Փափագեան» թատերախմբում Գ. Սաթամյանը բեմադրում է «Ստախոսը», «Բազում աղմուկ վասն ոչինչի», «Կասկածը կնոջ մտքին մեջ», «Տիկնոջ հանգուցյալ ամուսինը», «Մեծապատիվ մուրացկանները» և այլ գործեր: «Յատկապէս Շեքսպիրի այս («Բազում աղմուկ վասն ոչինչի» – Ա.Բ.) գործը որոշեցի ներկայացնել, որովհետև անոր նիւթը լաւապէս կը յարմարի մեր ժողովուրդի ընկերային բարքերուն: Թատրոնը ինձի համար դպրոց մը չէ միայն, այլ զանազան արուեստներու միաձուլում մը, ինչպէս գրականութիւն, երաժշտութիւն, դերասանութիւն, պար, որ կը ներկայացուի ժողովուրդին» (Թղթակից 1969): Հաջող բեմադրությամբ նպաստել են նաև Մինաս Գանգրունու (1929–2009) երաժշտությունը և Վարուժան Պետիկյանի թարգմանությունը: Հ. Գնդունին այս ներկայացման մեջ հանդես է եկել Քլոդիոյի

դերով: «Գնահատելի է իր բեմական ինքնավստահ կեցվածքը: Զուսպ դիմախաղերով ու մաքուր առողանութեամբ օժտուած այս համակրելի երիտասարդին ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք (Արծրունի 1969)», գրում է Արա Արծրունին:

1970-ին հանդիսատեսը ներկա է լինում Գրիգոր Սաթամյանի մի այլ բեմադրության՝ Ժորժ Ֆեյդոյի (Georges Feydeau, 1862–1921) «Կասկածը կնոջ մտքին մեջ» թատերախաղին: 60 պիեսի հեղինակ, վոդևիլ ժանրի թագավոր Ժորժ Ֆեյդոյի թատերախաղերը էկրանավորվել են դեռևս 1912-ից: «Կասկածը կնոջ մտքին մեջ» կատակերգությունը էկրանավորվել է 1956-ին և 1997-ին, Լուի դը Ֆյունեսի և Ժան Պոլ Բելմոնդոյի մասնակցությամբ: «Ֆեյտոն ընտրելուս բուն պատճառը հայ թատրոնը թօթափել իր ասանդական նեղմիտ լուծեն», – գրում է Գրիգոր Սաթամյանը, – կը բավե պահ մը միայն մեր շուրջը դիտել տեսնելու համար թե միջազգային թատրոնը ինչ նուաճումներու մէջ է, եւ ինչպես հսկայաքայլ յառաջ կ'երթայ, մինչ հայկական թատրոնը Շիրվանգատեի աշխարհին մէջ լճացած տեղքայլ կընէ: ...Ֆեյտոն իր ժամանակի հեղինակն է. հետևաբար իր թատերգութիւններուն մեջ ան ներկայացուց իր ժամանակի տիպարները, բարբերն ու սովորութիւնները: Ինչպես որ Օտեան, Շիրվանգատե, ու Պարոնեան իրենց թատերգութիւններուն մէջ նոյնը ըրին» (Սաթամյան 1984, 205): Ըստ մամուլի վկայության, ներկայացումը հանդիսատեսի մոտ անջնջելի պիտի մնա: Այս թեթև, սահուն ներկայացումը մոռացնել տվեց, որ սիրողների խմբի բեմադրություն է: Յուրաքանչյուր դերասան հանդես եկավ ընդգծված շնորհալի խաղարկությամբ: Էթիենի կերպարը մարմնավորել է Հարություն Գնդունին:

Բեմադրություններ Հարություն Գնդունու ղեկավարությամբ

1975–1988 թթ. «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբը Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի պատճառով գործում էր ընդհատումներով: Լիբանանի ողբերգությունը անպատմելի աղետներ բերեց ծաղկուն, հայաշունչ գաղթօջախին: Տասնհինգ տարի իր բեղուն գործունեությամբ դափնեպսակներ նվաճած, հանդիսատեսին հրաշք ակնթարթներ պարզևած, 1959-ին հիմնված «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբը լիբանանյան դժվարին տարիներին ընդհատեց իր գործունեությունը: Մի թատերախումբ, տաղանդաշատ դերասանական կազմով, որ ելույթներ ունեցավ ոչ միայն լիբանանահայ գաղթօջախում, այլև Անգլիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Հայաստանում: 1959-ից մինչև 2020 թ. Հ.Ե.Ը. «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբը ունեցել է տասը բեմադրիչ: Պերճ Ֆազլյանից և Գրիգոր Սաթամյանից հետո թատերախումբը ղեկավարել են Վաչե Ատրունին, Զավեն Գալստյանը, Թորոս Սարգիսյանը, Վաչե Տոնեյանը, իսկ 1991–1993 և 2019-ին՝ Հարություն Գնդունին: 1991-ին «Վահրամ Փափազեան» թատերախմբի վարչությունը հրավիրում է բեմադրիչ Հ. Գնդունուն ստանձնելու խմբի ղեկավարությունը: Ահռելի պատասխանատվության զգացումը, գրեթե ամենօրյա քրտնաջան աշխատանքը դերասանական կազմի հետ տվեցին հիանալի արդյունքներ. բեմադրվեցին պատշաճ ներկայացումներ: Գնդունին շատ լավ էր հասկանում, որ «արվեստը փախուստ է այս ճղճիմ ու

ճնշող պայմանականությունների աշխարհից: Այն մեզ տանում է ետ՝ դեպի իրականության բուն աղբյուրները» (Կասսիեր 2008, 247): 1991-ի վերջերին «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբը Հարություն Գնդունու ղեկավարությամբ բեմադրում է անգլիացի վիպասան, սցենարիստ, թատերագիր, թատրոնի բեմադրիչ Ջոն Փրիսթլիի (1894–1984) «Ակամա խոստովանություն (Քննիչի մը այցելութիւնը – An Inspector Calls)» դետեկտիվ թատերգությունը Հակոբ Տեր-Մելքոնյան սրահում: Դա XX դարի անգլիական թատրոնի լավագույն թատերգություններից մեկն է: Պիեսի գործողությունները տեղի են ունենում 1912-ին Բրամլի արդյունաբերական քաղաքում: Բըրլինգների հարուստ ընտանիքը տոնում է Բըրլինգի դստեր՝ Շեյլայի նշանադրությունը Ջերալդ Քրոֆթի հետ: Ներկա են ընտանիքի բոլոր անդամները, և պրն Բըրլինգը բաժակ է բարձրացնում դստեր նշանադրության առթիվ, իսկ Ջերալդը Շեյլայի մատին դնում է նշանադրության մատանին: Այդ պահին հայտարարվում է քննիչի ժամանման մասին, որը հայտնում է, թե հետաքննում է երիտասարդ կնոջ՝ Էվա Սմիթի ինքնասպանության հարցը: Պարզվում է, որ նրա մահվան համար մեղավոր են... ընտանիքի բոլոր անդամները: Բեմադրությանը արձագանքել են «Արարատ», «Ձարթոնք», «Սփյուռք», «Շիրակ» պարբերականները: «Յարուֆ Գնդունի իր երկար տարիներու բեմադրական գործին մէջ միշտ ալ նախընտրած է «ծանր» բիեսներ, մանավանդ խճճուած ու հանգուցուած հարցեր բովանդակող գործեր: «Ակամա խոստովանութիւնը» բացառութիւն չկազմեց: Դերակատարներու նվազագոյն թիվով (ընդամենը՝ 7 հոգի) բեմադրիչը յաջողեցաւ հանդիսատեսը «զամել» բեմին ու ուշի ուշով հետևել «քննիչ»ին ճնշման տակ այնտեղ զիրար հաջորդող զգայացունց յայտնութիւններուն (Սփիւռք 1992, Մշակութային բաժին):

Բեմադրությանը մասնակցել են ինչպես փորձառու, այնպես էլ սկսնակ դերասաններ, որոնք, սակայն, կարողացել են իրականացնել մի ամբողջական, գեղեցիկ ներկայացում:

1992-ին նոյեմբերի 13-ին Բուրջ Համուդի «Հովհաննես Պողոսյան» թատերասրահում Հ.Բ.Ը.Մ. «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբը ներկայացրել է Նիլ Սայմոնի «Տարօրինակ ժամադրություններ» թատերախաղը՝ Հարություն Գնդունու բեմադրությամբ:

«Լուրջ ու բժախնդրորէն պատրաստուած թատերական այս երեք պատկերներուն մէջ դերեր վերցուցած էին, արդեն իսկ բեմական որոշ փորձառութեան տիրացած դերակատարներ Կալիա Միսիսեան, Յովակիմ Քէշիշեան, Դանիէլ Քէօրօղեան, Կասիա Էսկիճեան եւ Յարութիւն Գնդունին, որոնք գնահատելի խաղարկութիւն մը ցոյց տուին իրենց ծայնային սահուն ելեւէջներով յստակ առոգանութեամբ եւ կերպարներու ճիշդ մեկնաբանութեամբ, – գրում է թատերախոսը:

Սույն թատերապատկերներուն թարգմանութիւնը կատարած էր բեմադրիչ եւ դերասան Յարութիւն Գնդունի: – Պէտք է նշել որ, ի պատիւ թարգմանիչին, գործածուած էր բաւական մաքուր և սահուն հայերէն լեզու մը» (Թղթակից 1992): Բարձր մակարդակով բեմադրված ներկայացումը ոչ միայն պատիվ է բերել թատերախմբի մասնակիցներին, այլև հարստացրել է թատերախմբի թա-

տերացանը: «Շիրակ» գրական ամսաթերթում 1992-ի հունվար-փետրվարին Հարություն Մաթյանը գրում է. «Իրապես շնորհավորելի է այսպիսի փիեսի մը ընտրություն: Ջայն որոշողներուն մոտ մենք կը նշմարենք առնուազն ճաշակի և գրական հասկացողութեան յարգելի մակարդակ մը» (Մաթեան 1992):

2019-ի մարտի 24-ին Բուրջ Համուդի «Հակոբ Տեր-Մելքոնեան» թատերասրահում «Վահրամ Փափազեանը» ներկայացրել է անգլիացի սցենարիստ, դրամատուրգ Մայքլ Բոունիի (Michael Cooney, 1967) «Ակամա ստախոսը» (Cash on Delivery) կատակերգությունը՝ Հարություն Գնդունու թարգմանությամբ և բեմադրությամբ: Այն վաթսուամյա «Վահրամ փափազեան» թատերախմբի 58-րդ ներկայացումն էր: «Յարութ Գնդունի միաժամանակ համախմբած էր երիտասարդ եւ նորեկ տարրեր՝ անոնց մէջ սէր արթնցնելու հայ բեմին եւ թատրոնին հանդէպ» (Հ.Բ.Ե.Մ. Վահրամ Փափազեան թատերախումբին նորագոյն յաջողութիւնը 2019), – գրում է թատերախոսը: Դեպքերի զարգացումով բացահայտվում են մարդկային տկարություններ, կեղծիք, շողոքորթություն, սուտ, խաբեբայություն և այլ արատներ:

«Պէտք է ըսել, որ հանրաժանօթ բեմադրիչ Յարութ Գնդունի բաւական մեծ վարպետութեամբ լիբանանեան բեմին պատշաճեցուցած էր անգլիացի գրող Մայքլ Գունիի «Cash On Delivery» զաւեշտը: Իւրաքանչիւր դերասան հմտօրէն տիրապետած էր իր կերպարին» (Հ.Բ.Ե.Մ. Վահրամ Փափազեան թատերախումբին նորագոյն յաջողութիւնը 2019): Հանդիսականները վայելեցին թատերական երեկոն, որը թատրոնի առաքելության հավատով լեցուն Հարություն Գնդունու տքնաջան, հետևողական աշխատանքի արդյունքն էր: «Յարութ Գնդունի որպէս բեմադրիչ, ինչպէս միշտ, այս անգամ եւս փաստեց, որ ինքը բժախնդիր, փորձառու եւ հմուտ բեմադրիչ մըն է, ունի թատերական վաստակ եւ բեմադրելու կարողութիւն: Անոր դրոշմը զգալի էր իւրաքանչիւր դերասանի (մանաւանդ նորեկներուն) վրայ, որոնք բարձր մակարդակով ներկայացուցին «Ակամա ստախոսը» կատակերգութիւնը» (Սահակեան 2019): կարդում ենք «Արարատ» օրաթերթում: Թատերագիրը բարձր է գնահատել բեմադրիչ Հարություն Գնդունու բեմադրությունը: Իր այս բեմադրությամբ թատերախումբը փաստեց, որ «վերագտած է իր նախկին վերելքը եւ ունի ատաղձ յետագային մեզի ներկայացնելու ծանր ու լուրջ թատերախաղեր, որոնք կրնան խօսիլ տալ իրենց մասին» (Սահակեան 2019): «Ակամա ստախոսը» թատերախաղի բեմադրությանը անդրադարձել են նաև «Ծաղիկ», «Ազդակ» «Խոսնակ» պարբերականները:

Եզրակացություններ

Հարություն Գնդունին անմնացորդ նվիրումով ծառայում է հայ թատրոնին՝ հանդես գալով ոչ միայն որպես դերասան, այլև բեմադրիչ, թատերագիր: Իր խաղարկություններում կերտած հերոսների կերպարանավորումներով նա անմոռաց պահեր է պարզևում թատերասերներին: Լիբանանահայ թատրոնի առաջապահ գործիչը բժախնդրորեն է մոտենում յուրաքանչյուր կերպարի կերտ-

մանը: Իր չճերացող ստեղծագործական մտքով, անսահման երևակայությամբ ներկայացնում է լուրջ ու որակյալ թատերախաղեր, քանի որ հավատում է, որ «թատրոն ասածը եկեղեցի է, և մարդը այնտեղ գնում է աղոթելու, հաղորդակցվելու գեղեցիկի, վեհի, ճշմարիտի հետ, մթնում է դահիճը, բեմը՝ լուսավոր, ինչպես խորան» (Արզումանյան 2024, 131):

Շնորհակալական

Իմ երախտիքի խոսքն եմ ուղղում տաղանդավոր դերասան, բեմադրիչ Հարություն Գնդունուն, որի արժեքավոր աշխատությունում (Լիբանանահայ թատրոն 1920–2020) զետեղված փաստացի նյութերը նշանակելիորեն նպաստեցին այս հոդվածի կայացմանը:

Գրականություն/References/Литература

1. Ա.Պ. 1937, Ամերիկահայ կեանք. Թատերական, Հայրենիք, N 4, 168:
A.P. 1937, Armenian-American Life: Theatrical, Hairenik, N 4, 168 (in Armenian).
2. Արզումանյան Լ. 2024, Երևանյան թատրոն 90-ականներ, Երևան, «Մագաղաթ»:
Arzoumanyán L. 2024, Yerevanian Theater. The Nineties, Yerevan, Magaghat (in Armenian).
3. Արծրունի Ա. 1969, Լ. Շանթի «Հին Աստուածները» բեմադրությունը, Սփիւռք, 23 փետրվարի, 2:
Arzrouni A. 1969, The Production of Levon Shant's "Ancient Gods", Spyurk, February 23, 2 (in Armenian).
4. Արծրունի Ա. 1969, Բազում աղմուկ վասն ոչինչի, բեմադրիչ Գրիգոր Սաթամեան, Սփիւռք, 8 հունիսի:
Arzrouni A. 1969, Much Ado About Nothing, directed by Krikor Satamian, Spurk, June 8 (in Armenian).
5. Արծրունի Ա. 1970, «Խաչագողի» ներկայացումը, Ազդակ, 28 հունվարի:
Arzrouni A. 1970, The Performance of the Swindler ("Khachagogh"), Aztag, January 28 (in Armenian).
6. Արծրունի Ա. 1971, Մշակույթ և արվեստ. «12 զայրացած մարդիկ», Ազդակ, 23 ապրիլի:
Arzrouni A. 1971, Culture and Art: "12 Angry Men", Aztag, April 23 (in Armenian).
7. Բ.Փ. 1969, Թատրոն և բեմական կեանք. «Հին Աստուածներ» բեմադրությունը՝ Պերճ Ֆազլեանի, Բագին, N 3, 67:
B.P. 1969, Theater and Stage Life: Berj Fazlian's Production of "Ancient Gods", Bagin, N 3, 67 (in Armenian).
8. Գ.Մ. 1970, Հ.Ե.Ը.-ի Վ. Փափազեան թատերախումբը կը ներկայացնէ Մոլիերի «Խաչագողը», Զարթոնք, 16 հունիսի:
G.M. 1970, The AYA V. Papazian Theater Troupe Presents Molière's The Swindler, Zartok, June 16 (in Armenian).
9. Գրիգորեան Գ. 1969, «Հին Աստուածները» ներկայացման առթիւ, Ազդակ, 10 փետրվարի:

- Grigorian G. 1969, On the Occasion of the Performance of "Ancient Gods", Aztag, February 10 (in Armenian).
10. Թիւթինճեան Վ. 1960, Ժայռը (Վրթանես Փափազեան), Զարթօնք, 2 հունիսի, 3: Tutunjian V. 1960, The Rock (Vrtanes Papazian), Zartonk, June 2, 3 (in Armenian).
11. Թղթակից 1967, «Վ. Փափազեան» խումբը տուաւ փայլուն ներկայացում մը, Յառաջ, 24 դեկտեմբերի: Correspondent 1967, "V. Papazian" Troupe Gave a Brilliant Performance, Haratch, December 24 (in Armenian).
12. Թղթակից 1969, Հ.Ե.Ը. Վահրամ Փափազեան թատերախումբ Գրիգոր Սաթամեանի բեմադրութիւն. Բազում աղմուկ վասն ոչինչի, Զարթօնք, 23 ապրիլի: Correspondent 1969, AYA Vahram Papazian Theater Troupe: Krikor Satamian's Production of Much Ado About Nothing, Zartonk, April 23 (in Armenian).
13. Թղթակից 1992, Հ.Բ.Ը.Մ. Վահրամ Փափազեան թատերախումբը բեմի վրայ Խօսնակ, դեկտեմբեր, 41: Correspondent 1992, The AGBU Vahram Papazian Theater Troupe on Stage, Khosnag, December, 41.
14. Թոփալեան Ն.Վ. 1971, Փափազեան թատերախումբ «12 զայրացած մարդիկ» բեմադրիչ Պերճ Ֆազլեան, Զարթօնք, 1 մայիսի: Topalian N.V. 1971, Papazian Theater Troupe: 12 Angry Men, directed by Berj Fazlian", Zartonk, May 1 (in Armenian).
15. Իսահակյան Ա. 1979, Երկերի ժողովածու, հատ. 6, Երևան, «Սովետական գրող», նամակ N 309, 37: Isahakyan, A. 1979, Collected Works, vol. 6, Yerevan, Sovetakan Grogh Publishing House, Letter N 309, 37 (in Armenian).
16. Կասսիրեր Է. 2008, Էսսե մարդու մասին, Երևան, «Սարգիս Խաչենց փրինթ ինֆո»: Cassirer E. 2008, An Essay on Man, Yerevan, Sargis Khachents Print Info (in Armenian).
17. Հ.Բ.Ը.Մ.–Հ.Ե.Ը. Վահրամ փափազեան թատերախումբ 1984, Պեյրութ, 1959–1984, «Պայքար» հրատ.: AGBU–AYA. Vahram Papazian Theater Troupe 1984, Beirut, 1959–1984, Baikar Publishing House (in Armenian).
18. Հ.Բ.Ը.Մ. «Վահրամ փափազեան» թատերախումբին նորագոյն յաջողութիւնը 2019, «Ավանա ստախոսը» ներկայացումը, Զարթօնք, 28 մարտի: AGBU. The Latest Success of "Vahram Papazian" Theater Troupe 2019, The Performance of "Cash on Delivery", Zartonk, March 28 (in Armenian).
19. Հ.Ե.Ը. Վահրամ Փափազեան թատերախումբը 1965, Մուսա լեռան 40 օրերը, Սփիւռք, 9 հունիսի: AYA. Vahram Papazian Theater Troupe 1965, The 40 Days of Musa Dagh, Spurk, June 9 (in Armenian).
20. Մաթեան Հ. 1992, «Վահրամ Փափազեան» թատերախումբով շարունակուող երթը, Շիրակ, դեկտեմբեր, 111: Matian H. 1992, The Ongoing Journey of "Vahram Papazian" Theater Troupe, Shirak, December, 111 (in Armenian).

21. Ն.Թ. 1970, Վ. Փափազեան թատերախումբին նոր ներկայացումը Մոլիերի «Խաչագողը», Զարթոնք, N 93, 18 հունվարի:
N.T. 1970, The V. Papazian Theater Troupe's New Production of Molière's "The Swindler", Zartok, N 93, January 18 (in Armenian).
22. Նագգաշեան Հ. 1967, «Կորսուած նամակ մը» Փառաւոր իրագործում Հ.Ե.Ը.Վ. Փափազեան թատերախումբի, Զարթոնք, 17 դեկտեմբերի:
Naghashian H. 1967, "A Lost Letter": A Magnificent Achievement by the AYA V. Papazian Theater Troupe, Zartok, December 17 (in Armenian).
23. Պ.Օ. 1970, «Մոլիերի Թարթիւֆը» որակաւոր բեմադրութիւն մը, Զարթոնք, հունվարի 29:
P.O. 1970, "Molière's Tartuffe": A High-Quality Production, Zartok, January 29 (in Armenian).
24. Սահակեան Մ. 2019, Հ.Ե.Ը.-ի Վահրամ Փափազեան թատերախումբը իր բարձունքին վրայ, Արարատ, 27 մարտի:
Sahakian M. 2019, The AYA Vahram Papazian Theater Troupe at its Peak, Ararat, March 27 (in Armenian).
25. Սաթամեան Գ. 1984, Ներկայացման առիթու Հ.Բ.Ը.Մ. «Վահրամ Փափազեան թատերախումբ, Պեյրուք, 1959–1984, «Պայքար» հրատ.:
Satamian G. 1984, On the Occasion of the Performance, AGBU "Vahram Papazian" Theater Troupe, Beirut, 1959–1984, Baikar Publishing (in Armenian).
26. Սամօ 1969, Թատրոն. «Հին Աստուածներու» արդի բեմադրութիւնը, Արարատ, 30 հունվարի:
Samo 1969, Theater: A Modern Production of "Ancient Gods", Ararat, January 30 (in Armenian).
27. Սփիւռք 1992, Մշակութային բաժին: Լիբանանահայ մշակոյթի ամիս, Սփիւռք, N 1, 44:
Spyurk 1992, Cultural Section: Lebanese-Armenian Culture Month, Spurk, N 1, 44 (in Armenian).
28. Վահրամ Փափազեան թատերախումբը 1965, Մուսա լեռան 40 օրերը, Զարթոնք, 28 մայիսի:
Vahram Papazian Theater Troupe 1965, The 40 Days of Musa Dagh, Zartok, May 28 (in Armenian).
29. Քեօսեան Գ. 1969, Փափազեան» թատերախումբ. «Հին աստուածներ», Զարթոնք, 5 փետրվարի:
Keoseian G. 1969, Vahram Papazian Theater Troupe: "Ancient Gods", Zartok, February 5 (in Armenian).
30. Ֆազլեան Պ. 2004, Վրաններ պողոտաներու վրայ, Անթիլիաս, հրատ. նշված չէ:
Fazlian B. 2004, Tents on the Avenues, Antelias, Publisher not indicated (in Armenian).

BLACK-AND-WHITE COLOUR SOLUTIONS IN MODERN CINEMA: THEORY, HISTORY, AND CONTEMPORARY APPLICATIONS

ՍԵՎ-ՍՊԻՏԱԿ ԳՈՒՆԱՅԻՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԻՆՈՅՈՒՄ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ЧЕРНО-БЕЛЫЕ ЦВЕТОВЫЕ РЕШЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ КИНО: ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ И ИХ СОВРЕМЕННОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Naira Hayrapetyan
Նաիրա Հայրապետյան
Наира Айрапетян

Yerevan State Institute of Theatre and Cinematography, Armenia
Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտ, Հայաստան
Ереванский государственный институт театра и кино, Армения

naira.hayrapetyan@ystfi.am

Received: 07.12.2025; Revised: 12.02.2026; Accepted: 14.04.2026
Ներկայացվել է՝ 07.12.2025; գրախոսվել է՝ 12.02.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Представлено: 07.12.2025; рецензировано: 12.02.2026; принято: 14.04.2026

© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-192

Abstract – The article examines the aesthetic, theoretical, and narrative possibilities of black-and-white cinematography within the context of contemporary cinema. Initially emerging as a technological limitation, monochrome imagery has gradually evolved into a conscious artistic strategy used to convey historical memory, psychological depth, and philosophical reflection. The study draws on Goethe’s Theory of Colours, David Bordwell’s concept of parametric narration, as well as the cinematic practices of German Expressionism and the French New Wave. It analyzes how black-and-white imagery restructures cinematic perception by emphasizing the interaction of light and shadow, tonal composition, and the deliberate reduction of visual information. Particular attention is paid to the psychological and symbolic mechanisms of monochrome cinema, which intensify emotional tension and semantic density. Through the analysis of *Roma* (2018), *Cold War* (2018), and *Oppenheimer* (2023), the article demonstrates that black-and-white and limited colour strategies function not merely as stylistic devices but as autonomous narrative systems. The study concludes that black-and-white cinematography remains a relevant and powerful expressive language in the digital era.

Ամփոփում – Հոդվածում դիտարկվում են սև-սպիտակ կինեմատոգրաֆի գեղագիտական, տեսական և նարատիվ հնարավորությունները ժամանակակից կինոյի համատեքստում: Սկզբնապես ձևավորված որպես տեխնիկական սահմանափակում՝ մոնոխրոմ

պատկերայնությունը ժամանակի ընթացքում վերածվել է գիտակցված գեղարվեստական ռազմավարության, որը կիրառվում է պատմական հիշողության, հոգեբանական խորության և փիլիսոփայական իմաստավորման արտահայտման նպատակով: Հոդվածը հիմնվում է Գյոթեի «Գույնի տեսության», Դեյվիդ Բորդուելի պարամետրիկ նարատիվի հայեցակարգի, ինչպես նաև գերմանական էքսպրեսիոնիզմի և ֆրանսիական նոր ալիքի կինոէսթետիկ փորձի վրա: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես է սև-սպիտակ պատկերայնությունը վերակազմավորում դիտողի գեղագիտական ընկալումը՝ շեշտադրելով լույսի և սուվերի փոխհարաբերությունը, տոնային կառուցվածքը և տեսողական տեղեկատվության գիտակցված նվազեցումը: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում սև-սպիտակ կինոյի հոգեբանական և խորհրդանշական մեխանիզմներին, որոնք նպաստում են հուզական լարվածության և իմաստային խտության ձևավորմանը: «Ռոմա» (2018), «Սառը պատերազմ» (2018) և «Օփենհայմեր» (2023) ֆիլմերի վերլուծության միջոցով ակնհայտ է դառում, որ սև-սպիտակ և սահմանափակ գունային լուծումները գործում են ոչ թե որպես ձևական հնարք, այլ՝ որպես ինքնուրույն նարատիվ համակարգ: Ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ սև-սպիտակ կինեմատոգրաֆը շարունակում է մնալ արդիական և արտահայտչական հզոր միջոց թվային դարաշրջանում:

Аннотация – В статье рассматриваются эстетические, теоретические и нарративные возможности чёрно-белой кинематографии в контексте современного кино. Первоначально возникшая как технологическое ограничение, монохромная визуальность со временем трансформировалась в осознанную художественную стратегию, используемую для выражения исторической памяти, психологической глубины и философского осмысления. Исследование опирается на «Учение о цвете» И.В. Гёте, концепцию параметрического нарратива Дэвида Бордвелла, а также на кинематографический опыт немецкого экспрессионизма и французской новой волны. Анализируется, каким образом чёрно-белое изображение перестраивает зрительское восприятие, акцентируя взаимодействие света и тени, тональную организацию и сознательную редукцию визуальной информации. Особое внимание уделяется психологическим и символическим механизмам чёрно-белого кино, способствующим усилению эмоционального напряжения и смысловой насыщенности. На материале фильмов «Рома» (2018), «Холодная война» (2018) и «Оп-пенгеймер» (2023) показывается, что чёрно-белые и ограниченные цветовые решения функционируют не как формальный приём, а как самостоятельная нарративная система. Исследование приводит к заключению о том, что чёрно-белая кинематография сохраняет свою актуальность и в цифровую эпоху.

Keywords – cinematography, aesthetics, monochrome, narrative, modernity.

Հիմնաբառեր – կինեմատոգրաֆ, գեղագիտություն, մոնոխրոմ, նարատիվ, արդիականություն:
 Ключевые слова – кинематография, эстетика, монохромия, нарратив, современность.

Introduction

A new chapter in the history of cinematography began in the 1930s. The advent of Technicolour technology revolutionized the perception of cinema by bringing real-life colours to previously black-and-white screens. Landmark films such as Rouben Mamoulian's "Becky Sharp" (1935), Victor Fleming's "The Wizard of Oz" (1939),

and "Gone with the Wind" (1939) demonstrated the full potential of colour cinema. By the 1950s, colour had emerged from its experimental phase and definitively dominated cinema screens. The trajectory of colour in cinema has been complex and multifaceted. Today, digital technologies offer filmmakers virtually unlimited possibilities for colour solutions, yet contemporary directors continue to return to black-and-white cinematography, reviving an artistic vision that was once common in cinema. Black-and-white cinematography occupies a unique position within film history and theory. Originally dictated by technological limitations, monochrome imagery gradually evolved into a deliberate aesthetic choice, employed by filmmakers to convey psychological depth, historical memory, and symbolic meaning.

This article examines the persistence of black-and-white cinematography in contemporary filmmaking, exploring its functions as a perceptual, emotional, and historical device. By synthesizing theoretical perspectives, historical examples, and contemporary case studies, the study aims to demonstrate how monochrome aesthetics remain a sophisticated and relevant tool of cinematic expression.

Goethe's Colour theory and cinematic perception

Goethe's "Theory of Colours" was a revolutionary work that presented a new paradigm for colour perception. In his work, Goethe proposed a theory wherein colours emerge from the interaction between light and darkness, considering black as darkness, manifesting as the absence of light, and white as the absence of darkness. He wrote that the human eye strives for balance and wholeness – a principle particularly fascinating to examine in the context of black-and-white cinematography, where viewers actively participate in meaning-making based on their subjective perception and experience. Goethe considered black-and-white as opposing, equivalent, and complementary forces that exist only in relation to one another. According to him, while absolute black or white do not exist, in cinematography, particularly in black-and-white films, we encounter a unique manifestation of colour where black-and-white are regarded as colours themselves. Building upon Goethe's theory, one can argue that these are not merely absences of colour but active forces in constant correlation. They comprise an interplay of light and shadow, creating a spectrum from deep black to bright white, encompassing numerous shades of gray that enable the creation of complex and subtle image creation. This approach parallels the chiaroscuro technique in fine arts. In visual arts, light and shadow serve not only as artistic devices but also as crucial compositional elements for conveying depth and volume. However, in cinematography, the role of these elements is more complex and multifunctional. Unlike static visual arts, cinema inherently possesses volumetric qualities due to the dimensions of movement and time; consequently, the role of light and shadow in film extends beyond merely creating volume. Symbolic significance of colour also occupied an important place in Goethe's theory. He asserted that colours carry cultural and

psychological meanings. In black-and-white cinema, this idea is expressed through various lighting techniques. Dark and light segments often carry symbolic significance, expressing the opposition between good and evil, conscious and unconscious. Thus, the fundamental principles of Goethe's theory – the polarity of light and darkness, subjective perception, physiological effect, and symbolic significance – continue to influence black-and-white cinematography even today, helping to create complex visual narratives that unite aesthetic and psychological elements.

Black-and-white cinematography across film movements

A widespread misconception in film studies is the assumption that only black-and-white films represent the "classical" form of cinematography. This notion is rooted not merely in historical facts but in the central role that black-and-white aesthetics played in shaping the fundamental expressive principles of early cinema. In the first decades of the twentieth century, when colour technologies were not yet available, filmmakers refined the cinematic language through experiments with light, shadow, composition, and movement – elements that later became the foundation of both classical and modern film style.

In the 1920s, German Expressionist directors such as Fritz Lang and Robert Wiene transformed black-and-white cinematography into a distinct formal and psychological system. The genre's signature distortions, angular sets, and extreme contrasts were grounded in the use of chiaroscuro lighting and symbolic shadow patterns, capturing the anxiety, trauma, and instability of post-war Germany (Eisner 1969; Kracauer 1947). These films demonstrated that monochrome imagery could function not simply as a record of reality but as a powerful metaphorical and affective tool.

In the 1960s, French New Wave directors – Jean-Luc Godard, François Truffaut, Jacques Rivette, and others – reinterpreted black-and-white aesthetics as a mode of creative rebellion against classical studio conventions. The use of handheld cameras, natural lighting, discontinuous editing, and raw monochrome textures symbolized a modernist rupture from traditional cinematic norms. Here, black-and-white became an emblem of immediacy, authenticity, and stylistic innovation, embodying the cultural and artistic spontaneity of the era.

A deeper analysis reveals that the enduring power of black-and-white cinematography does not lie in an inexplicable "magic", nor solely in nostalgic associations. Rather, its effectiveness emerges from the interplay of aesthetic economy, psychological intensity, and symbolic richness. The reduction of chromatic information redirects the viewer's attention toward composition, gesture, movement, and the sculptural qualities of light – thus creating a focused, immersive perceptual experience.

Consequently, black-and-white cinema should be understood not as a relic of early film history but as a continuously evolving artistic system. Its recurring reinterpretations across film movements demonstrate how monochrome aesthetics me-

diate the relationship between form and meaning, image and interpretation, history and memory. As such, black-and-white cinematography remains a vital part of contemporary film language, retaining its capacity to generate complex aesthetic, emotional, and philosophical resonances.

Aesthetic and Psychological Dimensions

Black-and-white cinematography is not merely a visual simplification but an active modality that reconfigures the conditions of spectatorship. By removing chromatic anchors, the monochrome image redirects perceptual emphasis toward pre-reflective, embodied, and affective processes, modifying how the spectator's attention is organized and how unconscious responses are mobilized. Within this altered perceptual field, specific formal mechanisms play a decisive role in producing the psychological intensities associated with black-and-white film. High-contrast lighting, for instance, uses hard chiaroscuro to carve the frame into zones of revelation and concealment, generating a sense of visual tension that resonates with deeper psychological pressure. Similarly, the use of close-ups and fragmentary framing emphasizes partiality, incompleteness, and the instability of identity – features that align closely with psychoanalytic understandings of subjectivity as inherently fractured. Eisenstein's notion of tonal montage further illustrates how shifts in tonal value can generate affective responses independent of narrative content, allowing emotional meaning to emerge directly from the interplay of light, darkness, and rhythm. The presence of negative space and strategically deployed silence intensifies this dynamic still further; areas of visual emptiness invite projection, forcing the viewer to supply meaning from within their own internal landscape.

These mechanisms converge with particular force in Ingmar Bergman's *Persona*, where stark monochrome becomes a vehicle for visualizing the dissolution and duplication of selfhood. Faces merge with shadows, dissolve into grain and texture, or appear split by the frame, turning the image into an externalization of internal fragmentation. The film's austere *mise-en-scène* fosters a mode of spectatorship that is simultaneously phenomenological – demanding heightened embodied attention to micro-gestures and tonal shifts – and psychoanalytic, drawing the viewer into processes of identification that unsettle, implicate, and provoke self-examination. In this way, *Persona* exemplifies how black-and-white cinematography can transform the act of viewing into a reflexive encounter with one's own perceptual and psychic limits.

Thus, when examined through the combined lenses of phenomenology and psychoanalysis, black-and-white cinema reveals its distinctive psychological power: it reduces perceptual clutter to intensify embodied awareness while exposing the fissures and ambiguities structured into identity and desire. Monochrome imagery therefore operates not only as an aesthetic restraint but as an active catalyst for deep psychic work, shaping how viewers feel, perceive, and interpret the cinematic experience.

Case Studies in Modern Cinematography

In contemporary cinematography, the choice of black-and-white has long transcended mere technical necessity to become a powerful artistic instrument. This evolution represents a significant shift in cinematic language, where the absence of colour serves as a deliberate aesthetic and narrative device. One of the most notable recent examples is Alfonso Cuarón's "Roma" (2018), which chronicles 1970s Mexico through a masterfully crafted monochromatic lens. The director's decision to employ a black-and-white palette serves multiple sophisticated purposes. Primarily, it reflects the visual aesthetics of the era, but more profoundly, it intensifies the city's somber atmosphere and the characters' challenging existence. Cuarón's Mexico City is presented as a grey metropolis, creating a striking contrast to its typically sunny and colourful depiction in other media. This deliberate subversion of expectations serves to underscore the film's thematic concerns with class struggle, social inequality, and personal hardship. The film's sophisticated use of contrast becomes particularly poignant in parts where bright sunlight pervades dramatic and melancholic scenes. In these moments, the absence of colour combined with intense luminosity creates a unique visual paradox that emphasizes the dualistic elements in the characters' lives. The stark interplay between light and shadow becomes a powerful metaphor for the social and emotional contrasts that define the narrative: wealth and poverty, power and powerlessness, joy and sorrow. Moreover, the black-and-white cinematography in "Roma" functions as a memory device, creating a sense of temporal distance while simultaneously making the events feel more immediate and visceral. The monochromatic palette strips away the potentially distracting elements of colour, forcing viewers to focus on composition, texture, and the subtle gradations of light that shape each frame. This approach aligns with both classical cinema traditions and contemporary artistic sensibilities, demonstrating how black-and-white photography continues to evolve as a sophisticated tool for visual storytelling. The film's use of high-contrast black and white photography also serves to democratize the visual space, rendering both grand architectural features and intimate domestic details with equal significance. This visual equality reinforces the film's thematic exploration of social hierarchies and human interconnectedness. In scenes of both quiet domesticity and social upheaval, the monochromatic palette creates a unifying visual language that transcends the boundaries of class and culture.

An additional noteworthy example of the use of black-and-white in cinema is Paweł Pawlikowski's film "Cold War" (2018). In this film, the director employs the absence of colour not merely as an aesthetic choice, but as a narrative device that enhances the emotional tone and historical context, underscoring the stark contrasts of the Cold War era. Paweł Pawlikowski's critically acclaimed film "Cold War" employs monochromatic cinematography not merely as an aesthetic choice but as a sophisticated semiotic system that operates on multiple interpretive levels. The

decision to render the narrative in black-and-white represents a complex intersection of historical authenticity, emotional metaphor, and political commentary. The primary justification for the film's chromatic austerity emerges from a commitment to historical authenticity. Cinematographer Łukasz Żal's assertion that "There was no colour in Poland at that time" transcends literal interpretation to become a profound metaphorical statement about the socio-political atmosphere of post-war Eastern Europe. The black-and-white choice serves as a powerful visual metaphor for the repressive environment of Soviet-dominated communist systems, where personal creative expression was routinely stifled to promote conformity to collective ideals. Pawlikowski initially considered shooting in colour but ultimately rejected this approach, recognizing that it would impose contemporary aesthetic sensibilities on historical material, thereby creating what visual culture might term an "anachronistic dissonance". The director's choice instead reflects a phenomenological approach to historical representation, attempting to recreate not just the visual appearance but the lived experience of the era. The monochromatic rendering thus functions as a form of historical phenomenology, inviting viewers to experience the past through its own visual language rather than through contemporary chromatic expectations.

The high-contrast black-and-white cinematography in "Cold War" operates as a visual correlative to the film's narrative and emotional dynamics. The dramatic contrast between brilliant whites and deep blacks establishes a visual opposition that perfectly reflects the stormy, passionate, and often conflicted relationship between the main characters Zula and Wiktor. Their love story, marked by intense connection and painful separation, finds its visual expression in this stark black-and-white imagery. This technique aligns with film theorist David Bordwell's concept of parametric narration, an influential theory he developed in the 1980s in his "Narration in the Fictional Film". Bordwell's parametric narration theory proposes that formal cinematic elements – such as lighting, composition, camera movement, and colour (or its absence) – can function as primary storytelling means rather than merely supporting the narrative. In traditional filmmaking, these stylistic choices often serve the plot, but in parametric narration, they become equally important or even dominant vehicles for conveying meaning. Bordwell derived this concept partly from the linguistic theories of Roman Jakobson and the film theories of Noël Burch, suggesting that a film's style can operate as an independent system that creates meaning alongside plot developments. In "Cold War", this theory manifests as the high-contrast black-and-white cinematography communicates emotional states, power dynamics, and thematic tensions without requiring explicit dialogue or plot exposition. The visual style doesn't simply enhance the story – it tells a parallel story of its own. When Zula and Wiktor experience moments of harmony, the visual composition often achieves a delicate balance between light and shadow. Conversely, during their conflicts or separations, the contrast becomes more pronounced, with harsh lighting creating distinct boundaries between black and white areas in the

frame, reflecting the seemingly insurmountable obstacles in their relationship. Through this sophisticated visual language, the film creates a dual narrative—one told through conventional plot development and another conveyed entirely through formal cinematic techniques, demonstrating Bordwell's assertion that style itself can function as a narrative system.

The film's cinematography is characterized by an almost Manichean contrast that refuses the comfort of middle grays, just as the narrative refuses easy resolution or emotional compromise. This visual strategy creates what might be termed an "affective chiaroscuro", wherein the stark visual contrasts amplify the emotional extremes experienced by the characters. The visual polarization thus becomes an externalization of internal psychological states, rendering visible the otherwise invisible terrain of emotional experience. Perhaps most significantly, the black-and-white palette functions as a complex political metaphor for the Cold War era itself. The binary chromatic scheme visually reinforces the geopolitical binary that dominated the period: East versus West, communism versus capitalism, collectivism versus individualism.

Pawlikowski's "Cold War" demonstrates the continuing vitality and expressive potential of black-and-white cinematography in contemporary filmmaking. Far from being merely nostalgic or retrograde, the film's monochromatic aesthetic functions as a sophisticated visual language capable of conveying complex historical, emotional, and political content. The film illustrates how formal choices in cinematography can transcend mere style to become substantive elements of narrative meaning-making. In an era of digital colour grading and heightened chromatic manipulation, "Cold War" makes a compelling case for chromatic reduction as a means of expressive amplification. The film's critical and commercial success suggests that contemporary audiences remain receptive to monochromatic storytelling when it is deployed with purpose and precision rather than as mere stylistic affectation. Pawlikowski's work thus contributes to an ongoing reappraisal of black-and-white aesthetics in contemporary cinema, demonstrating how historical techniques can be revitalized to address contemporary concerns with historical memory, political division, and emotional extremity.

In contrast, the colour sequences in "Oppenheimer" offer a more subjective view of historical events. These segments move beyond the mere factual recounting of events, instead engaging in artistic and interpretative adaptations that allow Nolan to delve into the psychological depths of his characters, particularly Oppenheimer. The use of colour thus facilitates a more immersive exploration of the emotional and mental states of the individuals depicted, providing insight into their inner struggles, motivations, and contradictions. Rather than serving as an objective record of events, the colour scenes in "Oppenheimer" convey a subjective reality shaped by the characters' personal experiences, thoughts, and emotions, making the historical narrative deeply personal and emotionally charged. The interplay between black-

and-white and colour in "Oppenheimer" is far more than a stylistic or aesthetic choice – it functions as a profound narrative device that interrogates the very nature of historical perception and interpretation. Through this complex use of colour, Nolan not only reflects on the dichotomy between objective and subjective realities but also highlights the ways in which history is not a fixed set of facts, but rather a fluid, dynamic process shaped by individual perspectives. The film's innovative visual approach underscores the complexities of understanding the past, reminding audiences that history is not only what happened, but also how it is remembered, interpreted, and represented. This duality challenges viewers to reconsider the boundaries between objective truth and subjective experience, offering a nuanced philosophical reflection on the nature of historical memory and the moral implications of the events that shape it.

Across the examined films, black-and-white cinematography emerges as a powerful contemporary tool because it:

1. Directs attention toward form and symbolism by removing chromatic distractions.
2. Creates historical or epistemic distance, enabling viewers to perceive events as memory, archive, or testimony.
3. Amplifies emotional contrasts, using chiaroscuro to encode psychological states.
4. Functions as narrative structure, consistent with parametric narration.

Thus, the persistence of monochrome imagery reflects not nostalgia but a renewed semiotic and aesthetic sophistication.

Conclusion

Throughout the history of cinema, black-and-white imagery has transformed from a technical constraint into an autonomous artistic choice, acquiring a distinct place within film language. By reducing the image to its essential components – light, shadow, texture, and composition – this format allows for a heightened focus on the structural and expressive qualities of the visual frame. Such reduction not only clarifies the viewer's perceptual experience but also introduces an emotional and temporal distance that can intensify the dramatic impact of a narrative.

The discussion presented in this article demonstrates that the use of black and white operates as a narrative and aesthetic strategy rather than a merely stylistic preference. In various filmic contexts, it functions as a tool for shaping atmosphere, emphasizing thematic concerns, and revealing the psychological dimensions of characters. Contemporary technologies have further expanded the possibilities of monochromatic visualization, enabling filmmakers to produce highly controlled and nuanced imagery that both references cinematic tradition and redefines its expressive potential. The persistence of black-and-white filmmaking in the contemporary era highlights its continuing relevance as a medium for artistic expression. Its capac-

ity to distill visual language, construct symbolic meaning, and offer alternative modes of spectatorship underscores the enduring significance of this format within modern cinematic practice. Consequently, black-and-white cinema remains not only a link to the historical foundations of film but also an active and evolving component of contemporary film aesthetics.

Acknowledgements

The author would like to thank the scholars and theorists whose work contributed to the theoretical and methodological framework of this study. This article was prepared within an academic research context, and the author gratefully acknowledges the institutional and scholarly environment of the Yerevan State Institute of Theatre and Cinematography, where the research was conducted as part of doctoral studies.

References/Գրականություն/Литература

1. Basten F. 1980, *Glorious Technicolour*, Thames and Hudson, London.
2. Bordwell D. 1985, *Narration in the Fiction Film*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
3. Bordwell D., Thompson K. 2019, *Film Art: An Introduction*. 12th ed., McGraw-Hill Education, New York.
4. Bordwell D. 2006, *The Way Hollywood Tells It: Story and Style in Modern Movies*, University of Californian Press, Berkeley.
5. Burch N. 1981, *Theory of Film Practice*. Translated by Helen R. Lane, Princeton University Press, Princeton NJ (Orig. ed 1969).
6. Carroll N. 1996, *Theorizing the Moving Image*, Cambridge University Press, Cambridge.
7. Deleuze G. 1983, *Cinema 1: The Movement-Image*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
8. Deleuze G. 1985, *Cinema 2: The Time-Image*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
9. Goethe Johann Wolfgang von 1810, *Theory of Colours*, London.
10. Jakobson R. 1960, *Closing Statement: Linguistics and Poetics*, In *Style in Language*, edited by Thomas A. Sebeok, Cambridge, MA 350–377.
11. Kracauer S. 1947, *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
12. Marie M. 2003, *The French New Wave: An Artistic School*, Wiley-Blackwell, Oxford.
13. Mulvey L. 1975, *Visual Pleasure and Narrative Cinema*, *Screen*, vol. 16, N 3, 6–18.

**ՄԱՀԱՐՁԱՆԸ՝ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՑՈՒՑԻՉ
(ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆԶ – ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՆԵՐ)**

**FUNERARY SCULPTURE AS AN INDICATOR OF ARCHAEOLOGICAL CULTURE
(MIDDLE BRONZE – IRON AGES)**

**НАДГРОБНОЕ ИЗВЯНИЕ КАК УКАЗАТЕЛЬ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ
(ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ – ЖЕЛЕЗА)**

Գարեգին Թումանյան
Garegin Tumanyan
Гарегин Туманян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

garegin.tumanyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 04.08.2025; գրախոսվել է՝ 16.11.2025; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Received: 04.08.2025; Revised: 16.11.2025; Accepted: 14.04.2026
Представлено: 04.08.2025; рецензировано: 16.11.2025; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence–ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-202

Ամփոփում – Հուշակոթողների ուսումնասիրությունը դամբանային հնագիտության կարևոր խնդիրներից է: Առանց թաղման կառույցների հետազոտության՝ մեր պատկերացումները թաղման ծեսերի վերաբերյալ թերի կլինեին: Մահարձանները դամբարանի արտաքին կառույցների մասն են կազմում: Դամբանասրահը սովորաբար համարվում է անդրաշխարհի, դամբանաթումբը՝ երկրի, իսկ հուշակոթողը՝ երկնքի խորհրդանիշը: Այն կողմնային աշխարհից դեպի երկինք անցումը, ըստ երևույթին, կատարվում էր հուշակոթողի միջոցով: Դամբանադաշտերում ուղղաձիգ կանգնեցված կոթողների առջև՝ ի հիշատակ ննջեցյալների, կատարվում էին զոհաբերություններ ու ծիսապաշտամունքային այլ արարողություններ, որոնք, ընդհանուր առմամբ, միտված էին ննջեցյալների վերածննդին նպաստելուն: Հուշակոթողները գնահատելի սկզբնաղբյուրներ են հատկապես այլ տարածաշրջաններ ներթափանցած քոչվորական մշակույթներն ուսումնասիրելիս: Օրինակ, մարդ պատկերող որոշակի տիպի մահարձանի առկայությունը դամբանային համալիրի կազմում կարող է հուշել տվյալ դամբարանի առնչված լինելը սկյութական թաղման ծեսին: Քարակերտ մարդակերպ կոթողները, որպես հնագիտական սկզբնաղբյուր, որոշակի մշակույթի պատկանող հնագիտական համալիրների համար կարող են «անձնագրի» դեր կատարել, քանի որ այդ մեծ ու ծանր արձանները հեռու տեղափոխելը շատ դժվար է: Հոդվածում քննարկվում են միջին բրոնզ – երկաթեդարյան տարբեր մշակույթներին բնորոշ մահարձանների չափերը, ձևերը, հատվածաբաժանումները, մշակման

տեխնիկան, պատկերագրությունը: Մահարձանների տիպաբանական վերլուծությամբ փորձ է արվում պարզել դրանց պատկանելությունը հնագիտական այս կամ այն մշակույթին:

Abstract – Exploration of memorial stelae is an important issue in burial archaeology. Our understanding of funeral rites would be incomplete if lacking data on funerary constructions. Funerary sculptures are a part of external constructions of a sepulchral complex. Burial chamber is usually considered as a symbol of the underworld, burial mound – as a symbol of the earth, and funerary sculpture – as a symbol of the heaven. The transition from the other world to heaven was apparently carried out through a funerary sculpture. In ancient burial grounds, sacrifices and other ritual and cult ceremonies were performed in front of vertically installed funerary sculptures. Generally, all these ceremonies were aimed at contributing to the revival of the deceased. Memorial stelae are valuable sources, especially when studying nomadic cultures penetrated into other regions. For example, the presence in the sepulchral complex of a certain type of funerary sculpture depicting a man may indicate the relation of that tomb to Scythian funerary rites. As archaeological sources, stone anthropomorphous stelae can serve as "passports" for archaeological complexes belonging to a certain culture, as these large and heavy statues are very difficult to convey far distances. This paper discusses the sizes, shapes, segmentations, processing techniques, and iconography of funerary sculptures typical for different Bronze–Iron Age cultures. Through typological analysis of funerary sculptures, an attempt is made to identify their belonging to a specific archaeological culture.

Аннотация – Изучение мемориальных стел является одной из важных задач археологии погребений. Без исследования погребальных сооружений наши представления о погребальных обрядах были бы неполными. Надгробные изваяния являются частью внешних сооружений погребального комплекса. Погребальная камера обычно считается символом потустороннего мира, могильный холм – символом земли, а мемориальная стела – символом неба. Переход из потустороннего мира на небо, по-видимому, осуществлялся посредством мемориальной стелы. На древних могильниках перед вертикально установленными мемориальными стелами совершались жертвоприношения и другие ритуально-культурные церемонии, которые, как правило, были направлены на содействие возрождению усопших. Мемориальные стелы являются ценным источником, особенно при изучении кочевнических культур, проникших в другие регионы. Например, наличие в составе погребального комплекса определенного типа надгробного изваяния, изображающего человека, может указывать на связь данного погребения со скифским погребальным обрядом. Каменные антропоморфные стелы, как археологические источники, могут выполнять роль «паспорта» для археологических комплексов, принадлежащих к определенной культуре, поскольку эти большие и тяжелые статуи очень сложно перемещать. В статье обсуждаются размеры, формы, сегментации, техника обработки, иконография, характерные для надгробных памятников различных культур эпох бронзы и железа. С помощью типологического анализа надгробных изваяний делается попытка определить их принадлежность к той или иной археологической культуре.

Հիմնարաներ – Հայաստան, մշակույթ, դամբարան, հուշակոթող, կուռք:

Keywords – Armenia, culture, sepulchre, stela, idol.

Ключевые слова – Армения, культура, погребение, стела, идол.

Ներածություն

Դամբանային համալիրի կարևոր տարրերից մեկը թաղման հուշակոթողն է, իսկ դամբանային կառույցների հետազոտությունը թաղման ծեսերի ուսումնասիրության հիմնական խնդիրներից է: Այն արժեքավորելու համար բավական է նկատել, որ հնագիտական մի շարք մշակույթներ իրենց անվանումն ստացել են ըստ թաղման կառույցների տեսակների: Քանի որ դամբարանի կառուցվածքը պայմանավորված է հուղարկավորման ծեսով, ապա այն թույլ է տալիս եզրահանգումներ կատարել նաև մշակութային փոփոխությունների վերաբերյալ: Դամբանային կառույցները, մասնավորապես հուշակոթողները, կարևոր ու անփոխարինելի սկզբնաղբյուրներ են բրոնզ-երկաթեդարյան հնագիտական մշակույթները, այդ թվում՝ այլ տարածաշրջաններ ներթափանցած քոչվորական մշակույթներն ուսումնասիրելիս (Tumanyan 2010, 189; Tumanyan 2017, 196, 201): Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան հատվածի ուշբրոնզեդարյան թաղման ծեսը քննարկելիս դամբարանների կառուցվածքում առանձնացրել ենք երկու ենթատարրեր՝ արտաքին ու ներքին կառույցները: Դամբանաբլուրների կամ դամբանաթմբերի վրա կանգնեցված հուշակոթողները, բնականաբար, ընդգրկվել են արտաքին կառույցների կազմում (Թումանյան 2003, 166): Քարե կոթողների կամ մահարձանների առկայությունը բնորոշ է Հայկական լեռնաշխարհի միջին բրոնզ-երկաթեդարյան դարաշրջանների թաղման համալիրներին ընդհանրապես:

Քննարկում և արդյունքներ

Հայաստանի մի շարք դամբանաբլուրների կամ դամբանաթմբերի գագաթին տեղադրվել են բազալտե կամ տուֆե անմշակ կամ ֆալածև կենտրոնական ցից քարեր կամ էլ քարերի ուղղաձիգ շարվածքներ, որոնք, չլինելով մահարձան/կոթող, կարող են ունենալ համանման գործառույթ՝ հանդիսանալով որոշակի ուղենիշ: Նման իրողություն է փաստագրվել Աշտարակի Խոջաբաղեր 2 հուշարձանախմբի դամբանաբլրային մշակույթին պատկանող N 1 դամբանաթմբում, որն ունեցել է 8,5 մ առավելագույն տրամագիծ և 0,6 մ բարձրություն (Թումանյան 2008, 187, 189, նկ. 1): Թմբի գագաթին՝ դրա երկրաչափական կենտրոնում, դրված է եղել 0,5 մ բարձրությամբ բազալտե անմշակ որձաքար (նկ. 1): Ենթադրվում է, որ տուֆե կարմիր կոթող է զետեղված եղել Ներքին նավերի 20 մ տրամագծով և 0,5 մ առավելագույն բարձրությամբ N 1 դամբանաբլրի վրա (Սիմոնյան 2021, 15–16, նկ. 7): Քարաշամբի միջինբրոնզեդարյան նշանավոր դամբանաբլրի գագաթին կանգնեցված է եղել 0,21 մ տրամագծով ու 0,35 մ բարձրությամբ բազալտե ֆալածև կոթող (Оганесян 1993, 27): Վանաձորում 1948 թ. պատահաբար բացված և թոեղք-վանաձորյան մշակույթին բնորոշ դամբանաբլրի արտաքին նշաններն անհայտ են (Դեվեջյան 2006, 251): Սակայն, ըստ Բ.Բ. Պիոտրովսկու բանավոր հայտնած կարծիքի՝ դամբանասրահում ի հայտ եկած կարմիր տուֆից կերտված կոթողը, հավանաբար, սկզբնապես տեղադրված է եղել դամբանաբլրի գագաթին (Սիմոնյան 2021, 16): Արուճի/Շամիրամ

2 դամբարանադաշտում N 7 դամբանաթմբի ծածկասալին կից 0,3 մ բարձրությամբ ցից քար էր կանգնեցված: Նույն երևույթն է դիտվում Վերին նավեր դամբարանադաշտում: Այստեղ պեղված՝ սևան-արցախյան մշակույթը ներկայացնող N 13 դամբանաբլրի մեծ տրամագիծը 14 մ է, փոքր տրամագիծը՝ 11 մ, բարձրությունը՝ 1,20 մ: Դամբանաբլրի կենտրոնական հատվածում ի հայտ է եկել կարմիր տուֆից կերտված կոթող՝ իր մշակումով ֆալոս հիշեցնող (Սիմոնյան 2006, 78): Արտակարգ հետաքրքիր իրողություն է փաստագրվել Լոռի բերդի N 79 դամբանային համալիրի պեղումներով: Թռեղքյան այս դամբանաբլրի թաղման սրահի ծածկի կենտրոնական հատվածի վրա կառուցված է եղել հիմքում ուղղանկյուն (2,85x2,35 մ չափերով) բրգաձև աշտարակ, որի բարձրությունը (գրահի մակերևույթից հաշված) եղել է առնվազն 2,5 մ (Դեվեջյան 2006, 61-62, նկ. 45): Եթե ճիշտ է այն ենթադրությունը, որ Լճաշենի 3,7 մ երկարությամբ վիշապաքարն առնչվում է նրա տակ հայտնաբերված միջինբրոնզեդարյան թաղմանը (Խանզադյան 2005, 87-90, նկ. 1, 2), ապա այն սկզբնապես կարող էր կանգնեցված լինել Լճաշենի N 6 դամբանաբլրի վրա՝ որպես հուշակոթող (Թումանյան 2015, 107):

Ուշ բրոնզի դարաշրջանում շարունակվում է դամբանաբլրի գագաթին հուշակոթող տեղադրելու ավանդությունը: Քանագեղի քարահողային լիցքով կառուցված ու որձաքարի բեկորներով օղակված N 1 դամբանաթումբն ունեցել է 12 մ տրամագիծ և մոտավորապես 1 մ բարձրություն, որի գագաթին գտնվել է ստորին մակարդակում միացված, իսկ վերևում՝ իրարից հեռացող երեք սալերով կառուցված «գետեղարան»: Ենթադրվում է, որ այն կարող էր ուղղաձիգ կանգնեցված հուշակոթողի բուն ծառայել (Արեշյան 1981, 3): Գոգարանի ուշբրոնզեդարյան N 2 դամբանաթումբը ձևավորվել է 11 մ տրամագծով ու 1 մ բարձրությամբ հողային լիցքով, որը շրջագծվել է եզրաքարերով: Դամբանաթմբի տակ բացված երկու խցերից մեկի սալածածկի կենտրոնում գտնվել է ֆալոսատիպ կոթող (Բաղդասյան 1988, 12): Ծակոտկեն բազալտից կերտված կուռք է հայտնաբերվել Ապարանի ջրամբարի ափի ուշբրոնզեդարյան N 11 դամբարանում: Այն որպես շինաքար՝ գլխիվայր ու հակառակ երեսով, օգտագործվել է դամբանախցի պատի շարվածքում (Մուրադյան 1988, 55): Թեև Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան հուշակոթողների ճշգրիտ չափերն առայժմ մեզ հայտնի չեն, սխալ չի լինի ենթադրել, որ դրանք ընդհանուր առմամբ առավել մեծ բարձրություն են ունեցել և ավելի լավ են մշակված եղել, քան իրենց միջինբրոնզեդարյան նախորինակները:

Ենթադրվում է, որ Կարմիր բլուրից, Կարմիր բերդից ու Այգեստանից գտնված վաղերկաթեդարյան կուռքերն սկզբնապես դրված են եղել դամբարանների վրա (Есааи 1976, 230): Այգեշատի դամբարանադաշտում հայտնաբերված վաղերկաթեդարյան սյուն-կուռքերը կերտված են կարմիր տուֆից (Ավետիսյան, Ավետիսյան 2006, 18-22, 380, նկ. 3բ): Բանանց գյուղի մոտ է. Ռյուսերի պեղած երկաթեդարյան մի շարք դամբարանների վրա կանգնեցված են եղել սեպաձև մեծ քարեր, որոնցից մեկն ունեցել է 1,55 մ բարձրություն (Спицын 1904, 37-41):

Նկ. 1. Աշտարակի Խոջաբաղեր 2 հուշարձանախմբի N 1 դամբանաթումբը (լուսանկարը՝ հեղինակի)

Նկ. 2. Շամիրամի դամբարանադաշտի քարե հուշակոթողներից մեկը (տե՛ս Լալայան 1931, 64, նկ. 15)

Նկ. 3. Էջմիածնի Մայր տաճարի արևելյան աբսիդում՝ բեմի տակ հայտնաբերված ուրարտական բազալտե հուշակոթողը (տե՛ս Առաքելյան, Մազմանյան 1964, նկ. 38)

Նկ. 4. Լոռի բերդի N 63 դամբարանի թաղման 2-րդ սրահում հայտնաբերված մահարձանը (տե՛ս Devedjyan 2009, 197, tab. V)

Շամիրամի դամբարանադաշտի վաղերկաթեդարյան կրոնվեխների հյուսիսային կողմի եզրաքարերին դրսից կցված են եղել քառանկյուն քարարկղներ: Որոշ կրոնվեխներին արտաքինից կցված այս կառույցների մոտ կամ կրոնվեխի ներսում՝ դամբանաթմբի վրա (Լալայան 1928, 90, նկ. 5; Լալայան 1931, 64, նկ. 15) ուղղաձիգ տեղադրվել են մինչև 3 մ բարձրությամբ քարե հուշակոթողներ (նկ. 2): Այդ կոթողների շնորհիվ հիշյալ դամբարանադաշտը նախկինում «քարե անտառի» տեսք է ունեցել: Շամիրամի դամբարանադաշտում հայտնաբերվել են նաև ֆալոսատիպ տուֆե կերտվածքներ (Մարտիրոսյան 1969, 23, 25, նկ. 14; Արեշյան, Սիմոնյան 1976, 287; Արեշյան 1985, 13): Էթիոնյան թաղման համալիրներին բնորոշ ուղղանկյուն և եռանկյուն պրիզմայաձև, մի քանի մետր բարձրությամբ մենաքարեր են փատագրվել Աղթամիրի (Քալանթարյան, Մելքոնյան 2005, 55) ու Զորաքարերի դամբարանադաշտերում:

Ուրարտական մշակույթին բնորոշ են վերին մասում կորացող, ուղղանկյուն պրիզմայաձև հուշակոթողները (König 1957, 250–260, Taf. 119–121), որոնք, ակնհայտորեն, ստորին սուր ծայրով ամրացվում էին իրենց պատվանդանին (Ղափանցյան 1940, 142): Ուրարտական բազալտե հուշակոթող է գտնվել Էջմիածնի Մայր տաճարի արևելյան արսիդում՝ բեմի տակ (նկ. 3): Գ.Ա. Տիրացյանը հիշյալ գտածոն համադրում է Զվարթնոցի և Ոսկերլուրի (Ճմին/Ալթընթեփե) նմանատիպ հուշակոթողներին (Тирацян 1977, 84), որոնք ուրարտական մշակույթի արգասիք են (Özgenç 1969, 70–74, fig. 29–33, pl. XXVI, XXVII): Քննարկվող տիպին է պատկանում նաև Քելիշինի արձանագրակոթողը (Salvini 1985, 78), իսկ Թոփրակ կալեում գտնված մի կնքադրոշմ պատկերում է համանման երեք կոթողների առջև կատարվող ծիսական արարողությունը (Плотовский 1959, 228, рис. 73; Հովհաննիսյան 1996, 174): Նման տիպի մի շարք կոթողներ տեղ են գտել Վանի թանգարանի բակում: Տվյալներ չկան, որ այս կոթողները վերաբերում են թաղման ծեսին, բայց չի բացառվում, որ դրանք եղել են այնպիսի սինկրետիկ բնույթի ուղենիշներ, որոնք, ի թիվս այլոց, կարող էին առնչվել նաև մահվան գաղափարին (ինչպես, օրինակ, խաչքարերը):

Կիմերական թաղման համալիրի բուն բաղադրիչներից է ինքնատիպ հուշակոթողը: Կիմերական հուշակոթողները տարածված են Արևելյան Եվրոպայի տափաստանային գոտում՝ հատկապես՝ մերձսևծովյան–նախակովկասյան տափաստաններում: Դրանք առկա են նաև Հարավային Կովկասում և Փոքր Ասիայում: Կիմերական կոթողները պատկանում են ոչ մարդակերպ (մասնավորապես՝ ֆալոիդ) տիպին (այս թեզը, մեր կարծիքով, հետագա լրացման կարիք ունի: Հայկական լեռնաշխարհում (և ոչ միայն) դրանք կարող են ձգված-սեղանաձև տեսք ունենալ և ինչ-որ կերպ դիմագծեր արտահայտել: Նման մի կուռք (հավանաբար՝ դամբանային հուշակոթող) հայտնաբերվել է Ջրափիում. տե՛ս Եգանյան 2013, 78–79, նկ. 207), որոնց վրա մարդու դեմքի առանձին մանրամասների պատկերված լինելը չի բացառվում: Եվրոպական տարածաշրջանում այս տիպի հուշայունների հայտնվելը վերագրվում է մ.թ.ա. VIII դարի կեսին – երրորդ քառորդին (Ольховский 2005, 5, 93): Այն քարե սյուն է, որի վրա պատ-

կերված է սրակալ-գոտի, որից կախված են դաշույնը կամ սուրը, աղեղը կամ կապարճը, սրոցաքարը: Հուշասյան մակերևույթին կարող են տեղ գտնել նաև մանյակների, օղերի, սեպերի պատկերներ (Мелюкова 1989, 16, таб. 1, 12, 13): Պատկերագրության մեջ ննջեցյալի անձնական իրերից հանդիպում են նաև ճակատակալ, պերճանքի այլ առարկաներ, դանակ, մարտական կացին, վահան և այլն (Ольховский 2005, 31–32): Կոթողի դիմային մասում հորիզոնական գծով կարող է պատկերված լինել գոտին, որից թեքությամբ ցած են իջնում իրար միացող երկու ուղիղների հատվածներ (դաշու՞յն) ու դրանց հատող գծի ևս մեկ հատված (պատյա՞ն): Կիմերական հուշակոթողը հիմքից դեպի գագաթը աստիճանաբար նեղանում է, իսկ թեք կտրված գագաթի դիմային կողը միշտ բարձր է թիկունքի կողից: Հուշակոթողների վերին մասն ավելի մանրակրկիտ է մշակված, իսկ հիմքի հատվածը, որը կազմում է բարձրության 1/4 կամ 1/3 մասը՝ ավելի կոպիտ (Ольховский 2005, 54): Կիմերական քարե հուշակոթողներից մեկի պահպանված բարձրությունը մոտավորապես 0,9 մ է: Ստորին կոպտատաշ հատվածն ակնհայտորեն նախատեսված է եղել լիցքի մեջ ամրացվելու համար: Միջին մասում պատկերված է գոտին, որին ամրացված է դաշույնը, գոտու վրա պատկերված է աղեղը՝ աղեղնամանի մեջ: Գոտուն ամրացված է նաև մարտական կացինը՝ կոթը դեպի ցած, գոտուց կախված է սրոցաքարը (Махортых 2008, 93, 538, рис. 153,⁷; Ольховский 2005, 38, ил. 27,¹):

Արթևիկի շրջանի Սարատակ գյուղի տարածքում հայտնաբերված ուղղանկյուն հատակագծով դամբարանի հյուսիսային կողմում գտնվել է 0,7 մ բարձրությամբ հատած կոնաձև (ֆալիո՞ղ – Գ.Թ.) հուշակոթող: Նմանատիպ կոթող է գտնվել նաև քարարկղի հարավարևմտյան անկյան պեղումներով: Եթե ճիշտ է Սարատակի հեծյալ ռազմիկի հիշյալ դամբանի պատկանելության վերաբերյալ մեր ենթադրությունը, ապա հատած կոնաձև այս երկու հուշակոթողները հարկ է վերագրել կիմերական մշակույթին: Կոպտատաշ, բազալտե հուշակոթող է հայտնաբերվել Ազատանի N 3 կատակոմբի մուտքի դիմաց: Սարապատի N 3 դամբարանի ծածկասալերից վեր գտնվել է տուֆից կերտված կուռք, իսկ նույն դամբանադաշտի N 8 սալարկղի ծածկասալերի վրայից հայտնաբերվել է տուֆե մարդակերպ արձան:

Արթևիկի N 223 կատակոմբի կենտրոնական հատվածում հայտնաբերվել է կարմիր տուֆից կերտված ֆալոս (Хачатрян 1975, 149): Ֆալաձև կոթողները, ինչպես ասվեց, ի թիվս այլոց, բնորոշ են կիմերական մշակույթին: Ենթադրվում է, որ կիմերական ֆալիող հուշասյունները խորհրդանշում էին մարդու մարմինը, մինչդեռ սկյութական մարդակերպ կոթողները, իրենց հերթին, խորհրդանշում էին ֆալը/սյունը (Ольховский 2005, 253): Ֆալաձև կոթողին վերագրվում էր ննջեցյալին չար ոգիներից զերծ պահելու հատկություն (Լալայան 1931, 201):

Երկաթի լայն տարածման դարաշրջանում Հայաստանի որոշ դամբանադաշտերում ի հայտ են գալիս մարդակերպ քարե կոթողներ: Այդ տիպի տուֆե մարդահասակ մահարձան է գտնվել (նկ. 4) Լոռի բերդի N 63 դամբարանի թաղման 2–րդ սրահում (Դեվեճյան 1991, 40–41; Dévedjian 1996, 127; Devedjian

2009, 146, 150–151, fig. 1., tab. V): Այս մահարձանը, որն ըստ Ս. Դեվեջյանի, Հայաստանի մ.թ.ա. I հազարամյակին բնորոշ քանդակագործության նմուշներից է, «համեմատվում է նաև ուշ ուրարտական և սկյութական (մ.թ.ա. VI–IV դդ.) մարդակերպ արձանների հետ, թվագրվում է մ.թ.ա. VII–IV դարերով» (Դեվեջյան 1996, 22): Ենթադրվում է, որ Շավարշավանում (Есаян 1976, 222, 229, рис. 146.) և Հայկաջրում (նախկին Սոֆուլու, Արցախ) (Պետրոսյան և այլք 2008, 189) հայտնաբերված մարդակերպ քարե կուռքերը սկզբնապես կանգնեցված են եղել դամբարանների վրա: Սկյութական համարվող նման մահարձաններ են հայտնի Վրաստանում՝ Իորի/Կամբեճ գետի ավազանում (Дашевская, Лордкипанидзе 1995, 100, рис. 1; Mehnert 2008, 88–89, 137, Taf. 95.^{12,13}; Tsetskhladze 2011, 109–110, fig. 7), Հյուսիսային Կովկասում (Ильинская, Тереножкин 1983, 76, рис. 1–4), Ղրիմում (Ольховский, Храпунов 1990, 54), Սև ծովի հյուսիսամերձ տարածքներում և այլուր (Бокий, Ольховский 1994, 157–160, рис. 4; Власова 2000, 51–52, рис. 1, 2): Ըստ որում, Հայաստանում հայտնաբերված մարդակերպ (սկյութական տիպի) մահարձանների պատկերագրությունում եղջերազավաթի բացակայությունը կարող է հուշել, որ դրանք, հավանաբար, կերտվել են նախքան մ.թ.ա. VI դարի ավարտը (Власова 2000, 51, 54): Սկյութը, դատելով նրա մահարձանից, հագնված է ու զինված և, միաժամանակ, օժտված է ընդգծված սեռական հատկանիշով: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ պատկերված անձը ոչ միայն հերոս զորապետ է, այլև՝ նահապետ (Шульц 1967, 228): Սկյութական կոթողային քանդակագործությունը, ըստ երևույթին, կոչված էր մեծարելու հերոսացված նախնիներին (Артамонов 1961, 79–82; Петренко 1983, 47): Դրանք բնութագրվել են նաև որպես իշխանության և պատերազմի խորհրդանիշներ (Молев, Молева 2013, 15, 17): Ենթադրություն է արվել, որ Մեշքինշահի քարարձանները, որոնց առնչությունը հյուսիսային տափաստանների քոչվորներին կարելի է հավանական համարել, զոհված ռազմիկների հուշակոթողներ են (Burney 1979, 156, pl. V): Ավելի վաղ ժամանակաշրջանով թվագրվող Հաքքարիի (հնագույն Նաիրի–Խոբուշկիայում) կոթողների I խմբի վերաբերյալ կարծիք է հայտնվել, որ դրանք ընդգծում էին կառավարչի կապը հին աստվածությունների հետ (Соколова 2014, 280, 287):

Հավելենք, որ Լոռի բերդի N 62 դամբարանում գտնվել է տուֆից կերտված ֆալոս: Օշականի N 59 դամբարանի թաղման սրահի պեղումներով հայտնաբերվել են երկու քարե ֆալոսներ: Բազմաթիվ տուֆե ֆալոսներ են հայտնաբերվել Մեծամորի դամբարանադաշտում: Ցանկացած հուշակոթող–մահարձան ընկալվում էր որպես երկինք տանող ճանապարհ: Այլ խոսքով, հուշակոթողը վերածննդի կամ անմահության գաղափարի կրողն էր (Թումանյան 2011, 223): Մարդ պատկերող որոշակի տիպի մահարձանի առկայությունը դամբանային համալիրի կազմում կարող է հուշել տվյալ դամբարանի առնչված լինելը սկյութական թաղման ծեսին (Раевский 1985, 78, 140–142): Սկյութական մարդակերպ արձանները տվյալ տարածքում սկյութական ցեղերի երբեմնի առկայությունը վկայող իրողություններ են (Ильинская 1983, 56):

Մարդակերպ կոթողները սկյութների վաղ մշակույթի տարածքային և էթնիկական ցուցիչներն են (Алексеев 2003, 44): Պատահական չէ, որ սկյութական մշակույթի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններից մեկում ռուսերեն *скифское изваяние* (սկյութական արձան) բառակապակցությունը փոխարինված է անգլերեն *Scythian grave marker* (սկյութական դամբարանի ցուցիչ) արտահայտությամբ (Tsetskhladze 2011, 133): Հնագիտական աղբյուրների հիշյալ դասի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս հայտնաբերել մարդկանց լոկալ ընդհանրությունների միջև եղած կապերը, պարզել նրանց սփռման տարածաշրջանները և այլն (Антонова 1977, 6; Ольховский, Евдокимов 1994, 5): Քարակերտ մարդակերպ կոթողները, որպես հնագիտական սկզբնաղբյուր և տվյալ հնագիտական համալիրի «անձնագրի բնօրինակ», հատկապես արժեքավոր են, քանի որ այդ ծավալուն և ծանր հուշակոթողները պատահականորեն չեն կարող շատ հեռվում հայտնվել իրենց տեղադրման սկզբնական վայրից:

Եզրակացություններ

Թաղման հուշակոթողները դամբանային կառույցների կարևոր բաղադրիչներից են, որոնք բնորոշ են Հայկական լեռնաշխարհի միջին բրոնզ-երկաթե դարյան մշակույթներին: Դրանց հետազոտությունը կարևոր նշանակություն ունի թաղման ծեսերի լուսաբանման համար: Հնագիտական աղբյուրների հիշյալ դասի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս հայտնաբերել մարդկանց տարբեր համայնքների կամ ընդհանրությունների միջև եղած մշակութային կապերը, ուրվագծել դրանց սփռման գոտիները, պարզել մահվան մասին մեր նախնիների ունեցած պատկերացումները: Տարբեր դարաշրջանների կամ մշակույթների պատկանող դամբանային քարակոթողները իրարից տարբերվում են չափերով, ձևով, ոճով, մշակման տեխնիկայով, պատկերագրությամբ և այլ հատկանիշներով: Մահարձան-հուշակոթողները յուրահատուկ ցուցիչներ են, որոնց տիպաբանական ուսումնասիրություններն օգնում են պարզել ինչպես այդ քարակերտ կոթողների, այնպես էլ նման բաղադրիչով օժտված դամբանային կառույցների պատկանելությունը հնագիտական այս կամ այն մշակույթին:

Շնորհակալական

Հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած օգտակար տեղեկությունների համար շնորհակալություն ենք հայտնում հնագետ Ա. Փիլիպոսյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Առաքելյան Բ.Ն., Մազմանյան Մ.Դ. (խմբ.) 1964, Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Arakelyan B.N., Mazmanyanyan M.D. (eds) 1964, Overview of the History of Armenian Architecture, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
2. Ավետիսյան Հ.Գ., Ավետիսյան Պ.Ս. 2006, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI-VI դարերում, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:

- Avetisyan H.G., Avetisyan P.S. 2006, *The Culture of the Ararat Valley in the 11th–6th Centuries BC*, Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
3. Արեշյան Գ.Ե. 1981, Պահպանական պեղումներ Քանազեղի դամբարանադաշտում, Առաքելյան Բ.Ն. (խմբ.), Հայկական ՍՍՀ–ում 1979–1980 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 2–4:
Areshyan G.E. 1981, *Conservative Excavations at the Kanagegh Burial–Ground*, Arakelyan B.N. (ed.), *Abstracts of the Scientific Session Dedicated to the Results of the 1979–1980 Field Archaeological Work in the Armenian SSR*, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 2–4 (in Armenian).
 4. Արեշյան Գ.Ե. 1985, Շամիրամի հուշարձանախմբի սիստեմատիկ պեղումների տասնամյակը, Առաքելյան Բ.Ն. (խմբ.), Հայկական ՍՍՀ–ում 1983–1984 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 13–15:
Areshyan G.E. 1985, *A Decade of Systematic Excavations of the Shamiram Site Cluster*, Arakelyan B.N. (ed.), *Abstracts of the Scientific Session Dedicated to the Results of the 1983–1984 Field Archaeological Work in the Armenian SSR*, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 13–15 (in Armenian).
 5. Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ. 1976, ԵՊՀ–ի հայագիտական հետազոտությունների պրոբլեմային լաբորատորիայի 1975 թ. կատարած հնագիտական աշխատանքները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 1, 284–288:
Areshyan G., Simonyan H. 1976, *The Archaeological Work, Completed at the Problematic Laboratory of Armenian Studies in 1975*, *Journal of Yerevan University*, N 1, 284–288 (in Armenian).
 6. Բաղրամյան Ա. 1988, Գոգարանի II դամբանաբլուրը, Խառատյան Զ.Վ., Պետրոսյան Հ.Լ. (խմբ.), Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Երիտասարդ գիտնականների VIII կոնֆերանս, Զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի և ֆունդամենտալ գրադարանի ռոտոպրինտի տեղամաս, 11–12:
Baghranyan A. 1988, *Barrow II of Gogaran*, Kharatyan Z.V., Petrosyan H.L. (eds), *Issues of Studying Armenian Folk Culture, VIII Conference of Young Scientists, Abstracts*, Yerevan, Rotoprint Site of the Center for Scientific Information and the Fundamental Library of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 11–12 (in Armenian).
 7. Դեվեջյան Ս.Հ. 1991, Լոռի բերդի 1989–1990 թթ. պեղումների արդյունքները, Տիրացյան Գ.Ա. (խմբ.), Հայաստանի Հանրապետությունում 1989–1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 38–41:
Devedjyan S.H. 1991, *Results of the 1989–1990 Excavation at Lori–Berd*, Tiratsyan G.A. (ed.), *Archaeological Field–Work in the Republic of Armenia in the Years 1989–1990, Abstracts of Papers*, Publishing House of the Armenian Academy, 38–41 (in Armenian).
 8. Դեվեջյան Ս. 1996, Քարե պաշտամունքային արձանները Լոռի բերդի դամբարանադաշտում, Քալանթարյան Ա.Ա., Հարությունյան Ս.Բ. (խմբ.), Հայաստանի Հանրապետությունում 1993–1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին

- նվիրված 10–րդ գիտական նստաշրջան, Ձեկուցումների թեզեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., 21–22:
Devedjyan S. 1996, Stone Cult Statues in the Burial–Ground of Lori–Berd, Kalantaryan A.A., Harutyunyan S.B. (eds), 10th Scientific Session Dedicated to the Results of Archaeological Research in the Republic of Armenia in 1993–1995, Abstracts of Papers, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA Press, 21–22 (in Armenian).
9. Դեվեջյան Ս. 2006, Լոռի բերդ II (միջին բրոնզ), Երևան, «Գիտություն»:
Devedjyan S. 2006, Lori Berd II (Middle Bronze Age), Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
10. Եգանյան Լ. (խմբ.) 2013, Շիրակը մշակույթի օրրան, Երևան, «Տիգրան Մեծ»:
Yeganyan L. (ed.) 2013, Shirak as a Cultural Cradle, Yerevan, Tigran Mets (in Armenian).
11. Թումանյան Գ. 2003, Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան դամբարանների կառուցվածքը, Պատմա–բանասիրական հանդես, N 1, 166–185:
Tumanyan G. 2003, The Structure of the Late Bronze Age Tombs in Armenia, Historical–Philological Journal, N 1, 166–185 (in Armenian).
12. Թումանյան Գ. 2008, Աշտարակի Խոջաբաղերի դամբանաթումբը դամբանաբլրային մշակույթի համատեքստում, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 187–199:
Tumanyan G. 2008, The Barrow in the Site of Khojabagher, Ashtarak Town in the Context of Kurgan Culture, Historical–Philological Journal, N 1, 187–199 (in Armenian).
13. Թումանյան Գ. 2011, Բրոնզեդարյան դամբարանները մահվան պատկերացումներում և դրանց կառուցվածքի առանձնահատկությունները, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, 212–225:
Tumanyan G. 2011, Bronze Age Tombs in the Concepts of Death and the Peculiarities of their Structure, Historical–Philological Journal, N 2, 212–225 (in Armenian).
14. Թումանյան Գ. 2015, Վիշապաքարերի պաշտամունքային–կիրառական գործառնությունները, Պետրոսյան Ա., Բոբոխյան Ա. (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», 99–120:
Tumanyan G. 2015, The Cult and Practical Functions of Vishap Stones, Petrosyan A., Bobokhyan A. (eds), The Vishap Stone Stelae, Yerevan, Gitutyun, 99–120 (in Armenian).
15. Լալայան Ե. 1928, Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում, Տեղեկագիր ՀՍԽՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի, N 3, 82–118:
Lalayan Y. 1928, Development of Burials and Graves in Armenia, Bulletin of the Institute of Science and Art of the Armenian SSR, N 3, 82–118 (in Armenian).
16. Լալայան Ե. 1931, Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, Մելքոնյան ֆոնդի հրատ.:
Lalayan Y. 1931, Tomb Excavations in Soviet Armenia, Yerevan, Melkonyan Foundation Press (in Armenian).
17. Խանզադյան Է. 2005, Լճաշենի վիշապը, Քայանթարյան Ա.Ա., Բադալյան Ռ.Ս., Ավետիսյան Պ.Ս. (խմբ.), Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, Երևան, «Մուղնի», 86–91:
Khazadzyan E. 2005, The Vishap Stele of Lchashen, Kalantaryan A.A., Badalyan R.S., Avetisyan P.S. (eds), The Culture of Ancient Armenia, XIII, Yerevan, Mughni, 86–91 (in Armenian).
18. Հովհաննիսյան Կ.Լ. 1996, Ուրարտական ճարտարապետությունը, Առաքելյան Բ.Ն. (խմբ.), Հայկական ճարտարապետության պատմություն (վեց հատորով), հ. 1, Երևան, «Գիտություն», 87–99:

- Hovhannisyán K.L. 1996, Urartian Architecture, Arakelyán B.N. (ed.), History of Armenian Architecture (in Six Volumes), vol. 1, Yerevan, Gitutyun, 87–99 (in Armenian).
19. Ղափանցյան Գ. 1940, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Ghapantsyan G. 1940, History of Urartu, Yerevan, State University Press (in Armenian).
20. Մարտիրոսյան Հ.Ա. 1969, Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Martirosyan H.A. 1969, Settlements and Burial-Grounds of the Late Bronze Age, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
21. Մուրադյան Ֆ. 1988, Պեղումներ Ապարանի ջրամբարի ափին, Խառատյան Զ.Վ., Պետրոսյան Հ.Լ. (խմբ.), Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Երիտասարդ գիտնականների VIII կոնֆերանս, Զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի և ֆունդամենտալ գրադարանի ռոտոպրինտի տեղամաս, 55–56:
Muradyan F. 1988, Excavations on the Shore of the Aparan Reservoir, Kharatyan Z.V., Petrosyan H.L. (eds), Issues of Studying Armenian Folk Culture, VIII Conference of Young Scientists, Abstracts, Yerevan, Rotoprint Site of the Center for Scientific Information and the Fundamental Library of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 55–56 (in Armenian).
22. Պետրոսյան Հ., Խաչատրյան Ժ., Փիլիպոսյան Ա., Հակոբյան Հ., Սաֆարյան Վ., Կիրակոսյան Լ. 2008, Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները, Ավետիսյան Պ.Ս., Քալանթարյան Ա.Ա., Բադալյան Բ.Ս. (խմբ.), Հին Հայաստանի մշակույթը, XIV, Երևան, «Գիտություն», 187–199:
Petrosyan H., Khachatryan Zh., Piliposyan A., Hakobyan H., Safaryan V., Kirakosyan L. 2008, The First Results of Archaeological Research at Tigranakert of Artsakh and its Surroundings, Avetisyan P.S., Kalantaryan A.A., Badalyan R.S. (eds), The Culture of Ancient Armenia, XIV, Yerevan, Gitutyun, 187–199 (in Armenian).
23. Սիմոնյան Հ. 2006, Վերին նավեր, Գիրք Ա (1976–1990 թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Simonyan H. 2006, Verin Naver, Book A (1976–1990 Excavation Results), Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
24. Սիմոնյան Հ. 2021, Ներքին նավերի N 1 «արքայական դամբարանը», «Հուշարձան», հ. ԺԶ, 9–84:
Simonyan H. 2021, The "Royal Tomb" N 1 of Nerkin Naver, Hushardzan, vol. 16, 9–84 (in Armenian).
25. Քալանթարյան Ա., Մելքոնյան Հ. 2005, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990–2003 թթ. (հիմնական արդյունքները), Երևան, «Մուղնի»:
Kalantaryan A., Melkonyan H. 2005, Archaeological Works in Armenia in 1990–2003 (Main Results), Yerevan, Mughni (in Armenian).
26. Алексеев А.Ю. 2003, Хронография европейской Скифии VII–IV веков до н.э., С.–Петербург, изд. Гос. Эрмитажа.
Aleksseev A.Yu. 2003, The Chronography of European Scythia (7th–4th Centuries BC), St. Petersburg, The Hermitage Publishing House (in Russian).
27. Антонова Е.В. 1977, Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии, Москва, «Наука».

- Antonova E.V. 1977, *Anthropomorphous Sculpture of Ancient Farmers of Western and Central Asia*, Moscow, Nauka (in Russian).
28. Артамонов М.И. 1961, Антропоморфные божества в религии скифов, *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, вып. 2, Ленинград, изд. Гос. Эрмитажа, 57–87.
 Artamonov M.I. 1961, *Anthropomorphous Deities in the Scythian Religion*, *Archaeological Collection of the State Hermitage Museum*, Iss. 2, Leningrad, State Hermitage Press, 57–87 (in Russian).
29. Бокий Н.М., Ольховский В.С. 1994, Раннескифский курган на днепровском Правобережье, *Российская археология*, N 2, 151–163.
 Boky N.M., Ol'khovsky V.S. 1994, *An Early Scythian Kurgan on the Right Bank of Dnieper*, *Rossiyskaya Arkheologiya*, N 2, 151–163 (in Russian).
30. Власова Е.В. 2000, Скифский рог, Соловьев С.Л. (ред.), *Античное Причерноморье. Сборник статей по классической археологии*, С.–Петербург, изд. Гос. Эрмитажа, 46–67.
 Vlasova E.V. 2000, *The Scythian Horn*, Solovov S.L. (ed.), *The Ancient Black Sea Region. Collection of Articles on Classical Archaeology*, St. Petersburg, The Hermitage Publishing House, 46–67 (in Russian).
31. Дашевская О., Лордкипанидзе Г. 1995, Скифское изваяние из Восточной Грузии, *Историко-археологический альманах (Армавирского краеведческого музея)*, вып. 1, Армавир, Москва, изд. Армавирского краеведческого музея, 99–101.
 Dashevskaya O., Lordkipanidze G. 1995, *A Scythian Sculpture from Eastern Georgia, Historical-Archaeological Almanac (Armavir Museum of Local Lore)*, Issue 1, Armavir, Moscow, Armavir Museum of Local Lore Press, 99–101 (in Russian).
32. Есаян С.А. 1976, Древняя культура племен северо-восточной Армении (III–I тыс. до н.э.), Ереван, изд. АН АрмССР.
 Yesayan S.A. 1976, *The Ancient Culture of the Tribes of Northeastern Armenia (3rd–1st Millennia BC)*, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
33. Ильинская В.А. 1983, Скифы и Кавказ (тезисы доклада), *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, вып. 23, Ленинград, изд. Гос. Эрмитажа, 55–56.
 Il'inskaya V.A. 1983, *Scythians and the Caucasus (Abstract)*, *Archaeological Collection of the State Hermitage Museum*, Iss. 23, Leningrad, State Hermitage Press, 55–56 (in Russian).
34. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. 1983, Скифия VII–IV вв. до н.э., Киев, «Наукова думка».
 Il'inskaya V.A., Terenozhkin A.I. 1983, *Scythia of the 7th–4th Centuries BC*, Kiev, Naukova Dumka (in Russian).
35. Махортых С.В. 2008, Культура и история киммерийцев Северного Причерноморья, *Диссертация на соиск. уч. степени доктора ист. наук*, Киев, «Институт археологии НАНУ».
 Makhortykh S.V. 2008, *Culture and History of the Cimmerians in the Pontic Steppes*, *Thesis for Doctor of Historical Sciences Degree*, Kiev, Institute of Archaeology NASU (in Russian).
36. Мелюкова А.И. 1989, Предскифский период в степях Северного Причерноморья, *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*, *Археология СССР*, Москва, «Наука», 10–16.
 Melyukova A.I. 1989, *The Pre-Scythian Period in the Steppes of the Northern Black Sea Region*, *The Steppes of the European Part of the USSR in the Scythian-Sarmatian Period*, *Archaeology of USSR*, Moscow, Nauka, 10–16 (in Russian).

37. Молев Е.А., Молева Н.В. 2013, Скифские антропоморфные изваяния Северного Причерноморья: эмблемы власти и войны, Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, N 4, 15–21.
Molev E.A., Moleva N.V. 2013, Scythian Anthropomorphous Sculptures of the Northern Black Sea Region: Emblems of Power and War, Bulletin of the Nizhny Novgorod Lobachevsky University, N 4, 15–21 (in Russian).
38. Оганесян В.Э. 1993, Раскопки Карашамбского могильника в 1987 г., Тирацян Г.А., Калантарян А.А., Арешян Г.Е. (ред.), Археологические работы на новостройках Армении, I, Ереван, изд. АН Армении, 26–36.
Oganesyanyan V.E. 1993, Excavations of the Karashamb Burial-Ground in 1987, Tiratsyan G.A., Kalantaryan A.A., Areshyan G.E. (eds), Archaeological Work on New Buildings in Armenia, Yerevan, Publishing House of the Armenian Academy of Sciences, 26–36 (in Russian).
39. Ольховский В.С. 2005, Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа, Москва, изд. Института археологии РАН.
Ol'khovsky V.S. 2005, Monumental Sculpture of the Population of the Western Part of the Eurasian Steppes of the Early Iron Age, Moscow, Institute Archaeology RAS Press (in Russian).
40. Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. 1994, Скифские изваяния VII–III вв. до н.э., Москва, «Наука».
Ol'khovsky V.S., Evdokimov G.L. 1994, Scythian Sculptures of the 7th–3rd Centuries BC, Moscow, Nauka (in Russian).
41. Ольховский В.С., Храпунов И.Н. 1990, Крымская Скифия, Симферополь, «Таврия».
Ol'khovsky V.S., Khrapunov I.N. 1990, Crimean Scythia, Simferopol', Tavria (in Russian).
42. Петренко В.Г. 1983, Скифская культура на Северном Кавказе, Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 23, Ленинград, изд. Гос. Эрмитажа, 43–48.
Petrenko V.G. 1983, Scythian Culture in the North Caucasus, Archaeological Collection of the State Hermitage Museum, Iss. 23, Leningrad, State Hermitage Press, 43–48 (in Russian).
43. Пиотровский Б.Б. 1959, Ванское царство (Урарту), Москва, изд. Восточной литературы.
Piotrovsky B.B. 1959, Van Kingdom (Urartu), Moscow, Oriental Literature Press (in Russian).
44. Раевский Д.С. 1985, Модель мира скифской культуры, Москва, «Наука».
Raevsky D.S. 1985, A Model of the World of Scythian Culture, Moscow, Nauka (in Russian).
45. Соколова Л.А. 2014, Антропоморфные стелы Хаккари (Юго–Восточная Турция) в историческом контексте, Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения, Труды Института истории материальной культуры РАН, т. XLII, С.–Петербург, «Арт–Экспресс», 271–295.
Sokolova L.A. 2014, Anthropomorphous Stelae from Hakkari (Southeastern Turkey) in a Historical Context, Archaeology of the Ancient Societies of Eurasia: Chronology, Cultural Genesis, Religious Views, Proceedings of the Institute of the History of Material Culture of the RAS, vol. XLII, St. Petersburg, Art–Xpress, 271–295 (in Russian).
46. Спицын А.А. 1904, Археологические исследования Э.А. Рёслера в Елисаветпольской губернии в 1901 году, Известия Императорской археологической комиссии, вып. 12, С.–Петербург, 36–60.

- Spitsyn A.A. 1904, Archaeological Research by E.A. Roesler in the Elisavetpol Province in 1901, Proceedings of the Imperial Archaeological Commission, Issue 12, St. Petersburg, 36–60 (in Russian).
47. Тирацян Г.А. 1977, К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Валаршапата, Историко–филологический журнал, N 2, 81–98.
Tiratsyan G.A. 1977, On the Question of the Urban Planning Structure and Topography of Ancient Valarshapat, Historical-Philological Journal, N 2, 81–98 (in Russian).
48. Хачатрян Т.С. 1975, Древняя культура Ширака, Ереван, изд. Ереванского университета.
Khachatryan T.S. 1975, Ancient Culture of Shirak, Yerevan, Yerevan University Press (in Russian).
49. Шульц П.Н. 1967, Скифские изваяния Причерноморья, Блаватская Т. и др. (ред.), Античное общество, Труды конференции по изучению проблем античности, Москва, «Наука», 225–237.
Shul'ts P.N. 1967, Scythian Sculptures from Black Sea Region, Blavatskaya T. et al. (eds), The Ancient Society, Proceedings of the Conference on the Study of Problems of Antiquity, Moscow, Nauka, 225–237 (in Russian).
50. Burney C. 1979, Meshkinshahr Survey, Iran, XVII, 155–156.
51. Dévédjian S. 1996, La Nécropole et la Forteresse de Lori-Berd, Santrot J. (éd.), Arménie. Trésors de l'Arménie ancienne, Paris, "Somogy Editions d'Art", 126–128.
52. Devedjyan S. 2009, Stone Stelae in the Burial Ground of Lori Berd, Aramazd, vol. IV, Issue 2, 146–153.
53. König F.W. 1957, Handbuch der chaldischen Inschriften, T. II, Graz, Selbstverlage des Herausgebers.
54. Mehnert G. 2008, Skythika in Transkaukasien. Reiternomadische Sachkultur im archäologischen Fundkontext, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag.
55. Özgüç T. 1969, Altintepe, II. Tombs, Storehouse and Ivories, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V Seri, N 27, Ankara.
56. Salvini M. 1985, La Civiltà dell'Urartu, Le Scienze: Edizione Italiana di Scientific American, Num. 204, An. XVIII, vol. XXXV, Milano, 70–85.
57. Tsetskhladze G. 2011, The Scythians: Three Essays, Tsetskhladze G. (ed.), The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium BC, Leuven–Paris–Walpole, Peeters, 95–139.
58. Tumanyan G. 2010, The Cimmerian–Scythian Sepulchres of the Armenian Highland, Aramazd, vol. V, Issue 2, 188–200.
59. Tumanyan G.S. 2017, Cimmerian and Scythian Funerary Rituals in the South Caucasus, Near Eastern Archaeology, 80/3, 196–201.

ARMENIAN MEDIEVAL WINEPRESSES AND THE TRADITION OF WINEMAKING

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀՆՁԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԳԻՆԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ

СРЕДНЕВЕКОВАЯ АРМЯНСКАЯ ДАВИЛЬНЯ И ВИНОДЕЛЬЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ

Suren Hobosyan^{1*}, Anzhela Amirkhanyan¹
Սուրեն Հոբոսյան^{1*}, Անժելա Ամիրխանյան¹
Сурен Обосян^{1*}, Анжела Амирханян¹

¹Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

*Author for correspondence: suren.hobosyan@iae.am
Գրագրություն վարող հեղինակ՝ suren.hobosyan@iae.am
Автор, ведущий корреспонденцию: suren.hobosyan@iae.am

Author contributions: SH – conceptualization, writing original draft; AA – editing
Հեղինակների ներդրումը. ՍՀ – գաղափար, նախնական տեքստ; ԱԱ – խմբագրում
Вклад авторов: СО – концептуализация, написание текста; АА – редактирование

The authors declare no competing interests
Հեղինակները հայտարարում են շահերի բախման բացակայության մասին
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Received: 20.11.2025; Revised: 13.02.2026; Accepted: 14.04.2026
Ներկայացվել է՝ 20.11.2025; գրախոսվել է՝ 13.02.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Представлено: 20.11.2025; рецензировано: 13.02.2026; принято: 14.04.2026

© The Author(s), 2026. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ(ներ), 2026: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор(ы), 2026. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-217

Abstract – Armenia is one of the oldest centers of grape domestication and wine production. The winepress discovered in Areni-1 cave in Vayots Dzor region is the oldest in the world, testifying to the 6,000-year-old tradition of winemaking. Two types of winepresses from different eras have been discovered in all grape-growing zones of Armenia. The first type of production structure is widespread throughout Armenia. Their prototypes date back to the Early Bronze Age and, having undergone certain changes in subsequent centuries, were preserved until the mid of the 20th century. All types of black and white wine grapes were processed in these winepresses, and the main components of production were the grape crushing part: the sail (*aragast*), the well (*gub*) and the pit (*hor*). The second type of wine-

presses date back to the 10th–14th centuries and were discovered in the north-eastern grape-growing regions of Armenia, near the village of Shnogh in Lori province and in the medieval Igahat archaeological site near the Kobayr monastery complex. They are completely different in structure and technological features from the first type: they have a lime-plastered basin, small grape-crushing platform, press and jugs. In winepresses with a basin, black grapes were processed. The crushed mass remained in the basin until the enzymes contained in the skins passed into the juice. This method was probably related to the local climate and the quality of the grapes: due to the autumn frosts, the ripening of the wine was slow, so to speed up the process, the layer of liquid mass was reduced, as a result, metabolism took place faster. In fact, as early as the 12th–13th centuries, winemakers had found this effective method.

Ամփոփում – Հայաստանը խաղողի մշակության և գինու արտադրության հնագույն կենտրոններից մեկն է: Վայոց ձորի մարզի Արենի-1 քարանձավում հայտնաբերված հնձանը համարվում է աշխարհում ամենահինը և վկայում է գինեգործության շուրջ 6000-ամյա ավանդույթի մասին: Հայաստանի գինեգործական շրջաններում արձանագրվել է հնձանների երկու տիպ, որոնք վերաբերում են տարբեր պատմական ժամանակաշրջանների: Առաջին տիպի արտադրական կառույցները տարածված են Հայաստանի ամբողջ տարածքում: Դրանցից վաղագույնները վերաբերում են վաղ բրոնզի դարաշրջանին և, հետագա ժամանակներում ենթարկվելով որոշակի փոփոխությունների, օգտագործվել են մինչև XX դարի կեսերը: Այս հնձաններում մշակվել են խաղողի բոլոր տեսակները՝ ինչպես սև, այնպես էլ սպիտակ: Հիմնական արտադրամասերն էին խաղողը ճզմելու հարթակը, գուբը (փոս, ուր հոսում և մասամբ ֆիլտրվում էր խաղողի հյութը) և հիմնական տարան՝ տաքարը, որտեղ հավաքվում էր մաքրված հյութը: Երկրորդ տիպի հնձանները վերաբերում են X–XIV դարերին և հայտնաբերվել են Հայաստանի հյուսիսարևելյան գինեգործական շրջաններում՝ Լոռու մարզի Շնող գյուղի մերձակայքում և Քոբայր վանական համալիրի հարևանությամբ գտնվող Իգահատ միջնադարյան բնակավայրում: Այս հնձանները կառուցվածքային և տեխնոլոգիական առանձնահատկություններով ամբողջովին տարբերվում են առաջին տիպից: Դրանք ունեն կրաշաղախով պատված ավազան, խաղողը ճզմելու փոքր հարթակ, տաքար և կարասներ: Սև խաղողի մշակումը կատարվում էր ավազան ունեցող հնձաններում, որտեղ մանրացված զանգվածը մնում էր այնքան ժամանակ, մինչև խաղողի կեղևում պարունակվող ֆերմենտները անցնեին հյութի մեջ: Այս մեթոդի կիրառումը, հավանաբար, պայմանավորված էր տեղական կլիմայական պայմաններով և խաղողի որակով: Աշնանային ցրտերի պատճառով գինու հասունացման գործընթացը դանդաղ էր ընթանում, և դրա արագացման նպատակով հեղուկ զանգվածի շերտը փոքրացվում էր՝ նպաստելով կենսաքիմիական ռեակցիաների ավելի արագ ընթացքին: Փաստորեն, հայ գինեգործները արդեն XII–XIII դարերում կիրառել են այս արդյունավետ մեթոդը:

Аннотация – Армения является одним из древнейших центров окультуривания винограда и производства вина. Давильня, выявленная в пещере Арени-1 в регионе Вайоц дзор, является самой древней в мире и свидетельствует о 6000-летней традиции виноделия. В виноградарских районах Армении обнаружены два типа давилен, относящихся к разным историческим периодам. Первый тип производственных сооружений распространён по всей Армении. Эти конструкции, относящиеся к раннему бронзовому веку, подвергались модификациям в последующие периоды и использовались до середины XX века. На этих давилях перерабатывались все виды винограда – как чёрный, так и

белый. Основными отделами производства были зона дробления винограда, *губ* (яма, куда выливалось и частично фильтровалось виноградное сусло) и основная ёмкость – *такар*, куда сливается чистый сок. Второй тип относится к X–XIV векам и обнаружен в северо-восточных районах Армении, вблизи села Шнох в Лорийской области и рядом с монастырём Кобайр, в средневековом поселении Игаат. Эти давальни полностью отличаются от первого типа по конструкции и технологическим особенностям. Они имеют бассейн, оштукатуренный известковым раствором, небольшую платформу для дробления винограда, *такар* и *карасы*. Чёрный виноград обрабатывали в давальнях с бассейном, измельчённая масса оставалась в бассейне до тех пор, пока содержащиеся в кожуре ферменты перейдут в сусло. Этот метод, вероятно, был связан с местным климатом и качеством винограда. Из-за осенних холодов процесс созревания вина происходил медленно. Для ускорения процесса слой жидкой массы уменьшался, что приводило к более быстрому протеканию биохимических реакций. Фактически, армянскими виноделами уже в XII–XIII веках был открыт этот эффективный метод.

Keywords – culture, grape, wine, winepress, karas.

Հիմնարարներ – մշակույթ, խաղող, գինի, հնձան, կարաս:

Ключевые слова – культура, виноград, вино, давальня, карас.

Introduction

The favorable climatic conditions of the Armenian Highland and the presence of wild grapevines contributed to the emergence and development of viticulture and winemaking. Wild grapes still grow today in the foothills of the Araks River valley and in the basin of the Debed River in northeastern Armenia (Лисыцина, Прищепенко 1977, 19). After the domestication of the wild forest grape (*Vitis vinifera silvestris*), the grapevine underwent a long process of development. As a result of centuries of selection, about 500 indigenous grape varieties have been obtained, unique to Armenia (Негруль 1938, 585–588; Հարությանի և Վրթ 2005, 14; Арзуманян 1964, 113–152; Арутюнян 2007, 12). The synthesis of archaeological excavation results shows that the Armenian Highland is one of the most ancient centers of grape domestication, the homeland of both grapes and wine, where viticulture and winemaking were already developing in the Neolithic period (Вавилов 1967, 225–247; McGovern et al. 1997, 3–21). This is confirmed by the winepress discovered during excavations of the Areni-1 cave, which is the oldest in the world and attests to a 6,000-year-old winemaking tradition (Barnard et al. 2011, 977–984).

Archaeological context of winepresses

Rock-cut cultic structures were uncovered in proximity to the wine presses excavated at the archaeological site of Agarak in the Aragatsotn region of Armenia. These findings suggest that, during the Classical period, winemaking was sanctified and predominantly conducted within sanctuaries and temples. This tradition appears to have persisted into the Middle Ages, when Armenian monastic complexes and

churches maintained meticulously tended vineyards alongside substantial, architecturally significant winepresses (Հարությունյան և այլք 2005, 32; Avetisyan 2008, 39–50).

Already during the Urartian period (9th–6th centuries BC), viticulture was one of the most important branches of agricultural production. Excavations at the fortress city of Teishebaini (Karmir Blur) revealed eight wine cellars containing large jars and vessels, with a total capacity of approximately 50,000 decaliters across 480 jars. Producing this volume of wine would have required roughly 350–400 hectares of vineyards (Арутюнян 2007, 22–23). The vineyards of Dalma, which spread around Karmir Blur, covered approximately 700–800 hectares (Հովհաննիսյան և այլք 2017, 47). The significance of this branch of the economy is further evidenced by the fact that the viticultural landscape in the lowland and midland regions of Armenia encompassed the surroundings of villages and cities. One of the most notable features of Armenian cities was the presence of horticultural zones. This was particularly characteristic of the Urartian kingdom and became a key element of Armenian ethnic identity in the Hellenistic period (Манандян 1954, 279–280). Hellenistic cities in Armenia—Van, Yervandakert, Armavir, Artashat, Tigranakert, Dvin, and Vagharshapat—were surrounded by agricultural lands, including vineyards equipped with wine presses. The Greek historian Xenophon (5th–4th centuries BC) provided detailed eyewitness accounts of the types of wine, its storage, and its consumption among Armenians, while Strabo described Armenia as "a country rich in gardens and fond of wine" (Քսենոփոն 1970, 88; Ստրաբոն 1940, 13, 55). Ancient wine production facilities have been uncovered in the basements of both residential and palace buildings, including a 3rd-century palace excavated adjacent to the pagan temple of Garni (Առաքելյան 1964, 151–155). Evidence of "wine archaeology" in the Middle Ages is provided by production facilities discovered throughout Armenia; comparable wine presses are present in all traditional Armenian winemaking regions (Fig. 9). Even during the Middle Ages, when Armenians had lost their statehood, grapes and wine retained a central role within the Armenian economic tradition. The exceptional importance of viticulture and winemaking is further underscored by the fact that, by the late 19th century, the Erivan Governorate—then part of the Russian Empire—hosted 1,150 operating wineries in the Yerevan district alone.

Types of wine presses (*hənjən*)

Traditional Armenian winemaking and processing facilities are known by various names, including *hənjən*, *č'araz*, *širaton*, *salk'*, among others. The term *hənjən* is likely derived from the word *hunj* ("berk" harvest) (Ջահուկյան 2010, 464), which generally denotes the "grape harvest" (Նոր բառգիրք հայկազնան լեզուի 1981, 108). Ethnographic sources indicate that, until the mid-19th century, *hənjəns* were typically situated within gardens. They often included a residential area where members of the garden owner's family would reside during the spring and summer months (Տեր-Վարապետյան 2003, 252). To preserve arable land,

wineries were constructed in the portions of the garden less suitable for cultivation. Despite some regional variations in design, the first type of wineries is remarkably consistent across Armenia, reflecting the long-term development of this economic form and, consequently, the emergence of a distinctive national economic and cultural style. In terms of layout, these wineries were largely indistinguishable from other medieval economic buildings, yet they exhibited certain adaptations to local climatic conditions. The typical Armenian winery, found in all winemaking regions, consisted of a production building with a platform for pressing grapes—a wine treading floor (*aragast*). To maintain a stable interior temperature, small, low entrances and the absence of windows were standard features. The buildings had flat earthen roofs, slightly sloped to one side to facilitate water drainage. Traditionally, in accordance with local construction techniques, the walls of the press were sometimes lined with stones up to 1 meter in length and reinforced with earthen mortar. Wall thickness ranged from 1 to 1.5 meters, with a height of 2 to 2.5 meters; the flat roof was supported by pillars. Grape presses located within gardens included openings either in the wall along the wine treading floor or in the roof, through which grapes could be poured into the building (Հոբոսյան և Վլք 2021, 69). Typical examples of medieval wine presses are the production facilities uncovered at two major horticultural centers within Armenian viticultural zones: one near the city of Ashtarak in the Aragatsotn region, and the other in the village of Ashnak. Across an area of approximately 300 hectares surrounding Ashnak, hundreds of wine press ruins dating from the 12th to 14th centuries have been identified, situated within former gardens enclosed by stone walls. These semi-subterranean structures combined production and residential spaces, with the central feature being a well lined with lime-plastered walls, into which grape must drained (Асатрян 2005, 104). In the vicinity of Ashtarak, five wine presses referring to the 10th to 14th centuries were excavated within the grounds of former gardens. One of these buildings had a rectangular plan measuring 11×10 meters. The walls, constructed from large and medium-sized basalt stones, reached a thickness of 1.5 meters. The interior was divided into production and residential areas by a partition 0.5–0.8 meters high. The western, winemaking section was elevated approximately 0.6 meters above the floor. The platform had a slight slope toward the center of the structure (9×3.75 meters), with small channels cut into its surface to regulate the flow of grape must. Both the platform and the adjacent wall were fully plastered with lime mortar (Թումանյան 1993, 140).

Wine, depending on the grape variety, exhibits two primary colors—white and red—as well as numerous intermediate shades, including scarlet, pink-red, light red, yellowish, and orange. The main distinction between white and red wine production lies in the processing: white wine is made only from grape juice (must), whereas red wine is produced by fermenting both the pressed pulp and grape must. Accordingly, across all winemaking regions of Armenia, wine presses from various periods have

been discovered, which, depending on the grape varieties and specific processing techniques, can be classified into two types.

4 Structure of the first type of wine press

The first type of wine press was designed for processing all varieties of red and white grapes and was widespread across all winemaking regions of Armenia. Grapes were crushed, the must was separated, and wine was collected in specialized containers. The main components of this press include the grape-crushing section: the *wine treading floor* (*aragast*), the wine vat (*gub*), and the large jar (*tak'ar*) (Fig. 1).

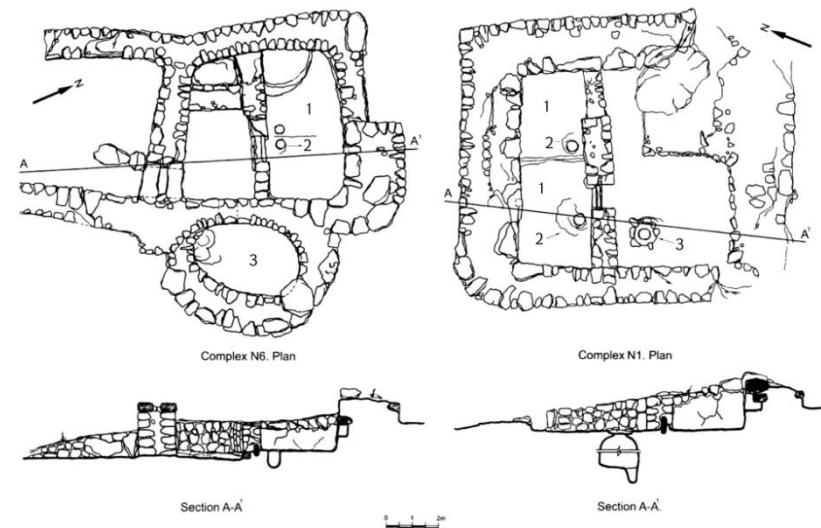

Fig. 1. Aragatsotn, village of Ashnak, 11th–14th cc., plan of medieval winepresses (Harutyunyan S. et al., *Wine in Traditional Armenian Culture*, 2005, p. 29)

Wine treading floor (*aragast*)

Notably, the Armenian word *aragast* is associated with weddings (*amusnakan aragast*, "wedding parus"), navigation (*navi aragast*, "sail must"), and winemaking, where men would tread grapes barefoot (Տեր-Մանուէլեան 1911, 14). According to the rules of the Armenian Apostolic Church, during the baptism of children, boys' feet and girls' hands were anointed with myrrh, thereby sanctifying both winemaking and bread baking (Harutyunyan et al. 2005, 97). The wine treading floor consisted of a stone vault with low walls, elevated above the floor of the building and slightly sloped. The grape must flowed through a clay pipe or channel and filled a vat, and from there into the large jars (*karas*) or special pits (*tak'ar*) (Fig. 1–1). To prevent the loss of grape must during crushing, the walls and floor of the wine press were coated with a lime plaster. Archaeological and ethnographic studies indicate that the lime plaster was periodically renewed every 15–20 years, with a new

layer 1.5–2 cm thick applied over the old one. Typically, the old layer was not removed but served as a foundation for the new coating.

In the forested regions of Armenia, such as Tavush and Lori, grapes were crushed in vats measuring 3–6 meters in length, hewn from a single log and known in Armenian as *nav*, *nov*, or *gur*. Grape must was drained through a spigot located at the bottom into a *tak'ar* or *karas*.

Wine vat (gub) – The *gub* was a circular, lime-coated pit 0.7–1.0 meters deep with a capacity of 50–100 liters, located at the edge of the platform in its lowest section, where the pressed grape juice flowed by gravity. Here, solid particles settled, while the juice was filtered from the upper layers and drained into a *tak'ar* or *karas*. At the bottom of the vat, a small pit called a *got* was made to collect sediment (Մալխասեանց 1944, 118) (Fig. 1–2).

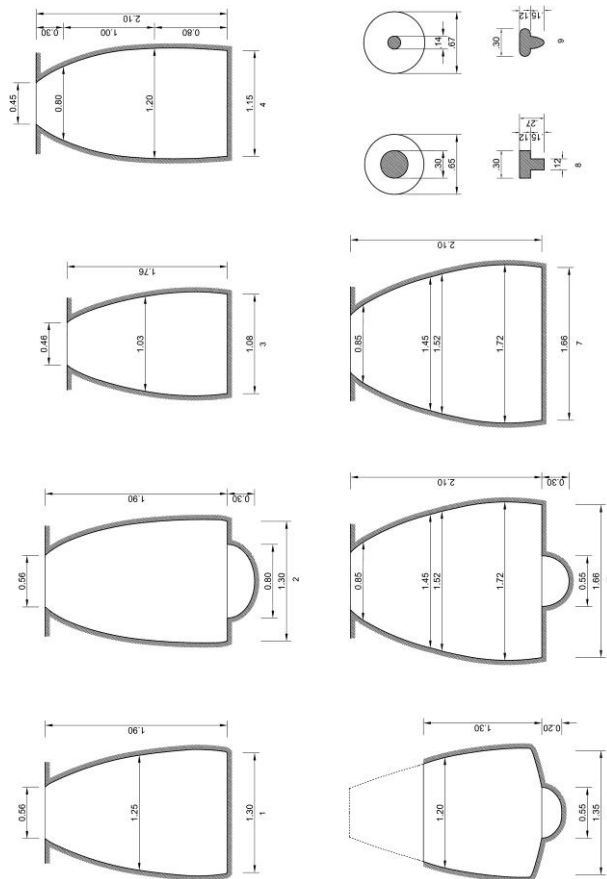

Fig. 2. Sections of medieval winepress *tak'ars*, Garni (B. Arakelyan, G. Karakhanyan, 1962, reconstruction by S. Aghayan) (Hovhannisyan S. et al., *The Armenian Culture of Grapes and Wine*, Yerevan, 2021, p. 290)

Plastered underground pit (tak'ar) – A distinctive element of the Armenian wine production complex is the pit used for storing filtered wine, known in Armenian as *tak'ar*. Such pits were discovered in the ruins of Zvartnots, one of which had a capacity of about 5,500 liters (Առաքելյան 1964, 151–155). In the northeastern corner of the residential part of the first winepress at Ashnak (7.75×4.45 m), a 3 m deep plastered pit measuring 0.5 m in mouth diameter and a capacity of about 4,000–5,000 liters was uncovered (Асатрян 2005, 103–104) (рис. 1–3, 2). Part of the residential-production complexes of the 12th–14th centuries excavated on the territory of the Garni fortress and village were winepresses. The presence of two *tak'ars* and 3–8 *karases* within a single residential complex indicates the commercial character of viticulture (Պենյոսյան 1988, 107–108).

Depending on the terrain and the size of the building, *tak'ars* were constructed either inside or outside the winepress. They were dug into the ground, sometimes into rocky surfaces, fitting into natural fissures between stones, which often resulted in irregular shapes. The *tak'ar* of Zvartnots had a rectangular form, which in later centuries gradually gave way to a circular one. Evidently, through long experience people had realized that circular constructions were stronger and more resistant to earthquakes, which are characteristic of the Armenian Highlands. Medieval *tak'ars* had the shape of a *karas* with a wide mouth up to 0.5 m in diameter and a body gradually widening towards the center, where the width could reach two meters or more. Their capacity ranged from several hundred to 5,000 liters. The *tak'ar* of large wine-making establishments had broad bases, the diameter of which reached 3 m. Such winepresses also contained a depression for the settling of grape juice. This tradition continued later, and by the late 19th century winepresses were equipped with *tak'ars* of 50–300 buckets in capacity (one bucket = 12 liters), from which the wine was transferred into *karases*. The use of *tak'ars* persisted until the 1930s. The walls of the pits were lined with small stones and plastered with lime mortar. The use of small stones helped avoid large flat surfaces and ensured better adhesion of the plaster. Egg white was commonly added to the mortar to increase its strength. In the construction of large pits, longitudinal stones were laid into the walls at intervals of about one step; the protruding parts of these stones formed a stepped ledge that allowed people to descend into the pit for cleaning and repairs (Fig. 3). The advantages of *tak'ar* pits lay not only in their large capacity but also in the fact that, under stable temperature conditions, the grape must matured in them faster and better than in small jars. The *tak'ar* was not filled completely; to enrich the wine with aroma and color, crushed black grapes were added and left to ferment together with the must (Մելիք-Շահնազարեանց 1885, 18–19). In the wine cellars of production complexes, *tak'ars* were also constructed for wine storage. This was due to the risk of accidents: sometimes *karases* installed along the walls could burst under the pressure of fermenting wine. This phenomenon was so well known that a proverb

even stated: "Strong wine will split its own *karas*". In such cases, the contents of the *karas* drained into the *tak'ar* through small channels cut into the plastered floor.

Fig. 3. Kotayk, village of Ptghni, ruined winepress *tak'ar*. Photo by B. Gasparyan

Traditionally, the crushed mass of black grapes and the must were left in the *tak'ar* without filling it completely, leaving a free space above where a horizontal wooden partition was placed. A weight was then laid on top of this partition, pressing the grape mass so that it remained immersed in the must (Մելիք-Շահնազարեանց 1885, 18–19; Խալիփախյան 1961, 8, 18–19, 31). The finished wine was stored in *karases* buried in the ground or placed above ground along the cellar walls, their mouths sealed with stone lids and then plastered with clay.

Structure of the Second Type of Winepress

The second type of medieval winepress is characteristic only of the northeastern winemaking zone of Armenia. Complexes of this type, dating to the 12th–13th centuries, were uncovered during archaeological excavations in the vicinity of the village of Shnokh in the Lori region, as well as near the monastic complex of Kobayr. These installations differ entirely in construction and technological features from the first type of winepress (Հոբոսյան, Սարգսիկյան 2019, 256–267) (Fig. 4, 5, 8). They consist of a lime-plastered basin, a small platform for grape treading, a *tak'ar*, and *karases*.

Fig. 4. Aygehat, winepress. Photo by S. Aghayan

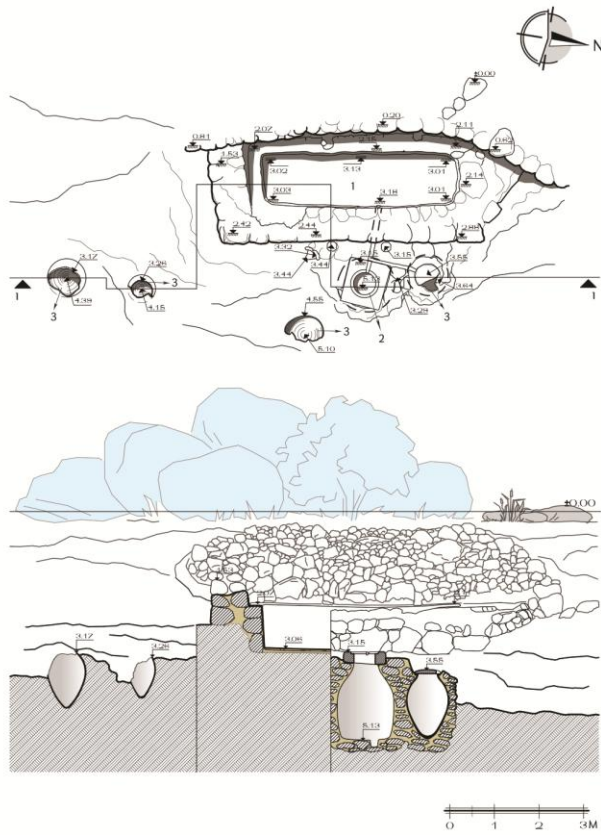

Fig. 5. Aygehat, winepress. Drawing by A. Hakhverdyan

Basin. The basin of the first winepress excavated at Shnokh measured 4.90×1.35×1.18 m. Its walls, 0.8–1.0 m thick and built with the use of lime mortar, were faced with medium-sized fragments of grey granite and andesite, while the floor and walls were plastered on the inside with lime mortar. Beneath the floor a clay pipe was found, through which the must drained from the basin. Grapes were crushed both directly inside the basin and on a small limestone platform at its western edge (Fig. 6).

Fig. 6. Lori, Shnogh village, winepress. Photo by S. Hobosyan

Fig. 7. Lori, Shnogh village, lid of winepress *tak'ar*. Photo by S. Hobosyan

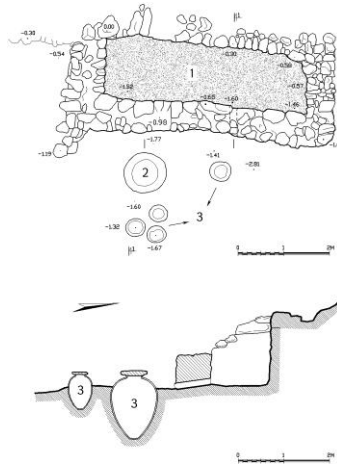

Fig. 8. Lori, Shnogh village, winepress. Drawing by L. Ter-Minasyan

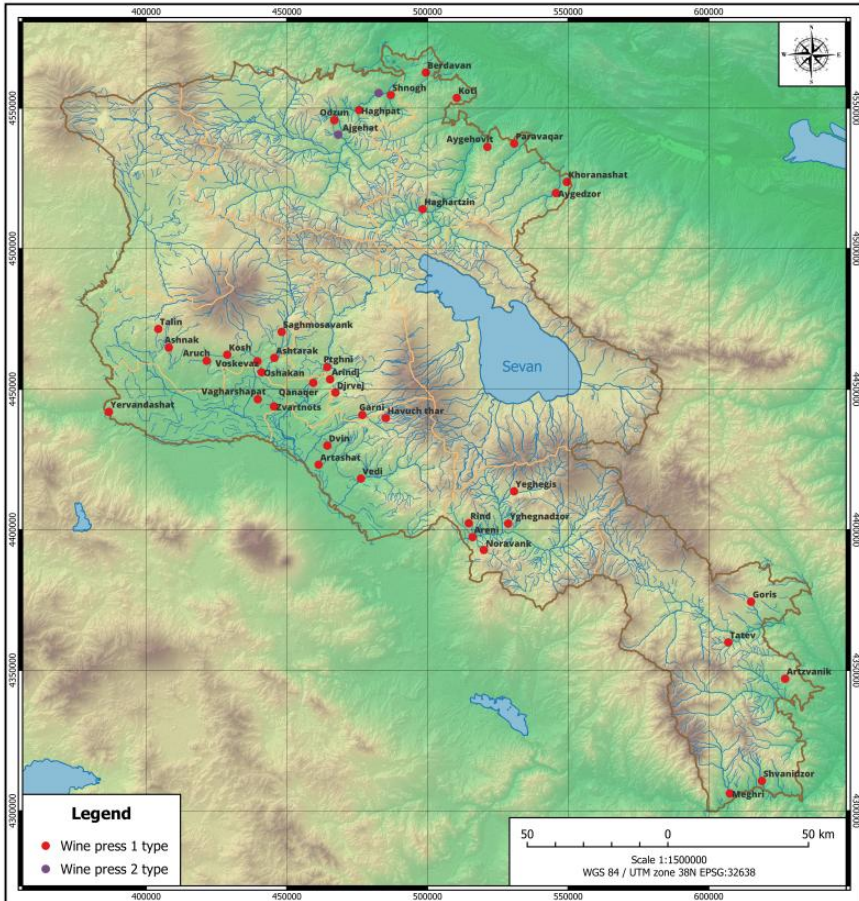

Fig. 9. Republic of Armenia, distribution of wine presses. Map by R. Gabrielyan

Tak'ar. Along the eastern wall of the basin, a *tak'ar* was uncovered, built of small stones set in lime mortar. It was covered with a round andesite lid (Fig. 7). The mouth of the *tak'ar* measured 0.5 m in diameter, its depth was 1.42 m, and its capacity was about 500 liters. Since the basin itself had a volume of approximately 6.5 cubic meters, while only one *tak'ar* with a capacity of 500 liters was associated with it, the wine was probably stored in a nearby cellar. Four out of five winepress houses excavated in this area belong to this type of production facility. Near the Kobayr monastery, on the left bank of the Debed River—where vineyards once covered about 20 hectares—the remains of winepresses and dwellings built of large basalt fragments are still visible (Fig. 116). The must from the excavated basin of the winepress (4.20×1.15×0.95 m) flowed through a pipe and channels cut into a lime slab into a *tak'ar* and five *karases* placed nearby (Հոբոսյան, Սարառիկյան 2019, 260). In such winepresses, black grape varieties were evidently processed, with the crushed grape mass left in the basin so that enzymes from the grape skins could infuse the juice (Հոբոսյան 2011, 199–211). The history of such production facilities extends over about seven centuries, meaning that this winemaking method was in use for at least that long. In both traditional and modern winemaking technologies, a certain amount of crushed grape mass is added to the clarified grape must, separated in different containers. The size of the winepress was determined by the grape variety and by the desired taste and color of the wine. This type of winepress was probably also linked to the quality of the grapes. The Kobayr vineyards were situated on an east-facing slope, which received direct sunlight only from morning until noon. The basalt walls of the garden terraces, which absorbed solar heat, may also have served as an additional source of warmth for grape ripening. This method of winemaking is particularly noteworthy, since in a relatively large basin with an almost one-meter layer of crushed grape mass, biochemical processes during fermentation could proceed more rapidly. The production facility evidently had a wooden roof and modular walls that could be extended as the cold intensified. The presence of a hearth in the production unit of the Aygehat winepress suggests that the building was heated to accelerate the fermentation of wine. Winepresses with basins were evidently used for processing black grape varieties. In Lori, especially after the autumn harvest, fermentation in vats several meters deep proceeded more slowly due to cold weather. There were several reasons for this. First, the annual sum of active temperatures in the northeastern viticultural zone is significantly lower—3,083–3,538°—than in the Ararat Valley, where it reaches 4,000–4,200° (Արշումյան 1964, 116–145). Given this difference, the grape varieties cultivated in these areas must also have been different.

Winery production in Armenia

In the late 19th and early 20th centuries, due to changes in wine production volumes and agricultural practices, large community wineries began to appear, eventually transforming into factories. In 1887, N. Tairyan established the first industrial

plant for the production of fruit vodka within the territory of the Yerevan Fortress, marking the beginning of Armenian cognac production. Shortly thereafter, K. Afrikyan (1892), G. Gyozyan (1893), D. Sarajev (1894), and others founded their own enterprises. These facilities were later acquired by the Russian industrialist N. Shustov, a leading figure in the field, who expanded production to include Sherry, Port, Madeira, Muscat, and other high-quality fortified and dessert wines (Հովհաննիսյան և այլք 2017, 205). Today, winemaking remains one of the most significant sectors of the Armenian economy. The country hosts more than 160 enterprises, equipped with modern technological infrastructure and highly competitive in the global market. Some companies successfully combine contemporary technologies with traditional practices, producing wines of exceptional quality.

Conclusions

Archaeological and ethnographic evidence demonstrates that winemaking is a cornerstone of Armenia's economic and cultural identity. The abundance of medieval wine presses highlights the long-standing importance of viticulture and winemaking traditions. Traditional Armenian wine presses embody the continuity of viticulture practices. Their architectural and technological features were well adapted to the natural and climatic conditions of the region. Traditional Armenian cellars ensured stable temperatures for wine storage, preserving quality and supporting long-term maturation. Even today, winemaking continues at the household level using folk methods. Homemade wine is especially valued during family celebrations. In regions such as Vayots Dzor, Aragatsotn, Tavush, Syunik, and others, domestic wine production persists in a competitive environment, where traditional skills are harmonized with modern technologies.

Acknowledgment

I want to express my sincere gratitude to Samvel Ramazyan, a researcher in the Department of Folklore Textology at the Institute of Archaeology and Ethnography, for his valuable advice and constructive suggestions during the preparation of this article.

References/Գրականություն/Литература

1. Avetisyan P. 2008, Recently Found Archaeological Sites of Armenia (Agharak), Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. III, Issue 2, 39–50.
2. Barnard H., Dooley A., Areshian G., Gasparyan B., Faull K. 2011, Chemical Evidence for Wine Production around 4000 BCE in the Late Chalcolithic Near Eastern Highlands, Journal of Archaeological Science, vol. 38, Issue 5, May 2011, 977–984.
3. McGovern P., Hartung U., Badler V., Glusker D., Exner L. 1997, The Beginnings of Wine Making and Viniculture in the Ancient Near East and Egypt, Expedition, vol. 39, N 1, 3–21.

4. Առաքելյան Բ.Ն. 1964, Խաղողի վերամշակումը միջնադարյան Հայաստանում, Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 147–170.
Arakelyan B.N. 1964, The Processing of Grapes in Medieval Armenia, Materials on the History of Agriculture and Peasantry of Armenia, N 1, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 147–170 (in Armenian).
5. Թումանյան Գ.Ս. 1993, Աշտարակի նորահայտ հնձանները, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում (1986–1987 թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 140–148:
Tumanyan G.S. 1993, The Newly Discovered Winepresses of Ashtarak, Archaeological Works in Newly Built Areas of Armenia (Results of 1986–1987 Excavations), Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of Armenia, 140–148 (in Armenian).
6. Խալփախչյան Հ.Խ. 1961, Հայաստանի արտադրական կառուցվածքները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Khalpakhchyan H.Kh. 1961, The Production Structures of Armenia, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
7. Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա., Պետրոսյան Հ., Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Հոբոսյան Ա., Ավետիսյան Պ., Գասպարյան Բ. 2005, Գինին հայոց ավանդական մշակույթում, Ագրոբիզնեսի և գյուղի զարգացման կենտրոն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ:
Harutyunyan S., Kalantaryan A., Petrosyan H., Sargsyan G., Melkonyan H., Hobosyan S., Avetisyan P., Gasparyan B. 2005, Wine in Armenian Traditional Culture, Yerevan, Agrobusiness and Rural Development Center, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA (in Armenian).
8. Հոբոսյան Ս. 2011, Թեղուտի 2009–2010 թթ. հնագիտական պեղումների նախնական արդյունքները, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2 (187), Երևան, «Գիտություն», 199–211:
Hobosyan S. 2011, Preliminary Results of the 2009–2010 Excavations at Teghut, Historical-Philological Journal, N 2 (187), Yerevan, Gitutyun, 199–211 (in Armenian).
9. Հոբոսյան Ս., Գասպարյան Բ., Հարությունյան Հ., Սարատիկյան Ա., Ամիրխանյան Ա. 2021, Խաղողի և գինու հայոց մշակույթը, Երևան, ՀԱԻ հրատ.:
Hobosyan S., Gasparyan B., Harutyunyan H., Saratikyan A., Amirkhanyan A. 2021, Grape and Wine Culture in Armenia, Yerevan, Publishing House of IAE (in Armenian).
10. Հոբոսյան Ս., Սարատիկյան Ա. 2019, Գինեգործական նորահայտ կենտրոն Լորիում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, 256–267:
Hobosyan S., Saratikyan A. 2019, Newly Discovered Winemaking Center in Lori, Herald of Social Sciences, N 3, 256–267 (in Armenian).
11. Հովհաննիսյան Ն., Եսայան Ա., Բորիսյան Ա., Դավաթյան Մ., Հոբոսյան Ս., Գասպարյան Բ. 2017, Հայկական խաղող և գինի, «Գերմանիայի միջազգային համագործակցության ընկերություն», ԿԻԿ ծրագիր, Երևան, «Անտարես»:

- Hovhannisyan N., Esayan A., Bobokhyan A., Dallakyan M., Hobosyan S., Gasparyan B. 2017, Armenian Grapes and Wine, German International Cooperation Company, KfW Program, Yerevan, Antares (in Armenian).
12. Մալխասեանց Ա. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՌ պետհրատ.:
- Malkhaseants S. 1944, Explanatory Dictionary of the Armenian Language, vol. 3, Yerevan, Publishing House of the Armenian SSR (in Armenian).
13. Մելիք-Շահնազարեանց Կ.Կ. 1885, Ուղեցոյց գործնական գինեգործութեան, Տիֆլիս, Տպարան Մ. Վարդանեանի:
- Melik-Shahnazaryants K.K. 1885, Practical Guide to Winemaking, Tiflis, M. Vardanean Printing House (in Armenian).
14. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի 1981, Հայագիտական հետազոտությունների մատենաշար, հ. 2 (Հ-Ֆ), Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
- New Dictionary of the Armenian Language 1981, Armenian Studies, vol. 2 (H-F), Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
15. Պետրոսյան Հ.Լ. 1988, Գառնին IX–XIV դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
- Petrosyan H.L. 1988, Garni in the 9th–14th Centuries, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
16. Ջահուկյան Գ.Բ. 2010, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Աստղիկ»:
- Jahukyan G.B. 2010, Armenian Etymological Dictionary, Yerevan, Asoghik (in Armenian).
17. Ստրաբոն 1940, Ոտար աղբյուրներ հայերի մասին, Հունական աղբյուրներ (քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան), N 1, Յերևան, Պետական համալսարանի հրատ.:
- Strabo 1940, Foreign Sources on the Armenians, Greek Sources (Compiled and Translated by H. Acharian), N 1, Yerevan, State University Press (in Armenian).
18. Տեր-Կարապետեան Գ. (Մշոյ Գեղամ) 2003, Տարոնի վանքերը. ուղևորի յիշատակներ, Երևան, «Մուղնի»:
- Ter-Karapetyan G. (Msho Gegham) 2003, The Monasteries of Taron: Traveler's Notes, Yerevan, Mughni (in Armenian).
19. Տեր-Մանուելեան Գ. 1911, Արարատեան բարբառի ժողովրդական բառերի ցանկ, բառափնջիկ, Վաղարշապատ, Էջմիածին:
- Ter-Manuelean G. 1911, List of Folk Words in the Ararat Dialect, Vagharshapat, Etchmiadzin (in Armenian).
20. Քսենոփոն 1970, Անաբասիս, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
- Xenophon 1970, Anabasis, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
21. Арзуманян П.Р. 1964, К вопросу о размещении и специализации виноградарства и виноделия в Армянской ССР, Այգեգործության և գինեգործության հարցեր, Խաղողագործության, գինեգործության և պտղաբուծության ինստիտուտի աշխատություններ, պր. 6–7, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 113–152.
- Arzumanyan P.R. 1964, On the Distribution and Specialization of Viticulture and Winemaking in the Armenian SSR, Questions of Horticulture and Winemaking, Works of the

-
- Institute of Viticulture, Winemaking and Fruit-Growing, vol. 6-7, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 113–152 (in Russian).
22. Арутюнян А.Ф. 2007, Виноградарство и виноделие в Армении, Ереван, Авторское изд.
Harutyunyan A.F. 2007, Viticulture and Winemaking in Armenia, Yerevan, Author's Edition (in Russian).
23. Асатрян Е.А. 2005, Закари берд (результаты раскопок), Археологические раскопки в Армении, 19, Ереван, 103–107.
Asatryan E.A. 2005, Zakari Berd (Excavation Results), Archaeological Excavations in Armenia, 19, Yerevan, 103–107 (in Russian).
24. Вавилов Н.И. 1967, Дикие родичи плодовых деревьев Азиатской части СССР и Кавказа и проблема происхождения плодовых деревьев, т. 1, Ленинград, «Наука».
Vavilov N.I. 1967, Wild Relatives of Fruit Trees of the Asian Part of the USSR and the Caucasus and the Problem of the Origin of Fruit Trees, vol. 1, Leningrad, Nauka (in Russian).
25. Лисицина Г.Н., Прищепенко Л.В. 1977, Палеоэтноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока, Москва, «Наука».
Lysitsina G.N., Prishchepenko L.V. 1977, Paleo-Ethnobotanical Finds of the Caucasus and the Near East, Moscow, Nauka (in Russian).
26. Негруль А.М. 1938, Эволюция культурных форм винограда, Доклады АН СССР, т. XVIII, N 8, Москва, 585–588.
Negrul A.M. 1938, Evolution of Cultivated Forms of Grapevine, Reports of the Academy of Sciences of the USSR, vol. XVIII, N 8, Moscow, 585–588 (in Russian).
27. Манандян Я.А. 1954, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н.э. – XV в. н.э.), Ереван, изд. Ереванского университета, 279–280.
Manandyan Y.A. 1954, On Trade and Cities of Armenia in Relation to World Trade of Ancient Times (5th c. BC–15th c. CE), Yerevan, Yerevan University Press, 279–280 (in Russian).
28. Сборник сведений по виноградарству и виноделию на Кавказе 1896, вып. VI, Эриванская губерния, Тифлис.
Data Collection on Viticulture and Winemaking in the Caucasus 1896, vol. VI, Erivan Province, Tiflis (in Russian).

ԱՍԼԱՆԻ ՎԻՊԵՐԳԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ
THE FIRST VERSIONS OF THE BALLAD OF ASLAN
ПЕРВЫЕ ВЕРСИИ БАЛЛАДЫ АСЛАНА

Սամվել Ռամազյան
Samvel Ramazyan
Самвел Рамазян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

samvel.ramazyan@ysu.am

Ներկայացվել է՝ 19.12.2025; գրախոսվել է՝ 02.02.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Received: 19.12.2025; Revised: 02.02.2026; Accepted: 14.04.2026
Представлено: 19.12.2025; рецензировано: 02.02.2026; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-234

Ամփոփում – Ասլանի վիպերգը («Ասլան աղա» կամ «Կագուան Ասլան») առաջին անգամ ի հայտ է եկել մոկաց բանասացներից Գարեգին Հովսեփյանի գրառած առաջին երկու տարբերակով՝ 1892 թ. հրատարակությամբ: Որոշ նկատառումներից ելնելով՝ բանահավաքը երկար ժամանակ խուսափել է բացահայտել իր տեղեկատու-բանասացներին: Առկա նյութի համեմատությամբ և վերլուծությամբ պարզվել է առաջին տարբերակի բանասացի ինքնությունը՝ Մոկացի Հովան, որը հայտնի է եղել նաև որպես «Սասնա ծռեր» էպոսի մեկ պատումի և այլ նյութերի բանասաց: Առաջին տարբերակներին է անդրադարձել Մանուկ Աբեղյանը, 1893 թ. հայկական մամուլում տպագրված գրախոսությամբ, որով էլ սկիզբ է դրվել վիպերգի ուսումնասիրությանը: Հետագա ժամանակահատվածում այլ հայ բանահավաքներ (Ս. Հայկունի, Հ. Օրբելի, Ս. Ավագյան) գրառել և հրատարակել են վիպերգի ևս երեք տարբերակ: Մեկ այլ տարբերակ հրատարակվել է, սակայն այնքան էլ հայտնի չի դարձել, ևս երկու տարբերակի ճակատագիրն անհայտ է: Այլ անտիպ տարբերակներ հայտնաբերվել են սույն հետազոտության ընթացքում և հավելյալ կներկայացվեն թեմայի ամբողջացումից հետո: Բովանդակային առումով տարբերակներն ունեն միևնույն սյուժեն, սակայն որոշակիորեն տարբեր են դրանց վերնագրերը, ըստ այդմ, նախապատվություն է տրվել «Ասլանի վիպերգ» անվանմանը: Վիպերգի առաջին իսկ հրատարակությունը մեծ ուշադրության է արժանացել գիտական և մշակութային շրջանակներում: Դրա հիման վրա են իրականացվել նաև վիպերգի առաջին թարգմանությունները ֆրանսերեն և ռուսերեն լեզուներով:

Abstract – The Ballad of Aslan ("Aslan Agha" or "Kaguan Aslan") first became known in 1892 with the publication of the first two versions, recorded by folklorist Garegin Hovsepian from Moks' narrators. For certain reasons, the folklorist for a long time avoided revealing the names of his informant-narrators. Through comparison and analysis of the available materials, the identity of the storyteller of the first version has been clarified: Mokatsi Hovan (Hovan from Moks), also known as the narrator of one of the versions of the epic "Sasna Tsrer" ("Daredevils of Sassoun") and other materials. The first versions were discussed by Manuk Abeghyan in a review published in the Armenian press in 1893, which marked the beginning of the study of the ballad. In the subsequent period, three more versions of the ballad were recorded and published by other Armenian folklorists (S. Haykuni, J. Orbeli, S. Avagyan). Another version was also published, but it did not become sufficiently known, and the fate of two more versions is unknown. Other unpublished versions were discovered during this research and will be presented in addition after the completion of the topic. In terms of content, the versions have the same subject, but their titles are somewhat different, therefore, preference was given to the name "Ballad of Aslan". The ballad's first publication attracted considerable attention in scholarly and cultural circles. It also served as the basis for the first translations of the ballad into French and Russian.

Аннотация – Баллада Аслана («Аслан Ага» или «Кагуан Аслан») впервые стала известна в 1892 г. благодаря публикации её первых двух версий, записанных фольклористом Гарегином Овсепяном с уст мокских сказителей. Исходя из ряда соображений фольклорист долгое время не предавал огласке имена своих информаторов-сказителей. На основе анализа имеющихся материалов была установлена личность сказителя первой версии: Мокаци Ован (Ован из Мокса), известный также как сказитель одного из вариантов эпоса «Сасна Црер» («Сасунские удальцы») и других произведений. Первые версии баллады были рассмотрены Мануком Абегианом в рецензии, опубликованной в армянской периодике в 1893 г., что положило начало изучению этой баллады. В последующий период были записаны и опубликованы ещё три версии баллады другими армянскими фольклористами (С. Айкуни, И. Орбели, С. Авагян). Была опубликована ещё одна версия, но она не получила особой известности, а судьба двух других версий неизвестна. В ходе этого исследования были обнаружены и другие неопубликованные версии, которые будут дополнительно представлены после завершения работы над темой. По своему содержанию версии имеют одинаковый сюжет, но их названия несколько отличаются, поэтому предпочтение было отдано названию «Баллада Аслана». Первая публикация баллады привлекла внимание широких научных кругов. На её основе также были сделаны первые переводы баллады на французский и русский языки.

Հիմնաբառեր – «Ասլանի վիպերգ», Գ. Հովսեփյան, «Ասլան աղա», «Կագուան Ասլան», Մոկս:

Keywords – "Ballad of Aslan", G. Hovsepian, "Aslan Agha", "Kaguan Aslan", Moks.

Ключевые слова – «Баллада Аслана», Г. Овсепян, «Аслан-ага», «Кагуан Аслан», Мокс.

Ներածություն

Վիպերգը (ballad) կարևոր տեղ է զբաղեցնում հայ ազգային բանահյուսության մեջ: Վիպական բանահյուսության չափաժողովը երգային ստեղծագործությունները սովորաբար փոքրածավալ են և ունեն հոգևոր, հերոսական, պատ-

մական և վարքաբանական բնույթ: Դրանք, սկզբնավորվելով հնագույն ժամանակներում, ունեցել են շարունակական բնույթ և արձանագրվել են նաև միջնադարում: Որոշակի տարածում են ունեցել հատկապես պատմական վիպերգերը, որոնք սովորաբար հյուսվել են որևէ պատմական հերոսի և իրադարձության շուրջ, էպոսի համեմատությամբ դրանք ունեցել են ամփոփ սյուժե: Ավելի ուշ շրջանում մի քանի տարբերակներով գրառվել է «Մոկաց Միրզա» վիպերգը: Այլ պատմական վիպերգեր մեզ չեն հասել զուտ այն պատճառով, որ բանավոր փոխանցվելով՝ ժամանակին չեն գրառվել: Մանուկ Աբեղյանի դիտարկմամբ, օրինակ, XIII դ.-ից մինչ մեր օրերն է հասել և XIX դ. վերջին գրառվել «Մարաթալանի» անհամեմատ փոքրածավալ երգը (Աբեղյան 1966, 497):

Ասլանի վիպերգը հայտնի է դարձել XIX դ. վերջերից, սկզբնական գրառումներով՝ «Ասլան աղա» («Ասլան Աղէն») անվամբ և դասվել միևնույն ժամանակահատվածում գրառված վիպական ստեղծագործությունների շարքը («Կարոս խաչ», «Մոկաց Միրզա», «Նարեկացի», «Ալեքսիանոս» ևն): Մյուս միջնադարյան վիպերգերի համեմատությամբ «Ասլան աղան» որևէ պատմական ենթաշերտ չի պարունակում և կապված չէ որևէ պատմական իրադարձության հետ, այլ առավելապես հիմնված է հնագույն հավատալիքների և պատկերացումների վրա: Մինչ այժմ հայտնի է եղել վիպերգի 5 տարբերակ՝ գրառված Գարեգին Հովսեփյանի, Սարգիս Հայկունու, Հովսեփ Օրբելու և Սերինե Ավագյանի կողմից, ընդամին, թեմայի հետազոտության ընթացքում հայտնաբերել ենք անհայտ և անտիպ այլ տարբերակներ, որոնք առանձին ուսումնասիրությամբ կներկայացնենք հետագայում:

Նշված բոլոր տարբերակներն էլ էական ընդհանրություններ ունենալով հանդերձ՝ որոշ մանրամասների առումով զանազանվում են իրարից: Որոշակիորեն տարբեր են նկարագրվում նաև իրադարձությունների մանրամասները, թեև ամեն դեպքում միևնույն հանգուցալուծմամբ: Փաստորեն, տարբեր են նաև վերնագրերը՝ «Ասլան աղա» («Ասլան աղէն», «Ասլան աղէն»), «Կագուան Ասլան» («Կագվան Ասլան»), «Ասլան Կակլան», ինչպես նաև բանահավաք Բենսեի (Սահակ Մովսիսյան) գրառած «Կական Ասլանը», որի տեքստը մեզ չի հասել (Ռամազյան 2025, 230–244): Ընդ որում, եթե հայ իրականության մեջ վիպերգն առավել հայտնի է եղել «Ասլան աղա» անվամբ, ապա արտերկրի գիտական շրջանակներին այն մինչ այժմ էլ առավելապես հայտնի է որպես «Կագուան Ասլան» (Kaguan Aslan), ինչի հիմք է հանդիսացել Սարգիս Հայկունու գրառած համանուն տարբերակը՝ բանահավաք և հայագետ Բագրատ Խալաթյանի գերմաներեն արձակ թարգմանությամբ և 1909 թ. Բեռլինի հրատարակությամբ (Chalatianz 1909, 368–369): Ըստ այդմ, սույն վիպական ստեղծագործության առնչությամբ առավել նպատակահարմար է թվում այսուհետև գործածել «Ասլանի վիպերգ» անվանումը, ինչն ամբողջությամբ արտահայտում է դրա ընդհանուր բովանդակությունը:

Գ. Հովսեփյանի գրառած առաջին տարբերակները

Վիպերգի առաջին գրառումն իրականացվել է բանահավաք Գարեգին Հովսեփյանի (Գարեգին Սարկավագ, 1867–1952 թթ.) կողմից և հրատարակվել

1892 թ., «Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստությունից» ժողովածուի մեջ, «Ժողովրդական երգեր» ընդհանուր խորագրով (Յովսէփեանց 1892, 3–11): Նշվում է մոկաց բարբառով վիպերգի գրառված լինելը, սակայն բանասացի (բանասացների) և գրառման տեղավայրի ու ժամանակահատվածի մասին տեղեկություններ չկան: Վիպերգը գրառվել է երկու տարբերակով, առաջինը չափածո է՝ 104 տող (Յովսէփեանց 1892, 3–7), և երգվել է ամբողջությամբ, իսկ երկրորդ տարբերակը՝ 112 տող, ակնհայտորեն երգախառն է եղել (Յովսէփեանց 1892, 7–11): Այդ մասին է վկայում նաև բանահավաքի ծանուցումը. «Ասլան Աղէն» երգի մի ուրիշ վարիանսն է. արծակ գրուած մասը պատմում էր երգիչը» (Յովսէփեանց 1892, 7): Տվյալ ծանուցումից, փաստորեն, հայտնի է դառնում նաև գրառված ստեղծագործության տարբերակի անվանումը՝ «Ասլան Աղէն»:

Ընց «Ասլան աղա» անվամբ է ստեղծագործությունը հայտնի դարձել հայոց բանագիտական և ընդհանրապես գիտական-մշակութային շրջանակներում, անվանումը գերիշխում է նաև հետագայում գրառված վիպերգի այլ տարբերակներում: Առաջին իսկ հրատարակությունից հետո վիպերգը բավական հայտնի և սիրված է եղել հայոց մեջ, միևնույն ժամանակահատվածին է պատկանում նկարիչ Եղիշե Թադևոսյանի «Ասլան աղա» գեղանկարը (1912 թ.), որը ներկայումս պահվում է Հայաստանի ազգային պատկերասրահում: Այն իրապես աչքի է ընկնում հայոց որմնանկարչության ավանդույթների պահպանմամբ և համարվում է նկարչի բարձրարվեստ ստեղծագործություններից մեկը: Գեղանկարի մասին 1928 թ. լավագույնս արտահայտվել է հենց Գ. Հովսեփյանը. «Անցյալի գեղեցկության և հայրենի կենցաղի հետ կապված ստեղծագործություններից հիշել կարող ենք Ասլան աղայի մարտը հրեշտակի հետ ֆրեսկան... Նկարիչը պատկերավորել է պարզ, միամիտ և մաքուր շրջանի հերոսի տիպը երգի տված մանրամասնություններով. Ասլան աղայի կեցվածքը, մկանների շարժումն ամբողջապես դյուցազնական շրջանի հերոսի ուժի մարմնավորումն է» (Հովսեփյան 1983, 153): Հայտնի է, որ Ե. Թադևոսյանը բավական մտերիմ էր Գ. Հովսեփյանի հետ, մասնավորապես 1911 թ. նրանք միասին մեկնել են Պաղեստին, «Հայկական մանրանկարչություն» ուսումնասիրության ամբողջացման համար (Հովսեփյան 1983, 348):

Վիպերգի առաջին իսկ հրատարակությանը ընդարձակ գրախոսությամբ 1893 թ. հունվարին «Նոր-Դարի» զույգ համարներում «Վարսամ» գրական կեղծանվամբ անդրադարձել է երիտասարդ հայագետ-բանահավաք Մանուկ Աբեղյանը՝ իրավամբ ընդգծելով վիպերգում հնագույն ենթաշերտերի առկայությունը (Վարսամ 1893, 2): Ընդհանուր առմամբ, Գ. Հովսեփյանի ժողովածուից Ասլանի վիպերգը («Ասլան աղի վէպը») անվանի բանահավաքը գնահատում է որպես առաջնագույն, դրան հաջորդում է «Վարոս խաչը»: Վիպերգի առնչությամբ այս առաջին ուսումնասիրությունն իրապես կարևորվում է, քանի որ Աբեղյանը հանդես է գալիս իր գիտական անադարտությամբ և անխաթարությամբ: Ավելի ուշ ժամանակահատվածի գրություններում Աբեղյանն ստիպված էր տեղի տալ

գաղափարախոսական ճնշմանը և գործածել մարքսիստական դասակարգային մոտեցմանը բնորոշ բառապաշար:

Գ. Հովսեփյանի բանասացները

Գ. Հովսեփյանը վիպերգի տարբերակները գրառել է երկու անանուն մոկացի բանասացներից: Ընդամին, «Փշրանքների» մեջ ընդգրկված նյութերի առնչությամբ բանահավաքը ծանուցում է հետևյալը. «Առաջինը պատմել է Բաղդասարի ճիւղը պատմող Մոկացին, իսկ երկրորդը՝ «Ս. Գէվորքը» Մոկացի Յեովանը, Մոկաց վարհանյի պատմողը» (Յովսէփեանց 1892, 32): Պարզ է, որ Գ. Հովսեփյանը, որոշ մտավախություններ հաշվի առնելով, ուղղակի չի ցանկացել ամբողջությամբ բացահայտել բանասացներին և նրանց տվյալները:

Նախքան վիպերգը պարունակող տվյալ հատորի հրատարակությունը միևնույն տարում՝ 1892 թ., «Ժողովրդագրական նիւթեր» մատենաշարի Ա հատորով հրատարակված «Սասմայ ծոերի» առաջաբանում Գ. Հովսեփյանը որոշ տեղեկություններ է հայտնում իր մոկացի բանասացների մասին, որոնցից էլ վստահաբար գրառել է նաև «Ասլան Աղէն». «Մոկաց բարբառով մեր գրած վարհանյաները, երգերը, ասանդոթիւնները գրի ենք առել պանդուխտ Մոկացիներից. թէև լեզուի մաքրութեան մասին մեր ընթերցողներին երաշխատրել չենք կարող, բայց ճշտիւ արձանագրելու համար արել ենք այն, ինչ որ կարող էինք» (Սասմայ ծոեր 1892, Թ): Վերոհիշյալը փաստում է նաև մատենաշարի խմբագրական հանձնաժողովի ծանուցումը, թե «Երգերը, ասանդոթիւնները, հեքիայթները և բառարանը կը կազմեն մի առանձին հատոր» (Սասմայ ծոեր 1892, Թ), ինչն էլ իրականացվել է նույն թվականին մատենաշարի Գ հատորի տպագրությամբ:

Բնականաբար, Մոկսից դուրս աշխարհագրական այլ միջավայրում մոկացի բանասացները որոշակիորեն խառն բարբառով էին պատմում նյութը, թեև ամեն դեպքում բովանդակությունն անփոփոխ էր մնում: Վերոհիշյալ հանգամանքը նկատի առնելով՝ բանահավաքը շեշտում է. «Երգերի լեզուն իհարկէ անհամեմատ ատելի մաքուր է. նախ՝ իբրև ուրանատր՝ ատելի անփոփոխ է մնացած, երկրորդ՝ որ երգեր ասող Մոկացու լեզուն համեմատութեամբ ատելի ազատ էր մնացած ազդեցութիւնից» (Սասմայ ծոեր 1892, Թ): Միևնույն առաջաբանում նկատի առնելով վիպերգի հերոսուհի Մարգարիտին՝ Գ. Հովսեփյանը վերջինիս և էպոսի Խանդուպ Խաթունին բնորոշում է որպես «Հայ կնոջ հաւատարմութեան և ընտանեկան կեանքի մաքրութեան նշանաբաններ» (Սասմայ ծոեր 1892, Գ):

1898 թ. վերջին «Արարատ» հանդեսում տպագրված «Ժողովրդական բանահիւսութեան հետքեր միջնադարեան տաղարաններից» ուսումնասիրության մեջ բանահավաքը քննելով անանուն հեղինակի մի միջնադարյան տաղ՝ առաջին անգամ հարևանցիորեն նշում է վիպերգի բանասացին. «Այս տաղն ևս երգում են Մոկացիք, ինչպէս յայտնել է մեզ Ասլան աղի, Նարեկացու և միւս ժողովրդական երգերի թելադրող Մոկացի Յեովանը: Տարաբաղդաբար ինքն անգիր չգիտէր, թէև յաճախ լսել էր այդ երգն իր հայրենիքում» (Յովսէփեանց 1898, 546): Հատվածի ծանուցումից հետևում է, որ 1892 թ. հրատարակված ժո-

ղովածուի այլ նյութերի և վիպերգի տարբերակներից մեկի բանասացն է եղել Մոկացի Հեովանը (Հյովան): «Հեովանը» վստահաբար «Հովհաննես» անվան՝ Մոկսում տարածված արտասանության ձևն է եղել, ինչը դիտարկվել է նաև «Սասնա ծռերի» պատումներում՝ Ձենով Օհանի կերպարի առնչությամբ (Սասնայ ծռեր 1892, 135):

Ավելի ուշ՝ 1904 թ. հրատարակված «Ռոստամ Զալի» հայկական պատումների ուսումնասիրության մեջ Գ. Հովսեփյանն Ասլանի Բոգ-Բեդավ նժույգի զարդարանքը համանման է նկատում հայոց էպոսի Քուռկիկ Զալալիի և Ռոստամի դյուցազներգության նժույգի զարդարանքի հետ (Յովսեփեանց 1904, 13 հմմտ. Յովսեփեանց 1905, 13): Բանահավաքն արդարացիորեն նշում է. «Մեր բանահիստության լուսագոյն կտորները Մոկացոց ենք պարտական, ոչ միայն ազգային դիցազներգության գեղեցիկ վարիանտներ, այլ և այնպիսի վիպական երգեր, ինչպես Ասլան Աղէն, Մուկաց Միրզէն, Նարեկացին, Կարոս Խաչը: Դեռ ո՛վ գիտէ ինչ թանգագին գոհարներ անյայտ են բանասիրության» (Յովսեփեանց 1904, 29–30):

Եվ, վերջապես, 1904 թ. նոյեմբերին գրված միևնույն ուսումնասիրության մեջ վիպերգի հրատարակությունից 12 տարի անց Գ. Հովսեփյանն արդեն հստակ նշում է «Ասլան աղայի» առաջին տարբերակի բանասացին. «Ռոստամ-Զալը գրի ենք առել 1890 թուին Մայր աթոռի Ճեմարանում: Այդ տարին Ճեմարանում գիշերապահության պաշտոն էր կատարում Մոկաց Նորաանց գիւղացի Ուստենց Յեովանը, ժողովրդական բանահիստության մի կենդանի շրջմարան: «Փշրանքների» նիւթի մի մասը՝ «Ասլան աղի» առաջին վարիանտը (եր. 3), «Մուկաց Միրզէն» (եր. 19), «Մեռաւ էն ինչ շար մալ ունէր» (եր. 21), «Յնծացէք, ուրախացէք» (եր. 23) և ապա մնացած երգերն ու առակները մինչև 31 երես: Նորանից ենք գրի առել նաև Ռոստամ-Զալը: Յեովանը զարմանալի ընդունակութիւն ունէր պատմելու համար. հեռու անելորդաբանութիւնից, համառօտ և կենդանի լեզուով: Նա կլինէր մօտաւորապէս յիսուն տարեկան. կաղ էր, այդ պատճառով էլ շարերի կողմից «կաղ Յեովան» կոչուած, բայց սրտոտ և կրրիծ: Կարդալ և գրել չ'գիտէր, բայց իւր պանդուխտ հայրենակիցների շրջանում համարում էր որպէս բանիմաց մարդ: Մի քանի տարուց ի վեր վախճանուած է արդէն իւր հայրենի գիւղում» (Յովսեփեանց 1904, 39; հմմտ. Յովսեփեանց 1905, 39):

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ վիպերգի բանասացներից մեկն է Մոկսի Նորաանց գյուղից սերող Ուստենց Հեովանը (Հյովան), ծնվ. մոտ 1840 թ., առժամանակ փոխադրվել և հանգրվանել է Արևելյան Հայաստանում, եղել Վաղարշապատի ճեմարանի գիշերապահ: Ասլանի վիպերգից բացի, իմացել և պատմել է այլ վիպական նյութեր ևս, վերադարձել է ծննդավայր, որտեղ վախճանվել է մինչև 1904 թ.: Նորավանը, Նորավանցը կամ Նորովանցը Մոկսի գավառակի գյուղերից էր, Մոկսում գրառված որոշ հեքիաթների գործողություններ են նկարագրվում հենց տվյալ գյուղում (Մոկս 2015, 23):

Հարկ է նշել, որ արդի որոշ հրատարակություններում բանասացի անունը ճիշտ չի փոխանցվել, օրինակ, «Ուստենց Եսվան (Կաղ Եսվան)» (Մոկս 2015, 24, 627), «Ուստենց Յեսվան» (Ռոստամ Զալ 2021, 28):

Միևնույն դիրքորոշումը Գ. Հովսեփյանը դրսևորել է նաև մոկաց բանասացներից իր գրառած «Սասնա ծռերի» պատումների առնչությամբ: Եթե, օրինակ, Ապարանի բանասացի ինքնությունը բավարար չափով նշվում է (Զամրու գյուղի ժամհար Մուրադ), ապա մյուս դեպքում հավաքական ձևով նշվում են անանուն «պանդուխտ Մոկացիները» (Սասնայ ծռեր 1892, Ը–Թ): Այլ առիթներով բանահավաքը համանման նշումներ է անում. «Այս ճիւղը պատմել է մեզ տասնեակ տարի մեր կողմերում ապրած մի Մոկացի» (Սասնայ ծռեր 1892, 67): Կամ՝ «Այս ճիւղը պատմել է մի ուրիշ Մոկացի, որ շատ տարիներից ի վեր բնակուում էր Շիրակում» (Սասնայ ծռեր 1892, 79): Ի վերջո, ժողովածուի Դավթի ճյուղի սկզբում բերված երգվող հատվածի ծանուցմամբ, բանահավաքը հարևանցիորեն բացահայտում է բանասացին, որը ոչ այլ ոք է, քան Ասլանի վիպերգի ծանոթ բանասացը. «Այս կտորը երգում էր Մոկացի Յեովանը, վարիանտիս պատմողը» (Սասնայ ծռեր 1892, 80): Գրառված պատումը հետագայում տողատվել և ընդգրկվել է 1936 թ. կազմված համահավաք բնագրի 1-ին հատորում (Ե պատում), սակայն նոր ուղղագրության պայմաններում բանասացի անունը երկու անգամ նշվել է որոշակիորեն փոփոխված ձևով՝ «Մոկացի Հովան» (Սասնա ծռեր 1936, 157–159): Միևնույն բանասացից Գ. Հովսեփյանի գրառած «Սասնա ծռերի» պատումում Ձենով Օհանը կամ Հովանը բանասացի անվան նմանությամբ բազմիցս նշվում է որպես «Ձէնով Յեովան» (Սասնայ ծռեր 1892, 135 ևն): Խմբագրության կողմից պատումի առաջաբանում որևէ հավելյալ տվյալ չի նշվել, ըստ ամենայնի, դրա բացակայության պատճառով:

«Սասնա ծռերի» տվյալ պատումի բանասաց Մոկացի Հովանի առնչությամբ ենթադրելի է, որ նա պանդխտության՝ արտագնա աշխատանքի բերումով կամ որևէ այլ հանգամանքով բազմիցս հայտնվել է Մոկսից դուրս, ամենայն հավանականությամբ, առժամանակ նաև Իրանի Ատրպատական (Ադրբեջան) երկրամասում, ըստ այդմ, ներմուծել է «Հադրբեջան» տեղանունն էպոսի իր ասած տարբերակում (Սասնայ ծռեր 1892, 137), ինչն անսխառեպ է էպոսի այլ պատումների համեմատ: Անտարակույս, դրա արտահայտությունն է Հադրբեջանի հետ նաև «Ռուսըստանի» հիշատակությունը (Սասնայ ծռեր 1892, 130; հմմտ. Սասնա ծռեր 1936, 220): Ակնհայտ է, որ բանասացն, իրոք, դեպքերի բերումով հայտնվել է առնվազն Արևելյան Հայաստանում, այն է՝ Ռուսական կայսրության տարածքում, որտեղ էլ գրառվել է տվյալ պատումը: Մ. Աբեղյանի գնահատմամբ, «Վիպասանը պատմութեան շարունակութեան մէջ անսպասելի կերպով շուտ է տալիս Գիւրջիստանի տեղ Հադրբեջան է դնում և այնուհետև այդ երկու անունը խառն գործածում» (Աբեղյան 1908, 91): Բնականաբար, բարբառը փոխելով՝ փոփոխվել են նաև ավանդական տեղանունները, տեղայնացվել ու հարմարեցվել նոր միջավայրին, ինչը դիտարկվում է բազմաթիվ այլ պատումների պարագային ևս, այդ թվում՝ Իրանի Ատրպատականում (Թավրիզի շրջանում)

առժամանակ բնակված մեկ այլ՝ պանդուխտ մոկացի բանասաց Մոկացի Վարդանի պարագային (ԷԱԺ 1901, 19):

Փաստորեն, Ասլանի վիպերգի և «Սասնա ծռերի» պատումներից մեկի բանասացը միևնույն անձն է՝ Մոկացի Հյովանը կամ Հովանը:

Վերոհիշյալի հաշվառմամբ հավանական է թվում, որ Գ. Հովսեփյանը որոշ նկատառումներով ժամանակին ուղղակի չի ցանկացել լիովին բացահայտել իր տեղեկատու բանասացին (բանասացներին): Ըստ ամենայնի, որոշակի դեր է խաղացել ժամանակին գոյություն ունեցած արատավոր պրակտիկայից խուսափելու մտահոգությունը, քանի որ հրատարակության շնորհիվ տեղեկատու բանասացի տվյալների բացահայտումից հետո որևէ նոր բանահյուսական նյութ գրառելու նպատակով նրան կարող էին դիմել այլ բանահավաքներ ևս: Բնականաբար, Վաղարշապատում հանգրվանած լինելով՝ մոկացի բանասացը բավական հասանելի էր և գայթակղիչ՝ որևէ սկսնակ կամ մասնագետ բանահավաքի համար:

Միևնույն նկատառումներով ենթադրելի է, որ Ասլանի վիպերգի երկրորդ տարբերակի անանուն բանասացը ևս արտագնա աշխատանքի կամ այլ հանգամանքների բերումով Վաղարշապատում հաստատված մոկացի է եղել, որը 1904 թ. տակավին կենդանի պիտի լիներ:

Ինչպես բանահյուսական այլ ստեղծագործությունների դեպքում, փաստորեն, Գ. Հովսեփյանն է սկիզբ դրել Ասլանի վիպերգի գրառումներին:

Վիպերգի առաջին տարբերակի թարգմանությունները

Գ. Հովսեփյանի գրառած վիպերգի առաջին տարբերակը ֆրանսերեն է թարգմանել հայտնի սիյուռքահայ գրող Արշակ Չոպանյանը (1872–1954 թթ.). այն հրատարակվել է 1903 թ., Փարիզում, «Հայ ժողովրդական երգեր» ժողովածուի մեջ, *Le Seigneur Aslan* վերնագրով (*Chants populaires arméniens* 1903, 173–177): Ընդգրկված լինելով երգարվեստին նվիրված ժողովածուի մեջ՝ այն պատշաճ ուշադրության չի արժանացել եվրոպական գիտական հանրության կողմից: Ֆրանսերեն հրատարակության առնչությամբ հայտնի է բանահավաք Տիգրան Չիթունու 1932 թ. Փարիզի «Յառաջ» թերթում տպագրած անդրադարձը, որում քննադատվում են Ասլանի վիպերգի բնագրին անհարազատ թարգմանության որոշ պահեր (Չիթունի 1932, 3):

Գ. Հովսեփյանի գրառած միևնույն տարբերակը 1916 թ. ռուսերեն է թարգմանել և «Владыка Аслан» վերնագրով հայ բանաստեղծության ժողովածուի մեջ հրատարակել Վալերի Բրյուսովը (1873–1924 թթ.)՝ այն նշելով որպես հեքիաթ, սակայն, այդուամենայնիվ, հրատարակելով էպոսի բաժնում (Брюсов 1916, 130–134): Ակնհայտ է, որ Բրյուսովն ամեն դեպքում այս կերպ ընդգծել է ստեղծագործության վիպական բնույթը՝ այն ընդգրկելով «Սասնա ծռեր» էպոսի հետ միևնույն շարքում: Նշված հանգամանքը մատնանշվում է նաև հրատարակության խմբագրության առաջաբանում (Брюсов 1916, 12), իսկ Բրյուսովն ինքն ընդգծում է, որ «Ասլան աղայի» մեջ «մաքուր արևելյան սյուժեն մշակվել է քրիստոնեական

շնչով» (Брюсов 1916, 40): Բացի այդ, ծանուցման մեջ կարծիք է հայտնվում, որ հեքիաթի (վիպերգի) հիմքում ընկած է «*հավատարիմ կնոջ մասին համաարիական առասպելը*», ինչն առավել հայտնի է Ադմետոսի և Ալկեստիսի մասին գրույցի հունական մշակմամբ (Брюсов 1916, 497–498): Նմանապես նշվում է, թե, որոշ տեսակետների համաձայն, «*սյուժեն Հայաստան է վերադարձել արևելյան մշակումների (պարսկական և արաբական) միջնորդավորմամբ*» (Брюсов 1916, 498), ինչն, անշուշտ, վիճելի է և բավարար կերպով հիմնավորված չէ:

Երկու տեքստերի համեմատությունից ի հայտ է գալիս միայն մեկ անհամապատասխանություն. Վ. Բրյուսովի թարգմանության մեջ վիպերգի վերջում Աստծո կողմից զուգահեռ շնորհված կյանքը նշվում է 200 տարի (Брюсов 1916, 134), ինչը, սակայն, զուտ գեղարվեստական մտահղացում է և միանգամայն տարբեր ինչպես Գ. Հովսեփյանի, այնպես էլ մյուս բանահավաքների գրառած տարբերակներից:

Վ. Բրյուսովի ծանուցմամբ, «Ասլան աղայի» թարգմանությունն իրականացվել է հայագետ Կարապետ Կոստանյանի (1853–1920 թթ.) հրատարակած տեքստի հիման վրա (Брюсов 1916, 494): Սակայն 1892–1903 թթ. Թիֆլիսում և Վաղարշապատում վերջինիս հրատարակած՝ «Նոր ժողովածու: Միջնադարեան հայոց պաղեր եւ ուրանատրներ» ուսումնասիրության 4 պրակում էլ վիպերգն ընդգրկված չէ: Ըստ ամենայնի, Կ. Կոստանյանի կողմից այլ նյութերի հետ բանաստեղծին առձեռն փոխանցվել է Գ. Հովսեփյանի գրառած տարբերակի տողացի թարգմանությունը: Միաժամանակ, չի բացառվում նաև, որ Բրյուսովն ինքն օգտված լինի Չոպանյանի ֆրանսերեն թարգմանությունից, ինչպես այլ ստեղծագործությունների պարագային (Լեո 1989, 383–384): Ժամանակին միևնույն միտքն է հայտնել նաև վիպերգի հայտնի հետազոտող Արիստիդ Դովատորը՝ ֆրանսերեն և ռուսերեն տեքստերի համեմատությունը կատարելով (Доватор 1992, 243):

Եզրակացություններ

1. Ասլանի վիպերգի ուսումնասիրությունն սկզբնավորվել է Արևելյան Հայաստանում հանգրվանած տարբեր մոկացի բանասացներից՝ Գ. Հովսեփյանի գրառած երկու տարբերակների 1892 թ. հրատարակությամբ:

2. Ժամանակին առկա որոշ մտավախություններից ելնելով՝ Գ. Հովսեփյանը չի ցանկացել բացահայտել իր տեղեկատու-բանասացների ինքնությունը: Ներկա ուսումնասիրության արդյունքներով պարզաբանվում է առաջին տարբերակի բանասացի ինքնությունը, որը հայտնի է եղել նաև «Սասնա ծռերի» պատումի և այլ բանահյուսական նյութերի գրառումներից, այն է՝ Մոկսի Նորավանց գյուղից սերող Մոկացի Հովան (Ուստենց Հեովան, Կաղ Հեովան):

3. Ընդհանրապես, վիպերգի առաջին օտարալեզու թարգմանությունն իրականացվել է ֆրանսերենով և հրատարակվել 1903 թ., և ոչ թե ավելի ուշ: 1916 թ. Վ. Բրյուսովի ռուսերեն թարգմանությունը, ըստ ամենայնի, կատարվել է տվյալ թարգմանության հիման վրա:

Շնորհակալական

Հոգվածը գրելու ընթացքում իրականացված խորհրդատվության համար շնորհակալություն ենք հայտնում մեր գիտական ղեկավար, ք.գ.դ. Ա.Ե. Պետրոսյանին և ք.գ.թ. Տ.Ս. Դալայանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Աբեղյան Մ. 1908, Հայ ժողովրդական վէպը: Արտատպում «Ազգագրական հանդէսից», Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպարան օր. Ն. Աղանեանի:
Abeghian M. 1908, The Armenian Folk Novel. Printed from the Ethnographic Journal, Tiflis, El. Printing House of Ms.N. Aghanian (in Armenian).
2. Աբեղյան Մ. 1966, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Abeghyan M. 1966, Works, vol. 1, Yerevan, Publication of the Academy of Sciences of the Arm. SSR (in Armenian).
3. ԷմԺ (Էմինեան ազգագրական ժողովածու) 1901, հ. Բ, Ժողովրդական բանասուրբ գրականութեան տեսակներ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, Լազարեանց Ճեմարան Արևելեան լեզուաց:
Eminian Ethnographic Collection 1901, vol. 2, Types of Folk Oral Literature, Moscow-Vagharshapat, Lazarian (Lazarev) Institute of Oriental Languages (in Armenian).
4. Լեո 1989, Երկերի ժողովածու, 10 հատորով, հ. IX, գրախոսություններ, հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, Երևան, «խորհրդային գրող»:
Leo 1989, Collection of Works, 10 volumes, vol. IX, Reviews, Articles, Studies, Yerevan, Khorhrdayin Grogh (in Armenian).
5. Հովսեփյան Գ. 1983, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Hovsepyan G. 1983, Materials and Studies on the History of Armenian Art, vol. 1, Yerevan, Publication of the Academy of Sciences of the Arm. SSR (in Armenian).
6. Մոկս 2015, Հայոց բանահյուսական մշակույթը, Երևան, «Գիտություն»:
Moks 2015, Armenian Folklore Culture, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
7. Յովսեփեանց Գ. 1892, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստութեանից: Ժողովրդագրական նիւթեր, գիրք Գ, Թիֆլիս, տպարան Մ. Շարաձէի:
Hovsepants G. 1892, Fragments of Popular Folklore. Folklore Materials, Book 3, Tiflis, Publishing House of M. Sharadze (in Armenian).
8. Յովսեփեանց Գ. 1898, Ժողովրդական բանահիստութեան հետքեր միջնադարեան տաղարաններից, Արարատ, ԼԲ տարի, N ԺԱ-ԺԲ, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 544-551:
Hovsepants G. 1898, Traces of Folklore from Medieval Books of Songs, Ararat, Year 12, N 11-12, November-December, 544-551 (in Armenian).
9. Յովսեփեանց Գ. 1904, Ռոստամ Չալ. Ժողովրդական վէպ (Մոկսաց բարբառով), Ազգագրական հանդէս, գ. XII, 5-39:
Hovsepants G. 1904, Rostam Zal: A Folk Novel (in Moks' Dialect), Ethnographic Journal, vol. 12, 5-39 (in Armenian).

10. Յովսէփեանց Գ. 1905, Ռոստամ Զալ. Ժողովրդական վէպ (Մոկաց բարբառով), Թիֆլիս, Արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի:
Hovsepian G. 1905, Rostam Zal: A Folk Novel (in Moks' Dialect), Tiflis, Quick Printing House of M. Martirosians (in Armenian).
11. Չիթունի 1932, Հայ ժողովրդական երգեր, Ե մաս, Յառաջ (Փարիզ), Ը տարի, N 1887, մայիս 24, 2–3:
Chitouni 1932, Armenian Folk Songs, Part 5, Haratch (Paris), Year 8, N 1887, May 24, 2–3 (in Armenian).
12. Ռամազյան Ս. 2025, Ասլանի վիպերգի անհայտ տարբերակը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1 (673), 230–244:
Ramazyan S. 2025, The Unknown Version of the Ballad of Aslan, Herald of Social Sciences, N 1 (673), 230–244 (in Armenian).
13. Ռոստամ Զալ 2021, Հայ-իրանական դյուցազնավէպ: Պատումների ժողովածու, Երևան, ՀԱԻ հրատ.:
Rostam Zal 2021, Armenian-Iranian Epic. Collection of Versions, Yerevan, Publishing House of the Institute of Archaeology and Ethnography (in Armenian).
14. Սասնայ ծեր 1892, Սասունցի Դաւիթ ժողովրդական վէպի երկու նոր վարիանտներ (Աբարանի և Մոկաց բարբառներով): Ժողովրդագրական նիւթեր, գիրք Ա: Գրի առաւ Գարեգին Սարկաւազ {Յովսէփեանց}, Թիֆլիս, Տպարան Մ. Շարաձէի:
Sasma Tsrer (Daredevils of Sassoun) 1892, Two New Variants of the Folk Tale David of Sassoun (in Abaran and Moks Dialects). Demographic-Folklore, Book 1. Written by Garegin Deacon {Hovsepian}, Tiflis, M. Sharadze Press (in Armenian).
15. Սասնա ծեր 1936, ժողովրդական վէպ, հ. Ա, խմբագրեց Մ. Արեղյան, աշխատակցությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, «Պետհրատ»:
Sasna Tsrer (Daredevils of Sassoun) 1936, Folk Epic, vol. 1, Ed. by M. Abeghyan, With Cooperation of K. Melik-Ohanjanyan, Yerevan, State Publishing House (in Armenian).
16. Վարսամ 1893, Մատենախօսութիւնք, Նոր-Դար, X տարի, N 8, 19 Յունուարի, 2–3:
Varsam 1893, Book Discussions, Nor-Dar, Year 10, N 8, January 19, 2–3 (in Armenian).
17. Chalatianz B. 1909, Armenische Heiligenlegenden, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. begründet von K. Weinhold, Behrend & Co, Berlin, 361–369.
18. Chants populaires arméniens 1903, Traduction Francaise avec une introduction par A. Tchobanian. Préface de P. Adam, Societe d'editions littéraires et artistiques, Librairie P. Ollendorff, Paris.
19. Брюсов В.Я. 1916, Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней в переводе русских поэтов, Москва, Издание Московского Армянского комитета.
Brusov V.Y. 1916, Poetry of Armenia from Ancient Times to the Present Day, Translated by Russian Poets, Moscow, Publication of the Armenian Committee of Moscow (in Russian).
20. Доватур А.И. 1992, Миф об Алкестиде и армянское сказание о кагуане Аслане, Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья, СПб., «Глаголь», 219–255.
Dovatour A.I. 1992, The Myth of Alcestis and the Armenian Legend of the Kaguan Aslan, Studies in the Ancient History and Culture of the Northern Black Sea Region, St. Petersburg, Glagol, 219–255 (in Russian).

THE ANALYSIS OF SPACE IN THE FAIRY TALE "THE THOUSAND-VOICED NIGHTINGALE OR ALO-DINO'S TALE" (WITH SPECIAL REFERENCE TO ITS SCOTTISH COUNTERPART)

ՏԱՐԱԾՔԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՀԱԶԱՐԱՆ ԲԼԲՈՒԼ ԿԱՍ ԱԼՈ-ԴԻՆՈՅԻ ՆԱՂԸ» ՀԵՔԻԱԹՈՒՄ (ՇՈՏԼԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔ ՀԵՔԻԱԹԻ ԶՈՒԳԱԴՐՈՒԹՅԱՄԲ)

«ЖАР-ПТИЦА ИЛИ СКАЗКА АЛО-ДИНО» (С ОТСЫЛКОЙ К ШОТЛАНДСКОМУ АНАЛОГУ)

Lusine Madatyan^{1*}, Meri Yesayan²
Լուսինե Մադայան^{1*}, Մերի Եսայան²
Лусине Мадатян^{1*}, Мери Есаян²

¹Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

Russian-Armenian University, Armenia
Ռուս-հայկական համալսարան, Հայաստան
Российско-армянский университет, Армения

²Russian-Armenian University, Armenia
Ռուս-հայկական համալսարան, Հայաստան
Российско-армянский университет, Армения

*Գրագրություն վարող հեղինակ՝ lusine.madatyan@iae.am
Author for correspondence: lusine.madatyan@iae.am
Автор, ведущий корреспонденцию: lusine.madatyan@iae.am

Author contributions: LM – conceptualization, writing original draft; MY – editing
Հեղինակների ներդրումը. ԼՄ – գաղափար, նախնական տեքստ; ՄԵ – խմբագրում
Вклад авторов: ЛМ – концептуализация, написание текста; МЕ – редактирование

The authors declare no competing interests
Հեղինակները հայտարարում են շահերի բախման բացակայության մասին
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Received: 22.09.2025; Revised: 11.02.2026; Accepted: 14.04.2026
Ներկայացվել է՝ 22.09.2025; գրախոսվել է՝ 11.02.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Представлено: 22.09.2025; рецензировано: 11.02.2026; принято: 14.04.2026

© The Author(s), 2026. This article is distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ(ներ), 2026: Հոդվածը տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор(ы), 2026. Статья распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-245

Abstract – The representation of space is among the most distinctive aspects of fairy tales. In contrast to other literary forms, where space often provides concrete geographical grounding, space in fairy tales is typically conditional and symbolic. This study explores the manifestations of space and spatial displacement in Armenian and Scottish fairy tales of ATU 550 tale type, highlighting both their shared tendencies and distinctive features. In this article, using comparative and textual analysis, together with insights from cognitive linguistics, we highlight distinctive features of spatial representation in the tales under our study, emphasizing their role in the development of the plot, as well as in revealing the complete spatial description of fairy tales. Space in the selected fairy tales is often ambiguous, with both real and imaginary locations used in ways that blur the line between reality and fiction. Spatial markers are introduced briefly, serving primarily to advance the plot rather than provide detailed description. From a cognitive linguistic perspective, this creates indefinite mental images and enhances the otherworldly quality of the tales. A comparative analysis of Armenian and Scottish fairy tales of the same cycle demonstrates that their spatial representations share significant similarities which is one of the peculiarities of comparative analysis. The observed differences are mainly determined by linguistic choices, cultural and geographical particularities, rather than by structural divergences in the genre.

Ամփոփում – Հեքիաթներին բնորոշ ամենավառ ու առանցքային հատկանիշներից մեկը տարածական յուրահատուկ և ինքնատիպ նկարագիրն է: Ի տարբերություն այլ գրական ժանրերի, որտեղ տարածքը սովորաբար ապահովում է հստակ աշխարհագրական հիմք, հեքիաթներում այն հիմնականում պայմանական է և իր բնույթով խորհրդանշական գործառույթ ունի: Սույն ուսումնասիրության նպատակն է տարածքի և տարածական տեղափոխության հնարավոր դրսևորումները հայ և շոտլանդական ATU 550 թվահամարի հեքիաթներում քննելը՝ ընդգծելով դրանց ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները: Հոդվածում համեմատական և տեքստաբանական վերլուծության մեթոդներով, ինչպես նաև ճանաչողական լեզվաբանության մոտեցումների կիրառմամբ հիմնավորվում և բացահայտվում է ուսումնասիրվող հեքիաթների տարածական նկարագրի ուրույն բնույթը: Կարևորելով տարածքի և տարածական տեղափոխության դերը հեքիաթում՝ ցույց է տրվում դրանց նշանակությունը իրադարձությունների զարգացման և ձևավորման, ինչպես նաև հեքիաթի տարածական ամբողջական նկարագրի բացահայտման գործում: Ընտրված հեքիաթներում տարածական կառուցվածքը հաճախ երկիմաստ է. իրական և երևակայական աշխարհները համադրվում են՝ վերացնելով սահմանը իրականության և երևակայության միջև: Տարածական նկարագիրը հակիրճ է և միտված սյուժեի զարգացմանը առանց մանրամասն նկարագրության: Ճանաչողական լեզվաբանության տեսանկյունից սա ձևավորում է անորոշ մտապատկերներ ունկնդրի կամ ընթերցողի մոտ և ուժեղացնում հեքիաթների այլաշխարհիկ բնույթը: Հայ և շոտլանդական հեքիաթների համեմատական հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ դրանց տարածական նկարագրություններն ունեն զգալի ու հատկանշական ընդհանրություններ, որն էլ համեմատական քննության առանձնահատկություններից է: Տարբերությունները հիմնականում պայմանավորված են լեզվաոճական, մշակութային ու աշխարհագրական միջավայրի առանձնահատկություններով, ոչ թե ժանրին բնորոշ կառուցվածքային տարբերություններով:

Аннотация – Одной из наиболее ярких и ключевых характеристик сказок является их своеобразное и уникальное пространственное изображение. В отличие от других литературных жанров, где пространство обычно имеет чёткую географическую основу, в сказ-

ках оно в основном условно и носит символический характер. Целью настоящего исследования является рассмотрение пространства и пространственного перемещения в армянских и шотландских сказках типа ATU 550, выявление их сходства и особенностей. На основе использования сравнительного и текстологического анализа, а также подходов когнитивной лингвистики обосновывается и раскрывается своеобразие пространственного описания в рассматриваемых сказках. Подчёркивая роль пространства в сказке, автор показывает его значение в развитии и формировании событий, а также в раскрытии целостной пространственной структуры повествования. В отобранных сказках пространственная структура нередко носит двусмысленный характер: реальные и воображаемые миры переплетаются, стирая грань между действительностью и фантазией. Пространственные описания кратки и направлены на развитие сюжета, без детализированного изложения. С точки зрения когнитивной лингвистики это формирует неопределённые ментальные образы у слушателя или читателя и усиливает потусторонний характер сказок. Сравнительное исследование армянских и шотландских сказок явствует о том, что их пространственные описания обладают значительными и характерными сходствами, что и составляет одну из особенностей сравнительного анализа. Наблюдаемые различия определяются в основном языковым выбором, культурными и географическими особенностями, а не структурными расхождениями в жанре.

Keywords – space, ambiguity, fairy tale, displacement, otherworldly.

Հիմնարաներ – տարածք, երկիմաստություն, հերիաթ, տեղաշարժ, այլաշխարհիկ:

Ключевые слова – пространство, двусмысленность, сказка, перемещение, потусторонний.

Introduction

The fairy tale, as a unique genre, has distinct structural and textual features, one of the most important being the representation of space. Unlike other literary genres, the perception of space in fairy tales is often conditional and subject to special reinterpretation. Folklorists have long studied the concept of space and offered comprehensive interpretations.

When examining space in fairy tales, M. Lüthi argues that it serves primarily as a setting for action and often fades from the narrative once its function is fulfilled (Lüthi 1986, 61). He also notes that the fairy tale world is separated from reality by geographical distance (Lüthi 1986, 9), and that physical settings are mentioned only insofar as the plot depends on them (Lüthi 1986, 38). Equally important are A. Jivanyan's reflections on space in fairy tales: she considers the fairy-tale world as spatially removed from reality (Զիվանյան 2008, 13). In Armenian tales, this distance is frequently expressed through the well-known formula: "neither the bird with its wing, nor the snake on its belly can enter here" (Lüthi 1986, 36).

V. Propp's work "Morphology of the Folktale" also contributes to this discussion. Although not explicitly focused on space, his extensive study of the spatial movements of characters can be read as an indirect exploration of it (Propp 1968). It is no coincidence that F. Moretti refers to Propp's work as the "topography of the folktale" (Moretti 1998 [1997]). Another significant contribution comes from

N. Kuyunjichi, who argues that the very essence of the genre is revealed through space. While space may at times function as a passive background, it is always deeply interconnected with the characters, becoming active whenever the plot demands it (Kujundžić 2020, 31). Based on the perspective of cognitive linguistics, particularly the theory of embodied cognition (Lakoff, Johnson 1980, 1999), we consider spatial categories in fairy tales to be both narrative devices and mental constructs. This allows space to be both culturally specific and cognitively universal, bridging folklore and human conceptualization of experience.

Taken together, these perspectives suggest that while events and outcomes are central to fairy tales, space cannot be dismissed. It forms the very foundation upon which action unfolds.

Within the framework of this study, we analyze the role of space in the Armenian fairy tale "The Thousand-Voiced Nightingale or Alo-Dino's Tale" (Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 1959, 27–48) comparing it with its Scottish counterpart "How Ian Direach Got the Blue Falcon" (Lang 1906) indexed as ATU 550 (Uther 2011). The research employs structural, textual, and comparative methods, focusing on the ways space functions as a narrative device that drives the plot forward. This particular tale was chosen because it contains diverse and unique manifestations of space, which make it especially fruitful for identifying both similarities and differences with its Scottish counterpart.

Spatial Manifestations

In the fairy tale genre, space deserves particular attention. It often functions as a means of linking episodes. Yet, beyond this connective role, an analysis of spatial references in fairy tales highlights broader characteristics of the genre and reveals how space shapes the narrative. In the tales examined here, explicit place names are rare. When they do appear, they are often fictional, ambiguous, or left without clarification. For instance, in the Armenian fairy tale "The Thousand-Voiced Nightingale or Alo-Dino's Tale", the following passages contain no clear spatial markers:

1. Տղեն գնաց քաղաքները ման էկավ, ո՛չ մի փեղ քթավ ոչ ախարդփանցը: Գնաց մի քաղաք, մի փուն ղոնաղ էլավ:

The boy went to the cities, wandered; he couldn't find his brothers anywhere. He went to a city, to a house as a guest (ՀԺՀ 1959, 37).

2. – Բա, – ասեց, – հ'ո՞ր ես էթում:

Ասեց. – Պըրփի էթամ ֆլան քաղաքը:

Հ'իրիկունը մնաց բազրկյանի կշփին, հաց կերան, առավոտը վե կացան, բռները բարցեցին, ընկան ճամփա, էկան էր թաքավորի քաղաքը:

Well, – he said, where are you going?

He replied – I am going to some city.

In the evening he stayed at the merchant's, had dinner, got up in the morning, loaded up their belongings, set off, and arrived at that king's city (ՀԺՀ 1959, 40).

In the first example, Alo-Dino searches for his brothers in unspecified cities and stays in an house. The use of unnamed cities and the repeated indefinite pronoun *մի* (one) creates a tone of spatial vagueness. In the second, the word *ֆլան* ('some') before the word *city* again signals ambiguity. The phrase *էր թաքավորի քաղաքը* ('that king's city') seems to anchor the narrative to a specific location, yet closer examination reveals that neither the king's name nor the city is ever introduced earlier, leaving the reference equally indefinite.

Similar strategies of spatial uncertainty appear in the Scottish tale "How Ian Direach Got the Blue Falcon", the setting is described as follows:

Long ago a king and queen ruled over the islands of the west, and they had one son, whom they loved dearly. The boy grew up to be tall and strong and handsome, and he could run and shoot, and swim and dive better than any lad of his own age in the country (Lang 1906, 63).

As we can see, the name of the kingdom is not mentioned in the passage. To avoid liability, the narrator simply states that the king and queen ruled in the western islands. Based on our background knowledge, it can be assumed that this refers to the Hebrides, a group of islands off the western coast of Scotland (Britannica 2023).

Alongside such vague references, the Armenian tale also contains examples of named places. Yet even these tend to be introduced ambiguously, without elaboration. Let's consider the following passage:

Էս էրկուսը վե կացան, գնացին յա Թիֆլիս, յա հ'էրևան, շատ փորցանքների մեջ ընկան, հ'իրանց ձիանն էլ ծախեցին կերան, հ'իրանց շորերն էլ ծախեցին կերան, վերջը գնացին համամշու ծառայեցին, մինը համամը վառող էլավ, մինն էլ քյուլհանչի էլավ:

These two men got up, went to either Tbilisi or Yerevan, endured many hardships, sold their horses and ate, sold their clothes and ate, and ended up serving to a hammam keeper, one became a hammam keeper, the other a stoker (ՀԺՀ 1959, 29).

Although Tbilisi and Yerevan are real locations, the repeated use of *յա* ('either/or') introduces hesitation and uncertainty, blurring the geographical reference. At the same time, the phrase acquires a rhythmic, almost formulaic quality, typical of oral storytelling.

In contrast, the Scottish tale "How Ian Direach Got the Blue Falcon" introduces a mixture of fictional and real place names. Ian must travel through three distinct regions. The first is *Dhiurradh*, where he seeks the White Sword of Light for a five-headed, five-necked humpback giant, who promises to give him the Blue Balcon in return. The following stretch from the fairy tale illustrates this point:

*And so he did, and Ian Direach let the bay colt into the ship and the princess went after them, and they set sail for **Dhiurradh**. The wind was behind them, and very soon they saw the rocks of **Dhiurradh** in front (Lang 1906, 66).*

The name *Dhiurradh* is Gaelic in its phonetics, with letter combinations like *-rr* and *-dh* (Nance 2019). While this lends the tale local color, such a name does not correspond to any known place today. It is likely either purely fictional or derived from an archaic toponym, thereby heightening the sense of spatial uncertainty.

Unlike the first area, the next two places that Ian visits are more clearly identifiable. The second location is *Erin*. In the context of the tale, we believe *Erin* refers to Ireland, as this was the term used for Ireland in Hiberno-English. Let us quote the passage below:

*If it is our sword you want, you must first bring us the bay colt of **the King of Erin** (Lang 1906, 67).*

Here the place name lends authenticity, though the archaic form *Erin* rather than *Ireland* creates a certain sense of distance and unfamiliarity for the modern reader. Finally, Ian sails to France to fetch the daughter of the King of the Franks. Here is the passage:

*Plainly I see that you have not done as I bid you, nor will you ever do it, spoke Gille Mairtean the fox; but I will help you yet again. for a third time I will change myself into a ship, and we will sail to **France** (Lang 1906, 68).*

This reference to France is striking because, unlike the earlier locations, it is geographically precise and familiar. Yet the very concreteness of the name emphasizes distance, as France lies over 1,500 km from Ireland.

Spatial displacement

In general, events in fairy tales unfold in two main directions. The first one leads the main characters throughout their ordinary lives into their heroic quests. These journeys typically involve great distances, numerous trials, and eventual triumph over adversaries. The heroes then return home, usually victorious and rewarded. The second direction traces the movements of secondary characters, who may be benevolent or malevolent. They participate in events either by helping the heroes achieve their goals or by opposing them and creating obstacles. Yet, whether kind or evil, these secondary figures usually operate within the same spatial scheme (Mkhitarian, Madatyan 2022, 57–60). For this reason, it is equally important to the study the spatial displacement of both kind and evil characters in Armenian and Scottish tales of ATU 550 type. In the Armenian tale "The Thousand-Voiced Nightingale or Alo-Dino's Tale", the hero Alo-Dino undergoes an extensive journey that can be modeled as follows:

house → *crossroad* → *red land* → *white land* → *black land* → *sea* ⇔ *crossroad* → *well* → *city*

In contrast, the evil characters, Alo-Dino's two elder brothers, experience very little displacement. Their movements can be summarized in a much simpler model:

house → *crossroad* ⇔ *house*

As we see in the pattern, the evil brothers also undertake a journey, but unlike Alo-Dino, they pass through only a few places. Although they eventually return home, they are ultimately banished from the kingdom as punishment for their wrongdoing.

The Scottish fairy tale "How Ian Direach Got the Blue Falcon" offers particularly interesting parallels in terms of spatial displacement. Ian Direach's journey, like Alo-Dino's, involves a wide range of locations. His path may be illustrated as follows:

castle → hills → rivers → plain → giant's house → the seven great women of dhiurradh → the king of Etin → the king of the franks ⇔ the king of Etin → the seven great women of dhiurradh → giant's house → castle

The key difference lies in the trajectory of the evil character. In this case, the antagonist is the stepmother. Unlike the Armenian tale, where the brothers travel to some extent, the stepmother never leaves the palace. She remains there throughout the story, and her fate is sealed when the protagonist burns her alive.

Conclusions

The fairy tales analyzed reveal multiple forms of spatial representation. They rarely rely on clearly defined geography. Whether through vague formulations (a city, the islands of the west), fictionalized names (Dhiurradh), or ambiguous use of real places (Tbilisi or Yerevan, Erin), space in fairy tales function less as a realistic backdrop and more as a symbolic framework. We may therefore view space in the studied fairy-tale as hyperspatial: a conditional, flexible environment designed not to describe the real world but to sustain the actions of the characters, propel the plot, and carry the story to its resolution.

Thus, the spatial references often convey uncertainty and hesitation, whether through indefinite wording or conjunctions that introduce ambiguity. Even when nominal place names appear specific at first glance, closer examination, supported by cultural and linguistic background knowledge, suggests that these spaces are not meant to be precise but rather symbolic or conditional.

A key feature is the pattern of spatial displacement. Heroes such as Alo-Dino or Ian Direach travel through vast and shifting landscapes, encountering magical or liminal spaces before returning home. In contrast, antagonists typically display limited or no movement: Alo-Dino's brothers remain close to home and are eventually expelled, while Ian Direach's stepmother never leaves the palace. Such contrasts highlight the moral opposition between dynamic, benevolent heroes and static, destructive characters. Ultimately, space in these tales functions as a structural and symbolic device. It frames the quest, marks the distinction between kind and evil, and reinforces the universal yet culturally inflected patterns of the fairy tale tradition.

Acknowledgements

The authors express their sincere gratitude to Gohar Melikyan, PhD, Associate Professor and Hasmik Galstyan, PhD for their valuable advice and insightful observations during the preparation of this article.

References/Գրականություն/Литература

1. Britannica 2023, Hebrides. Available online at: <https://www.britannica.com/place/Hebrides> (Accessed 07.06.2025).
2. Dolan T. 2006, A Dictionary of Hiberno English: The Irish Use of English, Dublin, Gill & Macmillan Ltd.
3. Kujundžić N. 2020, Narrative Space and Spatial Transference in Jacob and Wilhelm Grimm's Fairy Tales, University of Zagreb (PhD Thesis).
4. Lakoff G., Johnson M. 1980, *Metaphors We Live By*, Chicago, The University of Chicago Press.
5. Lakoff G., Johnson M. 1999, *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*, New York, Basic Books.
6. Lang A. 1906, *The Orange Fairy Book*, USA, Longmans, Green and Co.
7. Lüthi M. 1986, *The European Folktale: Form and Nature*, Bloomington, Indiana University Press.
8. Mkhitarian Y., Madatyan L. 2022, Space and Time Transference of Main Characters in British and Armenian Fairy Tales, *Armenian Folia Anglistika*, vol. 18, Issue 1(25), 53–72.
9. Moretti F. 1998 [1997], *Atlas of the European Novel 1800–1900*, London & New York, Verso.
10. Nance C., Maolalagh R. 2019, Scottish Gaelic, *Journal of the International Phonetic Association*, 51(2), 1–15.
11. Propp V. 1968, *Morphology of the Folktale*, Austin, University of Texas Press.
12. Uther H.-J. 2011, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, Part I*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia Academia Scientiarum Fennica.
13. Ջիվանյան Ա. 2008, «Երկնքից ընկավ երեք խնձոր» – հրաշապատում հեքիաթը որպես արքիտեքստ, Երևան, «Չանգակ-97».
Jivanyan A. 2008, "Three Apples fell from the Sky" – The Fairy Tale as an Archetext, Yerevan, Zangak-97 (in Armenian).
14. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 1959, հ. I., Այրարատ (կազմող՝ Ա.Մ. Նազինյանը, խմբ. Ա.Տ. Ղանալանյան), ՀՍՍՌ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Armenian Folk Tales 1959, vol. I, Ayrarat (compiler: A.M. Nazinyan, editor: A.T. Ghanalanyan), M. Abeghyan Institute of Literature of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).

**ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ ԲԱՆԱՎՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

**SCIENTIFIC AND CULTURAL CONCEPTIONS OF METAMORPHOSIS IN THE
CONTEXT OF ARMENIAN ORAL TRADITION**

**НАУЧНЫЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О МЕТАМОРФОЗЕ
В КОНТЕКСТЕ АРМЯНСКОЙ УСТНОЙ ТРАДИЦИИ**

Լիլիթ Սահակյան
Lilit Sahakyan
Лилит Саакян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

lilit.sahakyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 22.09.2025; գրախոսվել է՝ 04.03.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026

Received: 22.09.2025; Revised: 04.03.2026; Accepted: 14.04.2026

Представлено: 22.09.2025; рецензировано: 04.03.2026; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-253

Ամփոփում – Կերպարանափոխությունը բազմաշերտ մշակութաբանական ու գիտական երևույթ է, որ հայ բանավոր ավանդության մեջ արտահայտվում է առասպելներում, ավանդազրույցներում և հրաշապատում հեքիաթներում՝ որպես բարոյախրատական, ծիսական և խորհրդանշական գործիք: Այս աշխատանքում փորձ է արվում ներկայացնել կերպարանափոխության դրսևորումները հայ բանավոր ավանդության համատեքստում՝ համադրելով հնդեվրոպական դիցաբանական պատկերացումների հետ: Վերլուծվում են կերպարանափոխության ժամանակային, մշակութային և հոգևոր տարբեր շերտեր՝ ընդգծելով դրա դերը անցումային ծեսերում և հասարակական նորմերի վերականգնման գործընթացում: Իրականացված հետազոտությունը բացահայտում է, որ կերպարանափոխությունը հայ ավանդության մեջ ընձեռում է վերափոխման և ինքնության վերախմաստավորման հնարավորություն՝ միաժամանակ հանդիսանալով մշակութային հիշողության պահպանման և սերունդների միջև կապի ամրապնդման միջոց: Հոդվածում առանձնացվում են նաև կերպարանափոխության դրսևորման հիմնական տեսակները, ինչպես նաև դրանց գործառնության տարբերությունները զանազան ժանրերում: Նշվում է, որ հեքիաթներում կերպարանափոխությունը հաճախ կապված է փորձությունների հաղթահարման և հերոսի հասունացման հետ, մինչդեռ առասպելներում այն կարող է

հանդես գալ որպես աստվածային պատիժ կամ պարգև: Ուսումնասիրությունը կարևորում է նաև կերպարանափոխության կապը տոտեմական պատկերացումների, միջնաշխարհի գաղափարի և մարդու՝ գերբնականի հետ հարաբերությունների հետ: Ուսումնասիրության շրջանակում անդրադարձ է կատարվում նաև կերպարանափոխության գիտական մեկնաբանություններին՝ հոգեբանության, կենսաբանության և մշակութաբանության տեսանկյուններից՝ ցույց տալով դրա համընդհանուր բնույթը: Առանձնացվում են կերպարանափոխության դրսևորման ձևերը՝ ժամանակավոր և մշտական, ինչպես նաև դրանց գործառույթները տարբեր ժանրերում: Այսպիսով, կերպարանափոխությունը դիտարկվում է ոչ միայն որպես գեղարվեստական հնարք, այլև՝ աշխարհընկալման հիմնարար ձև:

Abstract – Metamorphosis is a multilayered cultural and scientific phenomenon that is expressed in Armenian myths, legends, and wonder tales as a didactic, ritual, and symbolic tool. This study attempts to present the manifestations of metamorphosis in the context of Armenian oral tradition, comparing them with Indo-European mythological perspectives. The analysis examines the temporal, cultural, and spiritual dimensions of metamorphosis, emphasizing its role in transitional rites and in the restoration of social norms. The conducted study reveals that metamorphosis in Armenian tradition offers an opportunity for transformation and rethinking of identity, while simultaneously serving as a means of preserving cultural memory and strengthening intergenerational connections. The article also identifies the main types of metamorphosis and their functional differences across various genres. It is noted that in fairy tales metamorphosis is most often associated with the overcoming of trials and the maturation of the hero, whereas in myths it may function as a form of divine punishment or reward. The study further emphasizes the connection of metamorphosis with totemistic beliefs, the concept of the liminal (intermediate) world, and the relationship between humans and the supernatural. Within this framework, scientific interpretations of metamorphosis are also examined from the perspectives of psychology, biology, and cultural studies, revealing its universal character. The forms of metamorphosis – temporary and permanent – are distinguished, along with their functions in different genre contexts. Thus, metamorphosis is considered not only as an artistic device but also as a fundamental mode of perceiving and understanding the world.

Аннотация – Превращение (метаморфоза) является многослойным культурным и научным феноменом, который в армянской устной традиции проявляется в мифах, легендах и волшебных сказках как нравоучительный, ритуальный и символический инструмент. В данной работе предпринята попытка рассмотрения метаморфоз в контексте армянской устной традиции и сопоставления их с индоевропейскими мифологическими представлениями. Анализируются временные, культурные и духовные аспекты превращения, подчеркивается его роль в переходных обрядах и процессе восстановления общественных норм. Проведенное исследование показывает, что в армянской традиции метаморфоза дает возможность трансформации и переосмысления идентичности, одновременно выступая средством сохранения культурной памяти и укрепления связи между поколениями. В статье также выделяются основные типы проявления метаморфозы – временные и постоянные, а также их функциональные различия в тех или иных жанрах. При этом в сказках метаморфоза чаще всего связана с преодолением испытаний и процессом взросления героя, тогда как в мифах она может выступать как форма божественного

наказания или вознаграждения. Исследование подчеркивает также связь метаморфозы с тотемистическими представлениями, идеей промежуточного мира и взаимоотношениями человека с сверхъестественным. В рамках работы рассматриваются и научные интерпретации метаморфозы с позиций психологии, биологии и культурологии, что позволяет выявить ее универсальный характер. Выделяются формы проявления метаморфозы – временные и постоянные, а также их функции в различных жанровых контекстах. Таким образом, метаморфоза рассматривается не только как художественный прием, но и как фундаментальная форма мировосприятия.

Հիմնարաներ – կերպարանափոխություն, դիցաբանություն, հեքիաթ, ծես, ինքնություն:

Keywords – metamorphosis, mythology, fairy tale, ritual, identity.

Ключевые слова – метаморфоза, мифология, сказка, обряд, идентичность.

Ներածություն

Աշխարհի շատ ժողովուրդների բանավոր ավանդության մեջ արտացոլված են նախնադարյան համայնական հասարակարգի մարդ-ներկայացուցչի աշխարհայացքը, նրա անսահման երևակայությունը, մտորումներն ու պատկերացումները բնության մասին: Մարդկանց միշտ հետաքրքրել է, թե որտեղ են սահմանները (Ван Геннеп 1999, 198) մարդու և ոչ մարդու միջև, որոնք են բաժանարար գծերը մարդկանց, կենդանիների, բույսերի կամ աստվածային էակների միջև: Երբեմն այդ սահմանները խիստ պահպանվել են, և դրանց խախտումը դիտարկվել է որպես օրինազանցություն, սակայն ժամանակի ընթացքում մարդիկ ձգտել են անցնել դրանք՝ հասկանալու, թե ինչ կա սահմաններից այն կողմ: Տարբեր մշակույթներում այդ սահմանների հաղթահարումը ներկայացվել է կերպարանափոխության կամ կերպարանափոխության միջոցով՝ իբրև ոչ միայն ֆիզիկական, այլև սոցիալական և մշակութային սահմանների խախտման, փոփոխության գաղափարի արտացոլում: Նշյալ երևույթը կապված է տոտեմական նախնիների պաշտամունքի հետ, համաձայն որի՝ հավատացյալները պատկերացրել են, որ իրենց նախնիները կարող են վերածվել կենդանիների, ծառերի, իրերի, ոգիների կամ այլ բնական տարրերի՝ շարունակելով պահպանել կապը հետագա սերունդների հետ: Մահացածների վերածվելը ուրվականների և այլնի որոշակի իմաստով նշանակում է նրանց նույնականացում նախնիների անանձնական արքետիպի հետ (Eliade 1959, 47):

Կերպարանափոխությունը բազմաշերտ երևույթ է և տարբեր մշակույթներում ստացել է տարբեր մեկնաբանություններ: Նախնադարյան հասարակություններում այն ընկալվել է որպես տոտեմական անցում, միջնադարում՝ աստվածային միջամտություն կամ կախարդանք, իսկ ավելի ուշ՝ գրականության և արվեստի մեջ՝ որպես մարդկային հոգեվիճակի փոփոխության խորհրդանիշ:

Հայ բանավոր ավանդության մեջ այս երևույթն առկա է առասպելներում, ավանդագրույցներում, հեքիաթներում, որտեղ կերպարանափոխությունն օգտագործվել է բարոյախրատական, խորհրդանշական, ծիսական և այլ նպատակներով:

Հայ ժողովրդական ավանդազրույցներում կերպարանափոխությունը հաճախ ներկայացվել է որպես աստվածային պատիժ կամ պարգև. մարդիկ գործած մեղքերի կամ բարեգործության հետևանքով կարող էին վերածվել կենդանիների, քարերի, բույսերի կամ ջրի աղբյուրների: Հեքիաթներում այս երևույթն առավել հաճախ ժամանակավոր բնույթ է կրում. հերոսը կախարդանքի կամ անեծքի հետևանքով կարող է վերածվել կենդանու կամ առարկայի, սակայն որոշակի պայմանների կատարման դեպքում վերադառնում է իր նախնական տեսքին: Այս մոտիվն առավելապես հանդիպում է հրաշապատում հեքիաթներում, որտեղ կերպարանափոխությունը ոչ միայն սյուժետային տարր է, այլև փորձությունների հաղթահարման խորհրդանիշ:

Կերպարանափոխության գիտական և մշակութային դիտանկյունները

Կերպարանափոխության բնորոշումը կամ մեկնաբանությունները տարբերվում են՝ կախված ուսումնասիրվող խնդրի բնույթից, գիտական ոլորտի տեսանկյունից և մշակութային համատեքստից:

Հոգեբանության մեջ այս երևույթը հիմնականում ընկալվում է որպես «փոխակերպում», որը կապվում է անձի ներաշխարհի, հոգեկան աշխարհի, արժեքների և վարքագծի փոփոխության հետ: Այն հաճախ դիտարկվում է անձի պաշտպանության մեխանիզմների, դրանցում տեղի ունեցող փոփոխությունների, ինչպես նաև երկվությունների ուսումնասիրության համատեքստում: Շվեյցարացի հոգեվերլուծաբան Յունգը չափազանց կարևորում է կերպարանափոխությունը՝ այն համարելով անհատականության զարգացման դռները բացող բանալի, ծիսական կամ հոգևոր վերափոխման գործընթացի կարևոր գործիք, ինչպես նաև անուղղակի վերածննդի մի տեսակ, սակայն ոչ թե ուղղակիորեն՝ մահվան և վերածննդի միջով անցնելով, այլ անուղղակիորեն՝ ընկալվելով որպես տեղի ունեցող անհատից դուրս փոփոխության գործընթաց մեկ արքեստիպային վիճակից մյուսին, որը ենթադրում է խոր հոգեբանական զարգացում և ինտեգրացում (Jung 1959, 205):

Բուսական աշխարհն ուսումնասիրող գիտությունների մեջ կերպարանքի փոփոխությունը վերաբերում է բույսերի կառուցվածքային փոփոխություններին, օրինակ՝ տերևների կամ ցողունների զարգացմանը զուգընթաց տեղի ունեցող ձևափոխումներին: Այն կարող է լինել նաև գենետիկ և ֆիզիոլոգիական գործընթացների արդյունք, որն արտահայտվում է բույսի կենսաձևերի տարբեր փուլերում: Կենդանաբանական գիտություններում մետամորֆոզը լայնորեն ուսումնասիրված է որպես կենսաբանական գործընթաց, որը բնորոշ է որոշ կենդանիների՝ մասնավորապես միջատներին: Սա վկայում է ոչ միայն մարմնի կառուցվածքի փոփոխության, այլև կենսակերպի և միջավայրի հետ փոխազդեցության վերակազմակերպման մասին:

Հայկական ճարտարապետության մեջ կերպարանափոխության դրսևորումներ կարելի է տեսնել բազմաթիվ կենդանակերպ և թռչնակերպ որմնանկարներում, բարձրաքանդակներում, որոնք հաճախ համադրված են մարդկա-

յին դեմքերի հետ: Այս խորհրդանշական պատկերները հաճախ կրում են մշակութային և կրոնական խորհուրդ: Կենդանիների մասին առասպելաբանական հնագույն պատկերացումների հիշատակները դրոշմված են Հայկական լեռնաշխարհի, մասնավորապես Սյունիքի, Գեղամա լեռների, Արագածի լանջերի, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում հայտնաբերված ժայռապատկերներում, ինչպես նաև մ.թ.ա. III-I հազարամյակներով թվագրվող հնագիտական տարբեր իրերի ու առարկաների զարդանախշերում կամ պարզապես կենդանակերպ ու թռչնակերպ արձանիկներում ու քանդակներում (Հարությունյան 2017, 279): Նորավանքի Աստվածածին եկեղեցու որմնանկարներում ներկայացված են թևավոր առյուծներ, սֆինքսներ և այլ կերպարներ, որոնք խորհրդանշում են տարբեր առասպելական և կրոնական գաղափարներ: Այս դեպքում ձևափոխությունը ցուցադրում է բնության, կենդանիների, աստվածների և մարդկանց ձևերի համադրությունը՝ խառնելով մարդկային ու բնական տարրերը՝ իբրև կրոնական և մշակութային մտածելակերպի դրսևորում: Նույնիսկ այնպիսի խորհրդանշաններ, ինչպիսիք են թռչունները կամ առյուծները, ցույց են տալիս աստվածային ուժերի և բնության տարրերի փոխակերպումներին միտված գաղափարները: Ըստ միջնադարյան պատկերացումների՝ Քրիստոսի-արծվի-արեգակի նույնականացման սկզբունքը արևելաքրիստոնեական արվեստում Հիսուսին կերպարանավորում է հավերժ երիտասարդությունը նորոգող և երկնքի տիրակալի՝ արծվի սիմվոլով (Առաքելյան 1949, 128–129), որը խորհրդանշում է հոգու փրկության գաղափարը: Համաձայն որոշ կարծիքների՝ արծիվը նաև կերպարանափոխված հրեշտակն է, որը «Ահեղ դատաստանի» ժամին պետք է հափշտակի և երկնային արքայություն տանի հանգուցյալի մարմինը, իսկ Սուրբ հոգին բարձրաքանդակներում ներկայացվում է աղավանակերպ (Մաթևոսյան 2017, 74–76):

Կրոնական համատեքստում կերպարանափոխությունը հաճախ կապված է հոգևոր վերափոխման հետ: Տարբեր մշակույթներում և կրոնական ավանդույթներում կերպարանափոխության գաղափարը հանդես է գալիս տարբեր ձևերով՝ երբեմն որպես աստվածային հայտնության դրսևորում, երբեմն որպես անհատի ներքին՝ հոգևոր վերափոխման գործընթաց: Այս երևույթի բազմազան մեկնաբանությունները պայմանավորված են տվյալ հասարակության մշակութային, լեզվաբանական և կրոնական առանձնահատկություններով: Կերպարանափոխությունն իր բարձրագույն դրսևորումն է ստանում Հիսուսի կերպարով, որը համադրելի է մարդու հոգևոր վերափոխման և փրկության հնարավորության հետ (Elliade 1954, 46): Այլ կրոնական համակարգերում ևս կերպարանափոխության գաղափարը կապված է հոգևոր վերափոխման, մահից հետո հոգու համբարձման կամ կյանքի ընթացքում հոգևոր մաքրագործման հետ: Էլիադեն շեշտում է, որ տարբեր կրոնական համակարգերում մահը և հոգու հետագա գոյությունը մեկնաբանվում են որպես անհատականից արքետիպային վերափոխման գործընթաց, որը նախադրյալ է հոգևոր կերպարանափոխության գաղափարի համար:

Մարդկության պատմության, հասարակական հարաբերությունների, ինչպես նաև մշակութային ու քաղաքական զարգացումների մեջ կերպարանափոխությունը կարող է դիտարկվել փոփոխության տարբեր գործընթացներում՝ մշակութային, քաղաքական, հեղափոխական թե էվոլյուցիոն, որտեղ արտացոլվում են հասարակության և անհատի զարգացումը, ինչպես նաև պատմական անցումների կարևորագույն փուլերը, որտեղ հասարակությունը և անհատը կարող են վերափոխվել՝ անցնելով նոր արժեքների, գաղափարների կամ սոցիալական կարգերի: Մշակութային փոփոխությունները կարող են ներառել ավանդույթների, համոզմունքների փոխակերպումներ, իսկ քաղաքական, հեղափոխական ձևափոխությունները հաճախ կապված են իշխանության փոփոխության, նոր քաղաքական կարգերի առաջացման հետ:

Դիցաբանության և առասպելաբանության մեջ կերպարանափոխությունը դրսևորվում է տարբեր սյուժեներում՝ խորհրդանշելով առանձին գաղափարներ կամ նպաստելով որոշակի «առաքելությունների» իրականացմանը: Կերպարանափոխության խորհրդանշական տարրեր և փոխաբերություններ պարունակող բազմաթիվ առասպելներ արտացոլված են գրականության, արվեստի և մշակութային տարբեր ճյուղերում: Գրականության, արվեստի և փիլիսոփայության մեջ կերպարանափոխության գաղափարը լայնորեն կիրառվում է բարդ գաղափարները այլաբանորեն պատկերելու, ներկայացնելու և խորհրդանշական կերպով փոխանցելու համար (Ջրբաշյան, Մախչանյան 1972, 19): Այն հաճախ օգտագործվում է նաև միստիկ և խորհրդավոր թեմաների շրջանակներում՝ ստեղծելով գաղափարական խորը բովանդակություն: Գրական-գեղարվեստական պատկերը կարող է դրանով կառուցվել, շատ նման է անձնավորմանը, միայն թե պարունակում է հստակ նպատակ՝ բնության և կենդանիների «մարդկայնացման» միջոցով ակնարկել մարդկային կյանքի մասին (Ջրբաշյան 1980, 243):

Կերպարանափոխությունն նշանակում է կերպարանքի կամ արտաքին տեսքի փոփոխություն, երբ որևէ բան վերածվում է մեկ այլ բանի (Սահակյան 2025, 96–106): Այն ոչ միայն ֆիզիկական ձևի փոփոխություն է, այլ նաև նպատակային փոխակերպում՝ որոշակի ժամանակում և իրավիճակում: Կերպափոխվելը ներառում է ձևի, դիրքի կամ բնույթի փոփոխություն, որը առասպելներում, ավանդազրույցներում, հեքիաթներում հաճախ հանդես է գալիս որպես խորհրդանշական մեխանիզմ՝ որոշակի լուծումներ գտնելու կամ գաղափարներ փոխանցելու համար: Այն բանավոր ավանդության մեջ դրսևորվում է այլաբանորեն, անուղակի ձևերով՝ պայմանավորված կերպարանքի փոփոխության տարբեր պատճառներով, գործառույթներով, նպատակներով: Եզրույթը ծագում է հունարեն “metamorphosis” բառից և նշանակում է էակի կամ առարկայի անցում մեկ ձևից մյուսին՝ արտաքին տեսքի և գործառույթների փոփոխությամբ: Կերպարանափոխության բնույթի ու գործառույթների վերաբերյալ միասնական մոտեցում չի ձևավորվել. տեսակետները տարբեր են: Մելետինսկու կարծիքով, մետամորֆոզները խորհրդանշում են վաղ առասպելապոետիկ մտածողությանը բնորոշ առանձնահատկությունները՝ այն պատկերացումները, որտեղ

մարդիկ, կենդանիները, անշունչ առարկաներ և աստվածներ համընկնում էին մեկ ընդհանուր համակարգում, և նրանք կարող էին միմյանց փոխարինել մետամորֆոզների միջոցով (Мелетинский 1995, 225): Ռոզենտալը մետամորֆոզը համարում է շարժուն երևույթ, քանի որ այն ներկայացնում է կերպարանափոխության ընթացքը (Розенталь 2013, 329): Արությունովան էլ շեշտում է, որ մետամորֆոզը ներկայացնում է փոխակերպված աշխարհը՝ որպես դրվագ, տեսարան, որը ներառում է սյուժեի ամբողջական զարգացում (Арутюнова 1990, 296–298): Ըստ Ա. Ջիվանյանի՝ կերպարանափոխությունը որոշ դեպքերում հանդես է գալիս որպես ժանրային որոշիչ ոճական հնարք (Ջիվանյան 2008, 74): Սարգիս Հարությունյանը բանավոր ավանդության մեջ, մասնավորապես առասպելներում տարբերակում է առասպելաբանաստեղծական մտահայեցությունների երկու հիմնական արտահայտչաձևեր՝ կերպարանափոխում և անկենդան բնության անձնավորում (Հարությունյան 2017, 195): Անձնավորված անկենդան առարկան մարդու կամ կենդանու հատկանիշով ու կերպարով արդեն իսկ կերպարանափոխում է՝ այն տարբերությամբ միայն, որ կերպարանափոխումն ունի սյուժետային պատճառաբանում և սյուժետակերտման պարտադիր սկզբունք (Հարությունյան 2017, 195–196), և բնական, աստվածային, բարոյաընտանեկան, սոցիալ-բարոյական կարգի յուրաքանչյուր խախտող, իբրև պատիժ, ենթարկվում է կերպարանափոխման (Հարությունյան 2017, 208):

Կերպարանափոխության դրսևորումները դիցաբանական պատկերացումներում, ավանդապատումներում և ժողովրդական հեքիաթներում

Հայկական դիցաբանական ու բանահյուսական պատկերացումներում կերպարանափոխումը կերպարի կախարդական փոփոխությունն է, որը հիմնականում կրում է ժամանակավոր, սահմանափակ բնույթ և պայմանավորված է հետագայում նախկին տեսքին վերադառնալու հնարավորությամբ: Այս մոտիվը հիմնված է տոտեմական հավատալիքների վրա, համաձայն որոնց՝ մարդու հոգին կարող է մարմնավորվել կենդանու, բույսի, առարկայի կամ երևույթի մեջ՝ ամբողջապես կամ մասնակի: Կերպարանափոխությունը լայն առումով դիտարկվում է որպես բնականոն ընթացքին հակառակ գործողություն: Դրա համար անհրաժեշտ է շրջվել, թեքվել կամ գնալ հակառակ ուղղությամբ՝ խորհրդանշելով աշխարհակարգի խախտում, անցումային վիճակ: Հատկապես հայտնի է դարձվորյակության գաղափարը, որի համաձայն, մարդը կարող է ժամանակավորապես վերածվել կենդանու՝ պահպանելով որոշ մարդկային հատկություններ կամ վերադառնալով նախկին կերպարին: Հայկական ավանդական պատկերացումներում որպես պատիժ կարգազանցության կամ մեղավոր վարքի համար՝ մարդը, առավել հաճախ կինը, Աստծո կողմից կարող է կերպարանափոխվել գայլի: Այս ձևափոխությունը միաժամանակ ընկալվում է որպես խրատ և աստվածային պատիժ, բայց նաև՝ մարդու գերբնական ուժերի դրսևորում: Գայլ դարձած մարդը, ըստ հավատալիքների, ձեռք է բերում ակնառու ունակություններ՝ ֆիզիկական ուժ, ճարպկություն, գիշերային տեսողություն, երկար կյանք, ինչպես

նաև ունակություն՝ անցնելու ցանկացած դժնով, ինչը ևս խորհրդանշական նշանակություն ունի: Կերպարանափոխությունը հաճախ տեղի է ունենում երկու աշխարհների՝ իրականի և անիրականի, մարդու և գերբնականի սահմանագծում: Այս սահմանային տարածքը՝ «միջնաշխարհը», հանդես է գալիս որպես ծեսային անցումային միջավայր: Այդտեղ անցումային ծեսի շնորհիվ մարդը ձեռք է բերում այլ կերպարանք՝ արտահայտելով նոր կարգավիճակ: Բանահյուսության և դիցաբանական սյուժեներում, որոնք արտացոլում են անցումային ծեսերը, կերպարանափոխության մոտիվը ենթադրում է կարգավիճակի փոփոխություն, որն ուղեկցվում է տարածական և ժամանակային սահմանների հատմամբ: Անցումային կերպափոխության ամենահայտնի օրինակը հայոց դիցաբանական պատկերացումներում մարդագայի կերպարն է (Հարությունյան 2017, 281): Վերջինս գտնվում է միջանկյալ դիրքում երկու աշխարհների միջև (ՀժՀ 1962, 442, ՀժՀ 1977, 363, ՀժՀ 1985, 107):

Հայկական ավանդությունների մեջ մեծ տեղ են գրավում բնաշխարհի մասին պատմող ավանդությունները (Ղանալանյան 1959, 757): Հիշենք լեռների, քարաժայռերի, աղբյուրների, այլ հուշարձանների մասին ավանդապատումները, համաձայն որոնց՝ մարդիկ, կենդանիները Աստծո հրամանով վերածվում են քարաժայռերի, սարերի, աղբյուրների, հուշարձանների, առասպելական իրողությամբ՝ քարացումով (Համաստեղ 1989, 133–136):

Տարբեր բնիկ ժողովուրդների առասպելներում ընդունված հնարանք է՝ կենդանիները կամ բնության մասնիկները, երևոյթները ստանում են մարդկային կերպարանք կամ հակառակը՝ ցույց տալով մարդու և բնության սերտ կապը, փոխհարաբերությունները տարբեր հանգամանքներում: Մարդիկ, կենդանիները, մշակութային բարիքները աստվածային կամքով վերածվում են քարերի, ժայռերի, բլուրների (Հարությունյան 2017, 281): Նրանք կարող են Աստծո հրամանով լեզու առնել, խոսել, շարժվել: Հայտնի են բարոյական նորմերի խախտման հետևանքով առաջացած կերպափոխումներ՝ ժլատության, ազահության, դաժանության, չենթարկվելու պատճառով, ինչպես արջը՝ այգեպան, ջաղացպան, կրիան՝ գող, կապիկը՝ ներկարար, գորտը, կաքավը՝ հարս և այլն:

Հայկական ավանդապատումներում կենդանիներից կերպափոխվում են 8-ը՝ արջ, կրիա, կապիկ, կատու, գորտ, մողես, օձ, ձուկ, թռչուններից՝ 13-ը՝ բու, տատրակ, կաքավ, հոպոպ, կկու, թիթեռ, սհակ, բեբուկ, գագո, ծիծեռնակ, հավալասան, կռունկ, արագիլ: Ընդ որում՝ 21-ից 16-ը սկզբում մարդ են եղել, մեկը նդմիշտ վերածվել թռչնի կամ կենդանու, իսկ արագիլը և կռունկը մարդուց վերածվում են թռչնի, և հակառակը, այսինքն՝ ունեն ժամանակավոր բնույթ:

Շեքիաթը բանավոր ավանդության նախնական կերպն է՝ վաղնջատիպը, որը ներառում է մարդկության վաղ մտածողության գիտակցական ու ենթագիտակցական շերտերը (Հայրապետյան 2016, 12): Հայ ժողովրդական հրաշապատում հեքիաթներում կերպարանափոխությունը լայնորեն տարածված հնարանք է: Այն դրսևորվում է ոչ թե գերբնական՝ աստվածային ուժով և ունի ժամանակավոր բնույթ, այլ որևէ կախարդի, գուշակի ցանկությամբ, հրամանով, կամքով,

երբեմն որևէ իրի օգնությամբ կատարվող փոփոխություն է՝ պայմանավորված որոշակի նպատակներով, պատճառաբանությամբ, և կապ չունի առասպելաբանական իրողությունների հետ: Դա ժողովրդական՝ հրաշապատում հեքիաթի կարևոր բաղկացուցիչ տարր է՝ որոշակի հիմնավորվածությամբ (Հարությունյան 2017, 285): Կենդանակերպ հարսնացուի կամ փեսայի մասին սյուժեներում (ATU 301, 552 և այլ թվահամարի հեքիաթների տարբերակներ) հերոսը կամ հերոսուհին դառնում են գորտ, կրիա, օձ, հորթ, էջ, ձիու քուռակ և այլն, որոնք նվիրագործման փուլ են անցնում լիարժեք ամուսնությունից առաջ: Շապիկը, մորթին կամ կաշին՝ իբրև կենդանակերպության նշան, համարվում են այն աշխարհում գտնվելու փաստեր: Ամուսնացողը խախտում է կենդանակերպ հերոսի վրա դրված անեծք-արգելքը, այրում է կողակցի շապիկը կամ մորթին: Այրվելը հավասարազոր է նրան, որ հերոսը կամ հերոսուհին համարվում են մեռած, և նրանց վերակենդանացնելու համար հետևից պիտի գնան ամուսինը կամ կինը՝ ընկնելով բազում փորձությունների հորձանուտը: Նրանք ստիպված են անցնել և հաղթահարել դժվարանցանելի արգելքներ, որից հետո միայն կախարդանքը կվերանա, և հերոսները կրկին կփոխակերպվեն մարդու: Մի խումբ հեքիաթների դիպաշարերում հերոսները՝ անձեր, առարկաներ, վերածվում են գառան (ՀժՀ 1959, 260), ոսկե ձկան (ՀժՀ 1973, 91, ՀժՀ, 1959, 23, 39), օձի (Բյուրակն 1899, 44), գորտի (Հայկունի 1901, 201): Կերպարանափոխությունը, որ ընդգծված դրսևորում ունի հայ ժողովրդական հրաշապատում հեքիաթներում, մեկնաբանման և դասակարգման լայն հնարավորություններ է ընձեռում (Հայ ժողովրդական հեքիաթներում այս փուլային դիտարկումը դեռ ամբողջական չէ. կերպարանափոխության տարատեսակներին ու դրանց խորքային մեկնաբանություններին կանդիդատանք հետազոտումն ասիրություններում):

Կերպափոխման առասպելական պատկերացումները արտացոլվել են ոչ միայն տարբեր գիտակարգերում, բանավոր ավանդության, գեղարվեստական գրականության մեջ, այլև ժամանակակից մշակույթի տարաբնույթ դրսևորումներում՝ կինոարտադրության, մուլտֆիլմերի, ինչպես նաև համակարգչային և բջջային խաղերի (Idle Transformation) ձևով: Ֆիլմերում հանդիպում են մարդ-սարդ (Человек-паук 2002), գայլ-մարդ (Гарри Поттер и узник Азкабана), արքայազն-գորտ (Принцесса и лягушка), արջ-մարդ (Храбрая сердцем), մրջյուն-մարդ (Человек-муравей и оса), հովազ-մարդ (Черная пантера), մարդ-ագռավ (Maleficenta 2014) և այլ փոփոխակներ, որոնք կերպափոխման ճանապարհն անցնում են տարբեր նպատակների իրագործման համար՝ արդարության վերականգնում, չարի վերացում, բարու հաստատում: Հերոսները, հաղթահարելով բազմաթիվ փորձություններ, ի վերջո վերադառնում են իրենց նախնական էությանը: Կերպափոխությունն այստեղ էլ հաճախ իրականանում է հատուկ ատրիբուտների միջոցով՝ կոստյում, գավազան, կեռիկ, կերակուր, ականջօղ, շապիկ, մատանի, անգին քար, վզնոց, մազակալ, ակնոց, թևնոց, ինչպես նաև՝ համբույրի, անեծքի, նզովքի կամ բանաձևային խոսքի ուժով (վերջիններիս կանդիդատանք առանձին ուսումնասիրությամբ):

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ կերպարանափոխությունը մարդու մտքի և մշակույթի հնագույն ու բազմաշերտ երևույթներից է, որը տարբեր ժամանակաշրջաններում և մշակույթներում ստացել է իր հատուկ իմաստներն ու գործառույթները: Այն արտացոլում է մարդու ներքին, հաճախ թաքնված ցանկությունը՝ սահմանները հատելու, փոխվելու և վերափոխվելու, ինչպես նաև բնության, հոգու և սոցիալական կարգերի միջև փոխհարաբերությունները բացահայտելու անհրաժեշտությունը: Այս թեման դրսևորվում է տարբեր գիտական, մշակութային ու կրոնական դաշտերում՝ լինելով հոգեբանական, կենսաբանական, էթնոգրաֆիական և դիցաբանական գործընթացների արտացոլում: Հայկական ավանդական բանավոր ժառանգության մեջ կերպարանափոխությունը սերտորեն կապված է դիցաբանական, առասպելական, սոցիալական և կրոնական արժեհամակարգերի հետ՝ ընդգծելով այն փոխակերպումների կարևորությունը, որոնցով անցնում են անհատն ու հասարակությունը՝ ի նպաստ ինքնաճանաչման, բարոյականացման և վերափոխման: *Կերպարանափոխություն* երևույթը հանդես է գալիս որպես բազմաչափ, համընդգրկուն մշակութաբանական, հոգեբանական, կենսաբանական և գեղարվեստական կատեգորիա, որն արտահայտում է մարդկային փորձառության հիմնական կետերը՝ անցումը, վերափոխումը, սահմանների հաղթահարումը և ինքնության վերաիմաստավորումը: Այն ձևավորում է խորհրդանշական համակարգ, որով ժողովուրդները մեկնաբանում են իրականության ու գերբնականի սահմանագծերը, մարդու և աշխարհի փոխհարաբերությունները: Հայկական բանավոր ավանդության համատեքստում կերպարանափոխությունն ընդգրկում է բազում գործառութային շերտեր: Այն միաժամանակ ծառայում է որպես բարոյախրատական, ծիսական, դիցաբանական և նարատիվ, կառուցման մեխանիզմ՝ արտահայտելով հասարակական նորմերի խախտման և վերականգնման, ինչպես նաև հոգևոր վերափոխման գաղափարներ:

Կերպարանափոխությունը հայ բանահյուսական ու դիցաբանական համակարգերում հանդես է գալիս որպես մշակութային հիշողության, հավատալիքների և ինքնության վերաիմաստավորման հիմնարար տարր: Այն ոչ միայն արտացոլում է հին աշխարհի մարդու տոտեմական մտածողությունը, այլև շարունակում է կենսական ազդեցություն ունենալ ժամանակակից ընկալումների, մշակութային ժառանգության և գեղարվեստական ինքնարտահայտման վրա:

Ի վերջո, կերպարանափոխություն երևույթը կարելի է դիտարկել բավական լայն ու համակողմանի մոտեցմամբ՝ ընդգծելով դրա կիրառումը ինչպես հնագույն առասպելներում, այնպես էլ ժամանակակից գիտության, տեխնոլոգիաների և հասարակական զարգացման համատեքստում: Այդպիսով կերպարանափոխությունը դառնում է ոչ միայն մշակութային երևույթ, այլև գիտական, տեխնոլոգիական և սոցիալական առաջընթացի բաղադրիչ-խորհրդանիշ:

Շնորհակալական

Այս հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրաժ գիտական տեղեկությունների ու խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում մեր ատենախոսության գիտական ղեկավար, բ.գ.դ. Թամար Հայրապետյանին և բ.գ.թ. Հասմիկ Գալստյանին:

Շնորհակալություն ենք հայտնում նաև «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» խմբագրական կազմին՝ համագործակցության համար:

Փրականություն/References/Литература

1. Առաքելյան Բ. 1949, Հայկական պատկերաքանդակները IV–VII դարերում, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
2. Arakelyan B. 1949, Armenian Relief Sculptures in the 4th–7th Centuries, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
3. Բյուրակն 1899, ԺԷ տարի, N 3, Կ. Պոլիս: Byurakn 1899, Year 18, N 3, Constantinople (in Armenian).
4. Էմինեան ազգագրական ժողովածու 1901, Ժողովրդական վէպ եւ հեքեաթ, հ. II, Մուկուա-Վաղարշապատ, «Էջմիածին» հրատ. (հաւաքեց Ս. Հայկունի): Eminyan Ethnographic Collection 1901, Folk Epics and Fairy Tales, vol. II, Moscow–Vagharshapat, Ejmiatsin Press (Compiled by S. Haykuni) (in Armenian).
5. Համաստեղ 1989, Հայաստանի լեռներու սրնգահարը, Երևան, «խորհրդային գրող»: Hamastegh 1989, The Shepherd with a Flute of the Armenian Mountains, Yerevan, Soviet Writer Press (in Armenian).
6. Հայրապետյան Թ. 2016, Արքետիպային հարակցումները հայկական հրաշապատում հեքիաթներում և վիպապատմական բանահյուսության մեջ, Երևան, «Գիտություն»: Hayrapetyan T. 2016, Combination of Archetypes in Armenian Tales of Magic and Epic Heritage, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
7. Հարությունյան Ս. 2017, Հայ առասպելաբանություն, Երևան, «Անտարես»: Harutyunyan S. 2017, Armenian Mythology, Yerevan, Antares (in Armenian).
8. ՀԺՀ 1959, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. : Armenian Folk Tales 1959, vol. 2, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
9. ՀԺՀ 1962, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. : Armenian Folk Tales 1962, vol. 3, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
10. ՀԺՀ 1977, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 8, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. : Armenian Folk Tales 1977, vol. 8, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
11. ՀԺՀ 1984, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 13, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. : Armenian Folk Tales 1984, vol. 13, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

12. Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Khanalanyan A. 1969, Folk Legends, Yerevan, Academy of Sciences Press (in Armenian).
13. Մաթևոսյան Կ. 2017, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, «Մուղնի»:
Matevosyan K. 2017, The Rock Inscriptions and Memorial Records of Noravank, Yerevan, Mughni (in Armenian).
14. Զիվանյան Ա. 2008, Հրաշապատում հեքիաթի պոետիկան. Համեմատությունը հեքիաթի համատեքստում (հայկական հեքիաթի նյութի հիման վրա), Թեկնածուական ատենախոսություն, Երևան:
Jivanyan A. 2008, The Poetics of the Tale of Wonder, A Comparative Study in the Context of the Fairy Tale (Based on Armenian Fairy Tale Material), PhD dissertation, Yerevan (in Armenian).
15. Զրբաշյան Է. 1980, Գրականության տեսություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ. :
Jrbashyan E. 1980, Literary Theory, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
16. Զրբաշյան Է., Մախչանյան Հ. 1972, Գրականագիտական բառարան, Երևան, «Լույս»:
Jrbashyan E., Makhchanyan H. 1972, Dictionary of Literary Studies, Yerevan, Luys (in Armenian).
17. Սահակյան Լ. 2025, Կերպարանափոխությունն իբրև մոգական հմտություն, շնորհք և հնարիմացություն «Կախարդը և իր երեխաները» հեքիաթաշարում, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, N 1:
Sahakyan L. 2025, Metamorphosis as a Magical Skill, Gift, and Artistry in the Fairy Tale Collection "The Sorcerer and His Children", Shirak Center for Armenian Studies, N 1 (in Armenian).
18. Jung C.G. 1959, The Archetypes and the Collective Unconscious, vol. 9, part 1, New Jersey, Princeton University Press.
19. Eliade M. 1959, The Myth of the Eternal Return, Cosmos and History, New York, Princeton University Press.
20. Idle Transformation, <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.funcell.transformation&pli=1> (Accessed on: 14.09.2025).
21. Арутюнова Н. 1990, Метафора и дискурс, Москва, «Прогресс».
Arutyunova N. 1990, Metaphor and Discourse, Moscow, Progress (in Russian).
22. Ван Геннеп А. 1999, Обряды перехода, Москва, «Восточная литература».
Van Gennep A. 1999, Rites of Passage, Moscow, Russian Academy of Sciences Press, Oriental Literature (in Russian).
23. Гарри Поттер и узник Азкабана, Гарри Поттер и узник Азкабана, <https://kinogo.inc/films/1146-garri-potter-i-uznik-azkabana-2024.html> (дата обращения: 14.09.2025).
Harry Potter and the Prisoner of Azkaban, <https://kinogo.inc/films/1146-garri-potter-i-uznik-azkabana-2024.html> (Accessed on: 14.09.2025) (in Russian).
24. Малефисента 2014, <https://kinogo.inc/films/1294-malefisenta-hd-disney-v33.html> (дата обращения: 14.09.2025).
Maleficent 2014, <https://kinogo.inc/films/1294-malefisenta-hd-disney-v33.html> (Accessed on: 14.09.2025) (in Russian).

-
25. Мелетинский Е. 1995, Поэтика мифа, Москва, «Восточная литература».
Meletinsky E. 1995, Poetics of Myth, Moscow, Russian Academy of Sciences Press, Oriental Literature (in Russian).
 26. Принцесса и лягушка 2009, <https://kinogo.inc/cartoons/10123-princessa-i-lyagushka-hdj3.html> (дата обращения: 14.09.2025).
The Princess and the Frog 2009, <https://kinogo.inc/cartoons/10123-princessa-i-lyagushka-hdj3.html> (Accessed on: 14.09.2025) (in Russian).
 27. Розенталь Д. 2013, Справочник по стилистике русского языка, Москва, «Айрис-Пресс».
Rosenthal D. 2013, A Handbook on the Stylistics of the Russian Language, Moscow, Iris-Press (in Russian).
 28. Храбрая сердцем 2012, <https://kinogo.art/comedy/5395-hrabraya-serdcem.html> (дата обращения: 14.09.2025).
Brave 2012, <https://kinogo.art/comedy/5395-hrabraya-serdcem.html> (Accessed on: 14.09.2025) (in Russian).
 29. Человек-муравей и оса 2018, <https://kinogo.inc/films/514-chelovek-muravey-i-osa-hdtv-v12.htm> (дата обращения: 14.09.2025).
Ant-Man and the Wasp 2018, <https://kinogo.inc/films/514-chelovek-muravey-i-osa-hdtv-v12.htm> (Accessed on: 14.09.2025) (in Russian).
 30. Человек-паук, <https://films.bz/films/27222-sard-marde-hayeren.html> (дата обращения: 14.09.2025).
Spider-Man, <https://films.bz/films/27222-sard-marde-hayeren.html> (Accessed on: 14.09.2025) (in Russian).
 31. Черная пантера 2018, https://www.kinopoisk.ru/film/623250/?utm_referrer=www.google.com (дата обращения: 14.07.2025).
Black Panther 2018, https://www.kinopoisk.ru/film/623250/?utm_referrer=www.google.com (Accessed on: 14.07.2025) (in Russian).

**ԳՈՐԳԱԳՈՐԾ ԿԱՆԱՅՔ ՀԱՅՐԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՄԻՋԵՎ**

**CARPET-WEAVING WOMEN BETWEEN TWO PATRIARCHAL SYSTEMS
КОВРОТКАЧИХИ МЕЖДУ ДВУМЯ ПАТРИАРХАЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ**

Հասմիկ Պետրոսյան
Hasmik Petrosyan
Асмик Петросян

Հայաստանի պատմության թանգարան
History Museum of Armenia
Музей истории Армении

hasmik.petrosyan.@iae.am

Ներկայացվել է՝ 22.08.2025; գրախոսվել է՝ 29.03.2026; ընդունվել է՝ 14.04.2026
Received: 22.08.2025; Revised: 29.03.2026; Accepted: 14.04.2026
Представлено: 22.08.2025; рецензировано: 29.03.2026; принято: 14.04.2026

© Հեղինակ, 2026: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2026. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2026. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-266

Ամփոփում – Հոդվածում ուսումնասիրվում են Խորհրդային Հայաստանի գորգագործ կանանց աշխատանքային փորձառությունները՝ վերհանելով երկակի ենթակայության մեխանիզմները, որտեղ համադրվում էին ավանդական համայնքային նորմերը և Խորհրդային պետության ինստիտուցիոնալ վերահսկողության գործիքակազմը: Գորգարտադրության պրակտիկաների քննությունը, հենվելով արխիվային աղբյուրների, պարբերական մամուլում հրատարակումների, 2023–2025 թթ. գրանցված ավելի քան հիսուն բանավոր պատմությունների և դաշտային հետազոտության տվյալների վրա՝ ցույց է տալիս, որ թեև Խորհրդային պետության ձևավորած արդյունաբերացման գործընթացները ներկայացվում էին որպես կանանց «ազատագրման», այն է՝ սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական կյանքում ներգրավման միջոց, գործնականում վերարտադրում էին սեռային հիերարխիաները՝ սահմանափակելով կանանց մասնագիտական առաջընթացի և սոցիալական ինքնավարության հնարավորությունները: Հետազոտությունը, հիմնվելով հայրիշխանության ֆեմինիստական տեսական մեկնաբանությունների վրա, բացահայտում է պետության և համայնքի փոխազդեցությամբ ձևավորվող վերահսկողության բազմաշերտ համակարգերը: Պետական գաղափարախոսությունը ոչ միայն պահպանեց համայնքային սեռային նորմերը, այլև նպատակային կերպով օգտագործեց գորգ գործելու մշակութային կապիտալը՝ կանանց աշխատանքը ծառայեցնելով տնտեսական արդյունավետության և գաղափարական վերահսկողության նպատակներին: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կանանց աշխատանքի ինստիտուցիոնալացումը ուղեկցվել է

մասնագիտական սեգրեգացիայի և սոցիալական շարժունակության սահմանափակման գործընթացներով:

Abstract – This article examines the labor experiences of carpet-weaving women in late Soviet Armenia, highlighting the mechanisms of dual subjugation where traditional community norms intersected with the institutional instruments of state control. The study of carpet production practices – based on archival sources, publications in periodical press, over fifty oral histories recorded between 2023 and 2025 and data from field research shows that although the processes of industrialization promoted by the Soviet state were presented as opportunities for women’s “emancipation” and participation in social, economic, and political life, in practice they reproduced gender hierarchies, limiting women’s professional advancement and social autonomy. Drawing on feminist theoretical interpretations of patriarchy, the research reveals the multilayered systems of control formed through the interaction of state and community. The state ideology not only preserved community-based gender norms but also deliberately employed the cultural capital associated with carpet weaving to subject women’s labor to the goals of economic efficiency and ideological regulation.

Аннотация – Анализ трудового опыта женщин Советской Армении, работавших в ковроткачестве, выявляет механизмы двойной зависимости, где сочетались традиционные общинные нормы и институциональные средства контроля советского государства. Изучение практик производства ковров, основанное на архивных материалах, публикациях в СМИ, свыше пятидесяти устных свидетельств, зафиксированных в 2023–2025 годах, а также данных полевых исследований, демонстрирует, что, хотя процессы индустриализации в советском государстве воспринимались как «освобождение» женщин и их интеграция в социальную, экономическую и политическую жизнь, на деле они воспроизводят гендерную иерархию, ограничивая возможности женщин для карьерного роста и социальной независимости. Исследование, базированное на феминистских теоретических подходах к патриархату, выявляет многоуровневые механизмы контроля, возникающие во взаимодействии государства и общества. Государственная идеология не только поддерживала общинные гендерные нормы, но и намеренно использовала культурный капитал ковроделия, превращая женский труд в средство экономической эффективности и идеологического контроля. Анализ показывает, что институционализация женского труда была связана с явлениями профессиональной сегрегации и сужением социальной мобильности.

Հիմնաբառեր – ՀԽՍՀ, աշխատանք, պետություն, համայնք, ֆեմինիզմ:

Keywords – Armenian SSR, work, state, community, feminism.

Ключевые слова – Армянская ССР, труд, государство, община, феминизм.

Ներածություն

Կանանց ազատագրումը մարքսիստական տեսության մեջ դիտարկվում էր որպես սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման բաղկացուցիչ տարր, լուծման կարիք չունեցող առանձին սոցիալական խնդիր: Պետական (խորհրդային) ֆեմինիզմի դեպքում կանանց «ազատագրումը» նախ և առաջ նշանակեց երկու բան՝ կանանց ներգրավում սոցիալիստական աշխատուժի մեջ, նրանց

արտադրողական կարողության ծառայեցում պետության նպատակներին և քաղաքական պայքար կնոջ վրա իշխանություն ունեցող բոլոր խոչընդոտների դեմ (Schuster 1971; Buckley 1981; Molyneux 1991; Lapidus 1993; Voronina 1993): Չնայած խորհրդային պետությունը «կնոջ հարցի» կարգավորման ուղղությամբ իրականացրած օրենսդրական բարեփոխումներով հաճախ ներկայացվում էր որպես առաջատար պետություն, սակայն առօրյա կյանքի կազմակերպման ու շփումների մակարդակում դեյուրե հավասարության ռեժիմի հաստատումը չէր ուղեկցվում դեֆակտո սոցիալական վերափոխումներով (Schuster 1971, 264; Schwartz 1979, 67–68, 77; Molyneux 1991, 100; Lapidus 1993, 138–141; Claro, Kramer 2015, 46): Կանայք շարունակում էին մնալ կառուցվածքային ու մշակութային սահմանափակումների շրջանակում. մասնավորապես՝ աշխատաշուկայում շարունակվում էին մասնագիտական խտրականությունը, հորիզոնական սեգրեգացիան և որոշումների կայացման գործընթացներին նրանց փոքր մասնակցությունը (Voronina 1993; Molyneux 1991): Ինչպես ցույց է տալիս Օլգա Վորոնինան, պետությունը ոչ միայն չվերաձևակերպեց ընտանեկան և համայնքային մակարդակներում գործող սեռային հիերարխիաները, այլև մակրոքաղաքական մակարդակում ինստիտուցիոնալացրեց կյանքի կազմակերպման հայրիշխանական վերահսկողությունը (Voronina 1993, 102, 109): Տղամարդկանց հետ հավասար աշխատելու, առողջապահական, կրթական, սոցիալական ծառայություններից օգտվելու կանանց իրավունքները ձևակերպվում էին ոչ թե որպես սեռային հավասարության հաստատման միջոց, այլ՝ որպես աշխատուժի արդյունավետ մոբիլիզացման մեխանիզմ՝ ուղղված սոցիալիստական արտադրության կարիքներին (Molyneux 1991, 90; Lapidus 1993):

Հոդվածը ներկայացնում է խորհրդային արդյունաբերական համակարգում կանանց աշխատանքի, սեռային հիերարխիաների և պետական վերահսկողության փոխհարաբերությունները՝ մասնավորապես կենտրոնանալով արտադրության մեկ ոլորտի՝ գորգարտադրության վրա: Այս բնագավառը յուրահատուկ է այն պատճառով, որ չնայած սոցիալիստական վերափոխման նպատակով պետականացված ոլորտ էր, աշխատանքի կազմակերպման և վերահսկողության ֆորմալ ձևերից բացի շարունակում էր կենսունակ մնալ նաև տնային միջավայրում արտադրության փորձը, ինչը փաստացի հակասում էր պետական (խորհրդային) ֆեմինիզմի գաղափարախոսությանը: Հոդվածի քննարկման առարկան գորգագործ կանանց փորձառություններն են սոցիալիստական պետության և ավանդական համայնքի սահմանած գենդերային նորմերի երկակի վերահսկողության պայմաններում:

Հետազոտությունը հիմնված է 2023–2025 թթ. Սյունիքի, Գեղարքունիքի, Տավուշի, Լոռիի 11 բնակավայրերում գրառված ավելի քան հիսուն բանավոր պատմությունների, արխիվային փաստաթղթերի, պարբերական մամուլում հրատարակումների և դաշտային նյութերի վերլուծության վրա: Տեսական հենքը կառուցված է Սիլվիա Վոլբիի (Walby 1990, 1997) «Հայրիշխանության տեսականացումը» աշխատության վրա, որտեղ նա ներկայացնում է հայրիշխանության

դրսևորման փոխկապակցված ոլորտներ՝ ներառյալ վճարովի և տնային աշխատանքը, պետական քաղաքականությունը, բռնությունը, սեռականությունը և մշակույթը: Հետևելով Սիլվիա Վոլբիի առաջարկած հայրիշխանական համակարգերին՝ հողվածը կենտրոնանում է վարձատրվող աշխատանքում կանանց սեգրեգացիայի, տնային աշխատանքում, հատկապես սեզոնային տնտեսության պայմաններում սեռային դերաբաժանումների վերարտադրության և խորհրդային պետության կողմից կանանց աշխատանքի կազմակերպման քաղաքականության վրա:

«Գործում էինք պետության համար». աշխատանքի պետական վերահսկողության տրամաբանությունը

Հայկական ԽՍՀ-ում գորգագործությունը կանանց տիրապետած այն մշակույթային կապիտալն էր, որը դեռևս 1920-ական թվականներից բուլժևիկյան իշխանությունների կողմից ընկալվում էր ոչ միայն որպես տնտեսական արժեք ունեցող գործունեություն, այլև՝ սոցիալիստական վերափոխման նպատակով օգտագործվող մշակութային ռեսուրս (Աբելյան 1924, 27–28; Թեմուրճյան 1955, 131–133): Կոլեկտիվացման և արտադրության կենտրոնացման գործընթացում, 1930-ականներից սկսած, այս հմտությանը տիրապետող կանայք ուղղորդվեցին դեպի պետական արտելներ, որտեղ նրանց մշակութային կապիտալը ներգրավվեց արտադրական պետականացված հարաբերությունների մեջ:

Մշակութային կապիտալի ինստիտուցիոնալացման հետ մեկտեղ պետության սեփականությունը դարձան նաև գորգագործության նյութական ռեսուրսները՝ աշխատանքային գործիքները, որոնք մինչ այդ գտնվում էին կանանց անձնական տնօրինության ներքո: Այդ գործիքները գորգագործ կանայք իրենց հետ տեղափոխում էին նոր արտադրական տարածքներ՝ իրացնելու հին հմտությունները, որոնք այլևս ենթարկվում էին պետական պահանջներին և չափորոշիչներին (Թեմուրճյան 1955, 135): Ուշխորհրդային շրջանում գործած գորգագործ կանանց բանավոր վկայություններում հաճախ հնչում է իրենց աշխատանքի պետական վերահսկողությունն ակնարկող արտահայտությունը. «գործում էինք պետության համար»:

Խորհրդային պլանային տնտեսական ծրագրի պայմաններում անհատական նախաձեռնությունների և եկամտի ձեռքբերման փոքր հնարավորությունները քաղաքացիներին դնում էր սահմանափակված տնտեսական ընտրության դաշտում, որտեղ լրացուցիչ եկամտի աղբյուր հայթայթելու՝ և՛ տղամարդկանց, և՛ կանանց հնարավորությունները ինստիտուցիոնալ ձևով սահմանափակված էին (Nash 1970, 40; Fitzpatrick 1999; Boettke 2017, 192): Նման պայմաններում, Հայկական ԽՍՀ-ի կոլեկտիվ տնտեսություններում աշխատող բազմաթիվ կանայք ձմեռային ամիսներին, իսկ որոշներն էլ նաև գյուղատնտեսական աշխատանքների ակտիվ սեզոնին, շահույթի որոնումներով ներգրավվում էին ձեռագործ գորգարտադրության ոլորտի մեջ (Ամեն մի գյուղացի իր ապրուստի համար 1924, 35–36; Թեմուրճյան 1955, 131–144; Սահակյան 1968, 3; Արամյան 1981, 5; Հակոբյան, Կոչկակարյան 1982, 11): 1982 թ. պաշտոնական հրապա-

րակումներից մեկում նշված է. «Գորգագործության մեջ ընդգրկված հարյուրավոր մարդիկ՝ գորգագործ-վարպետներ, ցրված 120 գյուղերում, գորգ են հյուսում իրենց տներում, այդ աշխատանքը հաջողությամբ համատեղելով գյուղատնտեսականի հետ» (Հակոբյան, Կոշկակարյան 1982, 11):

Այսուհանդերձ, պետական գորգարտելները կանանց պետական աշխատանքի միակ տարածքները չէին: Գորգագործությունը «գարմանալիորեն» շարունակեց զարգանալ նաև տնայնագործության ճևով: Կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտների խիստ վերահսկողության ձգտումներ ունեցող պետությունը այս բնագավառի աշխատանքի կազմակերպման քաղաքականության մեջ ճկունություն դրսևորեց՝ սեզոնային ծանրաբեռնվածության անհավասար բաշխման պայմաններում արդյունավետ կերպով օգտագործելով կոլտնտեսական կանանց աշխատունակությունը. ձմեռային ամիսներին, երբ գյուղատնտեսական աշխատանքների ծավալը կտրուկ նվազում էր, կոլտնտեսական բանվորը գործնականում դուրս էր մնում արտադրական գործընթացից: Տնային պայմաններում կազմակերպված գորգագործությունն այս համատեքստում, թվում է, թե դառնում էր փոխհատուցող մեխանիզմ՝ ապահովելով կանանց մասնակի զբաղվածությունը՝ նվազեցնելով գյուղերում սեզոնային գործազրկության մակարդակը: Այս քաղաքականությունը դժվար է համարել կնոջ ազատագրման քաջալերանք, հակառակը՝ սա դարձավ տնտեսության շրջանառության մեջ կանանց աշխատուժն ինտեգրելու պետական անփոփոխ ռազմավարություն, ինչը տևեց մինչև խորհրդային պետության փլուզումը:

Պետական գաղափարախոսության շրջանակում օրինակելի «աշխատող մոր» կերպարը խորհրդային մամուլում մարմնավորվում էր գյուղատնտեսությունից արդյունաբերություն անցում կատարած կնոջ իդեալով կամ, ինչպես այս դեպքում է՝ աշխատանքային ոլորտների սեզոնային համադրմամբ: Գորգագործ կնոջը պատկերելու փորձերից մեկում, մասնավորապես «Հայաստանի աշխատավորուհի» պարբերականի էջերից մեկում (Հարությունյան 1967, 6), ներկայացվում էր Վայոց ձորի «արդյունաբերության առաջնեկում»՝ գորգագործական ֆաբրիկայում աշխատող «արևախանձ» բանվորուհի Թերեզա Մարգարյանի օրինակը՝ իբրև «հողագործի կենսագրություն» և «հողագործի ձեռքեր» ունեցող գորգագործի, որը շատերի պես «արևի համբույրն էր բերում գորգարտել»: Երկու դաշտերի անցումները գորգագործների մոտ պատճառ են դարձել լեզվաբանական տեղաշարժերի. գորգ գործելու արտադրական գործընթացների նկարագրություններում կանայք հաճախ օգտագործում էին երկրագործության դաշտին բնորոշ բառապաշար, օրինակ՝ հանգույց կապելու գործողությունը կանայք կոչում էին «հատ քաղել», գորգի շարքերի կառուցման գործընթացը՝ «ջերգեն [շարքը] ֆոռացնել» ևն:

Լուծելով կանանց տարեկան և սեզոնային զբաղվածության խնդիրը՝ գորգարտագրությունը խորհրդային տարիներին (Հայկական ԽՍՀ-ի պարագայում՝ դրան նախորդած և հաջորդած փուլերում ևս) շարունակում էր մնալ բացարձակ ֆեմինիզացված ոլորտ: Սա խորհրդային պետության՝ աշխատանքի տարան-

ջատման քաղաքականության դրսևորում էր (Nash 1970, 40–41; Schwartz 1979, 71–77; Buckley, 1981, 85–89; Voronina 1993, 99; Lapidus 1993, 41–42), որի շրջանակում աշխատանքի որոշ ոլորտներ, այդ թվում՝ թեթև արդյունաբերությունը վերագրվում էր կանանց աշխատուժին, ինչը սոցիալական առաջընթացի նույնպիսի հնարավորություն չէր տալիս կանանց՝ ի տարբերություն տղամարդկանց (հաշվի առնելով այս ոլորտի ցածր վարձատրությունը, թեթև արդյունաբերության մեջ աշխատանքային բուրգում ներգրավված կանանց ու տղամարդկանց դիրքավորումը, որտեղ տղամարդիկ այս ոլորտում նույնպես զբաղեցնում էին ղեկավար, ռեսուրսները կառավարող դիրքեր, մասնագիտական հմտություններ պահանջող պաշտոններ, իսկ կանայք, որպես կանոն, տեղավորվում էին բուրգի ստորին հատվածում՝ հաճախ տարիներ շարունակ մնալով նույն աշխատանքին) (Lapidus 1993; Nash 1970, 40–41): Սիլվիա Վոլբիի տեսության համաձայն՝ նման համակարգը պետության հայրիշխանական գործառույթների [այն է՝ աշխատանքի ոլորտների սահմանումը, դրանց գենդերային բաժանումը (գորգարտադրության դեպքում՝ ֆեմինիզացված կարգավիճակի պահպանումը), կանանց և տղամարդկանց համար առաջընթացի տարբեր պայմանները ևն] գործադրման արդյունք է: Նա տարբերակում է «բացառման» և «առանձնացման» մեխանիզմները. առաջինը՝ կանանց ամբողջությամբ որևէ աշխատանքային շուկայից դուրս մղելու, երկրորդը՝ նրանց ուղղորդելու ցածր վարձատրվող և ցածր կարգավիճակ ունեցող մասնագիտությունների դաշտ (Walby 1990, 53–55): Խորհրդային գորգարտադրության արտելային և տնայնագործական մոդելներով գործող համակարգը վերարտադրում էր կանանց՝ սոցիալապես ցածր արժևորված և ցածր վարձատրվող մասնագիտությունների դաշտ ուղղորդելու տրամաբանությունը:

Զբաղվածության կառավարումից և աշխատանքի ոլորտային բաժանումից բացի, պետությունը արտադրությունը կարգավորում էր նաև ինստիտուցիոնալ վերահսկողությամբ: Տնայնագործ կանանց նկատմամբ վերահսկողությունն իրականացվում էր հատուկ հաստիքների՝ «վարպետ-դաստիարակների» միջոցով, որոնք յուրաքանչյուր երկու շաբաթ պարբերականությամբ այցելում էին տնայնագործներին՝ վերահսկելու արտադրողականության նվազագույն ցուցանիշների, մասնավորապես օրական վեց հազար հանգույցի ապահովումը: Չնայած ձեռագործ գորգերի արտադրանքի ծավալների աճին և դրանց հաջող արտահանմանը Չիլիից մինչև Ճապոնիա, Նոր Զելանդիայից մինչև ԱՄՆ-ի շուկաներ (Թեմուրճյան 1955, 140–142; Ղուկասյան 1965, 8–9; Հակոբջանյան 1970, 25–27; Դարյան 1970, 8, 17–19; Գրիգորյան 1972, 20–21), արտադրության այս բնագավառը պահպանեց իր երկրորդական, ֆեմինիզացված կարգավիճակը՝ առանց կանանց աշխատանքի սոցիալական վերաիմաստավորման ջանքերի:

«Հարսը գորգ գործել գիտե՛». գորգագործ կնոջ վարձատրվող աշխատանքը՝ կոլտնտեսական ընտանիքում ազատագրման հակասական գործիք

Հայաստանի գյուղական որոշ բնակավայրերում կնոջ ինքնության հանրային ընկալումներում մինչ օրս էլ պահպանվում է ընտանիքի, տոհմի հետ

սերտ կապվածությունը. դիտարկված շրջաններում տեղացիները կանանց նկարագրելիս հաճախ նշում էին. -ի կինը, -ի հարսը, -ի մայրը, -ի հարևանը: Չնայած խորհրդային տարիներին կանանց բազմաշերտ զբաղվածությանն ու տնտեսական ներգրավվածությանը, այնուամենայնիվ, կնոջ սոցիալական դերը, հատկապես ընտանիքի ներքին հիերարխիայում շարունակում էր կառուցվել և պահպանվել ավանդական չափանիշների հիման վրա (Վարդումյան, Կարապետյան 1963, 70-72):

Կանանց բանավոր պատմություններից ակնհայտ երևում է, որ թեև կոլտնտեսական ընտանիքներում գորգագործության մեջ կնոջ ներգրավվածությունը նրան հնարավորություն էր տալիս հանդես գալ որպես եկամուտ ստեղծող կողմ, սակայն ընտանիքի ներքին հիերարխիայում և համայնքային սոցիալական ընկալումներում այս հմտությունը հիմնականում շարունակում էր դիտարկվել որպես կանանց հերթական պարտականություն՝ մասնագիտական աշխատանքի փոխարեն: Արտադրության այս ոլորտում վարձատրվող աշխատանքը չէր դառնում գենդերի վերափոխման գործոն, այլ վերածվում էր սոցիալական դերերի հաստատման ու վերահաստատման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմի՝ համայնքի ձևակերպումներում պահպանելով կնոջ սահմանված դերի նորմատիվ հատկանիշները:

Գյուղերում, որտեղ սերնդեսերունդ գորգագործությունը կենսունակ արհեստ էր, օրինակ՝ Սյունիքի, Տավուշի, Լոռիի և Գեղարքունիքի որոշ համայնքներում (Լալայան 1903, 122-123; Թեմուրճյան 1955, 135; Լիսիցյան 1969, 158-159; Ավանեսյան 2021, 17-25; Պողոսյան, Պողոսյան 2021, 221-223) այս հմտությանը տիրապետելու պահանջը ձևակերպված էր որպես կնոջ սոցիալական դերի պարտադիր պայման: Գորգ գործելու արհեստին տիրապետելը դիտարկվում էր ոչ թե որպես կնոջ անհատական ընտրության արդյունք և հմտություն, այլ՝ կնոջ օբյեկտիվ դերի հերթական պարտավորություն՝ պայմանավորված համայնքի կողմից սահմանված դերային պահանջներով: 1956 թ. ծնված Տեղ գյուղի տղամարդկանցից մեկը գորգագործության հմտությունը համեմատում է հացաթխման կարողության հետ՝ երկուսն էլ ներկայացնելով որպես կնոջ պարտադիր կարողություն (գ. Տեղ, 11.10.2024 թ.):

Համայնքային ավանդույթների այս պատկերն օգտագործվում էր պետական քարոզչության մեջ, վերածվում սոցիալիստական արտադրողականության և կնոջ աշխատուժի մոբիլիզացման գործիքի: Օրինակ՝ Շահնազար գյուղում, որտեղ 1970-ականների դրությամբ արդյունաբերական լայնածավալ վերափոխումներ չէին իրականացվել, խորհրդային մեդիայում պաշտոնական խոսույթը կենտրոնանում էր արտադրության հիմնական հանգույցի՝ «Հայգորգ» միավորման՝ Շահնազարի գորգարտելի և դրա «օրինակելի» աշխատավոր գերդաստանների վրա, որոնց շարքում էին Գրեյանները, Սուքիասյանները, Այվազյանները, ինչպես նաև Դիլբարյանների տոհմից Եղսանը: Հրապարակման համաձայն, վերջինիս տատը և մայրը նույնպես գորգագործներ էին, իսկ 1970-ականներին նրա «աշխատանքային ընկերներ» էին դարձել նաև երկու դուստ-

րերը՝ Սեդան և Նորան (Հակոբջանյան 1970, 25): Նույն աղբյուրում արտացոլված է նաև աշխատանքի սոցիալական վերահսկողության համայնքային նորմատիվացումը. երբ շահնագարցի տղամարդն ամուսնանում էր այլ համայնքի կնոջ հետ, «տղայի ծնողները հարցնում էին՝ հարսը գորգ գործել գիտե՞: Եթե ոչ, հաջորդ օրը տանում, նստեցնում էին տորքի առաջ և սովորեցնում» (Հակոբջանյան 1970, 25):

Այս կերպ, խորհրդային մեդիայում պաշտոնական խոսույթը աշխատավոր կնոջ կերպարը ներկայացնում էր միաժամանակ որպես տեղական ավանդույթների կրող և որպես խորհրդային արտադրողականության ու սոցիալիստական մշակույթի խորհրդանիշ: Գործնական քայլերը, պետական քարոզչությունը ոչ միայն ամրապնդում էին գորգագործության համայնքային պահանջները, այլև այն ներկայացնում որպես համամիութենական հետաքրքրության առարկա. պարբերականներում արձանագրվում են դեպքեր, երբ այլ հանրապետություններից կանայք դիմում էին խնդրանքով, որ գորգագործները հրապարակումների միջոցով իրենց էլ սովորեցնեն այս արհեստը (Գրիգորյան 1972, 20–21; Հակոբջանյան 1970, 25–27):

Մեկ այլ դեպքում՝ Իջևանի շրջանում, 1950-ական թվականներից ի վեր ձևավորված ոչ ֆորմալ գորգարտադրությունը՝ պետական վերահսկողության բացակայության պայմաններում, ամրապնդում էր կնոջ սոցիալական դերի պահանջները: Համայնքի մշակութային համակարգն այստեղ նույնպես գորգ գործելու հմտությունը ձևակերպել էր որպես կնոջ սոցիալական դերի պարտադիր պահանջ: Շրջանի գյուղական համայնքներում, գորգարտադրության գործընթացն ամբողջությամբ կազմակերպվում էր ընտանիքի և համայնքի անդամների համատեղ աշխատանքի և փոխօգնության սկզբունքով՝ թել մանելու, ներկելու, կծիկ պատրաստելու և գործելու պարտականությունները բաշխելով ընտանիքի ներսում: Տեղացիների բանավոր պատմությունները վկայում են, որ արդյունավետ աշխատանքի պարագայում երկու հոգով մեկ գորգը կանայք գործում էին միջինը տասնհինգ օրվա ընթացքում, ինչից հետո գորգագործներն իրենք պատրաստի գորգը կիրակի օրերին ավտոբուսով տեղափոխում էին հարևան Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Ղազախ քաղաք՝ տեղական շուկայում վաճառելու նպատակով: Գորգագործության այս փորձը՝ հիմնված շուկայի պահանջարկի, ձեռնտու փոխանակման և եկամտաբեր աշխատանքի վրա, առիթ դարձավ կանանց տիրապետած այս հմտության՝ տասնամյակներ շարունակ կենսունակությանը: Մասնավորապես, «Դեղնաքյունջ» գորգերի վաճառքի կայունությունը խթանում էր շարունակական արտադրությունը, որի յուրաքանչյուր օրինակից ստացվող 300–500 ռուբլին զգալի ներդրում էր կոլտնտեսական ընտանիքի բյուջեում (Մարության 2021, 75–80):

Այս պայմաններում գորգ գործելու հմտությունը դարձել էր կնոջ սոցիալական և ընտանեկան արժևորման հիմնարար չափանիշ, ինչը դաշտային աշխատանքների ժամանակ հնարավոր եղավ գրանցել ինչպես կոլեկտիվ, այնպես էլ անհատական հուշերում: Ուշագրավ է Հաղարծին գյուղից Խաշթառակ

գյուղ հարս գնացած կանանցից մեկի պատմությունը, որը տեղի սահմանված իրականությանը բախվելու մի օրինակ է: Նա մինչ ամուսնությունը չի տիրապետել գորգ գործելու հմտությանը, ինչն ամուսնու տանը բացասական արձագանքի է արժանացել: 1967 թ.՝ տասնվեցամյա աղջկա ամուսնությունից հետո նա տարեկից հարևանից սովորում է գորգ գործելու արհեստը, հնուտ գորգագործ դառնում, տասնյակ «դեղնաքյունջեր» գործում: Պատմում է, որ երբ նոր էր ամուսնացել, նախ սկեսուրը զարմանքով էր արձագանքել իր՝ գորգ գործելուն չտիրապետելու փաստին, ինչին հաջորդել են ընտանեկան տհաճ զրոյցները, որոնցից մեկի ժամանակ սկեսուրն ասել է. «Դու՛ կնի՛կ ես, դու՛ կնի՛կ ես, որ մեր տուն ես էկել, մենք ոնց տենք ապրի» (գ. Էսաշթառակ, 25.06.2024 թ.):

1990-ականներին արցախա-ադրբեջանական հակամարտության հետևանքով քշանում են սահմանային տարածք այցելությունները և պահանջարկի բացակայության հետևանքը լինում է «Դեղնաքյունջ» գործելու ավանդույթի դադարը (Մարության 2021, 75–80): Մինչ այդ հասանելի շուկայի հետ կապը, ուղիղ վաճառքի հնարավորությունը, գնորդների հետ բանակցելու նոր հմտությունների ձեռքբերումը և ընտանիքի եկամուտներում կանանց տնտեսական ներդրումները, միևնույն է, չէին վերափոխում համայնքի ներսում կանանց նկատմամբ արմատավորված դերային ընկալումները: Հակառակը՝ գորգագործ կնոջ աշխատանքի դիմաց ստացված վաստակը «տնօրինելու» ձևերը նույնպես շարունակում էր սահմանել ընտանիքը: Այս իրականության մասին էր նաև Տեղ գյուղի արհեստավոր-բանվորներից մեկի կենսափորձի նկարագրությունը. «Էն ժամանակ 120 մանեթը գիդում ես ի՛նչ փող էր: Ես էլ ուրխանում էի, տանում էի, դնում էի կիսուրիս ձեռին, որ ինձ ասեն լավ հարս ա. [ասեն] փողը պիրըմ ա, մեզ ա տալի՛ ինքնուրույն չի ծախսում: Իրանք մեր տան ծախսերը հոգում էին» (գ. Տեղ, 11.10.2024 թ.):

Համայնքի անդամներից մեկ ուրիշը, որը «Աշխատանքային հերոսի» մեդալով էր պարգևատրվել և հինգ տարի զբաղեցրել էր գյուղսովետի դեպուտատի պաշտոնը, հիշում է ընտանիքում մի դեպքի առիթով ապրած «անտեղի» ոգևորությունը, որը փաստում է տնտեսական ինքնուրույն որոշումներ կայացնելու՝ կնոջ սահմանափակ հնարավորությունները. «Երրորդ խոխաս որ ծնվավ՝ յորդան ենք կապալ, իրեք հատ վերմակ ա [սկեսուրը] կապալ, բայց երես, աստառ չունի, հենց մթելն ա: Էդ ժամանակ էլ՝ [արտելում] աշխատավարձ ստանում էին ամսվա վերջից վերջ: Կարում էինք գնանք ավանսի կարգով գումար ստանանք: Ա՛նո, դու՛ Անո, ամսվա կեսին գալիս եմ (Ա-ն ա մեր կասիրը), ասում եմ, – «Ինձ 60 մանեթ փող ես տալու», ասում ա. «Ա՛յ խոխաս, կո՛ղիլ ա ըլնելու քու հետ»: Ես արդեն իրեք էրեխատեր՝ իրեք աղջիկ ունեմ: 60 ռուբլին ստացա, գնացի (Փ-անց Ա-ն տոտան էր), ասի. «Ինձ մի թոփ կտոր ես տալի՛ 60 մետր», ասեց. «Ա՛յ խոխաս, կո՛ղիլ բերում ես ինձա՛նով աձես»: Ասեցի. «Դու գո՛րծակատար ես՝ դու ծա՛խում ես, ես առնում եմ»: 60 մետրանոց մի հատ չիթի թոփ առա՛, դրա՛ ուսիս, բայց գյուղի է՛ն ծերն ա խանութը: Էրկու կիլոմետր քայլեցի, էկա, հասա տուն՝ տո՛ւր թե՛ կտաս: [Սկեսուրը ասել է] «Իսա իշու՛մ չես, գրասե՛նյակ ա մտալ, փո՛ղ ա ստացա՛լ, առևտու՛ր ա ըրա՛լ, էդ քանի՞ գլխանի ես» (գ. Տեղ, 09.10.2024 թ.):

Ավագ սերնդի կանայք շեշտում են, որ թեև գորգագործությունից ստացած վաստակը «քիչ գումար չէր», այնուամենայնիվ, երիտասարդ տարիքում նրանք անմիջականորեն ներգրավված չէին դրա տնօրինման գործում: Միայն ավագ սերնդի բացակայության պայմաններում կանայք սկսեցին ինքնուրույն տնօրինել այս եկամուտները՝ հնարավորություն ստանալով «գորգի փողով» ամուսնացնել իրենց դուստրերին, կրթություն տալ որդիներին և ապահովել ընտանիքի տնտեսական կարիքները:

Վաստակած գումարը տնօրինելու անազատությունից բացի, նրանց վրա տարածվում էին ավագների սահմանած՝ տեղաշարժի սահմանափակման կանոնները: Մյուս կողմից, գորգագործ կանայք գործում էին նաև պետության սահմանած պլանային ժամանակացույցի շրջանակում, ըստ որի, գորգի հանձնման վերջնաժամկետը յուրաքանչյուր ամսվա 28-ն էր: Այն դեպքերում, երբ գորգագործը կարողանում էր գորգն ավարտել ժամկետի մեջ, նրա համար բացվում էր հավելավճար ստանալու հնարավորություն, ինչը դառնում էր տնտեսական խթան՝ աշխատելու ավելի ինտենսիվ ռեժիմով: Հենց սա էր պատճառը, որ կանայք հաճախ դիմում էին միմյանց խնդրանքով. «Գորգս պլանի ա, կգա՞ս օգնես»: Սակայն համագործակցությունն ու փոխօգնությունը սահմանափակված էին կարևոր մասնագիտական չափորոշիչներով. ոչ բոլոր գորգագործները կարող էին աշխատել միասին: Հիմնական պայմանն այն էր, որ համագործակցող կանայք պետք է գործեին նույն արագությամբ, նույն որակով, նրանց լեզվով ասած՝ ունենային «նույն ձեռքը»: Հատկապես բարդ էր համարվում «Անահիտ» գորգ գործելը, որը պահանջում էր տեխնիկական վարպետություն և բացառիկ ուշադրություն մանրամասնություններին: Որպես սեփական արհեստավարժության վկայություն՝ վարպետ գորգագործները հաճախ շեշտում էին, որ իրենց փորձառության հիմնական ոլորտը «Անահիտ» գորգի արտադրությունն էր, ինչը մասնագիտական համայնքում բարձր գնահատականի չափանիշ էր: Սա էր պատճառը, որ «նույն ձեռքով» աշխատող կանայք նախընտրում էին համագործակցել կոնկրետ գորգագործների հետ, քանի որ աշխատանքից ստացված վարձատրությունը պետք է նաև հավասարաչափ բաժանեին իրար միջև: Տան և համայնքի ներսում գոյություն ունեցող սոցիալական վերահսկողության շրջանակում թույլատրված չէր կանանց այլոց տներում փոխօգնության գնալու համար ինքնուրույն որոշում կայացնելը: Հարսները պարտավոր էին ստանալ ավագ սերնդի՝ հատկապես սկեսրոջ համաձայնությունը, իսկ հաճախ էլ, ինչպես նշում են, ոչ թե իրենք, այլ ավագներն էին միմյանց դիմում, իրար հետ բանակցում՝ առաջարկելով որ մյուս ընտանիքի գորգագործ հարսը իրենց տուն գա օգնելու՝ սահմանված ժամկետի մեջ ավարտելու գորգը:

Կանանց «ցանկալի սուբյեկտների» կարգավիճակ սահմանելու և նրանց վարքագծի ուղղորդման ոչ ֆորմալ, սակայն գերիշխող իշխանությունը շարունակում էր մնալ համայնքային տիրույթում, ինչը հաջողությամբ օգտագործվում էր պետության կողմից: Չնայած գորգագործության միջոցով կուտակվող մշակութային կապիտալին, կանանց հմտություններն ու գիտելիքները չէին վերած-

վում սոցիալական կապիտալի՝ ո՛չ ավանդական համայնքի, ո՛չ էլ խորհրդային պետության ինստիտուցիոնալ դաշտերում, որտեղ նորմատիվ և ինստիտուցիոնալ սահմանափակումները խոչընդոտում էին մշակութային ռեսուրսների՝ ավելի լայն սոցիալական ճանաչման ու ազդեցության վերածելուն: Գորգարտադրության պրակտիկայի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ անգամ պետական համակարգում կանանց ներգրավվածության և վարձատրվող աշխատանքի պայմաններում, գիտելիքի փոխանցման, որակի վերահսկման և կարգապահության հիմնարար մեխանիզմները, ինչպես նաև կանանց դերին վերագրվող նորմատիվ պահանջները շարունակում էին պահպանվել համայնքային վերահսկողության ներքո:

«Երբ նրան մեքենա վստահեցին». կոլեկտիվ արտադրությունը՝ գենդերային կարգերի ինստիտուցիոնալ և մշակութային վերարտադրության տարածք

1960-ականներին Իջևան քաղաքում Գորգագործական կոմբինատի հիմնադրումով նախաձեռնվում է արդյունաբերական արտադրության և սեռերի այս դաշտ ներգրավվածության նոր գործընթաց: Ըստ տեղացիների նկարագրության, մոտակա գյուղերից գրեթե երկու հազար կոլտնտեսական կանայք ներգրավվում են նոր ձևավորվող քաղաքային արդյունաբերական միջավայր:

Նոր իրականությունը չքնքեց սեռային դերաբաշխման խորքային կառուցվածքները: Թեև Գորգագործարանը շրջանային մամուլում ներկայացվում էր որպես սոցիալիստական հավասարության և սոցիալ-մշակութային վերափոխման հարթակ, աշխատանքի գենդերային բաժանումները վերարտադրվում էին նոր ձևերով: Արդյունաբերացման գործընթացում թել մանելը, ոլորելը, գորգ գործելը շարունակում էին վերագրվել բացառապես կանանց: Համայնքում այս ոլորտը կանանց վերագրելու շարունակականությունն ակնհայտ է դաշտային նյութերում. տեղաբնակ տղամարդկանցից մեկը, անդրադառնալով գործարանի աշխատակազմին, նշել է. «Ով պտի աշխատեր Կավոյմ – կաննիք, գորգը կնգա գործ ա»: Այսպիսով, Գորգագործական կոմբինատը դառնում է սեռային կարգերի վերաձևման բարդ հարթակ. մի կողմից՝ կանայք արդեն ներգրավված էին գործարանային արտադրության մեջ, սակայն, մյուս կողմից, պետության ստեղծած տարածքում՝ գործարանում շարունակում էր գործել ըստ սեռի մասնագիտությունների «բացառման» և «առանձնացման» խորհրդային քաղաքականությունը (Walby 1990, 53–55; Lapidus 1993; Voronina, 1993, 99–100):

Պետությունը, սակայն, ակտիվ էր կանանց գործարան տեղափոխելու հարցում: Նախ, շրջանային մամուլը լցվեց գաղափարախոսական հրապարակումներով, որտեղ «նոր իրականությունը» ներկայացվեց որպես «նոր» կյանքի՝ սոցիալական շրջադարձի ու մշակութային հաղթանակի տված հնարավորություն (Շտկվում է դարերի վրիպակը 1963, 20; Գորգագործական կոմբինատը պետք է ոտքի կանգնեցնել 1965, 3): Իջևանի շրջանային թերթերում պետական ուղղորդող քաղաքականությունն այս տարածքը նկարագրվում էր որպես մասնագիտական կապիտալի հարուստ միջավայր, որտեղ «երեք ընտանիքներից երկուսում գոր-

գագործությամբ էին զբաղվում» (Կարապետյան 1970, 18–20): Պետական քարոզչությունը շեշտադրում էր, որ եթե նախորդ սերունդները գորգագործությունը ստիպված էին պատկերացնել որպես ավանդական, «դազգահի պարզ լեզվով» արհեստ, ապա «նոր» սերնդի կանայք, ըստ խորհրդային մամուլի, ներգրավվելով արդյունաբերության մեջ, այլևս ունեին «հնարավորություն կանգնել մեքենայի վրա» (Շտկվում է դարերի վրիպակը 1963, 21; Մխիթարյան 1980, 3):

Համայնքում պահպանվող դերերը վերածնելու և կանանց՝ արդյունաբերական աշխատանքի մուտքը դյուրացնելու նպատակով, խորհրդային մամուլը սկսեց ակտիվորեն ներկայացնել արդյունաբերության մեջ աշխատող կնոջ կերպարը՝ որպես սոցիալական և արտադրական առաջընթացի խորհրդանիշ: 1960–1980-ական թթ. «Լենինյան ուղիով» թերթի Իջևանի շրջանային համարներում կանանց աշխատանքային նվաճումները ներկայացվում էին ոչ միայն որպես անհատական հաջողություն, այլև արտադրության առաջընթացի շարժիչ ուժ՝ մարմնավորելով խորհրդային կնոջ նոր գաղափարական կերպարը, որը միաժամանակ մերժում էր ավանդական սահմանափակումներն ու մարմնավորում սոցիալական առաջընթացի իդեալը: Սոցիալիստական աշխատանքում ներգրավված օրինակելի կնոջ մասին է Շամամ Սարատիկյանի կենսափորձի մասին պատմող հոդվածը: Նրա աշխատանքային կենսագրությունը ներկայացվում է ոչ միայն որպես անձնական պատմություն, այլ նաև որպես պետության կողմից ընձեռված հնարավորությունից ճիշտ օգտվելու ուսուցողական օրինակ: Ընթերցողը ուղղորդվում է գիտակցելու, որ օրինակելի կենսագրությունը սկսվում է այն պահից, երբ քաղաքացին գիտակցում է իր տեղն ու դերը սոցիալիստական հասարակության կառուցման գործում. «Եթե ինձ հարցնեին, թե որտեղից է սկսվում մարդու կենսագրությունը, ծննդյան օրի՞ց, աշխարհը ճանաչելու առաջին փորձերի՞ց, թե՞ երբ լրջորեն գիտակցում է իր տեղը ու ոտքը ամուր դնում կյանքի շեմին՝ ստեղծելով իր դիրքը հասարակության մեջ, ես կնախընտրեի վերջինը» (Մելքումյան 1980, 2):

Այս հատվածը վերածվել է խորհրդային գաղափարախոսության համար հիմնարար ուղերձի. կենսագրության իմաստը և արժեքը պայմանավորված է սոցիալիստական արտադրական գործընթացում մարդու մասնակցությամբ և անհատական ներդրմամբ: Հոդվածում Շամամի աշխատանքի մեկնարկը ներկայացվում է 1973 թվականը՝ միջնակարգ կրթությունը ստանալուց անմիջապես հետո, երբ նա «վախվորիկ քայլերով» դիմում է կոմբինատի տնօրենին՝ աշխատանքի ընդունվելու խնդրանքով: Նրա աշխատանքի ընդունվելն ու առաջին աշխատանքային հաջողությունները ներկայացվում են որպես յուրօրինակ սոցիալիստական ինքնահաստատում. «Երբ նրան մեքենա վստահեցին, նա լիովին համոզվեց, որ իր սիրած գործի համար երջանիկ հնարավորություն է ստեղծվել, ու աշխատեց լիարժեք օգտագործել այդ հնարավորությունը» (Մելքումյան 1980, 2):

Համայնքային կանխատեսված դիմադրությունը պետական քաղաքականությունը նախահարձակ ու նուրբ ռազմավարությամբ էր մոտեցել: Ապաստալինացման քաղաքականությունը հիմնարար փոփոխություն էր բերել նաև աշ-

խատանքի դաշտում. ինչպես ցույց է տալիս Դոնալդ Ֆիլտցերի վերլուծությունը, ստալինյան աշխատանքային օրենսդրության լուծարմամբ և հետագա բարեփոխումներով՝ գործնականում դադարեցվել էր բանվորների նկատմամբ կիրառվող պատժիչ քաղաքականությունը: Աշխատանքի դրդելու նախորդ մեխանիզմները չեղարկելով, խրուշչովյան քաղաքականության հիմնական խնդիրներից մեկն էր դարձել աշխատուժի կուտակումը և պահպանումը, քանի որ բանվորներին աշխատանքը փոխելու ավելի մեծ ազատություն էր տրվել, ինչը ստիպում էր գործարաններում ունենալ մշտական աշխատուժի ավելցուկ՝ արտադրական գործընթացը պահպանելու համար (Filtzer 1996, 11–12): Այս պարագայում աշխատողին գործարան ներգրավելու և պահելու խնդիրը հիմնականում տեղափոխվեց արտադրության կազմակերպիչների պատասխանատվության դաշտ: Գորգագործական կոմբինատի ղեկավար արդյունաբերական աշխատանքի ուղղորդման և խրախուսման գործընթացը գյուղական համայնքներում իրականացավ նրբանկատ միջամտությամբ: Աշխատանքի կազմակերպիչները, կամ ինչպես տեղացիներն են նշում՝ «կադրեր հայթայթելու ագենտները» կամ «բանվորի ագենտը», վերադառնալով հայրենի գյուղեր, բանակցում էին ընտանիքի ավագ անդամների հետ՝ հանդես գալիս որպես երաշխավորներ կանանց համար՝ ներկայացնելով պետության առաջարկները: Կանանց անցումը արդյունաբերական կյանքի տեղի ունեցավ պետական զգուշավոր քաղաքականության՝ համայնքի ազդեցիկ միջնորդների ներգրավմամբ՝ «ներթափանցելով» ավանդական կառույցների մեջ, առանց ուղիղ ճնշման, այլ տեղային փոխհամաձայնության միջոցով:

Գործարանը, որ խորհրդային քարոզչության մեջ ներկայացվում էր որպես կնոջ սոցիալական առաջընթացի տարածք, իրականում դարձավ սեռային դերաբաժանման վերարտադրության նոր հարթակ: Սակայն կանայք գործարանի ներսում բախվեցին սեռով պայմանավորված մասնագիտական տարանջատման խորհրդային իրականության հետ: Չնայած գրանցած սոցիալական շարժումակույթանքը, խորհրդային «ազատագրման» ղեկավար առավել ուղղված էր կանանց զբաղվածության աճին: Գորգագործական կոմբինատի ղեկավար, 1960-ականներին գյուղական միջավայրում տասնութից երեսուն տարեկան կանայք անպատրաստ էին սոցիալական վերափոխումների մեկնարկին: Մասնագիտական ու տեխնիկական կրթության անհասանելիության պատճառով գործարանում հայտնված կանայք զբաղեցրին ընդամենը աշխատանքային բուրգի ստորին օղակները: Գործարանի գոյության ողջ ընթացքում տղամարդիկ գերակշռեցին արտադրության ղեկավար պաշտոններում, լաբորատորիաներում, հաշվապահական աշխատանքում և հատկապես ինժեներական ստորաբաժանումներում, իսկ ցածր օղակներ զբաղեցնող կանայք ստիպված էին բարձր ինտենսիվությամբ աշխատել՝ տղամարդկանց համարժեք վարձատրություն ստանալու համար:

Եզրակացություններ

Խորհրդային Հայաստանում գորգագործ կանայք գործել են երկակի ենթակայության դաշտում՝ միաժամանակ ենթարկվելով ավանդական համայնքի և

խորհրդային պետության ինստիտուցիոնալացված աշխատանքային վերահսկողությանը: Հանրային արտադրությունը, մարքսիստական, լենինյան տեսության մեջ և խորհրդային փորձում, ներկայացվում էր որպես կանանց տնտեսական ներգրավման և «ազատագրման» հռչակված հարթակ, իրականում գործեց երկակի տրամաբանությամբ. մի կողմից, այն հնարավորություններ ստեղծեց տնտեսական միջոցներ ձեռք բերելու համար և հանրային դաշտ մուտք գործելու, մյուս կողմից, պահպանեց և վերարտադրեց սեռային հիերարխիաներ, որոնք խորը ներդրված էին արտադրական հարաբերությունների մեջ: Կանանց «ազատագրման» գաղափարախոսական հոնտորաբանության և իրական սոցիալական արդյունքների միջև կառուցվածքային հակասությունը ցույց է տալիս, որ խորհրդային «ազատագրումը» ոչ թե նպատակաուղղված էր սեռային անհավասարության արմատական վերացմանը, այլ, առաջին հերթին, ծառայում էր տնտեսական արդյունավետության ապահովմանը, զբաղվածության լիրաժեք կազմակերպմանը և գաղափարական վերահսկողության վերարտադրությանը:

Շնորհակալական

Դաշտային հետազոտությունը հնարավոր է դարձել Հարավային Կովկասի ամերիկյան հետազոտությունների ինստիտուտի (ARISC) դրամաշնորհային աջակցության և Հայաստանի պատմության թանգարանի կողմից գործուղման շնորհիվ:

Գրականություն/References/Литература

1. Աբելյան Պ. 1924, Գեղջկուհին յեվ կոոպերացիան Հայաստանում, Հայաստանի աշխատավորուհի, N 1, Յերեվան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրատ., 27-28:
Abelyan P. 1924, The Peasant Woman and the Cooperative in Armenia, Hayastani Ashkhatavoruhi [The Woman Worker of Armenia], vol. 1, Yerevan, Publishing House of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, 27-28 (in Armenian).
2. Ամեն մի գյուղացի իր ապրուստի համար 1924, Հայաստանի աշխատավորուհի, N 1, Յերեվան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրատ., 35-36:
Every peasant, for their livelihood 1924, Hayastani Ashkhatavoruhi [The Woman Worker of Armenia], vol. 1, Yerevan, Publishing House of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, 35-36 (in Armenian).
3. Ավանեսյան Լ. 2011, Գորգագործությունը խորհրդային և հետխորհրդային Հայաստանի շրջաններում և Արցախում (ըստ 2008 թ. դաշտային նյութի), Հայոց գորգագործական մշակույթը. Հանրապետական առաջին գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ՀՀ մշակույթի նախարարություն, 17-25:
Avanesyan L. 2011, Carpet Weaving in the Soviet and Post-Soviet Regions of Armenia and Artsakh (Based on 2008 Field Materials), Armenian Carpet Weaving Culture, Proceedings of the First Republican Conference, Yerevan, Ministry of Culture of the Republic of Armenia, 17-25 (in Armenian).

4. Արամյան Վ. 1981, Հայաստանի թեթև արդյունաբերությունը, Երևան, Հայկական ՍՍՀ թեթև արդյունաբերության նախարարություն:
Aramyan V. 1981, Light Industry of Armenia, Yerevan, Ministry of Light Industry of the Armenian SSR.
5. Գորգագործական կոմբինատը պետք է ոտքի կանգնեցնել (ՀԿՊ Իջևանի շրջկոմի բյուրոյում) 1965, Լենինյան ուղիով, N 25, Իջևան, Օրգան ՀԿԵ Իջևանի շրջանային կոմիտե, 3:
The Carpet-Weaving Combine Must Be Restored (In the Bureau of the Ijevan District Committee of the Communist Party of Armenia) 1965, Leninian Ughiov [On the Leninist Path], vol. 25, Ijevan, Organ of the Ijevan District Committee of the Communist Party of Armenia, 3 (in Armenian).
6. Գրիգորյան Ք. 1972, Նրա մեկ օրը, Հայաստանի աշխատավորուհի, N 4, Երևան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրատ., 20-21:
Grigoryan K. 1972, Her One Day, Hayastani Ashkhatavoruhi [The Woman Worker of Armenia], vol. 4, Yerevan, Publishing House of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, 20-21 (in Armenian).
7. Դարյան Վ. 1970, Հայաստանի թեթև արդյունաբերությունը 50 տարում, Երևան, Հայկական ՍՍՀ «Գիտելիք» ընկերություն:
Daryan V. 1970, Fifty Years of Light Industry in Armenia, Yerevan, Armenian SSR "Gite-liq" society (in Armenian).
8. Թեմուրճյան Վ. 1955, Գորգագործությունը Հայաստանում: Պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություն, Երևան, Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ:
Temurjyan V. 1955, Carpet Weaving in Armenia: A Historical and Ethnographic Study, Yerevan, Institute of History, Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
9. Լալայան Ե. 1903, Բորչալուի Գաւառ, հ. X, Թիֆլիզ, տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի:
Lalayan Y. 1903, The Borchalu District, vol. X, Tiflis, Printing House of K. Martiroseants (in Armenian).
10. Լիսիցյան Ս. 1969, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտութեան և ազգագրութեան ինստիտուտ, Հայաստանի պատմության պետական թանգարան:
Lisitsyan S. 1969, The Armenians of Zangezur, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography of the Armenian SSR Academy of Sciences, History Museum of Armenia (in Armenian).
11. Կարապետյան Ռ. 1970, Զեկույց պատգամի հավատարմության, Հայաստանի աշխատավորուհի, N 18, Երևան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրատ., 18-20:
Karapetyan R. 1970, Report on Loyalty to the Mandate, Hayastani Ashkhatavoruhi [The Woman Worker of Armenia], vol. 18, Yerevan, Publishing House of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, 18-20 (in Armenian).
12. Հակոբջանյան Լ. 1970, Հյուսվում են գորգերը գունագեղ, Հայաստանի աշխատավորուհի, N 12, Երևան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրատ., 25-27:

- Hakobjanyan L. 1970, The Colorful Carpets are Being Woven, Hayastani Ashkhatavoruhi [The Woman Worker of Armenia], vol. 12, Yerevan, Central Committee of the Communist Party of Armenia Publishing, 25–27 (in Armenian).
13. Հակոբյան Մ. Կոշկակարյան Է. 1982, Եկեք մեզ մոտ սովորելու և աշխատելու, Երևան, ՀՍՍՀ Թեթև արդյունաբերության նախարարություն:
Hakobyan M., Koshkakaryan E. 1982, Come to Learn and Work with Us, Yerevan, Ministry of Light Industry of the Armenian SSR.
14. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ Լոռու և Տավուշի մարզային մասնաճյուղ), ֆոնդ՝ Տեքստիլ և թեթև արդյունաբերության մինիստրության «Հայգորգ» Կիրովականի ֆիլիալ, ֆ. 38, ց. 1, գ. 5:
Lori and Tavush Regional Branch of National Archives of Armenia, Collection: "Haygorg" Kirovakan Branch Of The Ministry of Textile and Light Industry, collection 38, inventory 1, file 5 (in Armenian).
15. Հարությունյան Վ. 1967, Արդյունաբերության քայլերը, Հայաստանի աշխատավորուհի, N 6, Երևան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրատ., 6–7:
Harutyunyan V. 1967, Steps of Industry, Hayastani Ashkhatavoruhi [The Woman Worker of Armenia], vol. 6, Yerevan, Publishing House of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, 6–7 (in Armenian).
16. Ղուկասյան Վ. 1965, Թելերի երգը, Հայաստանի աշխատավորուհի, հ. 3, Յերեվան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրատ., 8–9:
Ghukasyan V. 1965, The Song of Threads, Hayastani Ashkhatavoruhi [The Woman Worker of Armenia], vol. 3, Yerevan, Publishing House of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, 8–9 (in Armenian).
17. Մարության Հ. 2021, Արհեստագործական որոշ ավանդույթների վերափոխումը Տավուշում (ըստ Իջևան և Դիլիջան քաղաքների նյութերի), հ. 4, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 75–84:
Marutyan H. 2021, Transformation of Certain Craft Traditions in Tavush (Based on Materials from the Towns of Ijevan and Dilijan), vol. 4, Works of the Institute of Archaeology and Ethnography, 75–84 (in Armenian).
18. Մելքումյան Թ. 1980, Մեր համեստ Շամամը, Լենինյան ուղիով, հ. 30, Իջևան, Օրգան ՀԿԵ Իջևանի շրջանային կոմիտե, 2:
Melkumyan T. 1980, Our Modest Shamam, Leninyan Ughiov [On the Leninist Path], vol. 30, Ijevan, Organ of the Ijevan District Committee of the Communist Party of Armenia, 2 (in Armenian).
19. Մխիթարյան Ս. 1980, Գույների սիմֆոնիան, Լենինյան ուղիով, N 68, Իջևան, Օրգան ՀԿԵ Իջևանի շրջանային կոմիտե, 3:
Mkhitaryan S. 1980, Symphony of Colors, Leninyan Ughiov [On the Leninist Path], vol. 68, Ijevan, Organ of the Communist Party of Armenia, 3 (in Armenian).
20. Պողոսյան Ա., Պողոսյան Լ. 2021, Արհեստները Գեղարքունիքում 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին (ըստ պատմաազգագրական նյութերի), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, հ. 2, 220–227:

- Poghosyan A., Poghosyan L. 2021, Crafts in Gegharkunik at the End of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century (Based on Ethnographic Materials), Shirak Center for Armenian Studies, Armenian Academy of Sciences, vol. 2, 220–227 (in Armenian).
21. Սահակյան Կ. 1968, Թեթև արդյունաբերության կադրերի պատրաստման դարբնոցները, Երևան, ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի պրոֆեսիոնալ տեխնիկական կրթության պետական կոմիտե:
 - Sahakyan K. 1968, Workshops for Training Personnel in Light Industry, Yerevan, State Committee of Vocational and Technical Education of the Council of Ministers of the Armenian SSR.
 22. Վարդումյան Դ., Կարապետյան Է. 1963, Հայաստանի կոլտնտեսական ընտանիքը և ընտանեկան կենցաղը, Երևան, ՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
 - Vardumyan D., Karapetyan E. 1963, The Collective Farm Family and Family Life in Armenia, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
 23. Շտկվում է դարերի վրիպակը 1963, Հայաստանի աշխատավորուհի, N 6, Յերեվան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրատ., 20–21: Correcting the Centuries-Old Mistake 1963, Hayastani Ashkhatavoruhi [The Woman Worker of Armenia], vol. 6, Yerevan, Central Committee of the Communist Party of Armenia Publishing, 20–21 (in Armenian).
 24. Boettke P. 2017, A Legacy of Lies and Lost Souls: The Russian Revolution at One Hundred Years, *The Independent Review*, vol. 22, N 2, 191–197.
 25. Buckley M. 1981, Women in the Soviet Union, *Feminist Review*, vol. 8, N 1, 79–106.
 26. Claro M., Kremer R. 2015, Interpreting the world or changing it? The "woman question" and the "sexual question" in Soviet social sciences, vol. 41, *Clio. Women, Gender, History*, 41–64.
 27. Filtzer D. 1996, Labor Discipline, the Use of Work Time, and the Decline of the Soviet System, *International Labor and Working-Class History*, N 50, Press, 9–28.
 28. Fitzpatrick S. 1999, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*, Oxford, Oxford University Press.
 29. Lapidus G. 1993, Gender and Restructuring: The Impact of Perestroika and its Aftermath on Soviet Women, Maghadam V. (ed.), *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economies*, New York, Oxford University Press, 137–161.
 30. Molyneux M. 1991, The 'Women Question' in the Age of Perestroika, *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, vol. 7, N 10, 89–108.
 31. Nash E. 1970, The Status of Women in the U.S.S.R., *Monthly Labor Review*, vol. 93, N 6, 39–44.
 32. Schuster A. 1971, Women's Role in the Soviet Union: Ideology and Reality, *The Russian Review*, vol. 30, N 3, 260–267.
 33. Schwartz J. 1979, Women under Socialism: Role Definitions of Soviet Women, *Social Forces*, vol. 58, N 1, 67–88.
 34. Voronina O. 1993, Soviet Patriarchy: Past and Present, *Gender and History*, vol. 8, 97–112.
 35. Walby S. 1990, *Theorizing Patriarchy*, Oxford, Basil Blackwell.

SASOUN EN ENQUÊTE PARLEMENTAIRE INITIÉE PAR LE MEMBRE DE LA CHAMBRE DES DÉPUTÉS DE L'ASSEMBLÉE NATIONALE DE FRANCE FRANCIS DE PRESSENSÉ ET ADRESSÉE AU MINISTRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES THÉOPHILE DELCASSÉ (9 JUIN 1904)

ՍԱՍՈՒՆԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱԼԱՏԻ ԱՆԴԱՄ ՖՐԱՆՍԻՍ ԴԸ ՊՐԵՍՍԱՆՍԵԻ ՀԱՐՑՄԱՆ ՄԵՋ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԹԵՈՖԻԼ ԴԵԼՎԱՍՍԵԻՆ (1904 Թ. 9-Ը ՀՈՒՆԻՍԻ)

САСУН В ЗАПРОСЕ ЧЛЕНА ПАЛАТЫ ДЕПУТАТОВ НАЦИОНАЛЬНОГО СОБРАНИЯ ФРАНЦИИ ФРАНСИСА ДЕ ПРЕССАНСЕ МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ ТЕОФИЛЮ ДЕЛЬКАССЕ (9 ИЮНЯ 1904 Г.)

Sasoun, où 55.000 à 60.000 Arméniens constituaient la majorité absolue, fut divisé par les autorités ottomanes en quatre districts: Bitlis, Genj, Mouch, Sgherd. Malgré cela, cette Région maintenu un gouvernement interne unifié dans les sous-districts et les communautés rurales, assuré par une fédération de familles princières dont leurs forces armées combinées comptaient entre 4.000 et 4.500 personnes. Des confédérations arméno-kurdes ou arméno-yézides ont été créées dans certaines zones. Et bien qu'à la fin du XIXe siècle l'empire ait largement utilisé les tribus de garde pénétrant du sud, l'autodéfense de 1894 et 1904 ne put être réprimée que par les forces de l'armée régulière et de la cavalerie kurde, les hamidiés, créé spécialement à ce but. Les forces arméniennes ne restèrent que dans le Haut Sasoun, où elles livrèrent une bataille résolue en mars – août 1904 contre une armée régulière forte de 30.000 askers. L'hiver 1915/16 apporta non seulement une famine terrible et un froid dans tout ce pays, mais aussi une chasse à la population qui devint une nationalité indésirable à cause de son autochtonie. Ce seulement la conquête de Mouch par l'armée russe, particulièrement par son détachement de T. Nazarbekian le 15 février 1916, qui a donné la possibilité aux 11 mille Sasountsi de descendre à Taron et d'atteindre l'Arménie orientale (Kévorkian R. et Paboujian P. 1992, Les Arméniens dans l'Empire Ottoman a la veille de Génocide, Paris, 477–490; Kévorkian R. 2001, The Armenian Population of Sassoun and the Demographic Consequences of the 1894 Massacres, The Armenian Review, N 1–2, 42–43; Բաղդասյան Գ. 2017, Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը եղեռնի նախօրեին ՎԷՄ, N 2, I–XLVII).

La lutte de Sasountsis «pour le droit à la vie, ... sécurité et de liberté», contre son «extermination, déracinement» par le gouvernement ottoman qui s'est déroulée du 5 février au 27 mai (calendrier grégorien) puis jusqu'au 18 juillet 1904, a eu certaines caractéristiques importantes. Elles commencèrent le 11 mai 1895, lorsque les ambassadeurs de Grande-Bretagne, de France et de Russie P. Currie, P. Cambon et

A. Nelidov respectivement, présentèrent un mémorandum au sultan Abdul Hamid II exigeant des réformes. Dans ce document l'Arménie occidentale était perçue comme une entité administrative. Les réformes prévoient une administration nationale et une gendarmerie, ainsi qu'une représentation devant les tribunaux pour la majorité ethnique locale. Ces mesures devaient rationaliser le système fiscal et sa collecte, garantir la sécurité fondamentale de la vie et des biens, aussi que la liberté des transports intérieurs, le droit à la légitime défense, l'accès aux tribunaux, les voyages à l'étranger, le rapatriement des réfugiés et la restitution des biens saisis.

Dans son iradé (décret) du 29 octobre 1895 le sultan accepta ces impératifs. En fait, sa tâche était de saboter et de déplacer la majorité arménienne de sa terre natale. Même le massacre de plus de 300 000 personnes entre 1894 et 1896 fut perpétré par l'armée régulière et les troupes cibles hamidiées. En 1904 l'armée a entrepris une deuxième campagne dans Sasoun, commençant son blocus puis lançant une attaque massive par 12.000 askers, 5.000 hamidiés, de nombreuses bandes et 18 canons (Correspondence Respecting the Asiatic Provinces of Turkey, Presented to Both Houses of Parliament October 1904, London, 20). Réagissant aux événements, le Catholicos Mkrtich I Khrimian écrivit une lettre le 30 mai et envoya une délégation avec celle-ci en Europe et aux États-Unis. Il blâmait la passivité de Nicolas II et écrivit au tsar qu'il était prêt à retirer le trône de l'Église en dehors de l'Empire russe. Le 16 juillet, ses émissaires rencontrent le ministre des Affaires étrangères Delcassé et le président français É. Loubet. C'est le 10 août qu'ils s'entretiennent avec le secrétaire britannique aux Affaires étrangères Lansdowne et le 28 septembre ils sont reçus par le président américain T. Roosevelt (Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան 2020, Գիրք ԻԲ, Մկրտիչ Ա Խրիմեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1820–1892–1907), մաս Բ, Փաստաթղթերի ժողովածո (ըստ Հայաստանի ազգային արխիվի նյութերի), կազմ. Գ. Ավագյան, խմբ. Ա. Վիրաբյան, Էջմիածին, 559; Махмуриян Г., Захарян А. 2017, Армения в политических взглядах Теодора Рузвельта, Историко-филологический журнал, N 2, 32–45; Մախմուրյան Գ., Ջաքարյան Ա. 2025, Մկրտիչ Խրիմյանի 1904 թ. մայիսի 30-ի նամակները Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի նախագահներին՝ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների հիմնահարցի համատեքստում, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 36–56). À ces temps la presse et le Parlement français soulevaient la question que la tyrannie dans l'Empire ottoman avait dépassé toutes les limites imaginables. L'armée ottomane a massacré 8.000 Arméniens à Sasoun, complètement détruisant et incendiant 25 villages. Dans de telles conditions, les Arméniens ont un droit légal non seulement à la défense: la haine impitoyable de la Porte les a logiquement conduits à lutter pour l'indépendance, comme cela s'est produit et se produira en Grèce, en Bulgarie et en partie en Macédoine. Il n'y avait pas d'autre issue face à une telle politique étatique de l'anéantissement menée par les Ottomanes.

Lors des auditions à la Chambre des députés du 9 juin 1904, initiées par le député Francis de Pressensé, le ministre des Affaires étrangères T. Delcassé fut

contraint d'admettre que la défense était entièrement justifiée et légitime. Le 28 septembre, le président américain T. Roosevelt s'exprime encore plus clairement sur la nécessité de s'armer. Il est impossible d'exiger que les gens se soumettent à un État qui les détruit, a reconnu Delcassé. L'attaque contre les Sasouniens était une réaction criminelle de l'Empire ottoman totalitaire qui ne voulait pas de l'instauration du capitalisme avec ses revendications du droit à la propriété privée et de l'égalité devant la loi. L'Empire ne souhaitait pas la sécurité et la prospérité à ses minorités, qui pouvaient se développer plus rapidement que la majorité au pouvoir. Étant donné que la légitime défense elle-même est décrite en détail et de manière adéquate dans les discours parlementaires, nous fournissons au lecteur le procès-verbal de la réunion. Le document se trouve au «Journal officiel de la République Française» et peut être consulté dans la Bibliothèque Nationale de France <https://gallica.bnf.fr/>.

Gyané Makhmourian
Գայանե Մախմուրյան
Gayane Makhmourian
Гаянэ Махмуриян

Institut d'histoire, Académie nationale des sciences, Arménie
Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

gayane.makhmourian@academhistory.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-283

«Présidence de M. Henri Brisson

La séance est ouverte à deux heures

3. – Question.

M. le président. La parole est à M. Francis de Pressensé (30.09.1853 – 19.01.1914) pour adresser une question à M. le ministre des Affaires étrangères qui l'accepte.

M. Francis de Pressensé. Messieurs, j'avais fait part il-y a quelques jours à M. le ministre des Affaires étrangères de mon intention de lui poser, au sujet des graves événements qui se sont produits récemment au Sasoun et au (district dans le nord-ouest de la province de Bitlis, avec son centre à 80 km du lac Van, où sur 123,5 mille habitants 55,4 mille étaient arméniens; la ville de Mouch comptait 25.000 habitants, dont 9.000 arméniens, ainsi qu'une forteresse avec une garnison 3.000 hommes, 5 écoles pour hommes et 1 pour femmes, i compris L'école des traducteurs de 1850, 8 églises, à partir de, 800 boutiques, production de tabac, bijouterie, cordonnerie, forge, production de tapis, jardinage; voir: Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, հ. 3, 892–893) Mouch, en Arménie une

question qu'il a bien voulu accepter pour aujourd'hui.

La Chambre comprendra l'impatience que j'éprouve de porter à la tribune ces événements, quand elle saura qu'in ne s'agit pas d'une explosion accidentelle de barbarie ou de fanatisme, mais de l'exécution systématique d'un plan concerté, que, d'autre part, in ne s'agit pas de faits ou d'une série de faits isolés, mais de la répétition, de la reprise, de la recommencement du crime qui avait si profondément ému l'Europe, il y a dix ans.

Depuis que j'ai annoncé mon intention, j'ai été devancé au Parlement britannique; un membre éminent de la Chambre des communes, un ancien sous-secrétaire d'Etat au Foreign-Office, un professeur distingué, (auteur de notes de voyage «Transcaucasie et Ararat» (1877), fondateur de l'Association anglo-arménienne (1893), en 1916 créateur de la compilation gouvernementale de documents «Le traitement des Arméniens dans l'Empire ottoman, 1915–16», vice-président du Fonds du maire pour les réfugiés arméniens) M. James Bryce, a posé une question à ce sujet. Je ne retiendrai de la réponse qui lui a été faite par le sous-secrétaire d'Etat actuel au Foreign-Office, lord Percy (Henry Algernon George Percy (1871–1909), sous-secrétaire en 1902–1905), que le fait qu'il a reconnu qu'il avait, même d'après la version officiellement d'après la version officielle, vingt-cinq villages détruits dans le district de Sasoun, douze dans le district de Mouch et treize dans le district (au nord-ouest de la province de Bitliscomprenant le sous-district Sasoun, il comptait 66,2 mille habitants répartis dans 423 villages en 1891. Limitrophe des provinces d'Erzerum et Diarbekir. Le centre de district se trouve à 25 km à l'ouest de Mouch, était habité uniquement par des Arméniens; lors du massacre de 1895, 18 villages arméniens ont été islamisés de force (Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Քախչյան Ստ.Տ., Քարսեղյան Հ.Խ. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1986, հ. 1, 835–836) de Genj. Il me semble que c'est là déjà une confirmation suffisante à première vue des faits sur lesquels j'appelle votre attention.

Le Sasoun, vous vous en souvenez tous depuis les événements de 1894, est ce district montagneux qui se trouve dans le Taurus arménien près du lac Van, entre Mouch au Nord, Diarbékir au Sud et Van à l'Est. Il est habité par un mélange de populations arméniennes et kurdes.

Les Arméniens s'y trouvent depuis de longues années, on peut dire depuis des siècles, dans une situation tout à fait tragique. Ils sont comme entre les deux pierres d'une meule: d'une part l'oppression des autorités ottomanes, d'autre part l'anarchie féodale des chefs kurdes. Pendant quelque temps, les aghas ou chefs des tribus nomades ou sédentaires kurdes se sont contentés d'être des suzerains qui exigeaient de leurs vasseaux des prestations et des dîmes abusives et excessives, mais qui, du moins, étendaient sur eux l'espèce de protection dédaigneuse que le propriétaire d'un troupeau de moutons étend sur ses bêtes. Grâce à ce qu'on appelle les progrès de la civilisation en Orient, ils ont cessé d'être suzerains et ils sont devenus des brigands purs et simples; à l'heure actuelle ils exigent, des Arméniens, chaque année,

le paiement d'impôts de plus en plus lourds, en même temps que le fisc ottoman ne perd pas ses droits.

Sur cette population pauvre, agricole, celui-ci; ne prélève pas moins de treize impôts réguliers sans compter les impôts irréguliers. Je me contenterai de citer ici la contribution foncière de 5 p. 100, la dîme d'un septième ou un cinquième que l'on ne paye pas en nature, mais d'avance et en argent, l'impôt sur les moutons, qui sont la richesse principale des Arméniens; puis enfin la taxe militaire qui n'est pas moins de 12 fr. 50 par tête d'Arménien majeur.

C'est donc dans ce district que se sont produits, depuis le commencement de l'année, les faits sur lesquels je voudrais appeler l'attention de la Chambre. On disait depuis quelques mois à Constantinople qu'il se passait quelque chose de ce côté. On prétendait qu'une agitation révolutionnaire sévissait à Mouch et au Sasoun. On avait essayé de déterminer celui qui est le chef de la nationalité arménienne, le patriarche Ormanian, à intervenir pour plier, pour courber, en quelque sorte, ses ouailles à la volonté du sultan. Cette circonstance seule était déjà de nature à nous effrayer parce qu'elle rappelait absolument les préliminaires du crime de 1894.

Si l'on veut bien se remémorer les événements qui se sont passés à cette époque, on verra que la genèse est tout à fait identique à ce qui se passe à l'heure actuelle sous nos yeux.

Quelles que soient les difficultés, la lenteur avec lesquelles les nouvelles nous arrivent de ces régions, passent, filtrent en quelque sorte à travers les douanes et les postes ottomanes, nous avons reçu des lettres et des dépêches nous indiquant que la grande opération avait commencé dès le mois de février.

Dès cette date, un gros village, du district de Mouch, le village de Hounan (situé à 9 km à l'est de la ville de Mouch. Comptait 150 maisons et 1.200 habitants en 1880; en 1904 entièrement détruit, et en 1909 il ne restait plus que 83 maisons – Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1991, հ. 3, 892–893) a été complètement détruit: la population tout entière a été massacrée, non sans que les femmes et les enfants eussent subi auparavant les outrages, les raffinements de cruauté sadique de la soldatesque turque.

Depuis lors, pendant de longues semaines, la Porte s'est occupée presque exclusivement, comme elle le fait en général, à nier, à ergoter, à rejeter sur ses victimes la responsabilité de ces massacres. Elle a même prétendu que les Arméniens avaient formé des bandes révolutionnaires qu'on appelle Fédaïs et qu'ils avaient créé une agitation dangereuse dans ce district.

Heureusement, l'Europe n'est plus tout à fait aussi mal informée qu'il y a dix ans; en particulier, un courageux journal a été fondé par les Arméniens et leurs amis, le «Pro-Armenia», qui s'est donné pour tâche d'éclairer l'opinion, de lui apporter toutes les nouvelles qui peuvent nous parvenir de ces pays lointains, mais encore quelquefois ces rumeurs confuses que Disraeli (Benjamin Disraeli (1804–1881), pre-

mier ministre britannique en 1868, 1874–1880), en 1896, au lendemain des massacres de Bulgarie, appelait les «cancans des bazars», mais qui n'en avaient pas moins révélé le crime commis contre une nation tout entière.

À la suite de ces révélations, la presse s'est émue; une conférence internationale de parlementaires et de publicistes a eu lieu à Londres pour essayer de parer au renouvellement du crime de 1894; la diplomatie elle-même, qui est généralement si lente à s'émouvoir, s'est ébranlée. Les ambassadeurs de France, de Russie et d'Angleterre ont, à plusieurs reprises, appelé l'attention du sultan sur les périls de la situation et en particulier sur le danger de concentrer dix-huit bataillons de troupes régulières dans les environs de Mouch et du Sasoun.

Malheureusement cette intervention était trop tardive; elle ne pouvait pas être efficace, parce que l'Europe, dans sa faiblesse, avec son inertie coutumière, a permis au sultan de replacer dans les postes mêmes, dans les fonctions civiles et militaires qu'ils occupaient en 1894 et en 1896, au moment du crime que vous n'avez pas oublié, les hommes qui avaient procédé à cette œuvre de sang et de larmes en particulier le maréchal Zeki-pacha (Mehmet Zeki Baraz Kolaç Kiliçoğlu (1862–1943), reponsable de la cavalerie hamidié), qui est encore à l'heure actuelle à la tête du 4e corps à Erzindjian et le gouverneur ou vali de Bitlis, qui vient d'être nommé récemment et qui n'est autre que ce Férid-bey, (gouverneur de Bitlis), tristement célèbre par la part qu'il a prise aux massacres de Constantinople. Ces hommes n'ont pas été mis pour rien dans les places auxquelles le sultan vient de les appeler. Leur nom à lui seul est tout un programme. Il avaient reçu en outre des ordres précis, positifs, un mandat précis qui était de procéder à l'extermination, au déracinement de cette population à laquelle on ne pardonne pas d'avoir survécu aux massacres de 1896 et à laquelle on pardonne moins encore d'avoir, depuis lors, pris la résolution de résister et de mourir en combattant, plutôt que de tendre le cou comme un mouton qui demeure muet tandis qu'on l'égorge à l'abattoir. (Très bien! très bien! à l'extrême gauche.)

Un publiciste français qu'on n'accusera pas assurément de manquer de compétence ou de modération, (le directeur de l'École libre des sciences politiques à Paris en 1906–1912) M. Anatole Leroy-Beaulieu, ayant l'occasion l'autre jour de parler de ces faits à Boston, a déclaré, et je m'associe hautement à ses paroles, qu'il ne pouvait qu'approuver et féliciter le peuple arménien d'avoir enfin pris les armes pour essayer de conquérir des conditions élémentaires de sécurité et de liberté. (Très bien! très bien! sur de nombreux bancs.)

M. Lasies. Si les catholiques de France se défendaient comme se défendent les chrétiens d'Arménie! (Très bien! très bien! à droite.)

M.F. de Pressensé. Est-ce qu'on les massacre?

Je ne me laisserai pas détourner de ma tâche (Très bien! très bien! à l'extrême gauche) par des interruptions de ce genre. Je ne vois pas quelle analogie on peut établir, à supposer même qu'il existât, comme vous le prétendez sans fondement aucun, une persécution administrative...

M. Fabien-Cesbron. Vous ne faites que le supposer?

M. Henri Savary de Beauregard. Nous vous invitons, monsieur F. de Pressensé, à venir voir ce qui se passe dans nos provinces.

M. Alexandre Zévaès. Où avez-vous été massacré, monsieur de Beauregard?

M.H.S. de Beauregard. Nous pourrions bien l'être dans quelque temps si la situation continue. Mais je vous préviens que nous ne nous laisserons pas faire sans résister. (Bruit.)

M. Alexandre Zévaès. Vous n'êtes pas encore mort sur les barricades.

M.H.S. de Beauregard. Nous ne sommes pas disposés à nous laisser faire.

M.F. de Pressensé. Vous me permettrez de passer sur cet incident et de continuer à vous parler, non de fantaisies d'opposition, mais des victimes trop véritables d'un massacre trop réel. (Très bien! très bien à gauche.)

Zeki-pacha et Férid-bey avaient reçu l'ordre de procéder à l'extermination de la population arménienne des districts de Mouch et du Sasoun. Il s'y sont pris conformément à la méthode toujours en usage en Turquie. Quand on veut exterminer une population, on commence par lui demander le recouvrement non pas seulement des impôts de l'année courante, mais de ce qu'on appelle les arriérés d'impôts qui, sans aucune espèce de prescription, peuvent remonter jusqu'à dix, douze et quatorze ans.

À l'heure actuelle, on a l'audace de demander, dans le district du Sasoun, aux survivants et aux héritiers des victimes de 1894, le paiement de la dîme qu'ils ont payée deux ou trois fois dans cette année malheureuse et dont, naturellement, on n'en leur avait pas délivré de reçus. Ces populations sont en proie au désespoir parce qu'elles se voient arracher de la bouche le dernier morceau de pain. Elles ont résisté, elles ont foré des bandes qui ont occupé un certain nombre de villages et de points stratégiques sur les hauteurs du Taurus arménien, où niche, comme une citadelle escarpée, le Sasoun. C'est à ce moment qu'a commencé l'opération sur laquelle j'appelle l'attention de la Chambre. Dans les derniers jours de février le village de Hounan avait été détruit; puis Zeki-pacha, vers avril, a mobilisé d'un seul coup les forces dont il dispose, c'est-à-dire les réguliers du 4e corps, les hamidiés qui ne sont pas autre chose que des régiments de bachi-bouzouks, et enfin les Kurdes qui sont des barbares nomades, et il les a lancés à l'assaut des villages du Sasoun.

Je ne dis certes pas que les sanglants holocaustes qui ont été offerts aient été purement et simplement des massacres; il y a eu, et j'en loue hautement les Arméniens, des combats, des combats inégaux, puisqu'ils étaient presque désarmés, mais de ces combats sans lesquels un peuple ne conquiert pas son droit à la vie.

Ils n'ont pas voulu, comme en 1894, succomber sans même avoir essayé de se défendre et de protester. Ils l'ont fait sans remporter un succès impossible et, dès le mois d'avril, voici en quelque sorte, jour par jour, le récit du martyrologe de ce malheureux petit peuple.

Le 10 avril, c'est l'attaque brusque d'un village qui s'appelle Gelieguzan (Gyalleguzan, dans le sous-district de Chatakh, à 22 km au sud-ouest de Mouch, sur le ver-

sant du mont Andok (au sud-ouest de Mouch, altitude 2812 m), où l'on élevait du bétail et cultivait de noix. Il comptait 17 quartiers et abritait 1.000 Arméniens dans les années 1890 – Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Սո.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., հ. 1, 817), par les Kurdes; le 12 avril, ces Kurdes sont repoussés avec de grosses pertes par les Sasouniotes et les habitants de deux villages voisins; le 20 avril, le vali arrive sur les lieux et se fait immédiatement livrer les notables, les évêques et les Arméniens d'une condition aisée; le 23 avril, départ brusque du Sasoun, du vali, des évêques et des notables qu'on emmène comme otages et qu'on enferme dans des prisons où la plupart d'entre eux, en butte à des privations et à des tortures sans nom, sont restés depuis lors; le 25 avril on commence le siège du village de Semal (dans une région pittoresque, sur la rive gauche de la rivière du même nom, à 22 km au sud-ouest de Mouch, sur versant nord d'Andok. Ses habitants Une église datant 1394 et une école étaient en activité pour plus de 1.000 Arméniens qui cultivaient des céréales et élevaient du bétail. On héroïquement défendu leurs foyers en 1894, 1904 et 1915 – Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Սո.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1998, հ. 4, 566), dans lequel se sont réfugiées les bandes arméniennes, sous le commandement de l'héroïque Andranik; le 28, c'est l'investissement de Gelieguzan où les Arméniens se sont concentrés en masse, combattants et population civile. Ce Gelieguzan, dont je vous en dirai tout à l'heure la tragique histoire, en 1894, les Turcs attaquent ce village avec 12,000 hommes de troupes régulières, 26,000 Kurdes et 15 canons.

Les Sasouniotes ont résisté pendant plus de huit jours avec un courage admirable sous les ordres d'Andranik (Ozanian, 1865–1927 un leader du mouvement de libération et un héros national, à partir de 1899 le chef général des forces de défense, en 1914 le commandant du 1er détachement de volontaires arméniens de 1.200 combattants, en janvier 1918 le commandant de la 1ère division de choc séparée de 14 mille personnes et un Major général de l'armée russe), de Vahan (Manvelian 1875–1879 – 1904, une figure du mouvement de libération dans Van-Sasoun et un Fédai, partisan du soulèvement général, en 1904 l'un des chefs de la défense) et de Gevorg (Tchavoush 1870–1907 un commandant Fédai exceptionnel, à partir des années 1880 membre du premier groupe dans la province de Bitlis d'Arabo; il a défendu Sasoun en 1891–1894, 1896, 1900–1901, 1904–1907; en 1904 commandant du front régional sud).

Après l'assaut commencé le 5 mai, la population valide, considérant qu'elle ne peut plus prolonger utilement sa résistance, se retire en masse sur une montagne voisine, l'Andok, qui était encore couverte de neige. Elle emmène avec elle toute la portion de la population féminine suffisamment mobile et qui pouvait s'exposer aux fatigues et aux dangers de la route. Malheureusement, elle dut laisser derrière elle une portion, un trop grand nombre de femmes, de vieillards et d'enfants, et c'est alors que, dans ce village prédestiné se sont produits une fois de plus les odieux attentats qui, en 1894, avaient déjà soulevé la conscience du monde civilisé: toute cette population a été assassinée jusqu'au dernier enfant sous les yeux, par les ordres de Zeki-pacha.

Après cette catastrophe, vous comprenez, messieurs, que les Arméniens, qui n'ont pu faire parvenir que lentement et difficilement ce récit et leur protestation en Europe, espèrent – autrement ils désespéreraient – que cette fois-ci la France et l'Europe n'assisteront pas inertes, indifférentes, impuissantes au renouvellement de ces crimes. (Applaudissements.)

C'est à nous qu'ils s'adressent et je sais d'avance quelle sera la réponse qu'on nous fera. Je le sais parce que je connais les habitudes de la diplomatie ottomane; elle commence d'abord par nier en bloc les faits, puis quand elle est forcée d'en reconnaître une partie, elle s'efforce de les atténuer; puis quand elle est forcée dans ses derniers retranchements, elle prétend que les vrais coupables, ce sont les victimes. Est-ce que nous pourrions accepter les prétextes, les défaites, les mensonges qui ont malheureusement suffi en 1894 à arrêter et à briser l'action nécessaire de la diplomatie européenne et française? Non, nous ne le pouvons, nous ne le ferons pas. Nous ne le pouvons pas parce que nous connaissons trop les procédés normaux de la diplomatie ottomane, mais surtout et avant tout, parce qu'il ne s'agit pas en l'espèce de faits nouveaux sur lesquels, malgré tant d'expériences décisives, une erreur pourrait, à la rigueur, être excusable. En fait, nous assistons à la reprise, à la récurrence d'un grand crime dont les détails, en quelque sorte stéréotypés, se reproduisent avec une exactitude incroyable sous nos yeux. (Applaudissements.)

C'est l'histoire de 1894 et de 1896 qui recommence, ce sont les mêmes lieux, le Sasoun, Mouch, ce sont les mêmes villages, Geliuguzan, Talvorik (centre d'une communauté rurale sur le versant ouest du mont Frfrkar à 35 km au sud-ouest de Mouch. En 1894–1895 plus de 600 femmes y furent assassinées et 400 maisons incendiées. En 1904 cette communauté comptait 15 villages, comptant 300 maisons et 1.600 habitants, protégée par Gevorg Tchavouch. On y cultivait du mil, du blé, de l'orge, du tabac; transformé le fer – Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Սո.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 2001, հ. 5, 16–17), Semal, d'autres que je vous nommerai tout à l'heure. Ce sont les mêmes hommes. Zeki-pacha, Ferid-bey.

Il n'y a de changé qu'un certain nombre de victimes, parce que quelques-unes ont eu la fortune, oui la fortune, de succomber du premier coup et de ne pas être exposées avec les survivants à la récurrence par ordre du grand assassin.

Est-ce qu'à l'heure actuelle, en présence de ces souvenirs de ce qui s'est passé en 1894, nous n'avons pas une leçon immédiate à tirer de ce précédent?

Permettez-moi de vous rappeler rapidement les événements de cette époque. Alors aussi le fisc avait engagé avec zèle le recouvrement d'un arriéré prétendu d'impôts sur les Arméniens que l'on accusait de ne les avoir pas payés depuis un certain nombre d'années. On s'empara de leurs ressources, de leurs moutons, de tous leurs biens. Puis survinrent les Kurdes qui réclamaient à leur tour les prestations abusives et coutumières qu'ils ont l'habitude de prélever sur les Arméniens. Ceux-ci, dans la naïveté de leur cœur, s'adressèrent aux autorités ottomanes pour en obtenir l'aide et protection. Ils étaient allés au vali de Bitlis, Taksin-pacha et lui avaient de-

mandé l'envoi de troupes. Le vali de Bitlis les a renvoyés à celui de Diarbekir, Moustapha-pacha et celui-ci intervint, pour reprendre en effet sur les Kurdes le butin, mais le garder pour lui-même, si bien qu'on se trouvait dans cette situation que les Arméniens étaient dépouillés jusqu'à leur dernier sou et que les Kurdes étaient furieux contre eux.

Aussi au printemps de 1894, les événements se précipitent. Zeki-pacha, qui commandait déjà le 4e corps, mobilise ses forces et commence une battue générale; il lance comme une meute, ses troupes: réguliers, Kurdes et hamidiés sur les montagnards du Sasoun et de Mouch. Peu à peu toute la population dut se concentrer sur deux ou trois points fortifiés. Et c'est déjà à Talvorik et à Gelieguzan, là même où s'est passé le drame du 5 mai dernier, que se déroule en 1896, sous les yeux et par les ordres de ce maréchal assassin, une tragédie inoubliable. On n'a pas oublié en France et en Europe, cette scène affreuse: quand Zeki-pacha apprenant que des centaines d'Arméniens armés s'étaient réfugiés dans la montagne, leur promit la vie sauve; puis quand ils furent venus à lui, désarmés, ayant eu la naïveté de croire à sa parole, il fit creuser une fosse devant le village de Gelieguzan et il y fit entasser pêle-mêle des centaines d'Arméniens morts, blessés, vivants: tous ceux qui ont eu la photographie de cette épouvantable tragédie sous les yeux, ne l'ont pas oubliée; ils en demeureront, hantés jusqu'à leur dernier jour et il leur est difficile de comprendre que la diplomatie ait permis à Zeki-pacha de reprendre son commandement et son œuvre de sang. (Applaudissements.)

M. Fabien-Cesbron. C'était plus intéressant que la créance Tubini-Lorando (en 1890, les Constantinopoliens, les banquiers Jean Lorando (1846–1922) et Anthony Bernard Tubini (1862–1912) reçurent des concessions pour la construction et l'exploitation des quais, de remorqueur et des lignes de tramway dans la capitale en échange d'un emprunt accordé au Sultan. Abdul Hamid sabotait le projet et ordonna que soient revendus ces quais dans des conditions défavorables aux Français. Ils se dirigèrent vers leur ambassade. En 1901, le ministère français des Affaires étrangères intervient. Le sultan imposa alors des droits d'importation sur 245 écoles françaises et 360 institutions caritatives dans l'Empire ottoman. Paris exigeait que soient remplies des obligations financières et un firman sur la libre importation de leurs écoles. Du 21 août au 10 novembre 1901, il rompt les relations diplomatiques, occupant le douane de l'île de Mytilène jusqu'au 11 novembre pour payer les dettes turques. En définitive, la Porte a levé les interdictions et a satisfait les demandes des banquiers, soit 344.500 livres turques. Lors des auditions parlementaires du 4 novembre 1901, Marcel Sembat (député de 1893 à 1922) indiqua qu'il serait mieux d'intervenir en faveur des Arméniens occidentaux. Député de Paris en 1893–1919, puis Président de l'Institut de France, Denys Cochin attribuait le premier rôle dans ce problème à la Russie, et le ministre des Affaires étrangères Delcassé a ajouté que le sort des Arméniens exigeait le partenariat des autres puissances européennes. La Chambre des députés n'a pris aucune mesure en faveur des Arméniens, alors que son membre depuis 1885, fondateur du Parti socialiste français J. Jaurès a critiqué dans

un article extensif la politique de son pays: comment on peut protéger les écoles ecclésiastiques françaises, si nous ne promettons pas de protéger leurs 87.750 élèves à leur domicile? – Shorrock W.I. 1976, *French Imperialism in the Middle East: The Failure of Policy in Syria and Lebanon, 1900–1914*, Madison WI, 23–32).

M.F. de Pressensé. L'Europe a fini lentement, tardivement, par apprendre la vérité. Ces faits s'étaient passés au mois d'août 1894, et c'est au mois de novembre 1894 que l'opinion publique a été saisie pour la première fois.

Qu'a fait la Porte à ce moment? Elle a commencé par tout contester, puis elle a déclaré qu'elle s'était trouvée en présence de bandes révolutionnaires, qu'elle avait eu la main légère et que les Arméniens s'étaient eux-mêmes massacrés. C'est l'argument que nous retrouvons à l'heure actuelle. Enfin, quand la France, l'Angleterre, la Russie, quand les puissances ont insisté, quand elles ont demandé que l'on nommât une commission, une délégation chargée de procéder à une enquête sur les lieux, savez-vous ce qu'avait osé formuler la Porte? Elle avait, sous les chefs suivants, eu l'audace de présenter les raisons qu'elle croyait avoir de procéder à ce qu'elle appelait une répression. C'étaient la formation de bandes révolutionnaires, le refus de l'impôt, la distribution de poudre et de plomb, les rassemblements sur la montagne des Fédaïs, c'est-à-dire des Arméniens qui avaient l'audace de résister, l'incendie de leurs propres villages par les Arméniens eux-mêmes, la résolution de ces méchants d'exterminer – comme Judith ce pauvre Holopherne – les soldats turcs, c'était enfin leurs attaques sans prétexte contre les troupes impériales.

On procéda à une enquête; on voulut bien examiner sérieusement les articulations fournies par la Porte pour couvrir les crimes commis. Les consuls de France, de Russie, d'Angleterre qui procédaient simultanément à cette enquête, déclarèrent officiellement qu'en fait, la propagande révolutionnaire n'avait point été exercée, que l'impôt avait été régulièrement perçu et qu'en ce qui touche la question des munitions, l'obligation naturelle pour les Arméniens de se défendre, leur avait fait un devoir de s'en procurer. Sur tous les points, il fut ainsi répondu victorieusement aux articulations de la Porte et ce ne sont pas seulement des publicistes, mais nos représentants diplomatiques ou consulaires à l'étranger qui furent saisis d'une indignation si vive qu'ils écrivirent, pour le soulagement de la conscience française, certaines paroles que je demande la permission de vous lire, elles restent aussi vraies à l'heure actuelle qu'il y a dix ans.

C'était tout d'abord un consul (général) de France (à Erzerum en 1891–1897, puis à Tabriz en 1897–1906; Chevalier de la Légion d'Honneur en 1899, ordonné pour l'organisation de secours aux Arméniens persécutés: <https://www.chiswickauctions.co.uk/auction/lot/453-a-collection-of-archival-documents-of-the-french-consul-at-tabriz-1897---1903-mandate/?lot=198413&sd=1>; téléchargé le 30.08.2025), M. (Pierre Abel) Bergeron (1855-1925), qui écrivait ce qui suit: «La responsabilité certaine retombe tout entière sur le gouvernement et sur ses fonctionnaires.»

Puis c'était le chargé d'affaires de France M. (Jules Toussaint) de La Boulinière (1849–1925, servi à Constantinople – France, Ministère des Affaires étrangères 1898, Documents Diplomatiques, Affaires d'Orient, Paris, 37, 39), qui écrivait au ministre d'alors, M. (Albert Auguste Gabriel) Hanotaux (1853–1944, ministre des Affaires étrangères en 1894–1898):

«La mauvaise fol[ie] et l'hésitation du gouvernement ottoman ont amené la question à un point où les mesures les plus énergiques et les plus nettes pourraient seules avoir la chance d'enrayer le mouvement... Le changement des autorités de (palais à Constantinople, construit par Karapet, Nikoghos et Sargis Palyans, Ohannes Serverian; la résidence officielle ou privée du sultan en 1853–1922 Dolma) bahtchté s'impose ainsi que l'introduction des réformes dont le sultan devrait sans retard prendre l'initiative.»

Il y a plus de dix ans que ces faits se sont passés et que ces paroles ont été prononcées, et ce qu'il y a de décourageant, d'énervant et de désespérant dans cette question d'Orient, c'est précisément cet éternel recommencement, ce piétinement sur place auquel nous sommes toujours condamnés.

L'Europe ne se contente pas d'accepter, comme si c'était des réformes nouvelles, la promesse de mesures qui ont déjà été vingt fois promises, dont on a déjà cent fois annoncé l'application; elle ne se contente pas de cela, elle prend, elle feint de prendre au sérieux les misérables et mensongères redites par lesquelles la Porte essaie de couvrir la récidive de ses crimes les plus odieux. (Applaudissements.)

Je me demande si, à l'heure actuelle, en présence d'un attentat qui, sachez-le bien, n'est qu'un recommencement, nous nous enfermerons de nouveau dans la méthode qui nous a si mal servi de 1895 à 1896.

Je sais bien que nous avons à l'heure actuelle au banc du Gouvernement, un ministre des Affaires étrangères qui partage, dans une très large mesure, nos sentiments. Je sais qu'il a fait preuve, chaque fois qu'il l'a pu, d'une très réelle bonne volonté à l'égard de ces populations arméniennes. Je sais que, quand nous l'avons pressé de nommer des conseils nouveaux qui puissent aller en quelque sorte rassurer les populations par leur présence sur tous les points du Sasoun et du Mouch, il l'a fait avec empressement.

Mais quelle que soit la bonne volonté, il y a des mesures qui, si elles demeuraient des demi-mesures, sont plus dangereuses que l'inaction. Avoir désigné ses consuls, pour n'en faire purement et simplement que des témoins impuissants et inactifs, c'est pire que si la France n'avait pas là de représentants. (Applaudissements sur divers bancs.)

Des représentations, vous en avez fait et énergiquement. La France, du reste, n'a pas été seule à en faire: elle a vu s'associer à elle la Russie, l'Angleterre et d'autres puissances. Mais le sultan sait ce que valent ces protestations, quand il n'y a pas derrière elles la ferme résolution d'aboutir et de ne pas reculer devant des actes s'ils devenaient nécessaires.

M. Lucien Millevoye. Alors, quelle serait la sanction?

M. Jules Dansette. Il serait intéressant de savoir ce qu'il faudrait faire.

M.F. de Pressensé. Permettez-moi de mener moi-même ma discussion.

À l'heure actuelle, il se trouve qu'on a promené le pavillon français sur les côtes d'Orient et d'Asie-Mineure; la flotte française est précisément, en ce moment, je crois, à Constantinople et, pour ma part, permettez-moi de le dire, je ne trouve pas très heureux que ce soit justement à cette heure qu'elle reçoive, qu'elle accepte l'hospitalité du sultan. Mais laissez-moi vous demander s'il sera désormais établi, comme une loi inviolable de la République française, que l'on peut employer les forces navales de la France, pour opérer le recouvrement des créances pécuniaires de tel ou tel particulier ... (Très bien! très bien! sur divers bancs à l'extrême gauche et à droite.)

M.T. Delcassé, ministre des Affaires étrangères. Je comprends que de ce côté de la Chambre (l'extrême gauche), on applaudisse, mais pas de ce côté (la droite).

M. Lasies. Pourquoi? Nous ne devons rien ni à M. Lorando ni à M. Tubini.

M.T. Delcassé. Ni moi non plus! (On rit.) Vous auriez dû vous souvenir qu'avant de quitter Mitylèn, j'avais exigé du sultan la confirmation, le renouvellement et l'extension des capitulations.

M. Denys Cochin. Oui, mais presque en même temps vous exigiez le contraire du bey de Tunis.

M. Francis de Pressensé. Je vous demande d'appliquer à un cas infiniment plus grave, à un cas qui intéresse à la fois l'humanité, le droit des gens, le respect des traités et notre prestige en Orient, la méthode que vous avez employée quand il s'agissait des créances en tout cas moins intéressantes dont j'ai parlé. (Applaudissements sur les mêmes bancs à l'extrême gauche et à droite.)

Il y a des créances plus sacrées que celles-là; ce sont les créances morales, politiques, internationales, juridiques que l'Europe entière possède sur le sultan. Ne vous y trompez pas, monsieur le ministre, si actuellement vous commettez la faute d'accepter les prétextes et les défaites, tranchons le mot, les mensonges du sultan, nous n'aurons pas seulement sur la conscience – ce sera déjà un poids assez lourd; je ne sait, je n'ai pas besoin de savoir si c'est 3,500 ou 5,000 cadavres d'Arméniens tués au Sasoun; souvenez-vous que les massacres du Sasoun en 1874, parce qu'on n'a pas remédié à temps à un mal, parce qu'on n'a pas exigé la révocation immédiate de Zeki pacha et de Ferid-bey ni l'application intégrale de l'article 61 du traité de Berlin n'ont été qu'un lever de rideau sanglant. L'Europe n'a pas seulement eu à porter la responsabilité des 6,000 Arméniens tués, au Sasoun en 1854, elle a assumé celle des 30,000 cadavres couchés par les ordres du sultan dans toute l'Arménie, celle de l'assassinat d'une nation presque entière. (Applaudissements à l'extrême gauche et à droite.)

M. Lucien Millevoye. Ce système d'extermination méthodique est toléré par le Gouvernement français.

A gauche. Et par les autres Gouvernements aussi!

M. François Deloncle. Nous ne sommes pas seuls en Europe. Il ne faut rien exagérer.

À droite. Il faudrait cependant que quelqu'un donnant l'exemple.

M. Lasies. M.F. de Pressensé va indiquer suministre les moyens à employer.

M.F. de Pressensé. Si vous ne voulez pas laisser recommencer un grand crime qui ne pas seulement un attantat contre l'humanité, mais qui est un danger suprême pour la paix de l'Orient et pour la paix du monde, puisque vous pouvez compter actuellement sur la coopération efficace de deux tout au moins des grandes puiissances signataires du traité de Berlin, l'Angleterre et la Russie, je vous demande de bien vouloir faire à Constantinole les représentations nécessaires; je vous demande de les appuyer, au besoin, par la démonstration par laquelle vous avez obtenu satisfaction il y a quatre ans (Très bien! très bien!), je vous demande de nous rassurer sur un avenir qu'actuellement vous pouvez encore conjurer, mais qui, demain, vous aurait échappé comme à nous. (Vifs applaudissements à l'extrême gauche et à droite.)

M. le président. La parole est à M. le ministre des Affaires étrangères.

M.T. Delcassé, ministre des Affaires étrangères. Avant de parler des faits qui ont motivé la question de notre honorable collègue, je tiens à rappeler après lui à la Chambre que le Gouvernement de la République, soucieux de la signature qu'il a mise, en 1878, au bas du traité de Berlin, a offert plusieurs fois dans ie cours des dernières années, et qu'il n'a pas mesuré son concours pour assurer l'exécution des dispositions tant de l'article 23 de ce traité qui vise la Macédoine, que de l'article 61 qui a trait aux régions de l'Asie mineure plus particulièrement habitées par des Arméniens.

En ce qui concerne l'Arménie, bien que nos intérêts commerciaux ne le réclamaient point – je vous prie de le croire – uniquement pour témoigner de la sollicitude de la France, j'ai augmenté le nombre de nos agents dans les districts qui la composent. C'est ainsi que notamment le 13 septembre 1903, j'ai créé un vice-consulat à Van et que le 23 janvier de cette année, j'ai institué un autre consulat à Kharpout. La Russie et l'Angleterre en ont fait autant. La présence de ces consuls a été un véritable soulagement pour les populations; et plusieurs fois les craintes qui nous avaient été exprimées par nos agents ont été dissipées après une intervention prompte et énergique à Constantinople.

J'ai même, il y a deux ans – l'honorable M.F. de Pressensé ne l'ignore pas – organisé une mission spéciale qui a parcouru les régions qui nous avaient été désignées comme étant menacées par les Kurdes, instruments, disent les uns, terreur, disent les autres, des autorités ottomanes et qui, peut-être, sont simultanément ou tour à tour l'un et l'autre.

En tout cas, cette mission a eu de bons effets et la population nous a marqué qu'elle le reconnaissait et l'honorable M.F. de Pressensé est certainement le dernier à ne pas le savoir.

J'arrive aux événements du Sasoun. Comme l'a dit M.F. de Pressensé, le Sasoun est un district montagneux d'un accès très difficile, où s'élève une quarantaine de villages de populations en grande majorité arméniennes.

C'est là que s'étaient réfugiées plusieurs bandes d'Arméniens révolutionnaires ou Fédais, après plusieurs rencontres avec les Kurdes ou les troupes turques, à Mouch, à Bitlis et dans les environs de Van. Ces Fédais sont un peu aux Arméniens ce qu'étaient, l'année dernière, les révolutionnaires bulgares aux paysans de Macédoine: des frères, sans doute, mais à la main rude, au geste impérieux, qui dictent des lois, ordonnent des levées d'hommes, font des réquisitions en vivres et en argent et ne souffrent pas de résistance. De sorte que les Arméniens paisibles se trouvent à la fois subir et les Turcs qui les oppriment et les Fédais qui veulent les délivrer.

Pour briser la révolte, les troupes turques ont reçu, dans les derniers jours du mois d'avril dernier, l'ordre de cerner le Sasoun, puis elles en ont escaladé les pentes, à la rencontre des Fédais,

Vous avez entendu le récit que de ces événements a reçu et qu'a fait l'honorable M.F. de Pressensé. Je ne crois pas que notre collègue veuille se porter garant de l'absolue véracité de ce récit ni contester que la passion, une passion bien explicable, l'a dicté plus que le souci scrupuleux de l'exactitude.

Moi, j'ai le devoir de donner connaissance à la Chambre du rapport que j'ai reçu lundi soir de notre ambassadeur à Constantinople.

M.F. de Pressensé. Rappelez-vous 1894, monsieur le ministre. Votre prédécesseur a reçu des rapports disant que rien ne s'était passé que de régulier et on a appris trois mois après qu'il y avait eu du sang versé.

M. le ministre. Vous allez voir, mon cher collègue, qu'il n'est pas dit qu'il ne s'est rien passé d'irrégulier.

M.F. de Pressensé. Non; mais enfin on diminue l'importance des faits.

M. le ministre des Affaires étrangères. Voici le rapport que j'ai reçu lundi et qui est daté du 31 mai: «Des renseignements communiqués à l'ambassade soit par notre consul à Van, soit par le gérant du vice-consulat d'Erzeroum, soit par le...» – je demande la permission de taire le nom, il s'agit d'un étranger que je ne veux pas désigner aux colères (Très bien! très bien!) – «...il résulte, d'ailleurs, qu'aucune analogie ne saurait être établie entre les événements actuels et ceux de 1894. Le mal n'affecte plus, cette fois, un caractère général et paraît avoir été déterminé par une série d'incidents locaux.

Il est certain qu'il y a eu entre la troupe et les Arméniens des combats fréquents, et que la répression a été très dure; un certain nombre de villages a été incendié, notamment ceux de Chénik (de 120 maisons dans le sous-district de Chatak, avec une école, une église et de vastes champs de blé; il comptait jusqu'à 1000 habitants – Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., հ. 4, 110), Sémal et Alian (la communauté de Gelieguzan, dans les années 1890 englobait plus de 10 quartiers ruraux à la source de Khoulp – Բաղայան Գ. 2017, V), dont les troupes se sont emparées après plusieurs combats; tous trois ont été brûlés et réduits en cendres. De même, pour le village de Guéliguzan qui était rempli de réfugiés des

deux sexes; il a été pris après une résistance désespérée et entièrement détruit. C'est sa reddition qui a mis fin à la résistance armée des Arméniens du Sasoun...»

M.F. de Pressensé. Il n'y en a plus!

M. le ministre. ...«Toutefois, les renseignements qui sont jusqu'à ce jour parvenus à Constantinople sur les événements revêtent un caractère d'incertitude tel qu'il n'est pas possible encore d'évaluer même approximativement le nombre de villages détruits. Tandis que le grand vizir (Mehmed Ferid pacha), qui pourtant aurait intérêt à ne pas grossir les faits, reconnaît que vingt-cinq villages» – c'est le chiffre que vous avez donné, mon cher collègue – douze et treize, «ont été incendiés, dont douze peuplés exclusivement d'Arméniens, Grégoriens et treize à population mixte, le...» – je passe toujours le nom – «...ne parle que de quinze villages détruits. Il est vrai qu'il craint le même sort pour d'autres villages du district de Khian dans lequel opéraient les troupes de Salih (Hulusi)-pacha (1864–1939), ministre de la guerre en 1909–1910).

«Dans les journées des 6 et 7 mai, six cents fugitifs (femmes, enfants et vieillards) provenant des villages détruits dans le Sasoun, sont arrivés à Mouch escortés par des soldats. La ville est pleine de ces réfugiés, qui vont partout demandant l'aumône, et l'on y annonce l'arrivée prochaine de nouveaux convois d'Arméniens du Sasoun, que la troupe, redevenue maîtresse de la montagne, refoulerait vers Mouch.

«Le nombre des victimes de ces événements ne peut pas non plus être évalué. On a parlé de plusieurs milliers. Je crois que c'est là une exagération. Le ... ne fait aucune évaluation et constate seulement que parmi les Arméniens réfugiés à Mouch on ne voit que des vieillards, des enfants ou des femmes. Il se demande dès lors ce que sont devenus les hommes jeunes et valides capables de prendre les armes. Rien ne prouve qu'ils aient tous été tués; ils peuvent avoir fui par les sentiers de la montagne et tenté de gagner la frontière; déjà on signale le retour de quelques-uns d'entre eux dans les cazas qu'ils avaient abandonnés.

«Le mal est grand, on ne saurait le contester, mais il ne faut pas l'exagérer, ni assimiler les événements actuels à ceux de 1894. (Interruptions à l'extrême gauche); il n'est pas douteux que la répression a eu pour conséquence la mort d'un très grand nombre de révoltés et aussi de paysans paisibles qui habitaient les mêmes villages que les Fédäïs.

«Quant à la venue des Kurdes, on ne peut encore s'expliquer clairement à quelles circonstances locales a été due la facilité qui leur a été donnée assez souvent de précéder les troupes, quelquefois de les suivre, car je sais, et d'autres de mes collègues savent que le grand vizir a adressé, quant à lui, au gouverneur du vilayet, les instructions les plus précises et les plus fermes pour que faction se limite à l'intervention de la troupe régulière seule, à l'exclusion de tout autre élément.

«Conformément à vos Instructions, j'ai donné l'ordre à notre consul de Van de rester à Mouch avec ses collègues de Russie et d'Angleterre jusqu'au jour où le calme sera complètement rétabli dans le Sasoun.

«Il ne paraît pas qu'il doive y avoir une nouvelle action militaire. Les troupes ont en grande partie quitté le pays et la présence des consuls commence à rendre aux habitants quelque confiance. Il est d'ailleurs utile que nos agents complètent sur place leur enquête sur les faits passés pour qu'ensuite nous puissions intervenir auprès du gouvernement ottoman en toute connaissance de cause.»

Voilà le récit qui nous est fait par notre ambassadeur.

Je dois dire que les renseignements qu'il nous donne concordent avec ceux qu'on a reçus à Londres et à Pétersbourg.

L'honorable M.F. de Pressensé vous citait tout à l'heure le très court débat qui a eu lieu à la Chambre des communes avanthier; que la Chambre me permette de traduire les trois ou quatre lignes essentielles de la déclaration de l'honorable comte Percy: «D'après les renseignements reçus par le gouvernement de Sa Majesté, douze villages ont été brûlés ou détruits dans le soudjak de Mouch et treize dans le soudjak de Genj. Mais il n'apparaît pas clairement si la destruction est le fait des insurgés ou des troupes turques. Il semble y avoir des raisons d'espérer que le nombre des morts est comparativement faible... Il n'y a pas de doute que la présence des consuls a exercé une action bienfaisante...»

J'ajoute, messieurs, que les rapports parvenus à Saint-Pétersbourg s'accordent aussi à constater que les faits ont été fort exagérés.

– Mais il n'importe, même réduits dans de fortes proportions, il n'en est pas moins lamentable que de pareils faits puissent se produire. (Très bien! très bien!)

Si l'on ne peut refuser à la Porte le droit de réprimer l'insurrection, on peut très justement lui reprocher de maintenir, en dépit de ses engagements formels, une administration telle que l'insurrection semble le seul refuge à des populations exaspérées. (Applaudissements.)

S'il est vrai que les Kurdes ne montrent aucun souci des injonctions des autorités ottomanes, c'est que trop souvent ils ont pu croire que leur désobéissance et même leurs violences envers les Arméniens ne déplairaient point aux autorités ottomanes. (Nouveaux applaudissements.)

M. Massabuau. Comme les socialistes à Marseille. S'ils agissent comme ils le font, c'est parce qu'ils sont persuadés que le Gouvernement les approuvera! (Mouvements divers.) Absolument! C'est la même situation.

Un membre à l'extrême gauche. Demandez cela à M. Cochin!

M. le ministre. Et s'il est inévitable que, dans la répression d'une insurrection, des coups s'égarer sur des êtres inoffensifs, le nombre des victimes innocentes montre trop que les soldats ne s'embarraient pas de faire un choix. (Très bien! très bien!)

Il ne suffit pas de produire pour se justifier les ordres qu'on a donnés; ce qu'il faudrait établir clairement, c'est que ces ordres sont sincères et que ceux-là, tous les premiers, croient à leur sincérité, qui ont pour mandat de les exécuter. (Applaudissements sur un grand nombre de bancs.)

Les événements du Sasoun devaient émouvoir la région environnante. On nous a signalé de l'agitation à Bitlis et des craintes très vives à Mouch. C'est pourquoi j'ai immédiatement fait inviter notre consul à Van de se rendre à Mouch et que je lui ai ensuite donné l'ordre d'y rester tant que sa présence et sa surveillance active resteront nécessaires pour la protection des réfugiés. J'ai lieu de croire que les consuls des autres puissances feront de même.

D'autre part, notre ambassadeur à Constantinople a reçu pour instructions de se concerter sans retard avec ceux de ses collègues qui y sont autorisés – je sais qu'il y en a déjà – et de représenter avec force à la Porte que la répression est terminée, que, loin de poursuivre l'action militaire, il s'agit au contraire d'en secourir les victimes innocentes, et que nos agents, tant que les populations n'auront pas complètement sujet d'être rassurées, resteront dans les localités troublées, qu'ils ne cesseront point de nous informer ni nous d'intervenir auprès du gouvernement ottoman, qui, enfin instruit par tant d'expériences, et devant l'intervention qu'il a rendue nécessaire en Macédoine, devrait bien, dans son intérêt, ne pas nourrir l'illusion que sa responsabilité partout ailleurs ne sera jamais autre chose qu'un mot.

Je prie la Chambre de croire que le Gouvernement ne cessera pas de faire son devoir, tout son devoir. (Vifs applaudissements.)

M. le président. La parole est à M.F. de Pressensé.

M.F. de Pressensé. Messieurs, les déclarations de notre ministre des Affaires étrangères, dans une certaine mais trop faible mesure, ont donné satisfaction à l'auteur de la question qui a été portée à la tribune.

Cependant, en nous lisant le rapport qui lui avait été envoyé par notre ambassadeur à Constantinople, M. le ministre m'a semblé ne pas tenir suffisamment compte du fait que ce qui se passe à l'heure actuelle, soit dans la plaine de Mouch ou dans le district du Sasoun, soit dans les relations diplomatiques de la Porte avec les représentants de l'Europe, reproduit servilement ce qui s'est passé en 1894 et 1895.

On a essayé – comme je l'avais prévu – de réduire la portée des douloureux événements qui ont eu lieu depuis quelques semaines à Mouch et au Sasoun, on a essayé – et je le savais d'avance – de démontrer que la faute en retombait sur les Arméniens eux-mêmes et les Fédais. A ce propos, je remercie M. le ministre d'avoir bien voulu proclamer à la tribune que pour les Arméniens comme pour les autres peuples opprimés, il y a des cas dans lesquels l'insurrection est le plus sacré et le premier des devoirs. (Applaudissements à l'extrême gauche. – Applaudissements ironiques à droite.)

M. Massabuau. C'est dans la Déclaration des droits de l'homme.

M. Lasies et plusieurs membres à droite. Très bien!

M.J. Jaurès. Bah! vous ne bougerez pas!

M. Henri Savary de Beauregard. Vous n'osez guère, vous non plus!

M.J. Jaurès, ironiquement. Nous sommes les maîtres! (Bruit à droite et au centre.)

M. Jules Dansette. Dans tous les cas, ce n'est pas vous, monsieur J. Jaurès, qu'on voit à la tête des émeutiers. Vous laissez les malheureux en avant!

M.F. de Pressensé. Vous me permettrez, messieurs, d'écarter une fois de plus la très mauvaise plaisanterie qui consiste à assimiler à un degré quelconque aux souffrances d'une population en butte, comme la population arménienne, aux cri mes, aux attentats d'un gouvernement, les griefs plus ou moins insignifiants et ridicules des classes possédantes et des partisans en France. (Applaudissements à l'extrême gauche. – Bruit à droite.)

M. Lasies. La liberté n'est-elle donc pas pour vous aussi sacrée que la vie?

M.F. de Pressensé. Tout en accueillant avec satisfaction les déclarations qui nous ont été faites et, en particulier la promesse de maintenir sur les lieux les consuls de France, en même temps que le consul des autres puissances, qui ont créé des postes dans ces districts depuis quelques années, je ne peux pas perdre de vue – comme je l'ai dit – que si ces consuls doivent être désarmés, impuissants, inactifs, inertes, s'ils ne doivent qu'enregistrer purement et simplement les faits qui se passeront sous leurs yeux, il n'y aura rien de gagné pour les populations arméniennes, ou plutôt, il y aura une sorte de consécration tacite de ces crimes. Ce qu'il faut, c'est d'obtenir la révocation immédiate – quelle ironie dans ce mot! La révocation que l'on demandait déjà en 1894, et qui n'a pas été obtenue depuis, de Zeki-pacha et de Ferid-bey.

Tant que nous ne l'aurons pas obtenue, tant que nous n'aurons pas fait prononcer la destitution des hommes de sang à la tête de l'armée et de l'administration dans cette région infortunée, les mêmes crimes se répéteront sous une forme chronique ou sous une forme aiguë, quoi que l'on fasse et quoi que l'on dise.

Il ne suffit pas non plus de venir d'années en années, de mois en mois, de semaines en semaines, faire des représentations souverainement inutiles au sultan, qui n'en tient pas compte, qui sait ce qu'en vaut l'aune; il est nécessaire de nous placer sur le solide, sur l' inexpugnable terrain juridique de l'article 61 du traité de Berlin et d'en exiger l'application – après vingt-six ans! Vous en avez les moyens entre mains; vous avez pu, jadis, triompher des résistances du gouvernement ottoman et obtenir de lui qu'il se conformât à vos désirs dans une affaire infiniment moins importante. Je ne puis pas croire, je ne veux pas croire que la France ne mobilise ses flottes et ne déploie l'énergie qui aboutit que quand il s'agit de Tubini et de Lorand! (Applaudissements à l'extrême gauche et à droite.)

M. le président. L'incident est clos.

M. Lucien Millevoye. Alors ce débat n'a pas de sanction! Il fallait interpellier! (Bruit.)»

**ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԳԱՅԱՆԵ ՔՈՉԱՐՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒՄ**

**ISSUES OF THE HISTORY AND MATERIAL CULTURE OF ANCIENT ARMENIA
IN THE WORKS OF GAYANE KOCHARYAN**

**ВОПРОСЫ ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ
В РАБОТАХ ГАЯНЭ КОЧАРЯН**

Գայանե Գրիգորի Քոչարյանը ծնվել է 1949 թ. սեպտեմբերի 30-ին Երևանում: 1966-ին ավարտելով Ն.Կ. Կրուպսկայայի անվան միջնակարգ դպրոցը՝ ընդունվել է Երևանի պետական համալսարան: 1966–1971 թթ. սովորել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հնագիտության բաժնում: 1971–1978 թթ. աշխատել է ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնում՝ որպես ավագ լաբորանտ, 1978-ից՝ կրսուեր գիտաշխատող: 1984 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Դվինը անտիկ դարաշրջանում» թեմայով և ստացել պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան (Գիտական աշխատանքների ցանկ, N 14): Նրա ղեկավարն է եղել անվանի հնագետ Գևորգ Տիրացյանը: 1991 թ. համալրված ատենախոսությունը որպես մեկնագրություն լույս է տեսել Հայաստանի ԳԱ հրատարակչությունում (N 21): 1991–2021 թթ. հեղինակը շարունակել է աշխատել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնում՝ որպես ավագ գիտաշխատող, 2022–2025-ին՝ գիտական աշխատող:

1971-2018 թթ. լինելով «Դվինի հնագիտական արշավախմբի» մշտական անդամ՝ մասնակցություն է ունեցել նաև 1975, 1977–1978 թթ. Մոխրաբլուրի, 1983-ին՝ Ավանի, 1990-ին՝ Հողմիկի հնագիտական հուշարձանների դաշտային հետազոտական աշխատանքներին:

Գայանե Քոչարյանի հեղինակած գիտական հրապարակումները, որոնցից առաջինը, ի դեպ, լույս է տեսել «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի էջերում (N 1), նվիրված են Հին Հայաստանի (մ.թ.ա. V – մ.թ. IV դդ.) նյութական մշակույթի, սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական պատմության ուսումնասիրությանը: Դրանցում հիշյալ խնդիրները քննարկվում են հնագիտական և գրավոր սկզբնաղբյուրների տվյալների համեմատական վերլուծությամբ:

Մասնավորապես հեղինակի հետազոտությունների թիրախն են դարձել հին հայկական քաղաքային լանդշաֆտը (N 28, 30, 33, 34, 37, 44, 46), պաշտպանական համակարգը (N 23, 29, 32, 74), գյուղատնտեսությունը (N 53, 54), դիցարանը (N 45, 47), քաղաքական պատմությունը (N 39, 40), խնդիրներ, որոնց նա անդրադարձել է տարբեր հուշարձանների պեղումների և հետախուզական աշխատանքների տվյալների հիման վրա (N 6, 50):

Նկ. 1. Լատրա Վարդանյանը և Գայանե Քոչարյանը (աջից) Դվինի պեղումների ընթացքում, 1973 թ. (Դվինի արշավախմբի արխիվ)

Նկ. 2. Դվինի արշավախմբի անդամները՝ Արամ Քալանթարյան, Գայանե Քոչարյան, Աղավնի Ժամկոչյան, Ֆրինա Բաբայան, Նյուրա Հակոբյան, Դվին, 1979 թ. (Դվինի արշավախմբի արխիվ)

Այդ հուշարձանների թվում առանցքային նշանակություն ունի Դվինը: Մասնավորապես Դվինի անտիկ շերտը Գ. Քոչարյանը ներկայացրել է ինչպես պեղումների հաշվետվությունների ձևով (N 9, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 51, 55, 58, 60, 68), այնպես էլ ընդհանուր պատմամշակութային զարգացումների համատեքստում (N 3, 7, 14, 21, 43, 49, 52, 61, 63, 65, 67, 69, 73, 75): Հեղինակը անդրադարձել է նաև բնակավայրի պաշտպանական համակարգին (N 24), առանձին շինությունների (N 16, 57), ինչպես նաև դամբարանադաշտին ու թաղման ծեսին (N 8, 11, 70) վերաբերող առանձին խնդիրներին: Կարևոր են

Դվինի՝ որպես ամրոց-սրբավայրի հիմնական գործառույթին վերաբերող աշխատանքները (N 25, 41, 59, 64, 66, 71, 72): Հեղինակն անդրադարձ է կատարել նաև Դվինի արվեստին և արձանագործությանը (N 26, 27, 36, 48), կավե առարկաներին և դրանց պատրաստման միջոցներին (N 1, 10, 12, 62), քարե կենցաղային ու ծիսական առարկաներին (N 2, 4, 5), ինչպես նաև կնիքագործությանը (N 56): Հատուկ հետազոտության է ենթարկվել Դվին տեղանվան ծագման խնդիրը (N 35, 38): Հիշյալ աշխատանքներից երեքը մենագրություններ են, որոնցից մեկը Դվինի պեղումներին նվիրված հաշվետվություն է (N 51), իսկ երկուսը անտիկ Դվինին առնչվող առանձին մենագրություններ են (N 21, 75):

Գ. Քոչարյանի հետազոտությունները վերականգնում են Դվին քաղաքի բազմաշերտ պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից սկսած: Մասնավորապես հնագիտական աշխատանքները բացահայտում են Դվինի գոյության տևականությունը: Այստեղ արձանագրվել են վաղբրոնզեդարյան (մ.թ.ա. III հազ.), վաղերկաթեդարյան (մ.թ.ա. X – VIII դդ.), անտիկ (մ.թ.ա. II – մ.թ. II դդ.) և միջնադարյան (մ.թ. IV – XIII դդ.) մշակութային շերտեր: Հեղինակի հետազոտությունները, ինչպես արդեն նշեցինք, կենտրոնացել են հատկապես անտիկ շերտին վերաբերող խնդիրների վրա:

Գ. Քոչարյանի երկարատև ուսումնասիրությունները պարզել են, որ մ.թ.ա. II դ. մայրաքաղաք Արտաշատի հյուսիսային մատույցների պաշտպանությունը ապահովելու համար վերականգնվում է Դվին ամրոց-սրբավայրը: Պարսպագոտիով ներառված բլրի գագաթի հարթակը կառուցապատվում է քաղաքացիական շինություններով: Մ.թ.ա. II–I դդ. բարեկարգվում են բնակելի շինությունները՝ ճյուղավորված տնտեսական հարկաբաժիններով և շտեմարաններով:

Բլրի հարավարևմտյան ստորոտին՝ Դվինի բազմաշերտ պաշտամունքային կենտրոնի մ.թ. IV–V դդ. և մ.թ.ա. X–VIII դդ. շերտերի միջև, հեղինակը բացահայտել է անտիկ դարաշրջանի գունագարդ խեցեղենով հագեցած մշակութային շերտ: Վաղմիջնադարյան հոգևոր շինությունների հիմնապատեռի շարվածքում հայտնաբերվել են կրկնակի օգտագործված մեծ թվով սրբատաշ քարեր և անտիկ ժամանակաշրջանի ճարտարապետական մանրամասներ, ինչը վկայում է այստեղ նախաքրիստոնեական պաշտամունքային կառույցների գոյության մասին: Հնագիտական նյութի համեմատական վերլուծությունը պատմաքաղաքական իրադրության համատեքստում հավաստում է, որ առնվազն մ.թ.ա. I հազ. սկզբից Դվինի բլրի ստորոտին գտնվող սրբավայրը պահպանում էր իր գործառույթը Արտաշիսյան և վաղ Արշակունյաց ժամանակաշրջաններում:

Ուստան Հայոց գավառում, Արտաշատի մերձքաղաքային տնտեսական տարածքում, Դվինի և շրջակա գյուղական բնակավայրերի բարգավաճումը պայմանավորված էր Երասխ, Մեծամոր և Ազատ գետերի հովիտներում ոռոգման ցանցի և միջազգային աշխույժ առևտրի առկայությամբ: Համաժամանակյա բնակավայրերի համակարգում Դվին ամրոց-սրբավայրը զատվում էր

վարչատնտեսական և պաշտամունքային կենտրոնի իր կարգավիճակով: Դվինը Արտաշատի պաշտպանական համակարգի բաղկացուցիչ կարևորագույն օղակն էր և ապահովում էր շրջակա գյուղական բնակավայրերի անվտանգությունը, ինչպես նաև վերահսկում դեպի Գառնի, Վարդգեսավան (Վաղարշապատ), Սևանի ավազան ընթացող հաղորդակցության ուղիների կարևոր հանգույցը:

Ներքաղաքական անկայունության և միջավայրի վատթարացող բնապահպանական իրավիճակներից ելնելով՝ Խոսրով Բ Կոտակ Արշակունին (330–338 թթ.) IV դ. 30-ական թթ. արքունիքը Արտաշատից տեղափոխում է Դվին, որն առանձնանում էր իր աշխարհագրական շահեկան դիրքով, աշխարհիկ և հոգևոր իշխանություն համատեղող գործառույթի տևականությամբ և տնտեսական նշանակալի ներուժով: Դվինի մերձակա գյուղերն աստիճանաբար միավորվում են՝ կազմելով քաղաքայնացող բնակավայրի պարսպապատ թաղամասերը: Սրանով հնագույն սրբավայրում դրվում է նոր դավանանքի նշանակալի կենտրոններից մեկի ձևավորման սկիզբը:

Այսպիսով, Գայանե Քոչարյանի ավելի քան կես դար տևած գիտական պրպտումները բացահայտում են այն նախադրյալները, որոնք ընկած են միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի ձևավորման հիմքում: Այդ աշխատանքները էական ներդրում են Հայոց պատմության ամենանշանակալի հատվածներից մեկի՝ Արտաշիսյան և Արշակունյաց վաղ շրջանի ուսումնասիրման գործում:

Գիտական աշխատանքների ցանկ

1. Քոչարյան Գ. 1974, Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 5, 82–97:
2. Քոչարյան Գ. 1974, Ծածկի քարե սալ Դվինից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 11, 102–105:
3. Кочарян Г. 1976, Культура Двина античного времени, Пиотровский Б. (ред.), XIV Международная конференция античников социалистических стран «Эйрене»: тезисы докладов, 18–23 мая, Ереван, изд. АН Армянской ССР, 209–210.
4. Քոչարյան Գ. 1977, Անտիկ դարաշրջանի զոհասեղան Դվինից, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, 280–286:
5. Քոչարյան Գ. 1978, Դվինից հայտնաբերված արտադրական նշանակությամբ սալ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, 95–98:
6. Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ., Սարգսյան Գ., Քոչարյան Գ., Օհանյան Հ. 1979, Հայագիտական կենտրոնի 1977–78 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 2, 205–224:
7. Քոչարյան Գ. 1979, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, 272–277:

8. Քոչարյան Գ. 1979, Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի կարասային թաղումները, Առաքելյան Բ. (խմբ.), Հայկական ՍՍՀ-ում 1977-1978 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 38-39:
9. Калантарян А., Акопян Н., Жамкочян А., Бабаян Ф., Кочарян Г. 1979, Раскопки Двинской экспедиции, Рыбаков Б. А. (ред.), Археологические открытия 1978 года, Москва, «Наука», 521.
10. Քոչարյան Գ. 1980, Անտիկ դարաշրջանի դուրզի անիվ Դվինից, Վարդույան Դ., Արահամյան Լ. (խմբ.), Երիտասարդ գիտնականների IV կոնֆերանս, նվիրված Վ.Ի. Լենինի ծննդյան 110-ամյակին, զեկուցումների թեզիսներ, փետրվարի 26-27, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 8-9:
11. Քոչարյան Գ. 1980, Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտ Դվինում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, 277-285:
12. Քոչարյան Գ. 1980, Անտիկ դարաշրջանի դուրզի անիվներ Դվինից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 9, 79-82:
13. Քոչարյան Գ. 1983, Նոր նյութեր Դվինի հելլենիստական բնակավայրի վերաբերյալ, Առաքելյան Բ. (խմբ.), Հայկական ՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, 21-23 մարտի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 25-26:
14. Кочарян Г.Г. 1984, Двин в античную эпоху, Автореферат кандидатской диссертации, Институт археологии и этнографии АН АрмССР, Ереван, «Эчмиадзинская тип. АН АрмССР».
15. Քոչարյան Գ. 1985, Նոր նյութեր Դվինի հելլենիստական բնակավայրի վերաբերյալ, Առաքելյան Բ. (խմբ.), Հայկական ՍՍՀ-ում 1983-1984 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, ապրիլ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 38-39:
16. Քոչարյան Գ. 1987, Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի նորահայտ շինությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 4, 221-226:
17. Քոչարյան Գ. 1987, Նոր նյութեր Դվինի հելլենիստական բնակավայրի վերաբերյալ, Առաքելյան Բ. (խմբ.), Հայկական ՍՍՀ-ում 1985-1986 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, 16-20 մարտի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 46-47:
18. Кочарян Г.Г. 1988, Новые материалы из раскопок Двина эллинистической эпохи, Аракелян Б.Н., Кошеленко Г.А., Тирацян Г.А. (ред.), Третий всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке, Тезисы докладов, май 1988, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 38-39.
19. Քոչարյան Գ. 1989, Նոր նյութեր Դվինի հելլենիստական բնակավայրի վերաբերյալ, Տիրացյան Գ. (խմբ.), Հայկական ԽՍՀ-ում 1987-1988 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, մայիս, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
20. Քոչարյան Գ. 1990, Նոր նյութեր Դվինի հելլենիստական բնակավայրի վերաբերյալ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, 98-103:

21. Քոչարյան Գ. 1991, Դվին III. Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, N 22, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ.:
22. Քալանթարյան Ա., Ղաֆադարյան Կ., Հակոբյան Ն., Քոչարյան Գ., Պետրոսյան Մ., Հակոբյան Ա. 1994, Նոր տվյալներ Դվինի Սբ. Գրիգոր եկեղեցու վերաբերյալ, Քալանթարյան Ա., Հարությունյան Ս. (խմբ.), Հայաստանի Հանրապետությունում 1991-1992 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, Հայաստանի ԳԱԱ հրատ., 46-48:
23. Քոչարյան Գ. 1994, Շիրակի պաշտպանական համակարգի ուրվագծման փորձ, Արշակյան Ա. և այլք (խմբ.), Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. Հանրապետական առաջին գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, «Առաջընթաց», 35-36:
24. Քոչարյան Գ. 1996, Անտիկ Դվինը Արտաշատի պաշտպանական համակարգում, Հանդէս ամսօրեայ, N 1-12, 336-359:
25. Քոչարյան Գ. 1996, Ամրոց-սրբավայր զույգը Հայաստանի արքայանիստ քաղաքներում, Հարությունյան Ս. (խմբ.), Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. Հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, «Կունայրի» հրատ., 14-15:
26. Քոչարյան Գ. 1996, Դվինի արձաններից երկուսի վերաթվագրման հարցի շուրջ, Քալանթարյան Ա., Հարությունյան Ս. (խմբ.), Հայաստանի Հանրապետությունում 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 79-80:
27. Kotcharian G. 1996, Tête masculine d'un prince à tiare radiée (105), Tête masculine d'un prince à tiare (106), Santrot J. (réd.), Arménie. Trésors de l'Arménie ancienne des origines au IVe siècle, Paris, Somogy Editions d'Art, 114.
28. Քոչարյան Գ. 1996-1997, Բարոյահոգեբանական իրադրության դրսևորումը Հայաստանի արքայանիստ քաղաքների համակարգում, Իրան-Նամէ, N 6/1, 53-56:
29. Քոչարյան Գ. 1997, Արարատյան գոգավորության պաշտպանական համակարգը, Պետրոսյան Ս. (խմբ.), Թեզիսներ հանրապետական գիտաժողովի, Նոյեմբեր, Երևան, ՀՀ Պաշտպանության նախարարություն հրատ., 3-4:
30. Քոչարյան Գ. 1998, Ոստան Հայոց գավառը Արտաշատի մերձքաղաքային տնտեսական տարածք, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, 172-176:
31. Քոչարյան Գ. 1998, Արտահայտչամիջոցների ոճաբանական վերլուծությամբ թվագրման փորձ, Աշտանակ, Բ, 154-161:
32. Քոչարյան Գ. 1998, Արարատյան գոգավորության պաշտպանական համակարգը, Շահբազյան Փ. (խմբ.), Ազգ. պետություն, բանակ. Հանրապետական գիտագործնական կոնֆերանս, (Զեկուցումներ, ելույթներ), Երևան, ՀՀ Պաշտպանության նախարարություն, 25-30:
33. Քոչարյան Գ. 1998, «Արքունի ծառագարդ ապարանքի» ավանդականությունը Հայկական լեռնաշխարհում, Հայրապետյան Ս. և այլք (խմբ.), Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. Հանրապետական երրորդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 21-22:

34. Քոչարյան Գ. 1998, Արտաշատի մերձքաղաքային տարածքի տնտեսական ներուժը, Քալանթարյան Ա., Հարությունյան Ս. (խմբ.), Հին Հայաստանի մշակույթը. XI հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 69–70:
35. Քոչարյան Գ. 1998, Նոր անդրադարձ Դվին տեղանվանը, Քալանթարյան Ա., Հարությունյան Ս. (խմբ.), Հին Հայաստանի մշակույթը. XI հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 71–72:
36. Քոչարյան Գ. 1998, Դվինի մահարձանի պատկերագրությունը՝ որպես անձը ներկայացնող գաղափարագիր, Վարդույան Դ. (խմբ.), Ավանդույթն ու նորույթը հայոց կենսապահովման մշակույթում V. Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանի հիմնադրման 20-ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, ՀՀ Պաշտպանության նախարարություն, 49–51:
37. Քոչարյան Գ. 1999, «Արքունի ծառագարդ ապարանքը» Երվանդակերտից առաջ և հետո, Գիտական աշխատություններ, N II, Գյումրի, 120–126:
38. Քոչարյան Գ. 2000, Դվին տեղանվան վաղեմության հարցը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, 132–138:
39. Քոչարյան Գ. 2000, Արտաշես Ա Բարին՝ որպես հզոր պետականություն կերտող (Կերպարային դիմանկարի վերականգման փորձ), Գիտական աշխատություններ, N III, Գյումրի, 22–27:
40. Քոչարյան Գ. 2000, Արտաշես Առաջինը՝ որպես հզոր պետականություն կերտող (Անհատականությունն ըստ գործելակերպի), Հայրապետյան Ս. և այլք (խմբ.), Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. Հանրապետական չորրորդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 15–17:
41. Քոչարյան Գ. 2001, Դվին ամրոց-սրբավայրը Հայոց դարձի նախօրեին, Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա. (խմբ.), Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը, Երևան, «Հայաստան», 289–296:
42. Քոչարյան Գ. 2002, Դվինը վաղ Արշակունյաց շրջանում (Ուրվագծման փորձ), Պատմա-քանասիրական հանդես, N 3, 206–214:
43. Քոչարյան Գ. 2002, Դվինի պատմության ցարդ անհայտ մի դրվագ, Քալանթարյան Ա., Հարությունյան Ս. (խմբ.), Հին Հայաստանի մշակույթը XII. Հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, «Գիտություն», 61–65:
44. Քոչարյան Գ. 2004, «Տաճար մայրի» կաղնետունկ անտառապուրակ, Հանդես ամսօրեայ, N 1–12, 415–428:
45. Քոչարյան Գ. 2005, Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, 130–141:
46. Քոչարյան Գ. 2005, Խոսրովակերտ արքայական անտառապուրակ, Հանդես ամսօրեայ, N 1–12, 339–344:
47. Քոչարյան Գ. 2005, Տիրի պաշտամունքի վաղեմության հարցը, Քալանթարյան Ա. և այլք (խմբ.), Հին Հայաստանի մշակույթը XIII. Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, «Մուղնի», 183–185:

48. Քոչարյան Գ. 2005, Դվինի մահարձանի պատկերագրությունը՝ տեղեկատու վավերագիր, Նոր ազգագրական հանդես, N Ա, 94-99:
49. Քոչարյան Գ. 2007, Դվինի պատմության շրջադարձային հանգրվանը, Հանդես ամսօրեայ, N 1-12, 205-212:
50. Քոչարյան Գ. 2008, Մոխրաբլուր հնավայրը (Անտիկ շերտի բնութագիրն ըստ 1975, 1977 թթ. պեղումների արդյունքների), Հուշարձան, N Դ-Ե, 160-168:
51. Акопян Н.Г., Бабаян Ф.С., Жамкочян А.С., Калантарян А.А., Кафадарян К.К., Кочарян Г.Г. 2008, Двин IV: Город Двин и его раскопки (1981-1985 гг.), Археологические раскопки в Армении, N 24, Ереван, «Гитутюн».
52. Քալանթարյան Ա., Հակոբյան Ն., Ժամկոչյան Ա., Բարսյան Ֆ., Քոչարյան Գ. 2008, Դվինի հնագիտական արշավախմբի 2006 թ. աշխատանքների հիմնական արդյունքները, Ավետիսյան Պ. և այլք (խմբ.), Հին Հայաստանի մշակույթը XIV. Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, «Գիտություն», 265-286:
53. Քոչարյան Գ. 2010, Հայաստանի գյուղատնտեսությունը մ.թ.ա. VI-IV դդ., Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, 169-177:
54. Քոչարյան Գ. 2011, Հայաստանի գյուղատնտեսությունը մ.թ.ա. III-I դդ., Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 253-260:
55. Քոչարյան Գ. 2011, Դվինի միջնաբերդի անտիկ շերտի բնութագիրը (1986-1989 թթ. պեղումների արդյունքները), Հուշարձան, N Է, 66-73:
56. Քոչարյան Գ. 2012, Դվինի տարածքում հայտնաբերված բազմանիստ կնիքը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2-3, 352-355:
57. Քոչարյան Գ. 2013, Արտաշիսյան ժամանակաշրջանի շինություն Դվինում, Հուշարձան, N Ը, 97-107:
58. Քալանթարյան Ա., Հակոբյան Ն., Ղաֆադարյան Կ., Ժամկոչյան Ա., Բարսյան Ֆ., Քոչարյան Գ., Քալանթարյան Ի., Միրիջանյան Դ. 2013, Դվինի 2007-2008 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, Էջմիածին, N Ե, 202-212:
59. Քոչարյան Գ. 2014, Անտիկ Դվինը ամրոց-սրբավայրից արքայանիստ քաղաք, Բանբեր հայագիտության, N 1, 26-46:
60. Հակոբյան Ն., Ժամկոչյան Ա., Բարսյան Ֆ., Քոչարյան Գ., Մելքոնյան Հ. 2015, Դվին քաղաքատեղին (2009, 2011-12 թթ. պեղումների արդյունքները), Հուշարձան, N Ժ, 5-29:
61. Kocharian G. 2015, Archaeological Survey of Dvin of the Classical and Early Medieval Periods, Fundamental Armenology, N 2, 206-223.
62. Քոչարյան Գ. 2016, Դվինի վաղմիջնադարյան կղմինդրը որպես թվագրման գործոն, Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 2, 28-37:
63. Քոչարյան Գ. 2017, Դվին բազմաշերտ հուշարձանի ձևավորման ընթացքը, Հանդես ամսօրեայ, N 1-12, 1-21:
64. Քոչարյան Գ. 2017, Դվին ամրոց-սրբավայրը անտիկ ժամանակաշրջանում, Փիլիպոսյան Ա. (խմբ.), «Խոսրով Կոտակից մինչև Կարո Ղաֆադարյան». Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ նվիրված անվանի հայագետ Կարո Գրիգորի Ղաֆադարյանի ծննդյան 110-ամյա հոբելյանին, Չեկուցումների հիմնադրույթներ, 17 հուլիսի 2017 թ., Երևան, ՀՀ ԿԳ նախարարության Գիտության պետական կոմիտե, 28-30:

65. Քոչարյան Գ. 2018, Դվինի անտիկ շերտի վերլուծությունը՝ ըստ բլրի գագաթի հարթակի նյութերի, Ավետիսյան Հ. (խմբ.), Արագածի թիկունքում. Հնագիտական հետազոտություններ՝ նվիրված Տելեմակ Խաչատրյանի հիշատակին, Երևան, «Գիտություն», 233–239:
66. Քոչարյան Գ. 2018, Դվինի մայր տաճարի շերտագրության շուրջ (ըստ 1992–1993 թթ. պեղումների արդյունքների), Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 2, 3–12:
67. Քոչարյան Գ. 2019, Դվինի կենտրոնական թաղամասի անտիկ շերտի բնութագիրը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, 293–303:
68. Քոչարյան Գ. 2019, Դվին հնավայրի շերտագրման ճշգրտումներ՝ ըստ 2013 թ. պեղումների արդյունքների, Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 2, 76–83:
69. Petrosyan H., Ghafadaryan K., Hakobyan N., Babayan F., Zhamkochyan A., Kocharyan G. 2021, Recent Archaeological Research at Dvin, Avetisyan P., Bobokhyan A. (eds.), Archaeology of Armenia in Regional Context, Yerevan, IAE Publishing House, 331–341.
70. Худавердян А.Ю., Оганесян А.А., Енгибарян А.А., Матевосян Р.Ш., Кочарян Г.Г., Паланджян Р.С., Еганян Л.Г., Хачатрян А.А. 2020, Население Армянского нагорья в эпоху античности (по краииологическим материалам городских и сельских поселений), Вестник археологии, антропологии и этнографии, N 1, 95–114.
71. Քոչարյան Գ. 2021, Դվինի ամրոց-սրբավայրի մշտնջենական խորհուրդը, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 180–191:
72. Քոչարյան Գ. 2021, Դվին ամրոց-սրբավայրը պատմամշակութային համատեքստում, Գիտական աշխատություններ, N 2(24), Գյումրի, 80–86:
73. Քոչարյան Գ. 1922, Անտիկ Դվինը համաժամանակյա բնակավայրերի համակարգում, Հուշարձան, N ԺԸ, 9–17:
74. Քոչարյան Գ. 1922, Շիրակի պաշտպանական համակարգի ձևավորման գործընթացը, Գիտական աշխատություններ, N 2(25), Գյումրի, 81–90:
75. Քոչարյան Գ. 2025, Դվին V. Անտիկ Դվին, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, N 26, Երևան, ՀԱԻ հրատ.:

Արսեն Բոբոխյան
Arsen Bobokhyan
Арсен Бобохян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

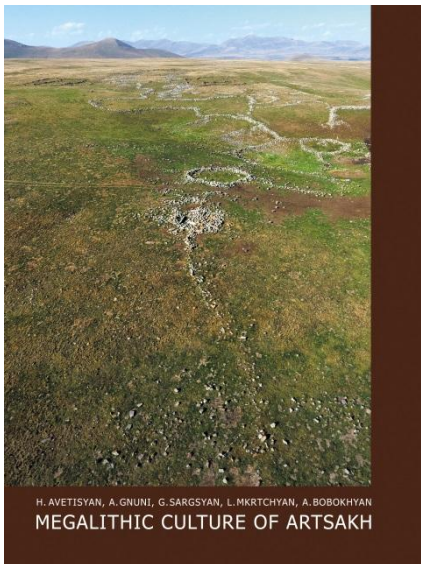
arsen.bobokhyan@sci.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-302

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

HAYK AVETISYAN, ARTAK GNUNI, GAGIK SARGSYAN, LEVON MKRTCHYAN, ARSEN BOBOKHYAN, MEGALITHIC CULTURE OF ARTSAKH, YEREVAN, PUBLICATION OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY OF THE NAS RA, 2025, 159 P.

ՀԱՅԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, ԱՐՏԱԿ ԳՆՈՒՆԻ, ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ԼԵՎՈՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ, ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ, ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԳԱԼԻԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՐԵՎԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, 2025, 159 ԷՁ:
ГАЙК АВЕТИСЯН, АРТАК ГНУНИ, ГАГИК САРГСЯН, ЛЕВОН МКРТЧЯН, АРСЕН БОБОХЯН, МЕГАЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА АРЦАХА, ЕРЕВАН, ИЗДАНИЕ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА, 2025, 159 С.

understanding megalithic phenomena in Artsakh from the Bronze Age through later historical transformations.

This review critically evaluates the structure, methodology, interpretive claims, and scholarly contribution of the work. Particular attention is paid to its handling of chronology, typology, spatial organization, and the integration of folklore and collective memory into archaeological interpretation. While the book's contribution is substantial and often innovative, it also reveals certain structural tensions, methodological ambiguities, and interpretive risks that merit careful discussion.

The volume under review represents the most ambitious attempt to synthesize archaeological, historiographical, and interpretive data on the megalithic monuments of Artsakh. Conceived as a collective monograph, it seeks not merely to catalogue monuments, but to embed them within broader questions of cultural development, landscape sacralization, and long-term memory practices in the Armenian Highlands. The work is positioned at the intersection of empirical field archaeology, regional cultural history, and interpretive approaches drawn from landscape archaeology and memory studies. As such, it aspires to move beyond descriptive archaeology and to propose a coherent conceptual framework for

The monograph is structured as follows: a Preface; Chapter I, “The History of Research on Megalithic Monuments”; Chapter II, “Common Principles of the Typology of Megalithic Monuments”; Chapter III, “Megalithic Monuments in Multifunctional Complexes”; Chapter IV, “Megalithic Monuments in Functional Complexes”; and Chapter V, “Megalithic Complexes in the Context of Archaeology of Memory”; followed by a Conclusion, Illustrations, and a Bibliography.

One of the strongest aspects of the work is its detailed engagement with the history of research on megalithic monuments, both in Artsakh and in the wider Caucasian and Armenian contexts. By tracing the trajectory from early travelers’ accounts and ethnographic observations through Soviet-period archaeology and into contemporary interdisciplinary approaches, the authors demonstrate a commendable awareness of the intellectual traditions that have shaped the field.

The historiographical narrative successfully highlights the unevenness of research in Artsakh, emphasizing how political circumstances, shifting research priorities, and methodological limitations delayed the emergence of systematic study. This contextualization is not merely descriptive; it implicitly critiques earlier approaches that treated megalithic monuments as isolated curiosities or subsumed them uncritically under broader Caucasian typologies. In doing so, the work positions itself as a corrective, aiming to articulate a regional specificity for Artsakh without isolating it from transregional processes.

However, the historiographical section occasionally leans toward accumulation rather than synthesis. While the presentation of past research is thorough, the analytical implications of historiographical shifts are not always fully articulated. For instance, the transition from culture-historical frameworks to landscape-oriented and symbolic interpretations could have been more explicitly theorized, particularly in relation to how these shifts affect the reading of material evidence.

The treatment of chronology constitutes a central pillar of the work. The authors rightly identify the Late Bronze and Early Iron Ages as particularly problematic periods for Artsakh, characterized by conservative material culture and complex regional interactions. The discussion convincingly argues that traditional chronological schemes derived from lowland or Urartian-influenced contexts cannot be mechanically applied to mountainous regions.

By foregrounding local developmental trajectories, the work contributes to a growing body of scholarship that challenges overly centralized models of cultural change in the Armenian Highlands. The emphasis on continuity, gradual transformation, and regional autonomy is supported by archaeological data from cemeteries, fortresses, and ritual complexes. Particularly valuable is the attention paid to the persistence of certain construction techniques and spatial practices across long chronological spans.

Nevertheless, the chronological argument would benefit from clearer internal structuring. At times, discussions of Early Bronze Age, Middle Bronze Age, and Iron

Age phenomena overlap without sufficient signposting, potentially obscuring diachronic distinctions. While the authors intentionally stress continuity, there is a risk that this emphasis may underplay moments of rupture or innovation that are archaeologically significant.

The typological framework proposed in the volume is one of its most ambitious components. Rather than adopting a purely morphological classification, the authors attempt to integrate form, function, and spatial context. This multidimensional approach reflects contemporary trends in megalithic studies and represents a clear advance over earlier rigid typologies.

One of the central methodological challenges in the study of megalithic monuments in Artsakh is the question of definition. The term *megalith* itself, while widely used, encompasses a broad spectrum of stone constructions differing in size, form, function, and chronological attribution. In the context of Artsakh, megalithic monuments range from isolated standing stones to complex architectural ensembles integrated into extensive cultural landscapes. Any attempt at classification must therefore balance descriptive clarity with analytical flexibility.

Earlier studies often applied typologies developed for European megaliths, emphasizing formal criteria such as stone size, orientation, and construction technique. While useful for initial documentation, such approaches tend to obscure local specificities and functional diversity. More recent research in the Armenian Highlands favors a contextual typology, in which monument types are defined not only by morphology but also by spatial relationships, associated features, and patterns of reuse.

In Artsakh, megalithic monuments rarely appear as single, isolated structures. Instead, they are frequently embedded in clusters or complexes that include multiple architectural forms, natural features, and traces of economic activity. As a result, typological classification must be understood as a heuristic tool rather than a rigid taxonomy.

Standing stones constitute one of the most visually striking and widely distributed megalithic forms in Artsakh. These monuments typically consist of vertically set stones ranging from modest slabs to massive monoliths exceeding two meters in height. Their shapes vary from roughly hewn blocks to carefully shaped stelae with flattened faces. Unlike European menhirs, which are often found in isolation or in linear alignments, Artsakh standing stones are frequently integrated into broader architectural contexts. They may form part of cromlechs, mark entrances to enclosures, or be positioned near cairns and ritual platforms. In some instances, later communities reused standing stones as foundation elements for medieval structures or incorporated them into Christian monuments, further complicating their interpretation. Chronologically, standing stones in Artsakh are difficult to date with precision. However, associated materials and spatial relationships suggest a primary phase of erection during the Bronze Age, with continued significance into later periods.

Among the most distinctive megalithic monuments of the Armenian Highlands are the vishap (dragon stone) stelae. While most extensively studied in regions such as Gegharkunik and the Geghama Mountains, vishap stelae are also present in Artsakh, particularly in high-altitude zones associated with water sources and alpine pastures. Vishap stelae are typically elongated stone slabs bearing carved representations of fish, serpents, or bovine elements. Typologically, Artsakh vishaps exhibit both classic forms known from other regions and local variants. Some examples display less elaborate carving, suggesting either chronological variation or differing degrees of ritual investment. Importantly, vishap stelae in Artsakh are rarely isolated; they are usually embedded within complex assemblages that include cairns, cromlechs, petroglyphs, and stone walls.

Cromlechs and stone circles represent another significant category of megalithic monuments in Artsakh. These structures consist of stones arranged in circular or oval patterns, sometimes enclosing a central feature such as a cairn, platform, or standing stone. Their diameters vary widely, from small enclosures measuring a few meters across to expansive circles exceeding twenty meters. Earlier interpretations often linked cromlechs exclusively to funerary practices, drawing parallels with burial circles in other regions. However, excavations and surveys in Artsakh suggest a more diverse range of functions. While some cromlechs are clearly associated with burials, others show no evidence of interments and appear instead to have served as ritual spaces or markers of communal activity.

Cairns and stone-built platforms constitute one of the most numerous but least understood categories of megalithic monuments in Artsakh. These structures typically consist of piles or layers of stones forming mounds, terraces, or flat platforms. Their sizes and shapes vary considerably, and many have been altered or reused over time. In some cases, cairns are associated with burials, containing stone cists or chambers beneath their surfaces. In others, they appear to function as ritual platforms, observation points, or markers within pastoral landscapes. The absence of consistent burial evidence in many cairns suggests that funerary interpretations alone are insufficient.

Stone platforms, often found near water sources or along movement routes, may have served as focal points for communal gatherings, ritual activities, or economic coordination. Their flat surfaces and prominent placement indicate intentional design rather than incidental stone accumulation. The frequent association of cairns and platforms with other megalithic elements reinforces the idea that these structures formed part of integrated systems rather than serving isolated functions.

Beyond individual monuments, Artsakh features extensive linear and architectural stone constructions that challenge traditional definitions of megalithism. These include towers, long stone walls, fences, and terraced structures built from large blocks without mortar. While not always classified as megaliths in a strict sense,

their construction techniques and integration into megalithic landscapes warrant inclusion in this discussion.

A defining characteristic of Artsakh's megalithic record is the prevalence of hybrid and transitional forms that resist simple classification. Standing stones incorporated into walls, cairns enclosing earlier stelae, and cromlechs reused as medieval enclosures illustrate the dynamic life histories of these monuments. Such hybridity reflects both long-term continuity and adaptive reuse. Rather than being abandoned after their initial construction, megalithic monuments in Artsakh were repeatedly reinterpreted and repurposed by successive communities. This process complicates chronological attribution but provides valuable insight into the persistence of cultural memory.

The distinction between standalone monuments, functional complexes, and multifunctional ritual landscapes allows for a nuanced reading of megalithic structures as active components of social life rather than static architectural forms. The inclusion of roads, pathways, and boundary features within the megalithic system is particularly insightful, underscoring the importance of movement and procession in ritual practice.

At the same time, the typological system occasionally suffers from conceptual elasticity. Certain categories risk becoming so inclusive that their analytical precision is weakened. For example, the boundary between ritual and functional complexes is sometimes blurred, raising questions about whether these distinctions are heuristic tools or reflections of emic categories. A more explicit discussion of the criteria used to assign monuments to specific types would strengthen the framework.

One of the most original contributions of the work lies in its sustained engagement with landscape archaeology. The authors convincingly argue that megalithic monuments in Artsakh cannot be understood apart from their natural settings, which include water sources, elevated plateaus, caves, and natural amphitheaters. The recurring association between megaliths and water, in particular, is explored with sensitivity to both archaeological and symbolic dimensions.

Earlier scholarship, influenced by typological and culture-historical approaches, often treated megaliths as isolated objects detached from their surrounding environment. Recent research, however, increasingly demonstrates that such monuments were rarely conceived or used in isolation. Instead, they formed parts of complex cultural landscapes structured by movement, seasonal activity, ritual practice, and long-term memory.

The concept of the *megalithic complex* provides a more appropriate analytical framework for understanding Artsakh material. A megalithic complex may be defined as a spatially coherent assemblage of monuments, natural features, and built structures that together articulate social, economic, and symbolic relationships within the landscape. In Artsakh, these complexes often encompass standing stones, vi-

shap stelae, cairns, stone platforms, enclosures, towers, walls, petroglyphs, and natural elements such as lakes, springs, mountain passes, and pasturelands.

This landscape-oriented perspective aligns with broader developments in archaeology, particularly the shift toward understanding monuments as active agents in the production of space and social meaning. In the mountainous environments of Artsakh, where visibility, access to resources, and seasonal mobility are critical, megalithic complexes functioned as durable anchors within otherwise fluid patterns of movement and use.

The organization of megalithic landscapes in Artsakh is inseparable from the region's environmental characteristics. Artsakh is marked by pronounced vertical zonation, ranging from river valleys and foothills to high-altitude plateaus and alpine zones. Each of these zones offered distinct economic opportunities and constraints, shaping the placement and function of megalithic monuments.

The concentration of megalithic monuments in high-altitude areas challenges earlier assumptions that monumental construction was primarily associated with sedentary agricultural societies. In Artsakh, monumentality emerges as a key component of mobile pastoral lifeways, providing durable markers of presence, ownership, and ritual authority in landscapes characterized by seasonal use.

Movement is a fundamental organizing principle of megalithic landscapes in Artsakh. Many monuments are situated along natural corridors connecting valleys, passes, and pasture zones. Stone alignments, standing stones, and walls frequently mark routes used for seasonal transhumance, trade, or ritual processions.

These routes were not merely practical pathways but socially charged spaces where movement was structured and symbolically framed. The presence of megalithic markers along routes suggests an effort to formalize access, assert collective rights, and embed memory into habitual patterns of movement. In this sense, megalithic landscapes functioned as mnemonic systems, encoding social knowledge into the terrain.

The integration of monuments with routes also implies a concern with visibility and orientation. Standing stones and towers placed at strategic points would have served as visual guides, signaling entry into particular territories or zones of activity. Such features contribute to a sense of continuity and order within otherwise variable and seasonally changing environments.

One of the most significant insights gained from landscape-based studies in Artsakh is the inseparability of ritual and economic functions within megalithic complexes. Rather than representing distinct spheres, ritual practices and subsistence activities appear deeply intertwined.

Pastoralism, especially in high-altitude zones, required coordinated access to water, grazing land, and routes. Megalithic monuments associated with water sources (such as vishap stelae and stone platforms) can be interpreted as ritualized mechanisms for managing these resources. By embedding economic activities within

a symbolic framework, communities reinforced social norms and collective responsibilities.

Seasonal rituals likely accompanied key moments in the pastoral cycle, such as the movement to summer pastures or the return to winter settlements. Megalithic complexes provided durable settings for such gatherings, enabling the repetition of practices over generations. The labor invested in constructing and maintaining these monuments further suggests their role in fostering group cohesion and shared identity.

A hallmark of Artsakh's megalithic landscapes is their long-term use and adaptation. Many complexes exhibit evidence of repeated construction, modification, and reuse across different periods. Cairns were enlarged or reshaped, standing stones reoriented or incorporated into new structures, and ritual platforms reused in later cultural contexts.

This temporal depth complicates attempts at precise dating but offers valuable insight into the dynamics of cultural continuity. Rather than being abandoned after their initial use, megalithic landscapes remained active and meaningful over extended periods. Their enduring presence allowed successive communities to anchor new practices and interpretations within established spatial frameworks.

The reuse of megalithic monuments in Christian contexts, such as the incorporation of standing stones into churches or the erection of crosses near ancient sites, illustrates the adaptability of these landscapes. While meanings changed, the significance of place endured, highlighting the role of megaliths as persistent loci of memory.

The scale and complexity of megalithic complexes in Artsakh imply a high degree of social coordination. The construction of large stone monuments, walls, and platforms would have required collective labor and shared planning. In the absence of centralized political structures, such efforts likely depended on kinship networks, seasonal gatherings, and ritual obligations.

The distribution of monuments across different zones suggests that multiple social groups participated in shaping the landscape. Some complexes may have served as shared ritual centers for several communities, while others functioned as markers of specific group territories. The coexistence of communal and group-specific features reflects a flexible social organization capable of balancing cooperation and autonomy.

While the organization of megalithic landscapes in Artsakh exhibits distinctive local characteristics, it also reflects broader regional patterns within the Armenian Highlands. Similar configurations of monuments, water-related symbolism, and pastoral integration are observed in regions such as Syunik, Gegharkunik, and the Geghama Mountains.

At the same time, Artsakh displays unique combinations of monument types and spatial arrangements. The density of high-altitude complexes, the specific forms of cairn-platforms, and the integration of extensive wall systems distinguish Artsakh

from neighboring areas. These features underscore the importance of local environmental and cultural factors in shaping megalithic traditions.

By situating Artsakh within a network of regional interactions rather than treating it as a peripheral zone, megalithic landscapes emerge as dynamic expressions of both shared traditions and local innovation. Megalithic landscapes in Artsakh were not static backdrops but actively produced and reproduced through daily practices, seasonal cycles, and ritual performances. Their enduring presence shaped how communities perceived and navigated their world, embedding social values into the material fabric of the environment.

Nevertheless, the interpretive leap from spatial association to symbolic meaning occasionally relies on implicit assumptions. While the recurrence of certain landscape features is compelling, the argument would benefit from more explicit consideration of alternative explanations, such as pragmatic concerns or environmental constraints. The balance between symbolic interpretation and empirical restraint is delicate, and the work sometimes approaches its limits.

The incorporation of memory archaeology represents one of the most theoretically ambitious aspects of the book. By tracing the transformation of megalithic sites through later historical periods, including Christianization, the authors demonstrate how monuments can acquire new meanings while retaining their spatial and symbolic significance.

This diachronic perspective effectively challenges linear narratives of cultural replacement. Instead, it emphasizes processes of reinterpretation, adaptation, and selective continuity. The discussion of how pagan sacred sites were recontextualized within Christian frameworks is particularly well developed and resonates with broader studies of religious transformation.

Yet, the memory-oriented approach raises methodological questions. The integration of folklore, medieval sources, and modern ethnographic observations into archaeological interpretation requires careful calibration. While the authors are generally cautious, there are moments where the continuity of meaning across millennia is suggested more strongly than the evidence may warrant. A clearer articulation of the limits of inferential continuity would enhance the robustness of this section.

Although the primary focus remains firmly on Artsakh, the work consistently situates its findings within a broader regional context. References to megalithic phenomena in neighboring regions of the Caucasus and beyond underscore both shared traditions and local particularities. This comparative sensibility prevents the study from lapsing into regional isolationism.

However, the comparative dimension is unevenly developed. While parallels are frequently noted, their analytical implications are not always fully explored. A more systematic comparison, explicitly addressing similarities and divergences in construction techniques, spatial organization, and ritual practice, would strengthen the argument for Artsakh's distinctiveness within a wider megalithic world.

Methodologically, the work demonstrates impressive breadth, combining excavation data, survey results, architectural analysis, and interpretive frameworks drawn from anthropology and cultural studies. The collaborative nature of the volume is evident in the diversity of perspectives and areas of expertise represented.

At the same time, this diversity occasionally results in unevenness of tone and analytical depth across chapters. Some sections are tightly argued and theoretically engaged, while others remain closer to descriptive synthesis. Greater editorial harmonization might have mitigated these disparities. Another limitation concerns the implicit hierarchy of evidence. Archaeological data, historical texts, and folklore are often treated as complementary, yet their epistemological status differs significantly. While the authors are aware of this issue, a more explicit methodological discussion would clarify how different types of evidence are weighted and integrated.

The megalithic culture of Artsakh represents a complex and resilient tradition that challenges simplistic narratives of prehistoric monumentality. Its monuments are best understood not as static relics but as active participants in social life - structuring movement, mediating relationships with the environment, and anchoring memory across generations.

By synthesizing existing research and outlining future directions, this important monograph establishes Artsakh as a key region for advancing the study of megalithic traditions in the South Caucasus and Eurasia. Continued investigation of its landscapes promises to yield important insights into the diverse ways human societies have shaped, and been shaped by, the monumental expressions of stone.

Ani Petrosyan
Անի Պետրոսյան
Ани Петросян

Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

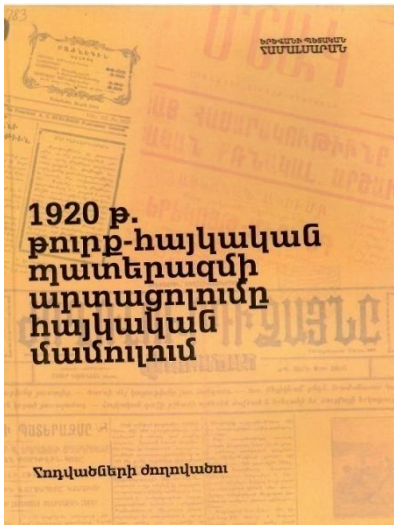
ani.petrosyan@iae.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-311

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ (ԽՄԲ.), 1920 Թ. ԹՈՒՐԹ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ, ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ, ԵՐԵՎԱՆ, ԵՊՀ ՀՐԱՏ., 2024, 238 ԷԶ

EDIK MINASYAN (ED.), THE COVERAGE OF THE TURKISH-ARMENIAN WAR OF 1920 IN THE ARMENIAN PRESS, COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES, YEREVAN, YSU PUBLISHER, 2024, 238 P.

ЭДИК МИНАСЯН (РЕД.), ОСВЕЩЕНИЕ ТУРЕЦКО-АРМЯНСКОЙ ВОЙНЫ 1920 Г. В АРМЯНСКОЙ ПЕРИОДИКЕ, СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ, ЕРЕВАН, ИЗД. ЕГУ, 2024, 238 С.

ԵՊՀ գիտական խորհրդի որոշմամբ լույս է տեսել «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի արտացոլումը հայկական մամուլում» խորագրով հոդվածների ժողովածուն:

Այն լույս է ընծայել ԵՊՀ հրատարակչությունը: Կազմել է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Էդիկ Մինասյանը, գրախոսներն են պ.գ.դ., պրոֆեսոր Աշոտ Հայրունին և պ.գ.դ., պրոֆեսոր Աշոտ Ներսիսյանը: Գրքի խմբագիրներն են պրոֆ. Էդիկ Մինասյանը և պ.գ.թ., դոցենտ Տիգրան Ղանալանյանը:

Գիտական հոդվածների սույն ժողովածուն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄ նախարարության և գիտության պետական կոմիտեի

դրամաշնորհային մրցույթով ֆինանսավորման երաշխավորված «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի արտացոլումը 1920–1940-ական թթ. հայկական մամուլում» թեմայի շրջանակում:

Առաջաբանում պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ Էդ. Մինասյանն ընդգծում է, որ սույն թեմայի ուսումնասիրության կարևորությունն ու արդիականությունը բացատրվում են այդ իրադարձություններից 100 տարի անց նման դեպքերի կրկնման հանգամանքով, անցյալի ողբերգական էջերից դասեր քաղելու հրամայականով: Իսկ տվյալ ժամանակահատվածում հայկական մի շարք առանցքային պարբերականներում (Թիֆլիսի «Մշակ», Երևանի «Յառաջ», Կ. Պոլսի «Ժողովուրդի ձայն – Ժամանակ», Ալեքսանդրիայի «Արև», Բոստոնի «Հայրենիք») գետեղված նյութերի ուսումնասիրությունն ու քննական անկողմնակալ վերլուծությունը միանգամայն նոր լույս են սփռում սույն հիմնահարցի հանգամանալից հետազոտության վրա: Իրավ ճշմարիտ է Էդ. Մինասյանի այն դիտարկումը, որ հայկական պարբերականներում

հրապարակված վիթխարի ծավալով նյութերն ու դրանց վերլուծությունները հնարավորություն են տալիս կատարելու անհրաժեշտ և օբյեկտիվ եզրահանգումներ ու եզրակացություններ՝ նաև հենց մեր օրերի իրողություններից ելնելով:

Սույն ժողովածուում ընդգրկված հոդվածների հեղինակներն են էդ. Մինասյանը, Վ. Մենկովսկին, Մխիթար Գաբրիելյանը, Հայկ Մխոյանը, Տիգրան Ղանալանյանը: Հինգ հետազոտության հեղինակ ու համահեղինակ է էդ. Մինասյանը, որը սույն թեմայի ղեկավարն է համարվում:

Ժողովածուում ներառված հոդվածների վերնագրերն արդեն իսկ խոսում են և որոշակիորեն բացահայտում են հետազոտության ուղղությունն ու ուղղվածությունը: Ընդգրկված է ընդամենը ութ հոդված, որոնք ներկայացնում ենք ըստ հերթականության. ա) «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը հայկական մամուլում», բ) «Թուրք-հայկական սահմանային բախումների արձագանքները հայկական մամուլի էջերում», գ) ««Մշակ» թերթը 1920 թ. քեմալական Թուրքիայի կողմից Հայաստանի վրա հարձակման նախապատրաստման մասին», դ) «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի և հայոց ցեղասպանության քեմալական ծրագրի իրականացման արձագանքները հայկական մամուլում», ե) «Թուրք-հայկական պատերազմի արտացոլումը «Մշակի» էջերում», զ) «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի արձագանքները Կոստանդնուպոլսի «Ժողովրդի ձայն-ժամանակ» թերթում», է) «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում», ը) «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթում»:

Ժողովածուում ընդգրկված հոդվածներում հեղինակներն առաջնորդվել են պատմականության, օբյեկտիվության, համակողմանիության սկզբունքներով: Թեմայի հետազոտությունը կատարվել է հիմնականում պատմահամեմատական մեթոդի կիրառմամբ, ինչպես նաև հոդվածների կոնտենտ վերլուծության միջոցով:

Արձարձված գաղափարական հիմնական շեշտադրումները վերաբերում են 1920 թվականի պատերազմի նախաշեմին տիրող քաղաքական իրավիճակին, Թուրքիայի՝ Հայաստանի վրա հարձակման նախապատրաստությանը, ռուս-թուրքական համագործակցությանը, թուրքերի կողմից Հայաստանի քաղաքական մեկուսացմանը, ռազմական գործողությունների ընթացքին և ուժերի անհավասարակշռության պատճառների գնահատմանը, հայկական դառն իրականությանը և պատերազմում կրած պարտության խորքային գործոնների բացահայտմանը:

Հոդվածների հեղինակները հայ պարբերական մամուլի էջերում զետեղված վիթխարի նյութի քննական վերլուծությամբ ևս մեկ անգամ ապացուցում են այն իրողությունը, որ քեմալական Թուրքիան, խնամքով նախապատրաստելով իր հարձակումը, նպատակադրվել էր ոչնչացնել հայոց պետականությունը և բնաջնջել Արևելյան Հայաստանի տարածքում գտնվող հայությանը: Առավել քան համոզիչ է ժողովածուում բազմիցս հնչող այն պնդումը, որ թուրքական հարձակման այդ ծանր ու տագնապալից պահին Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը

մենակ մնացին մահացու վտանգին դեմ հանդիման: Արևմուտքի դաշնակից երկրները՝ ԱՄՆ-ը, Անգլիան և Ֆրանսիան, բառացիորեն ոչնչով օգտակար ու նեցուկ չեղան հայ ժողովրդին: Այս առումով միանգամայն բնորոշ ու բնութագրական է Երևանում լույս տեսնող «Յառաջ» օրաթերթից (17.10.1920) հետևյալ մեջբերումը. «...Մեծ ու փոքր դաշնակիցները թողել են հային, իրենց փոքրիկ դաշնակցին թշնամիների առաջ կեանքի ու մահուան պայքարի մէջ և դիային սառնասրտութեամբ ու անտարբերութեամբ դիտում, թէ ինչպէս մենք արինաքան ենք լինում, ինչպէս հայ փոքրիկ ժողովուրդը կամաց կամաց բնաջնջում է» (էջ 19):

Գրքում նշվում է, որ դիտարկվող ժամանակահատվածի հայկական մամուլում 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը ուներ կենտրոնական ու առանցքային նշանակություն թե՛ Հայաստանում, թե՛ Սփյուռքում: Պատերազմի նախօրյակին ու սկզբնական շրջանում մամուլի էջերում գերիշխում էր լավատեսությունը, որի հիմքում ընկած էին հայկական ուժերի գերազնահատումն ու միաժամանակ թշնամու ուժերի և ռեսուրսների թերազնահատումը: Սակայն հայկական կողմի ունեցած անհաջողությունները և հատկապես Կարսի անկումը սառը ցնցուղի ազդեցություն են գործում մամուլի օրգանների վրա:

Հատկապես կարևոր ու սկզբունքային է ժողովածուի էջերում արծարծված այն միտքը, որ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը հայկական մամուլում ցույց է տալիս, որ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները ընթացող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների վերաբերյալ գերազանցապես դատողություններ էին անում սեփական պատկերացումներին համապատասխան, հատկապես արդարության հաստատման անխուսափելիության, բայց ոչ սառը և լրջագույնս հաշվարկված հաշիվների վրա:

Ուրեմն, նաև հենց դա պատճառ հանդիսացավ այն հանգամանքի, որ 1920 թ. Հայաստանն ունեցավ ահռելի տարածքային ու մարդկային կորուստներ:

Ժողովածուի հեղինակները համոզմունքով նշել են, որ վերոհիշյալ պատերազմի մասին գրվել, իրականացվել են պատմագիտական գործեր ու աշխատանքներ, սակայն հիմնահարցի վերաբերյալ առավել «ամբողջական պատկերացում կազմելուն լայնորեն օգնում է ժամանակի հասարակության տարբեր շերտերում տիրապետող մտայնությունների ուսումնասիրությունը, ինչն օգնում է նաև առավել լավ հասկանալ իշխանությունների կայացրած որոշումների տրամաբանությունը» (էջ 28):

Իսկ հասարակական լայն խավերի մտայնություններն ու անհանգստությունները ամենից ամբողջական արտահայտված են լինում տվյալ ժամանակի պարբերական մամուլում:

Վերստին ընթերցելով սույն արժեքավոր ժողովածուն՝ հանգում ես այն եզրակացության, որ ցանկացած օբյեկտիվորեն ստեղծված բարեխիղճ գործ օգնում է ներկա և ապագա սերունդներին հաշվի առնել անցյալում թույլ տված սխալները, ճշմարտացի հետևություններ անել և անհրաժեշտ չափով ու մակար-

դակով պատասխանատվություն ստանձնել նոր կապեր և հարաբերություններ ձևավորելու գործընթացում:

Մեկ-երկու դիտարկում նկատվող թերացումների վերաբերյալ:

Որոշ կրկնություններ են նկատվում:

Առավել քիչ են ներկայացված պատերազմի ընթացքում իշխանություններին ընդդիմադիր հայ հասարակական – քաղաքական ուժերի և առանձին անհատների ունեցած դիրքորոշումներն ու տեսակետները:

Նաև առաջարկ՝ այս կարևոր հիմնահարցը ամբողջությամբ հետազոտելու համար հարկավոր է շարունակել աշխատանքը՝ ընդգրկելով տվյալ ժամանակի հայ պարբերական մամուլի ևս մի քանի անուն:

Արմեն Կարապետյան

Armen Karapetyan

Армен Карапетян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

armen.karapetyan@academhistory.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2026.1-320

65-ԱՄՅԱ ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ
A 65-YEAR-OLD SCIENTIST AT THE CROSSROADS OF HISTORY
65-ЛЕТНИЙ УЧЕНЫЙ НА ПЕРЕКРЕСТКАХ ИСТОРИИ

Արդի հայ պատմագիտության ականավոր ներկայացուցիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Աղասու Մելքոնյանի համար հոբելյանական տարի է. լրացավ նրա ծննդյան 65-ամյակը:

Գիտնականը ծնվել է 1961 թ. փետրվարի 16-ին Վրաստանի Ախալքալաք քաղաքում հայկական միջավայրում ճանաչված մտավորական, լրագրող և հրապարակախոս Աղասի Մելքոնյանի ընտանիքում: Միջնակարգ դպրոցն ավարտել է 1977 թ. և ընդունվել Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետ՝ ավարտելով 1982 թ.: Գիտության ասպարեզ ոտք է դրել 1982–1985 թթ.՝ անցնելով նույն ուսումնական հաստատության ասպիրանտուրայի շրջանը: 1989 թ. պաշտպանել է

թեկնածուական ատենախոսություն՝ ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի ղեկավարությամբ՝ «Արևմտյան Հայաստանի Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին» թեմայով, որի համար նրան շնորհվել է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Հետագայում շատ ավելի լայն հունով իրականացվող նրա հետազոտություններն ընդգրկեցին նաև այս թեմայի շարունակությունը, որը մեր պատմագրության մեջ հանգեցրեց հիմնարար արդյունքների. «Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին» թեմայով դոկտորական ատենախոսությունը երիտասարդ գիտնականը պաշտպանեց 2002 թ. ապրիլին: Գիտամանկավարժական բնագավառում ունեցած իր վաստակը 2005 թ. նրան բերեց պրոֆեսորի գիտական կոչում և այդուհետ լայն ճանաչում գիտական և մտավորական շրջաններում: 2006 թ. ղեկտեմբերին ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, իսկ 2014 թ. ղեկտեմբերին՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս:

Ա. Մելքոնյանն աշխատանքային գործունեությունը սկսել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում՝ մեկնարկելով լաբորանտի պարտականություններից և 2002 թ. հասնելով նույն ինստիտուտի տնօրենի պաշտոնին, որ նա վարեց մինչև ս./թ. փետրվար: Ներկայումս Ա. Մելքոնյանը շարունակում է իր

գիտակազմակերպչական գործունեությունը՝ ինստիտուտի բաժնի վարիչի պաշտոնով:

Ա. Մելքոնյանն անցել է աշխատանքային պատկառելի ուղի, որին նվիրել է և շարունակում է նվիրել ողջ ավյունը՝ հարստացնելով հայագիտական ուսումնասիրությունները իր բեղմնավոր աշխատանքի արգասիքներով: Հավելենք, որ գիտնականն իր տասնամյակների մեծ փորձն ու իմացականությունը այսօր փոխանցում է բուհական սերունդներին՝ երիտասարդական զարմանալի եռանդով և նվիրվածությամբ:

Պատմագիտական ընդարձակ և բազմաշերտ ընդգրկումներ ունեն Ա. Մելքոնյանի աշխատությունները, որոնք վերաբերում են Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրությանը, պատմաքաղաքական ու մշակութային խնդիրներին, ազգային-ազատագրական շարժումներին և դրանց գործիչներին, Օսմանյան Թուրքիայում հայերի սոցիալ-տնտեսական կացությանը, բնաշխարհի և սփյուռքի ազգային կյանքին և այլն: Որպես կանոն՝ պատմաբանը հենվում է ժամանակակից տեսություններից բխող վերլուծությունների, փաստերի և իրողությունների վրա՝ արժեքավորելով հայոց պատմությունը և՛ որպես հետազոտական ուրույն բնագավառ՝ իր առանձնահատկություններով, ինքնության հատկանիշներով ու որոշակի իրողություններով, և՛ որպես համաշխարհային պատմության բաղկացուցիչ մաս: Հետազոտական այս երկու բնագավառը նա դիտարկում է փոխադարձ սերտաճումների և ընդհանուր օրինաչափությունների հենքի վրա, որով նրա ուսումնասիրությունները ստանում են առարկայական որոշակի բնույթ: Այս տեսակետից նրա կատարած պատկառելի աշխատանքը հաճախ դրսևորվում է նոր ուղղությունների ձևավորմամբ ու սահմանումներով: Հիշարժան է Ա. Մելքոնյանի լուրջ վաստակը մեզանում պատմական ժողովրդագրության (դեմոգրաֆիա) ուղղությունը հիմնադրելու բնագավառում: Մինչ նրա կողմից այս նոր ուղղության ձևավորումը որպես հայեցակարգ, մեր գիտական միջավայրում այն ի հայտ էր գալիս տնտեսագիտական հետազոտություններում՝ զուտ տնտեսագիտական խնդիրների նարատիվով և օրինաչափությունների վերհանմամբ՝ բնականաբար, պատմագիտական ոչ բավարար նկարագրի տեսքով: Ա. Մելքոնյանի աշխատություններում հաղթահարվում է նշված սահմանագիծը, և հիմնահարցի մեթոդական մշակումը բերվում է պատմագիտական բնագավառ՝ դրվելով ամուր հիմքերի վրա: Դրա արդիական նշանակությունը առավել ևս կարևորվում է հիմնահարցի թուրքադրբեջանական նենգափոխման պայմաններում, որոնցում տիրապետող ժողովրդագրական խնդիրների ազգայնական և պանթուրքական մեկնաբանություններն են: Սրա բացահայտմամբ ևս հայրենական պատմագիտության մեջ Ա. Մելքոնյանը մուտք է գործում ուղղակի շքամուտքից՝ սեփական կնիքը դնելով հայոց պատմության նոր և նորագույն շրջանների հետազոտական յուրացման ասպարեզում: Այդպիսին է նրա առաջին, բայց հղացմամբ և կատարումով անհերքելիորեն տպավորիչ՝ թեկնածուական ատենախոսության վերամշակված ու լրացված աշխատությունը՝ «Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակ-

չությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին» (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)» (Ե., 1994, «Գիտություն» հրատ., 179 էջ) վերնագրով: Աշխատանքը նվիրված է նահանգի հայ ազգաբնակչության տեղաբաշխման, էթնիկ տեղաշարժերի և դրանց հիմքերին առնչվող այլ խնդիրների: Հեղինակը հատկապես ուշադրություն է դարձրել իր եզրափակիչ դրույթների հստակեցմանը՝ նահանգի ազգաբնակչության մեջ մեծամասնություն կազմող հայերի համար ստեղծվում են նոր քաղաքական պայմաններ, որոնք իրենց բացասական հետևանքներն են թողնում նրանց քանակի և տեղաշարժերի դինամիկայի վրա: Նահանգում հետզհետե ուժեղանում են թուրքալեզու և իրանալեզու ժողովուրդների ներհոսի միտումները՝ որպես ընդհանրական մի երևույթ՝ կազմելով Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական տեղաշարժերի զարգացման կարևոր առանձնահատկությունը:

Պատմաբանի բազմամյա հետազոտությունների արդյունքն էր նրա հրատարակած «Հայոց պատմություն» դասախոսությունների ձեռնարկը (Ե., «Հայագիտակ» հրատ., 1998, 277 էջ), որը, արժարժաձ հիմնախնդիրների հրատապությամբ հանդերձ, վկայում էր ոչ միայն նրա հետազոտությունների ներքին կապակցվածության, այլև, սեփական մոտեցումների ու լուծումների կիրառական անհրաժեշտությամբ պայմանավորված, պատմաբանների նոր սերնդին նոր տեսակետները փոխանցելու կարևորության մասին: Ժամանակագրական սահմաններով ձեռնարկն ընդգրկում է հայոց պատմության ուրվագծային ընթացքը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Այն պարունակում է նաև մեր պատմագիտության ձեռքբերումները հատկապես մի շարք վիճահարույց հարցերի վերաբերյալ: Այստեղ պետք է առանձնացնել պատմական իրականություն դարձած նոր իրողությունների գնահատականը, որպիսիք են Արցախյան շարժման նոր փուլը, Հայաստանի անկախ պետականության հռչակումը՝ Անկախության հռչակագրի իրավաքաղաքական հիմքերի վերլուծությամբ:

Ա. Մելքոնյանի ուսումնասիրությունները սերտորեն աղերսվում են նրա նախասիրությունների ու կենսագրական անհատականության հետ՝ ոչ սակավ դեպքերում սնուցիչ հող դառնալով նրա հետազոտական ավյունին: Ծագումնաբանորեն կապված լինելով իր նախնիների և պատմական հայրենիքի՝ Կարինի տարածաշրջանի հետ՝ նա արյան կանչով արժանին է հատուցում էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչության ժողովրդագրական պատմությանը: Հիմնահարցի կենսականությունը լրացումներ էր պահանջում՝ թելադրելով հետազոտական նոր խոսքի անհրաժեշտություն: Այդպիսի միջակա օղակ դարձավ նրա աշխատասիրությամբ Ե. ավագ քահ. Գեղամյանցի «Կարապետ արքեպիսկոպոս. կենսագրություն» շարադրանքը՝ իր առաջաբանով և ծանոթագրություններով (այս գործը ժամանակին՝ 1870-ական թթ., տպագրվել էր «Փորձ» ամսագրում): Խոսքը վերաբերում է Կարինի հոգևոր առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին, որի անունը կապվում է Կարինից Անդրկովկաս՝ Զավախք անցած հայերի գաղթի կազմակերպման հետ: Եվ վերջապես, նույն հիմնահարցին են նվիրված Ա. Մելքոնյանի հաջորդ երկու աշխատությունները:

Դրանցից առաջինը՝ «Ջավախքի պատմության ուրվագծեր» (Ե., 1999, «Գիտություն», 104 էջ), նվիրված է Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Ջավախք գավառի պատմությանը, Ախալքալաքի գավառի, ինչպես և հարակից Ախալցխայի և Ծալկայի շրջանների պատմությանը՝ մինչև խորհրդային ժամանակաշրջան: Ուշադրություն է դարձված հատկապես 1918–1921 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածի պատմությանը: Այս գործը հագեցած է նորահայտ փաստաթղթերով ու վավերագրական նյութերով, որոնք հիմնավորում են հիմնահարցի նորովի լուսաբանումները ժողովրդագրական բնութագրումների տեսակետից: Եվ վերջապես, հիմնահարցն իր յուրահատուկ զարգացումը ստացավ Ա. Մելքոնյանի «Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին» (Ե., 2003, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 542 էջ) աշխատության հրատարակությամբ: Հետազոտական նյութն այստեղ օգտագործված է ժամանակագրական սահմանների ընդլայնմամբ (Ջավախքի պատմության հին և միջնադարյան ժամանակահատված, նոր վերհանումներ պատմության հանգրվաններում) հատկապես այն բովանդակային ուղղություններում, որտեղ լուսաբանվում են 1918 թ. թուրքերի՝ Ախալքալաք ներխուժումը, տեղի հայերի ողբերգական դրությունը, նրանց հանդեպ վրացական իշխանությունների վարած բնավ ոչ բարիդրացիական քաղաքականությունը, հայ-վրացական միջպետական հարաբերությունները և այլն: Աշխատության մեջ քննարկվում են պատմագիտական գրականության մեջ սակավ կամ գրեթե չշրջանառվող այնպիսի հարցեր, որպիսիք են 1918 թ. սկզբին Ախալքալաքի և Լոռու համար սկսված հայ-վրացական պատերազմը և դրան առնչվող ներքին ու արտաքին բնույթի հանգամանքները, որոնք ավարտվեցին անգլիացիների միջամտությամբ՝ իրենց թողած քաղաքական հետևանքներով: Համոզիչ վերլուծություններով ցույց են տրվում խորհրդային Հայաստանի մեկուսացված կացությունն ու տրամաբանությունն այս հարցում, երբ ազգայնականությունը հանդես էր գալիս ինտերնացիոնալիզմի շպարով: Պատմաբանը իրերը կոչում է իրենց անուններով, երբ ցույց է տալիս, որ վրաց-ադրբեջանական բոլշևիկ մեծամասնությունը, համաձայնեցված միասնական գործելակերպով, 1921 թ. հուլիսին հասավ Ախալքալաքի և հայկական այլ տարածքների բռնակցմանը Վրաստանին և Ադրբեջանին: Նույն տարվա նոյեմբերի 6-ին, եզրափակում է հեղինակը, կողմերի միջև կնքվեց հայ-վրացական պայմանագիր, որը մասնակի փոփոխություններով գոյություն ունի առ այսօր: Ուշագրավ են նաև այս ամենի հակազդեցության լուսաբանումները, ինչպես, օրինակ, 1925 թ. Ախալքալաքի հայության պահանջները՝ Ախալքալաքը Հայաստանին միացնելու վերաբերյալ, որոնք մերժեց խորհրդային իշխանությունը: Սրան ի մոտո աղերսվում է խորհրդային շրջանի պատմության հետնախորքում մնացած գաղտնի ծառայությունների գործունեության վերաբերյալ Ա. Մելքոնյանի և պրոֆ. Վ. Ղազախեցյանի հրատարակած «Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում, 1922–1929 թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուն (ռուս., Ե., 2008, «Գիտություն» հրատ., 352 էջ): Ժողովածուի նյութերը փաստական անգնահատելի տեղեկատվություն են պարու-

նակում ժամանակի խորհրդային իշխանությունների՝ Հայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի և վարած քաղաքականության մասին:

Խորացնելով պատմական ժողովրդագրության բնագավառում հետազոտական ընթացքը՝ Ա. Մելքոնյանը հրատարակեց իր հաջորդ աշխատությունը՝ «Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հարցեր» (Ե., 2011, «Միտք» վերլուծական կենտրոն, 455 էջ) վերնագրով: Այստեղ առավել լայն հայեցվածքով ու նոր մշակումներով են դիտարկվում նրան ծանոթ հիմնահարցերը՝ Ջավախքի պատմություն, Հայոց ցեղասպանություն, Հայ դատի հիմնահարց, թուրք-ադրբեջանական կեղծարարության մեթոդաբանական հիմքեր և այլն: Տարբեր հիմնահարցերով ներկայացրած իր անդրադարձները, որքան էլ ձևականորեն տարանջատ, նրան հնարավորություն են տալիս լուրջ ընդհանրացումներ անելու իր աշխատություններում առկա թեմաների վերաբերյալ: Այդպիսին է այս աշխատության մեջ նրա մի եզրակացությունը էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչության տեղաշարժերի վերաբերյալ, որ առհասարակ կարելի է վերագրել հայության ճնշող և ծանր պատմական միջավայրին. հայերն իրենց գոյատևման խնդիրը, նկատում է նա, լուծում էին երկու եղանակով՝ զինված պայքար և արտագաղթ, արդյունքը՝ հայ բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազում և հայաթափում:

Ա. Մելքոնյանի «նախասիրած հարցեր» ձևակերպումը, որ օգտագործեցինք վերը, ունի բավականաչափ պայմանական նշանակություն հատկապես հետազոտական արձակ շառավղի համատեքստում, որտեղ հաճախ ամփոփվում են նրա փաստական հետաքրքրությունները: Պատմությունից դեպի իրականություն, պատմականից դեպի այժմեականություն վիթխարի տարածքը նա անցնում է առանց շնչառության լսելիության և բնականոն սահուն ընթացքով. նրա գրչի տակ պատմությունը վերակերպավորվում է արդիականության իմաստով, և արդիականությունը՝ պատմական ուսանելի ճշմարտություններով: Հիրավի, Մելքոնյանի բազմաթիվ հոդվածներն ու ելույթները շնչում են ոչ միայն այսօրվա Հայաստանի, նրա պետականության և մեր ժողովրդի համար այլ հրատապ հարցադրումներով ու անդրադարձներով, այլև դրանց լուծումներին ուղղված անհրաժեշտ առաջարկներով: Այս տեսակետից ևս պետք է բնութագրել նրա «Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները» հոդվածների, ելույթների և հարցազրույցների ժողովածուն (Ե., 2013, ՀՀ «Գիտություն» հրատ, 631 էջ): Ժանրային տարատեսակության այս պայմաններում նա առաջ է քաշում ցեղասպանության հիմնահարցի ռազմավարական զարգացման նոր փուլի անհրաժեշտության խնդիրը, այն անշարժության կետից առաջ մղելու ուղղությունը: Ցեղասպանության ճանաչման փուլը, նկատում է նա, «վաղուց արդեն անցել է, և մենք պետք է շեշտադրենք հատուցումը և անպայմանորեն որևէ երկրում պառլամենտական մակարդակում նման խնդրի ճանաչմամբ չբավարարվենք և բանաձևումների մեջ հասնենք նաև հատուցման գաղափարին» (էջ 25): Ա. Մելքոնյանը առաջ է քաշում Արևմտյան Հայաստանից զրկվելու դիմաց նյութական կամ առարկայական հատուցման խնդիրը: Սրա հետ

կապված՝ հիշենք, որ ժամանակին և ամուր հիմնավորումներով Ա. Մելքոնյանը բացասական դիրք ընդունեց այսպես կոչված հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի, թուրքական կողմի առաջարկած՝ պատմաբանների գիտական բանավեճի, խնդիրը քաղաքականությունից գիտական հարթակ փոխադրելու թուրքական առաջարկների նկատմամբ: Այդ կնշանակել էր ծայրահեղորեն հակոտնյա կողմերի միջև հարցը թաղել անպտուղ և անվերջանալի բանավեճերի ասպարեզում: Թուրքական հասարակությունը, նկատում է նա, պատրաստ չէ որևէ քայլ անգամ անելու ցեղասպանության ճանաչման հարցում, և մյուս կողմից՝ հայ հանրությունը մերժողական կեցվածք ունի նման անարդյունավետ վեճերի հանդեպ: Սկզբունքային այս դիրքորոշմամբ Ա. Մելքոնյանը հիմնավորեց իր առարկությունները Յյուրիխի հայ-թուրքական համաձայնությունների դեմ՝ դրանցում տեսնելով հայության կենսական շահերին հակասող ձևակերպումներ: Մասնավորապես. այդ համաձայնագրերում առկա է մի կետ, նկատում է նա, որն ուղղակիորեն խաչ է քաշում Սևրի դաշնագրի վրա՝ վերաբերելով Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանի փաստացի ճանաչմանը:

Ա. Մելքոնյանին խորապես մտահոգում է Հայաստանի պետականության պահպանության և ամրապնդման հիմնահարցը, որն զգացնել է տալիս նրա բոլոր աշխատություններում և իր մշակած հայեցակետերի ընդհանրության մեջ: Այս ժողովածուում ևս մեր ժողովրդի պատմության մեջ նա շրջադարձային է համարում 1918 թ. մայիսի 28-ը, որն ապահովեց «հայոց պետականության շարունակականությունը»:

Ա. Մելքոնյանը ցեղասպանության թեմային է մոտեցել իրավաքաղաքական մեկնակետից և միևնույն ժանրային բնույթն ունեցող «Ցեղասպանություն և հայրենագրկում» (աշխատություններ, հրապարակումներ, մամուլին տրված հարցազրույցներ) ժողովածուում («Ձանգակ» հրատ., 438 էջ): Այստեղ նոր կողմերով է լուսաբանվում հայ-թուրքական արձանագրությունների անընդունելիության հարցը (որի պաշտպանությամբ նա հանդես էր եկել Ազգային ժողովում 2009 թ. հոկտեմբերի 1-ին): Ա. Մելքոնյանը առաջադրում է ցեղասպանության քարոզչությանը հետևող նոր փուլի հիմնավորումը՝ «Հատուցում պահանջելը նաև կանխարգելիչ գործողություն է», «Ցեղի է ունեցել ոչ միայն ցեղասպանություն, այլ նաև հայրենագրկում», «Հայրենագրկում եզրույթի իրավական ձևակերպման անհրաժեշտությունը» և այլ վերտառությամբ բազմաթիվ հիմնախնդիրներ:

Հայ արդի պատմագիտության մեջ տեսական և բովանդակային հարցերը առաջնային նշանակություն են ստանում Ա. Մելքոնյանի «Հայոց պատմության ակնարկներ» աշխատության (Ե., 2012, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 411 էջ) մեջ, որն ընդգրկում է հայոց ամբողջական պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. վերջը: Հեղինակն ընդգծում է հատկապես համահայկական միասնական դասագրքերի (պատմության, լեզվի ու գրականության, մշակույթի) ստեղծումը՝ հայաստանակենտրոն մտածողություն և պետականության զգացողություն ձևավորելու որոշակի նպատակադրմամբ: Պատ-

մագիտական նշանակալի արժեք է ներկայացնում Ա. Մելքոնյանի առաջադրած՝ Հայաստանի պատմության ժամանակագրական բաժանումը (հին, միջնադարյան, նոր, նորագույն ժամանակաշրջաններ), որ ստուգիվ համապատասխանում է միջազգայնորեն ճանաչված ժամանակագրական սահմանաբաժանումներին: Ավելացնենք, որ այս աշխատության ժամանակագրական կառուցվածքը ևս (ըստ գլուխների բաժանումը) հենվում է նույն սկզբունքների վրա:

2000-ականների առաջին տասնամյակների իր հոդվածներն ու զեկուցումները Ա. Մելքոնյանն ամփոփել է «Պատմագիտական հետազոտություններ վերնագրված նյութերում» (Ե., 2021, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 488 էջ): Հեղինակը այս անգամ նույնպես շոշափում է մեր պատմության ու քաղաքականության և հարակից շատ հարցեր, որոնց միավորում են հիմնախնդիրների ներքին, տրամաբանական փոխադարձ կապն ու այժմեությունը: Որպես հեղինակի երկարամյա հետազոտությունների առարկա՝ կարելի է առանձնացնել այստեղ ընդգրկված նրա մի քանի աշխատությունները՝ «Հայոց պետականության պատմափուլերը», «Հայոց պատմության նոր պարբերացման խնդիրները», «Արցախը հայոց պետականության պատմության հոլովույթում», անգլերեն և ռուսերեն հոդվածներն ու զեկուցումները: Գրքի վերջում գետեղված է կյանքից անժամանակ հեռացած, տաղանդավոր պատմաբան Համլետ Հարությունյանի «Երևանի նահանգի ժողովրդագրական պատկերը, արհեստներն ու առևտուրը» գրքի (Ե., 2020, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ) համար որպես խմբագիր հանդես եկած Ա. Մելքոնյանի առաջաբանը՝ Հայաստանի զույգ հատվածների ժողովրդագրական պատկերի վերհանման գիտական նշանակության մասին:

Վերը հիշված՝ հայոց պետականության վերաբերյալ լուսաբանումներում Ա. Մելքոնյանը հանդես է գալիս պատմափուլերի վերաբերյալ հիմնարար առանձնացումներով: Նա հիմնավորապես վերանայում է հայ ժողովրդի պետականազուրկ լինելու վերաբերյալ անհիմն տեսակետը՝ առաջարկելով նոր հայեցակարգ, ըստ որի՝ ստեպ կործանվող հայկական միասնական թագավորություններին հետևել են տարածաշրջանային թագավորությունները, իշխանապետությունները, մելիքությունները և այլ կազմավորումներ, որոնք «գրեթե բոլոր պատմափուլերում պահպանել են հայկական պետականության ընդհանուր շղթան» (էջ 170):

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի՝ Ա. Մելքոնյանի գլխավորության ողջ ժամանակահատվածում ակադեմիայի պատմաբանները Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս օտար լեզուներով հրատարակել են նորագույն պատմագիտական միտքը ներկայացնող բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց գիտական արդյունքները պատիվ կբերեին որևէ երկրի. այդ մասին են վկայում արտասահմանի շատ գիտնականների անաչառ գնահատականները:

Մեզանում, սակայն, պատմական գիտության հանդեպ կա մի հայտնի չափով քամահրական վերաբերմունք, որի պատճառը, կարծում եմ, այն է, որ

արդի պատմաբանների վրա մեքենաբար տարածում են խորհրդային պատմագիտության մեղանչումները (գիտության, հատկապես հասարակական գիտությունների ենթարկումը քաղաքականությանը):

Պետք է խոստովանել, որ հանրությունը հույժ անբավարար է իրազեկվում արդի պատմագիտության ձեռքբերումների մասին: Արդյո՞ք մեր հանրությունը բավարար չափով տեղեկացված է, որ Ա. Մելքոնյանի տնօրենության տարիներին է հրատարակվել Հայոց պատմության բազմահատորյակը՝ ժամանակակից հայ պատմագիտական մտքի կենսունակության վկայությունը: Թույլ տվեք կասկածել:

Հոբելյարի ներողամտությունն եմ հայցում թեմայից շեղվելու համար՝ անկեղծորեն հավատալով, որ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանը այսուհետև ևս իր անբասիր շնորհներն ու փորձառությունը ի սպաս կդնի հայրենի պատմագիտության անդաստանում: Վաթսունհինգամյա վաստակավորին ի սրտե ցանկանում ենք առողջություն, երկար տարիների կյանք ու կորով արգասաբեր աշխատանքում:

Ալբերտ Խառատյան
Albert Kharatyan
Альберт Харатян

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Corresponding Member of the NAS RA
Член-корреспондент НАН РА

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

albert.kharatyan@academhistory.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-324

Հայերեն նյութերի բաժնի խմբագիրներ՝ Մելանիա Միքայելյան
Սեդա Քուփելյան
Ռուսերեն նյութերի բաժնի խմբագիր՝ Գայանե Հարությունյան

Editors of Armenian section – Melania Mikaelyan
Seda Kupelyan
Editor of Russian section – Gayane Harutyunyan

Редакторы армянского отдела – Меланья Микаелян
Седа Купелян
Редактор русского отдела – Гаянэ Арутюнян

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Արմինե Պետրոսյանի
Computer design and pagination – Armine Petrosyan
Компьютерный дизайн и пагинация – Армине Петросян

Հրատ. պատվեր N 1439
Ստորագրված է տպագրության 31.03.2026 թ.:
Տպագրական 20.75 մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:
ՀՀ ԳԱԱ տպարան, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:
Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4:
Հեռ.՝ 581902, 56-41-80:

Signed for printing 31.03.2026
20.75 print. sheets. Printed copies – 200. NAS RA Press,
Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24.
Editorial office address: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24/4.
Tel. 581902, 56-41-80

Подписано к печати 31.03.2026 г.
20.75 печ. л. Тираж – 200. Типография НАН РА,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.
Адрес редакции: 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4.
Тел. 581902, 56-41-80

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://lraber.sci.am>
Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ lraber@sci.am
Official site of the Journal: <http://lraber.sci.am>
E.mail of the Journal: lraber@sci.am
Официальный сайт журнала: <http://lraber.sci.am>
Электронная почта журнала: lraber@sci.am

© Հանդեսի տեխնիկական ֆորմատը հաստատված է հեղինակային իրավունքով
© The technical format of the journal is confirmed by copyright
© Технический формат журнала подтвержден авторским правом